

63.3.502

GD - 72

A.X. DONIYOROV, O.B. BO'RIYEV,
A.A. ASHIROV

MARKAZIY OSIYO
XALQLARI
ETNOLOGIYASI

K

38.3.542
D-42

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHIKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

A.X. DONIYOROV, O.B. BO'RIYEV, A.A. ASHIROV

**MARKAZIY OSIYO XALQLARI
ETNOLOGIYASI**

*5120300 – Tarix (Markaziy Osiyo mamlakatlari bo'yicha) ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun darslik*

INV No 142103

AXBOROT RESURS MARKATI

Toshkent

"NIF MSH"

2020

UDK: 950(575.1)

BBK: -63.3(SUZ)

D 72

Doniyorov A. X., Bo'riyev O. B., Ashirov A.A.

Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi / Darslik. – Toshkent: “NIF MSH”, 2020. 324 bet.

Mazkur darslik ijtimoiy-gumanitar yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarga Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlar etnologiyasi haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, ushbu kitobda mintaqa xalqlari etnogenezi va etnik tarixi, an'anaviy xo'jaligi, moddiy hamda ma'naviy madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari keng qamrovli tarixiy-etnologik adabiyotlardagi ma'lumotlar asosida bayon qilingan.

Ushbu darslik talabalarni mintaqa xalqlari etnologiyasiga oid etnografik materiallar yig'ish va to'plangan ma'lumotlarni mustaqil tahlil qilishga ham o'rgatadi. Kitob ijtimoiy-gumanitar fanlarga ixtisoslashgan Oliy o'quv yurtlarining bakalavriat va magistratura talabalari hamda etnologiya fani bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

U. S. Abdullayev - tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

R. Balliyeva - tarix fanlari doktori, professor

B. Odilov - tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 14-avgustdagi 418-sonli buyrug'iga asosan, 5120300 – Tarix (Markaziy Osiyo mamlakatlari bo'yicha) ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan. (Ro'yxat raqami 418-042)

ISBN 978-9943-7011-8-2

© A. X. Doniyorov va boshq. 2020

© “NIF MSH”. 2020

MUQADDIMA

Jahon xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti mislsiz darajada rivojlanib, globallashtirish jarayonlari tobora kengayib borayotgan hozirgi davrda insoniyatni kelgusi hayoti, ayniqsa, jahon sivilizatsiyasining taqdiri va barqarorligi ulug' ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan bebaho tarixiy qadriyatlarning keng ko'lamda o'rganish va targ'ib qilish bilan bevosita bog'liqdir.

Ma'lumki, hozirda sayyoramizda yashovchi 7 milliard 800 ming oshiq aholi (2020-yil iyun) 200 dan ortiq katta va kichik mamlakatlarda yashaydi. Germaniyaning Stiftung Weltbevölkerung (DSW) – “yer aholisi” jamg'armasi ma'lumotlariga ko'ra, agar bugungi kunda dunyo 100 kishidan iborat qishloq deb olinsa, shundan 59 kishi Osiyo, 17 kishi Afrika, 10 kishi Yevropa, 8 kishi Lotin Amerikasi, 5 kishi esa Shimoliy Amerika va bir kishi Okeaniya vakili bo'lar edi.

Dunyo mamlakatlari orasida o'zining katta hududi va ko'p millionli nufuzga ega mamlakatlar (Xitoy, Hindiston, Braziliya va boshq.) bilan birga kichik davlatlar (Afrikada – Jibuti, Ispaniya hamda Fransiya chegarasida – Andorra, Venesuela yaqinida – Trinidad va Tobago) mavjud. Aynan mazkur mamlakatlarda turli etnos va etnografik guruhlar istiqomat qiladi. Shubhasiz, yer yuzida yashovchi barcha xalq va millatlarni o'ziga xos jihatlarini tadqiq qiluvchi fan tarmog'i ijtimoiy fanlar tizimida etnologiya fani tarzida ma'lum hamda mashhurdir.

O'z navbatida shuni ham ta'kidlash joizki, etnologiyaning fan sifatida shakllanishidan to bugungi kungacha uning asosiy tadqiqot obekti bilan bog'liq muammolar yechimi borasida dunyo olimlari orasida umumiy yakdil fikrlar mavjud emas. Chunonchi, inglizabon mamlakatlarda “Etnologiya” atamasi o'rniga “ijtimoiy yoki madaniy antropologiya” terminini qo'llash keng tarqalgan. To'g'ri, etnologiya fani turli xalqlar va millatlar hayot tarzini tavsiflash bilangina cheklanmaydi, balki uning tadqiqot obekti va predmeti hisoblangan xalq hayoti bilan bog'liq kengroq sohalar va yo'nalishlarni qamrab oladi.

Chunonchi, bu borada XX asrning so'nggi choragidan boshlab fanning tadqiqot obekti va metodlarida ham ayrim jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Endilikda etnologik yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib

borayotgan tadqiqotchilar nafaqat arxaik turmush tarziga ega, shu bilan birga zamonaviy industrilashgan xalqlar va madaniyatlarni ham tadqiqot obekti sifatida o'rganishga jiddiy e'tibor qaratmoqda. Shuningdek, hozirda mahalliy madaniyatlar ham tadqiqotchilar diqqatini ko'proq o'ziga rom qilmoqda.

So'nggi yillarda Respublikamizda ham etnologlar tomonidan tarix, arxeologiya, sotsiologiya, folklorshunoslik, madaniyatshunoslik va boshqa ko'plab ijtimoiy fanlar yutuqlari asosida tadqiqotlar yaratish borasida e'tiborga sazovor ilmiy ishlar amalga oshirilmoqda. Mazkur tadqiqotchilar tomonidan Respublikaning turli tarixiy-etnografik mintaqalari etnologiyasi, o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi, xalqimizga xos bo'lgan etnomilliy an'analar va zamonaviy etnomadaniy jarayonlarni o'rganishga e'tibor qaratilmoqda.

Lekin, afsuski, an'anaviy va zamonaviy jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari, zamonaviy etnologiya fanining dolzarb muammolari, yangi maktab va nazariyalar tahlili, dunyo madaniyati evolyusiyasida etnik omilning o'rnini, madaniyatlarning tarixiy xilma-xilligi, antropogenez va etnogenez jarayonlari, milliy-etnik madaniyatni sivilizatsion jarayonlardagi o'rnini hamda ahamiyatiga doir muammolarni o'zida aks ettirgan, shuningdek, ularni yosh avlod tafakkuriga singdiruvchi darsliklar hali-hanuz yetishmaydi. Shu boisdan ham mazkur kitobda Markaziy Osiyo xalqlari misolida yuqorida bayon etilgan muammolarni yaxlit bir tizimli tarzda umumlashtirilgan holda talabalarga yetkazishga harakat qilindi.

Ma'lumki, oliy o'quv yurtlari "Tarix" yo'nalishi bo'yicha bakalavriyat va magistratura bosqichlarining namunaviy o'quv rejasida etnologiya faniga alohida o'rin ajratilib, zamonaviy pedagogik hamda axborot texnologiyalari asosida o'qitish tashkil etilgan. Shuningdek, mazkur rejada "Markaziy Osiyo etnologiyasi" fani ham muhim o'rinda turadi.

Shubhasiz, bu borada Markaziy Osiyo mintaqasi etnologiyasini o'rganish ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki, asrlar davomida ushbu bepoyon mintaqada yashayotgan xalqlarning o'ziga xos tarixi, an'analari va milliy qadriyatlari mushtarakligi asosida qurilgan do'stlik hamda o'zaro hamkorlikda hayot kechirib kelmoqda.

Tarixdan ayonki, o'zbek, tojik, turkman, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va uyg'ur kabi xalqlarning ajdodlari Markaziy Osiyo

hududida asrlar davomida yonma-yon, ko'p hollarda aralash yashab kelgan.

Markaziy Osiyo mintaqasida yashayotgan etnoslarning o'zaro do'stlik rishtalarining azaliyligi va har qanday xalqning tarixi hamda madaniyati qo'shni qardosh xalq tarixi hamda madaniyati bilan uzviy bog'liq ekanligini aniq dalillar asosida yoritib berish dolzarb masalalardan biriga aylandi. Shu bois ham mazkur darslikda Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi, an'anaviy xo'jaligi, moddiy va ma'naviy madaniyatining eng muhim xususiyatlari aks etgan. Shuningdek, qo'llanmadan o'quv reja bo'yicha ma'ruza matnlari, mustaqil ishlar (TMI), referat, kurs ishi mavzulari, namunaviy test savollari, talaba lug'ati, tavsiya etiladigan eng asosiy manba hamda adabiyotlar ro'yxati ham o'rin olgan.

Ushbu darslikni tayyorlashda, akademik A. A. Asqarovning "Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи" (Toshkent, 2007) va "Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи" (Toshkent, 2015), akademik K. Sh. Shoniyozovning "Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни" (Toshkent, 2001), elshunos va faylasuf I. M. Jabborovning "Жаҳон халқлари этнографияси" (Toshkent, 1985) va "Ўзбек халқи этнографияси" (Toshkent, 1994), jahon xalqlari hamda o'zbek etnologiyasiga oid nashr etilgan darslik va o'quv qo'llanmalari, professor A. X. Doniyorovning "Муस्ताқил Ўзбекистон этнографияси тарихшунослигининг айрим масалалари" (Toshkent, 2003), "Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи" (Toshkent, 2003), "Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи фанидан таълим технологияси" (Toshkent, 2010), professor O. Bo'riyevning "Ўзбекистон тарихини ўрганишда этнография маълумотларидан фойдаланиш" (Toshkent, 1996), "Этнография бўйича ўқув-услубий кўллима" (Qarshi, 1996), "Марказий Осиё халқлари этнографияси" (Qarshi, 1997), "Этнология бўйича ўқув-методик кўллима" (Toshkent, 2000), "Этнология атамаларининг қисқача изоҳли лугати" (Qarshi, 2004), "Этнология" (2020) hamda ushbu muallif tomonidan etnologiya fanini o'rganish va o'qitish bo'yicha e'lon qilingan ko'plab ilmiy-uslubiy maqolalar, professor A. Ashirovning "Этнология" (Toshkent, 2014) hamda A. X. Doniyorov, O. Bo'riyev va A. A. Ashirovlarning "Марказий Осиё халқлари

этнографияси, этногенези ва этник тарихи” (Toshkent, 2011; 2014) kabi o‘quv qo‘llanmalarga tayanildi.

Ushbu darslik talabalar, magistrantlar, ilmiy izlanuvchilar va professor-o‘qituvchilar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ba’zi juz’iy kamchiliklardan holi bo‘lmasligi tabiiy. Ilmsevar o‘quvchilardan mazkur kitob haqida bildirilgan amaliy taklif va mulohazalarini kutib qolamiz.

I BOB. ETNOLOGIYA FANI TARIXI, PREDMETI VA MANBALARI

*
—————

Mavzuga oid tayanch soʻz va iboralar: Etnografiya, etnologiya, etnos, xalq, etnologik maʼlumot, yunon va rim mualliflarining asarlari, etnotoponimlar, etnik qiyofa, musulmon Uygʻonishi davri manbalari, Amir Temur va temuriylar davri manbalari, oʻzbek urugʻlari haqida maʼlumotlar, rus sharqshunoslari, sayyohlar, “Turkiston” fotoalbomi, ilmiy jamiyatlar va toʻgaraklar, Rus Geografiya jamiyati “Turkiston” boʻlimi, Turkiston havaskor arxeologlar toʻgaragi, etnologik tadqiqotlar, XX asrning 20-yillaridagi etnologik asarlar, etnologik atamalar.

1.1. Etnologiya fani predmeti, tarixi va tadqiqot usullari

“Etnologiya” atamasi qadimgi yunoncha – “etnos” (xalq) va “logos (fan) degan soʻzlardan tashkil topgan. Uning tub maʼnosini “xalqni taʼriflash” yoki “xalqshunoslik” deb atash mumkin.

Maxsus etnologik adabiyotlardan maʼlumki, jahondagi koʻplab xalq va elatlar oʻz tili, kelib chiqishi, moddiy hamda maʼnaviy madaniyati, maishiy turmushi va psixologiyasi bilan ham bir-biridan ajralib turadi. Xalqlarning oʻzaro tafovuti yoki umumiyliigi va oʻxshashligi hamda ularning oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganuvchi maxsus fan sohasi “etnologiya” deb ataladi.

Etnologik bilimlar eng qadim zamonlardan paydo boʻlgan boʻlsa-da, lekin mazkur fan mustaqil fan sifatida XIX asrning oʻrtalarida vujudga keldi. Dastlab ushbu atamani XVII asrning oxirida nemis yozuvchisi Iogan Zummer ishlatgan, keyin esa XVIII asrning oxirlari va 1808-yilda maxsus jurnallar shu nom bilan chiqa boshlagan. “Etnologiya” soʻzi mashhur fransuz tabiatshunosi va fizigi Jan Jak Amper tomonidan 1830-yilda alohida fan sohasi sifatida qoʻllanilgan.

Etnologiya – jahondagi barcha xalqlarning turmush tarzi, urf-odatlarini, moddiy va maʼnaviy hayoti, ularning katta-kichikligi, irqi, ijtimoiy tuzumi, qoloq yoki rivojlangan boʻlishidan qatʼiy nazar, teng, bab-baravar oʻrganuvchi muhim ilm sohasidir.

Etnologiya dastlab hozirgi xalqlarning kelib chiqishi, shakllanishi, joylashuvi, etnik tuzilishi, xo'jalik mashg'ulotlari, madaniy-tarixiy munosabatlari, moddiy va maishiy turmushi, urf-odatlarini, ma'naviy madaniyati hamda milliy xususiyatlarini tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda o'rganagan. Ushbu soha olimlarining diqqat markazida hozirgi davrdagi xalq va elatlarning maishiy hamda madaniy hayotida paydo bo'layotgan barcha yangilik (innovatsiya)lar, tub ijtimoiy o'zgarishlar, turmush tarzidagi umumiy va xususiy belgilar hamda boshqa muhim masalalar va muammolar turadi. Tarixiy etnografiya yo'qolib ketgan xalq va elatlar, o'tmishdagi etnik jarayonlar, maishiy turmush va ma'naviy madaniyat xususiyatlarini ham o'rganadi.

Har bir fan dastlab faktik bilimlarni to'playdi, keyin esa ularni tahlil etish orqali mohiyatini anglab, nazariy xulosalar chiqaradi. Etnografiya fani ham ayni shunday yo'ldan borib, mazkur fan tadqiqotchilari xalq orasida yurib, kuzatib, axborotchilar bergan ma'lumotlarni yig'ib, moddiy va yozma yodgorliklarni tahlil qilib, to'plangan materiallarni mazmuniga ko'ra, yo'nalishlar, maqsad va vazifalarga qarab tasnif etadi. So'ngra ular muayyan ilmiy maqsad bilan tahlil qilinadi va zarur xulosalar chiqariladi.

Lekin, qadimda etnologik bilimlar kundalik hayotiy jarayonlarda o'zga xalqlar bilan o'zaro aloqalar davomida amaliy ehtiyojlarni qondirish uchun qo'llangan. Bunda hali etnologik bilimlarga ilmiy ma'no berish alomatlarini bo'lmagan. Masalan, ayrim qo'shni qabila, xalq va elatlarning maishiy turmush tarzi, madaniyati, urf-odatlarini va etnik xususiyatlarini o'rganish, ularni aniq tushunish amaliy ehtiyojlarni qondirish taqozosi bilan vujudga kelgan. Eng qadimgi Sharq mamlakatlarida uzoq-yaqin qo'shnilar bilan samarali savdo-sotiq munosabatlarini o'rnatish, shuningdek, ularga qarshi muvaffaqiyatli urushlar olib borish uchun ham birinchi navbatda, etnologik bilimlarga ega bo'lish zarur edi.

Jahonda eng qadimgi yozuvlar sirasiga kiruvchi ierogliflar, shumer va eroniy mixxatlari hamda qoyatosh bitiklarining guvohlik berishicha, qadimgi Misr, Mesopotamiya va Eron aholisi qo'shni va uzoq xalqlar hamda elatlar to'g'risida batafsil ma'lumotga bo'lgan. Ushbu ma'lumotlar faqat yozma manbalardagina emas, balki xalq og'zaki ijodida ham turli rivoyat, hikoya va afsonalar ko'rinishida aks etgan. Masalan, qadimgi mesopotamiyaliklarning "Gilgamesh" dostoni, miloddan avvalgi XX asrlarda Misrda yaratilgan "Sinuxet

sarguzashtlari”, keyinroq tosh va qabr toshlarga bitilgan zafarnomalar, Tel-Amarnadan topilgan arxiv hujjatlari, qadimgi Shumer va Ossuriya obidalaridagi yozuvlar, eron-ahamoniylar podsholarining deklarativ (bayonot) matnlari va tevarak-atrofdagi mamlakatlar aholisi to‘g‘risida nodir ma‘lumotlar bizgacha yetib kelgan.

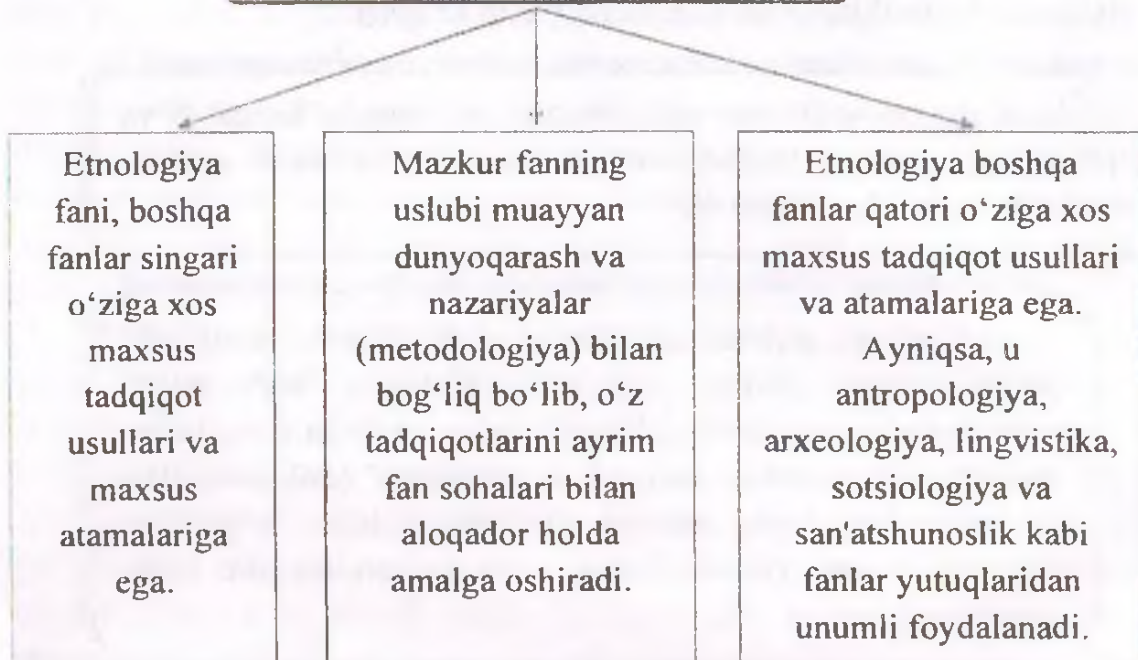
Antik davrga kelib etnologik bilimlar bir muncha kengayib va ko‘payibgina qolmay, madaniyatning o‘sishi bilan ba‘zi nazariy xulosalar ham vujudga kelgan edi.

Qadimgi greklarning “Iliada va “Odiseya” dostonida yaqin qo‘shni elatlar to‘g‘risida afsonaviy ma‘lumotlar keltirilgan bo‘lsa, ularning Kichik Osiyo va Qora dengizning shimoliy qirg‘oqlarida “Buyuk kolonizatsiyasi” (mil. avv. VII–V asrlar)dan keyin tevarak-atrofdagi xalqlar to‘g‘risida bilimlari doirasi yanada kengaydi va va asta-sekinlik bilan boyib bordi.

Ayniqsa, Gerodotning noyob etnologik ma‘lumotlar bilan mashhur 9 jildlik “Тарих” asari nafaqat oddiy etnologik kuzatuv, shu bilan birga tadqiqiy xarakterga ega boy manbaga aylangan.

Buyuk Iskandarning Sharqqa qilgan yurishlari natijasida vujudga kelgan katta imperiya G‘arbdan Sharqqacha bo‘lgan ulkan hududlarda yashagan xalqlarning turmush madaniyatini o‘rganishda yangi bosqich vazifasini bajardi. Ushbu davrda greklarning umumiy madaniy saviyasida ham o‘zgarishlar sodir bo‘ldi va natijada etnologiya fanining barcha sohalari gurrak o‘tdi. Ellinizm davri (Ellin – “Ellada” so‘zidan olingan sifat bo‘lib, greklarning eng qadimgi nomi)da grek madaniyati Sharqda Hindiston va O‘rta Osiyo, G‘arbda esa Pireney yarim oroli hamda Britaniyagacha tarqalib, mahalliy xalqlarning madaniyati bilan aralashib, ular o‘rtasida yangi hamda boy ma‘lumotlar bilan to‘ldirildi.

ETNOLOGIYA TADQIQOT USULLARI

Ma'lumki, "xalq" tushunchasi bir nechta ma'noga ega. Ba'zan oddiy tilda bir to'p kishilarni yoki avomni "xalq" deb hisoblasak, boshqa holatda esa bir nechta elat va millatlardan tashkil topgan davlat yoki mamlakat aholisini ham "xalq" deb ataymiz. Aslida, "xalq" so'zi arabchada "yaratmoq" degan ma'noni anglatadi, lekin o'zbek tilida ushbu atama muayyan ijtimoiy tarixiy birlikni anglatadi. Etnologiyada xalq ma'nosida "etnos" atamasi qo'llaniladi. Etnoslar muayyan tarixiy davrning mahsuli sifatida ayrim shaxs yoki kishilarning istagi bilan emas, balki ob'ektiv tarixiy zaruriyat natijasida yuzaga keladi va rivojlanadi. Shuning uchun ham etnoslarning joylashuvi, ularning mazkur mintaqaning tubjoy aholisi (avtohton yoki aborigen) ekanligi yoki boshqa yerdan migratsiya natijasida ko'chib kelganligini kelganligini aniqlashda etnograflar paleoantropologik ma'lumotlardan foydalanadi. Ularning qaysi irqqa oid ekanligini aniqlashda antropologiya fani yordam beradi. Etnografiya "sof" irqnlarni emas, balki tarix taqozosi bilan o'zaro yaqinlashgan ijtimoiy birliklarni o'rganadi. Antropologiya esa u yoki bu xalq yoxud etnik birlikning jismoniy qiyofasini tipologik asosda tadqiq qiladi.

Aholining joylashuvi, o'sish dinamikasi, tevarak-atrofning ta'siri va migratsiyasi kabi masalalarni o'rganishda tarixiy-geografik va demografik tadqiqot usullaridan foydalaniladi. Etnoslarning ma'naviy madaniyati san'atshunoslik, musiqashunoslik, dinshunoslik, folklor va badiiy adabiyot bilan hamkorlikda o'rganiladi.

Mazkur fanlarning o'zaro bog'liqligi tufayli keyingi yillarda qo'shaloq ilmiy sohalar ham vujudga keldi. Masalan, etnogenez va etnik tarix muammolarini o'rganishda etnik antropologiya, paleoetnografiya va etnolingvistika kabi sohalar samarali ish olib bormoqda. Hozirgi davrdagi etnik jarayonlarni teran va keng miqyosda tadqiq qilishda keyingi yillarda o'tkazilayotgan sotsiologik tadqiqotlar yaxshi samara bermoqda. Natijada, etnosotsiologiya va etnopsixologiya singari yangi ilmiy sohalarning vujudga kelganligi muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Bundan tashqari, tabiiy-geografik sharoitga qarab madaniylashtirish o'simliklarni yetishtirish va yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirish hamda urchitish kabi o'ziga xos turmush xususiyatlariga ega bo'lgan elatlarning xo'jalik xususiyatlarini o'rganishda etnografiya bilan hamkorlikda etnobotanika va etnozoologiya kabi yangi fan sohalari vakillari ham ish olib bormoqda.

Xalqlarni o'rganishda etnografiya fani nihoyatda keng va xilma-xil manbalar hamda usullaridan foydalanadi. Etnoslarning ko'p qirrali va rang-barang hayotini o'rganishda ularning kundalik turmush tarzini bevosita kuzatish asosida har hududning o'zidan to'plangan materiallar asosiy hamda eng manba hisoblanadi. Bir joyda uzoq vaqt mobaynida yashash va kuzatish yo'li bilan o'tkazilgan tadqiqotlar eng samarali ekanligini mashhur etnograflar – L. G. Morgan, N. N. Mikluxo-Maklay va V. G. Bogorazlar alohida qayd etgan. Bunday tadqiqotlar usuli *statsionar tadqiqot* deb ataladi. Lekin, afsuski, hozirgi sharoitda mazkur usuldan kam foydalanilmoqda. Qisqa muddat davomida va ayrim mavsumlarda o'tkaziladigan tadqiqotlar ekspeditsiyaga xos usul bo'lib, *mavsumiy usul* deb ataladi.

Dala-etnografik tadqiqotlarda asosan, axborotchilardan suhbat yo'li bilan yozma yoki diktafon orqali ma'lumotlar to'plash, muayyan maishiy-madaniy turmush hodisalari, oila-nikoh munosabatlari va marosimlari, xalq sayillari va o'yinlarini kuzatish, ularda bevosita ishtirok etish hamda ularni jiddiy o'rganish (yozish, chizish va rasmga olish) kabi usullar qo'llaniladi. Zamonaviy texnika vositalari

yordamida (raqamli videokamera va raqamli fotoapparat hamda diktofonga audio yozuvlarni yozish) va an'anaviy dala yozuvlarida xalq ma'naviy hayotining ob'ektlari hamda ko'rinishlari (an'analar, marosimlar, urf-odatlar, folklor qo'shiqlar va shu kabilar) aks etadi. Ba'zida dala tadqiqotlari jarayonida ayrim moddiy va ma'naviy madaniyat namunalari muzeylar kolleksiyasi uchun yig'iladi. Etnosotsiologik tadqiqotlar esa asosan, maxsus anketalar tarqatish yo'li bilan o'tkaziladi va ular keyinchalik kompyuter dasturlari asosida tahlil qilinadi.

Etnografiyada "madaniyat" deyilganda, asosan, inson qo'li va aql-idroki bilan yaratilgan barcha moddiy hamda ma'naviy boyliklar tushuniladi. Aslida, rus tilidagi "kultura" atamasi lotincha so'z bo'lib, "ishlab chiqarish", "yasash" va "yaratish" degan ma'nolarni anglatadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "madaniyat" so'zining etimologik mohiyati berilmasdan, umumiy tarzda "Jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va madaniy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui" deb ta'riflangan. Etnologik jihatdan moddiy madaniyatga xo'jalik va transport vositalari, turar-joylar, uy-ro'zg'or va badiiy buyumlar hamda jihozlar, kiyim-kechak va bezaklar, shuningdek, milliy taomlar kiradi. Ma'naviy madaniyat deyilganda esa, etnoslarning milliy his-tuyg'ulari va tabiati, urf-odat va marosimlari, xalq o'yinlari va sayillari, raqs va kuylari, folklor namunalari, diniy tasavvurlari va hokazolar tushuniladi.

1.2. Etnologiyaga oid dastlabki yozma manbalar

Markaziy Osiyo xalqlarining eng qadimiy ajdodlari to'g'risida ma'lumotlar juda ham kam. Qadimgi Sharqning Eron, Bobil va Ossuriya davlatlari hukmdorlari o'zlarini ulug'lash maqsadida toshga bitilgan zafarnomalarda bosib olingan elat va xalqlari tilga olinib, Markaziy Osiyoliklarning qadimgi ajdodlari moddiy-ma'naviy madaniyati to'g'risida ayrim ma'lumotlarnigina keltirilgan.

Ilk yozma manbalar sirasiga qadimgi Yunon va Rim mualliflarining asarlarida

Orolbo'yi va Oks (Amudaryo) hamda Yaksart (Sirdaryo), Movarounnahr hamda Baqtriyada yashagan qabila va elatlar tilga olinadi.

Masalan, antik davr mualliflaridan miletlik *Gekatey*, *Strabon*, *Gerodot*, *Arrian*, *Ptolemey* va *Ktesiy*, sitsiliyalik *Diodor*, *Pompey Trog* hamda *Tatsitlar* o'z asarlarida sak-massaget qabilalari, xorazmliklar, baqtriyaliklar, parfiyaliklar va sug'diylar to'g'risida ayrim ma'lumotlarni keltirgan.

Markaziy Osiyo xalqlarining eng qadimiy ajdodlari va ularning turar-joylari, urf-odat va marosimlari to'g'risida noyob ma'lumotlarni bizgacha yetib kelgan zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da ham ko'rish mumkin. Miloddan avvalgi VI–I asrlardan arab istilosigacha bo'lgan davrda Markaziy Osiyo xalqlariga tegishli ma'lumotlarni qadimgi Eron podshohligiga oid qoyatosh bitiklari, parfyoniy, sug'diy, xorazmiy va baxtariy yozma yodgorliklari, xitoy yilnomalari, Xitoyning g'arbdagi o'lkalarga yuborgan xufiyalari Chjan Szyan, Syuan Szan va Xoy Chao sayohatnomalari, qadimgi yunon va Rim tarixchi hamda geograflarning asarlari, sosoniylar Eronining forsiy-pahlaviy va arman tilidagi manbalar hamda qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda uchratish mumkin.

Arab hukmronligi o'rnatilgandan keyingi davrlar (IX–XII asrlar)da mashhur tarixchi va geograf Abu Ja'far ibn Muhammad ibn Jarir at-Tabariy va sayyohlar – ibn Xurdodbeh, al-Balxiy, al-Istaxriy, ibn Havqal, Mas'udiy hamda Yoqut Hamaviylar o'z asarlarida zamondosh elatlar to'g'risida boy ma'lumotlar yozib qoldirgan. Masalan, Xurosonda yashagan atoqli geograf olim Abu Zayd Balxiy 60 ga yaqin asar yozgan bo'lib, uning asarlarida keltirilgan xaritalardan biri Buxorodagi Somoniylar kutubxonasida saqlangan. Muallif unda mahalliy elatlar to'g'risida muhim ma'lumotlar beradi. Eronlik geograf va sayyoh al-Istaxriy Balxiy bilan Samarqandda uchrashib, uning asarlarini o'rganib, yangi ma'lumotlar bilan to'ldirgan. Iroqlik sayyoh ibn Havqal esa O'rta yer dengizi bo'yidagi mamlakatlarga doir ma'lumotlarni to'plagan.

Shunday qilib, Abu Zayd Balxiy, al-Istaxriy va ibn Havqallarning asarlarida Sharq xalqlari etnografiyasi bo'yicha qimmatli ma'lumotlar to'plangan. Ularga ilova qilingan dunyo va ayrim viloyatlar hamda elatlarning joylashuv xaritalari esa noyob manba hisoblanadi. Ammo, ma'lum bo'lishicha, mazkur xaritalarning ba'zilari Muso al-Xorazmiy, Jayhoniyy va boshqalar tomonidan chizilgan xaritalarga asoslangan. X asrda Balxiy va uning muxlislari butun Sharq kartografiyasining samaralarini jam qilib, yaxlit bir asar shakliga keltirgan. Ularning asarlarida yer yuzi 20 ta "iqlim"ga bo'lingan. Shartli ravishda "iqlim" deb atalgan viloyatlar sharqdan g'arbga qarab ta'riflangan, har birida shaharlar, yo'llar, yetishtiriladigan mevalar, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hamda boshqa ajoyibotlarning ta'rifi berilgan.

Atoqli olim Yoqut Hamaviy o'zining geografik lug'atida Abu Zayd Balxiy ta'rifiga asoslanib, Toshkent to'g'risida shunday yozgan edi: "Shosh yoz faslida bamisoli jannat, kishini issiq ta'siridan qalqondek saqlaydi". Buxoroni esa Balxiy bunday tasvirlaydi: "Qo'rg'ondan tashqarisi sermanzaralikda Buxorodan chiroyliroq shaharni ko'rmadim... Osmon gumbazi bilan ko'klamzorlar oralig'ida ko'ringan qasrlar ko'kdagi yulduzlarga o'xshaydi, ekinzorlar sathi tep-tekis. Buxoroliklarning ekinzorlari bepoyon va unga teng keladigan joy Xurosonda ham, Movarounnahrda ham topilmaydi".

Movarounnahrning buyuk mutafakkirlari, mashhur matematik olim Muhammad al-Xorazmiy, faylasuf Abu Nasr Forobiy, ensiklopedist olim Abu Rayhon Beruniy va buyuk tabib Abu Ali ibn Sino, geograf va astronom Al-Farg'oniy, shuningdek, arab muarrixii Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad as-Sam'oniyy kabilarning asarlarida o'zbeklar va Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari ajdodlari, ularning maishiy turmush tarzi va ma'naviy madaniyatining ayrim jihatlariga ta'rif berilgan.

Tarixiy va etnologik jihatdan nihoyatda muhim manbalar qatorida "Dada-Qo'rqu", "Alpomish", "Manas" va "Go'ro'g'li" dostonlari hamda boshqa xalq og'zaki ijodi namunalarining hissasi ham beqiyosdir.

IX–XII asrlardagi Sharq Renessansining birinchi bosqichida Markaziy Osiyoda fan va madaniyat yuksak darajada rivojlandi. Dastlabki ilmiy etnologik ma'lumotlar ham aynan uyg'onish davrida paydo bo'la boshladi. Arxeolog S. P. Tolstovning ta'rificha, "So'nggi Afrig'iy"lar davrida Xorazm Arab xalifaligi tarkibiga kirgach,

xorazmlik olimlar shuhrat qozongan va “arab fani” deb atalgan fanning yaratuvchilari orasida eng yuqori o‘rinni egallagan. Bularning orasida mashhur siymo Muhammad Muso al-Xorazmiyning nomi alohida qayd etilganligi shubhasiz. Uning nomi bilan hozirgi ilmiy-texnik taraqqiyotning negizini tashkil qiluvchi matematikaning algoritm va boshqa fan tarmoqlari ham bog‘liq. Muhammad Muso al-Xorazmiyning arifmetika va algebrasi ko‘p tillarga tarjima qilingan bo‘lib, “Aljabr” val muqobala” nomli asaridan “algebra” atamasi kelib chiqqan. Al-Xorazmiyning geografiya, tarix va etnografiya sohasidagi xizmatlari ham benihoyat katta. U geograf sifatida Bag‘dod xalifasi Xazariyaga yuborgan elchilari qatoriga kirgan, degan ma‘lumotlar mavjud. Mashhur arxeolog S. P. Tolstov yozganidek, “Sharqiy Yevropa geografiyasi va etnografiyasiga doir dastlabki ma‘lumotlarga ayni Xorazmiyning o‘zi asos solgan. Keyinchalik ushbu ma‘lumotlar geografik asarlarning biridan-ikkinchisiga o‘tib, eng aniq va o‘zgarmas ma‘lumot bo‘lib qoldi”.

Xorazmda tug‘ilib, Bag‘dodda ta‘lim olgan, mashhur Ma‘mun akademiyasi “Baytul al-hikma” (“Donishmandlar uyi”)da eng yirik namoyondalardan biri sifatida tanilgan va 70 dan ortiq olimga dunyo atlasini tuzishda rahbarlik qilgan Muhammad al-Xorazmiy taxminan 840-yilda o‘ziga yuklatilgan vazifani to‘liq bajarib, u tomonidan tuzilgan xarita “Jahon xaritalari” yoki “Ma‘mun dunyo xaritasi” nomi bilan mashhur bo‘ldi. Mazkur birinchi jahon atlasining tuzilishi munosabati bilan unga izohnoma tarzida al-Xorazmiy o‘zining “Surat al-arz” (“Yerning surati” yoki “geografiya”) nomli ajoyib asarini yaratgan. Unda bir nechta o‘nlab noyob xaritalar va ularga berilgan izohlar keltirilgan. Kitobda 537 ta eng muhim joyning nomi, shaharlar, tog‘ va daryolar, dengiz va orollar birma-bir yozilgan hamda ularning koordinatlari izohlangan. Muallif ba‘zi nomlarga izoh munosabati bilan ularga qo‘shni joylarning ham tavsifi va ta‘rifini berib ketgan.

Italiyalik arabshunos K. Nallino 1895-yilda yozgan katta maqolasida Al-Xorazmiyning geografik merosiga yuksak baho berib, “Yevropadagi hech bir xalq Xorazmiy erishgan yutuqqa erishish va bunday asar yaratishga qobil emas edi”, deb qayd etgan edi. Italiya Fanlar Akademiyasi Al-Xorazmiyning “Surat al-arz” asarining o‘z davri uchun juda qimmatli qo‘llanma bo‘lganligi va geografiya fani taraqqiyotiga ijobiy ta‘sir etganini tasdiqlagan. Ushbu kitob bir necha

asr davomida qayta-qayta ko'chirilib, tarjima qilinib, to'ldirilib, qisman o'zgartirilib, yangicha tahrirda turli sarlavha va hatto imzolar ostida ma'lum bo'lib kelgan. Masalan, X asrning birinchi yarmida iroqlik Suhrob nomli bir shaxs "Surat al-arz"ni tahrir qilib, "Yetti iqlim kitobi" nomi bilan chop etgan. Aslida, u ushbu asarga faqat so'zboshi qo'shgan. Al-Xorazmiydan ikki asr keyin yashagan Abu Rayhon Beruniy ham uning nomini ehtirom bilan tilga oladi.

Dastlabki ilmiy etnologik ma'lumotlar, ayniqsa, buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning asarlarida o'zining yorqin ifodasini topgan. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, Markaziy Osiyo va Xuroson geografiya tarixini aslida "Beruniyning geografiya maktabi" deb atash mumkin. Etnografiya fani ham geografiya bilan yonma-yon shakllanib kelganligini inobatga olsak, Markaziy va Janubiy Osiyo etnografiyasini ham Beruniy maktabidan boshlasak xato bo'lmaydi. Ma'lumki, ushbu ulug' allomaning asarlari butun jahonga tanilgan bo'lib, "Beruniyshunoslik" deb atalishi ham bejiz emas. Uning deyarli barcha asarlarida Markaziy Osiyo, shu jumladan, hozirgi O'zbekiston hududidagi shaharlar tilga olinib, ushbu shaharlarning tarixi, aholining etnik qiyofasi va tabiiy-geografik sharoiti haqida noyob ma'lumotlar berilgan. Masalan, Beruniyning "Qonuni Mas'udiy" nomli kitobidagi geografik jadvalda ko'rsatilgan 603 joyning 85 tasi Markaziy Osiyoga tegishli bo'lib, ularning ko'pchiligiga qisqacha izohlar berilgan.

Muallifning etnotoponimiyaga oid ma'lumotlari ham bebaho. Amudaryo va Qoraqumning qadimgi geografiyasi hamda etnotoponimiyasini birinchi bo'lib tekshirgan va ilmiy jihatdan to'g'ri izohlab berilgan Beruniyning "Amudaryo tarixi" deb atalgan maqolasida bajanaq (rus solnomalarida pecheneg)lar Orol dengizining shimoliy-g'arbiy tomonida, Xorazm shaharlaridan Kat esa Jayhunning sharqiy qirg'og'ida joylashganligi hamda Xorazmning ikkinchi, eng qadimiy markazlaridan biri ekanligi ta'kidlanadi.

Mazkur asarda Toshkent shunday ta'riflangan: "Binkat – Shoshning markazi turkcha Toshkand". Buxoro yonidagi Paykand shahri Azhayin, Qashqadaryodagi Kashforschada tushunarli emas, deb xabar qilinadi. Sirdaryoning eng qadimiy nomi "Yaksart" ekanligi to'g'risida fikr bildirib, olim unga shunday izoh bergan edi: "Sutkand Shosh viloyati deb mashhur bo'lgan Yaksart daryodir". Demak, Beruniyning ta'rif berishicha, qadimgi yunon manbalarida tilga olingan "Yaksart" atamasi Sirdaryoning grekcha nomi emas, balki asli

o'g'uzlar yashagan yurtdagi daryoning nomi bo'lgan "Hasrat (yoki Kasart)" so'zining yunoncha buzilgan shaklidir.

Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi Markaziy Osiyo bilan qo'shni, ayniqsa, Janubiy Osiyoda yashagan elat va xalqlar to'g'risidagi tarixiy-etnologik ma'lumotlar jahon xalqlarining etnik xususiyatlari hamda turmush tarzini o'rganishda noyob manba hisoblanadi. Afsuski, tarixiy etnografiya fanida mazkur ma'lumotlar yetarli darajada o'rganilmagan.

Turkiy xalqlar, shu jumladan, o'zbeklar etnografiyasi va etnik tarixini o'rganishda o'rta asrlar mualliflaridan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari alohida o'rinni egallaydi. Ushbu asarda ayrim shahar va qishloqlar aholisining lingvistik hamda etnik tarkibi, ijtimoiy tuzumining qisqacha ta'rifi, etnotoponimikasi, ayrim qabila va urug'larning joylashuvi to'g'risida noyob ma'lumotlar keltirilgan. Eng muhimi, ushbu kitobda o'zbeklarning qadimiy ajdodlari hisoblangan chigil, yag'mo, qarluq, qipchoq, tuxsi va boshqa qabilalarning ijtimoiy hamda oilaviy turmush tarzi, urf-odat va marosimlari, qolaversa, diniy e'tiqodlari kabi ayrim etnologik xususiyatlarni aniqlashga yordam beradigan izohlar mavjud. Mahmud Koshg'ariy Jayhundan to' quyi Chin (Xitoy)gacha bo'lgan qabilalarning hammasini chigil, deb atashning xato ekanligi va bu yerda juda ko'p qabilalar borligini alohida ko'rsatib bergan.

Mahalliy aholining ijtimoiy-siyosiy hayoti, etnotoponimiyasi, diniy e'tiqodlari va etnik qiyofasi hamda ayrim etnoslar (elat va qabilalar)ga oid qimmatli etnografik materiallar Abu Bakr Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida ham mavjud.

Ma'lumki, XIII asr boshlarida Chingizxon, keyin esa uning merosxo'rlari nihoyatda keng hududga tarqalgan imperiyani yaratgan edi. Bunday qudratli davlatning qisqa muddat ichida paydo bo'lishi va uning kuch-qudrati nimada ekanligini bilish Yevropa mustabidlari va Rim papasi uchun katta bir muammo bo'lib kelgan. Shuning uchun ular mazkur davlat bilan siyosiy, savdo va diplomatik munosabatlarni o'rnatishga intilib, o'z elchilarini yuborib turgan.

Dastlab ushbu maqsadda faol harakat qilgan Rim papasi Innokentiy IV 1245-yilda Mo'g'ulistonga monax Plano Karpini boshchiligida elchilarni jo'natadi. Undan keyin shu yo'l bilan flamandlik monax V. Rubruk sayohat qilgan va o'z taassurotlarini yozib qoldirgan. Mashhur sayyoh Marko Polo ham Rim papasi

topshirig'i bilan bir necha yil Xitoy va unga qo'shni mamlakatlarga borib, muhim etnologik ahamiyatga ega bo'lgan "Sayohatnoma" yaratgan.

Shuningdek, o'sha davrda yashagan mualliflardan tarixchi Fazlulloh Rashididdin (1247–1318) o'zining asarida o'zbeklar tarkibiga kirgan ayrim turk va mo'g'ul qabilalari to'g'risida muhim tarixiy-etnologik ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Uning Markaziy Osiyo, Eron va qo'shni mamlakatlar tarixi hamda etnografiyasi to'g'risidagi "Jome ut-tavorix" nomli kitobi juda qimmatli manba bo'lganligi tufayli ko'p olimlar tomonidan sharhlangan, tahrir qilib to'ldirilgan va ortiqcha tafsilotlari qisqartirilgan. Shunday olimlardan biri Ohangaron bo'yidagi Banokat shahridan chiqqan tarixchi va geograf Faxriddin Abu Sulaymon Banokatiy bo'lib, ushbu alloma mazkur asarni qayta ishlashga muvaffaq bo'lgan.

Qudratli imperiya tashkil qilgan Amir Temur va uning vorislari hukmronlik qilgan davrda Markaziy Osiyo, shu jumladan, O'zbekiston yirik madaniyat markaziga aylandi hamda boshqa mamlakatlar bilan savdo va diplomatik aloqalar har tomonlama kuchaydi. Sohibqiron tomonidan yaratilgan "Temur tuzuklari" ham noyob manba hisoblanadi O'sha davrda yashagan va saroy tarixchisi bo'lib, Temuriylarga xizmat qilgan Hofizi Abro' "Zubdat ut-tavorix" ("Tarixlar qaymog'i") nomli yirik tarixiy-geografik asarini yozgan edi. Ushbu asarda Movarounnahrda oid ba'zi etnologik ma'lumotlar ham keltirilgan. Muallif mazkur o'lka (Movarounnahr)ning geografik ta'rifini yozar ekan, ayrim shahar va tumanlar to'g'risida batafsil hikoya qiladi. Masalan, asarda Samarqandning qisqacha tarixidan so'ng shahar va uning atroflari, qal'alar, saroylar, masjidlar, bog'lar va qishloqlar ta'rifi berilgan.

Buxoro haqida gapirilganda, asosan, aholining kundalik mashg'uloti va turmush tarzi tasvirlanadi. Muallifning yozishicha, "Buxoro mevasi hamma mevalardan yaxshi va shirindir, xususan, Buxoro olxo'risi butun yer yuziga tarqalgan, u yerda qaynatilgan qiyomni asaldan farq qilib bo'lmaydi. Tamomi dashtda mol bisyor, o'tinni aksari bog'lardan yig'ishadi, tashqaridan keltirishadi. Va yana Buxoroning xosiyatlaridan deydilarki, odamlaridek g'aribdo'st, kishilar hyech mavzeda yo'qdir".

Olim Kesh (Shahrizabz)ni ham ta'riflab, yaqinida tog', unda harsang tosh bo'lib, tiniq va ba'zan rangdor, undan har xil buyumlar

taroshlanadi, deb yozgan edi. Kesh – Movarounnahrning issiq joyidir, gohida ushbu shaharda qurg‘oqchilik va vabo bo‘ladi. Shahar va uning atrofida madrasalar, xonaqohlar, rabotlar va hovuzlar qurilgan. Keshga yaqin joylashgan Naxshab (Nasaf)da bog‘larga quduqlardan suv olinadi, tegirmonlarni chorva qo‘shib aylantiradilar, deb ta‘riflanadi. Asarda keltirilgan suratlar ichida eng muhimi dunyo xaritasidir. Bugungi kunda Hofizi Abro‘ning “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar qaymog‘i”) asarini qo‘lyozma nusxasining biri Toshkentda, ikkinchisi esa Britaniya muzeyida saqlanmoqda.

Ayrim olimlarning fikricha, Hofizi Abro‘ning bosh asari hisoblangan dunyo xaritasi butun Sharq olimlari faxrlansa arziydigan manba bo‘lib, muallif mashhur Beruniy va Najib Bakron kartografiya an‘analarini davom ettirib, dunyoga tanitgan. 1419-yilda Xuroson hokimi Xitoyga elchilar yuborgan va ularning orasida geograf olim Hoji G‘iyosiddin Naqqosh ham bor edi. Elchilar o‘z yurtlariga Andijon, Samarqand, va Amudaryo orqali jo‘nab ketgan. G‘iyosiddin uch yil davom etgan safari mobaynida yozganlarini Shohruh Mirzoga topshirgan. Bularni dastlab Hofizi Abro‘ o‘qib ko‘rib, uning ayrim qismlarini o‘z asariga kiritgan. Unda muallif qo‘shni mamlakatlar to‘g‘risida ko‘pgina ma‘lumotlar berganligi uchun mazkur xotira daftari G‘arbiy Yevropa va turk tillariga bir necha bor tarjima qilingan.

Mazkur davrga oid ba‘zi qiziqarli etnologik ma‘lumotlarni ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixoning sayohat kundaliklari (1404-yil), rus solnomalari va mahalliy mualliflar: Nizomiddin Shomiy, Sharafuddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Husayn Qubraviy, Ali Qushchi va boshqalarning asarlarida uchratish mumkin. Masalan, Zahiriddin Muhammad Boburning avtobiografik asari hisoblangan “Boburnoma”da – Temuriylar davlatining yemirilishi, Movarounnahr va qo‘shni mamlakatlarning siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy hayoti har tomonlama batafsil tasvirlangani bilan alohida diqqatga sazovordir. Buyuk o‘zbek shoiri Alisher Navoiyning zamondoshi va yirik davlat arbobi Bobur Mirzo ko‘p o‘lkalarni egallab, o‘z boshidan kechirgan sarguzashtlarini yozib qoldirgan. Uning “Boburnoma” asarida Markaziy Osiyoga oid muhim tarixiy-etnologik ma‘lumotlar keltirilgan. Muallif Movarounnahr va unga qo‘shni bo‘lgan mamlakatlarda yashagan elatlarning etnik tarkibi va tarixi, urf-odat hamda marosimlari va madaniyati to‘g‘risida ma‘lumot beradi. Buyuk

alloma tomonidan keltirilgan ma'lumotlarining to'g'riligini Xondamir, Muhammad Haydar Mirzo Muhammad Solih va Kamoliddin Binoiy kabi taniqli tarixchi hamda shoirlar ham tasdiqlaydi. Uning Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson va Marg'ilon kabi yirik shaharlar to'g'risidagi ta'riflari muhim etnologik ahamiyatga ega.

Zahiriddin Muhammad Boburning to'ng'ich qizi Gulbadanbegim o'zining iste'dodi, bilimdonligi va idrokliligi bilan otasining ishini davom ettirib, "Humoyunnoma" nomli tarixiy-biografik asar yaratgan edi. Tadqiqotchilarning fikricha, mazkur asarni "Boburnoma"ning uzviy davomi desa ham bo'ladi. Unda 140 ta mavze – dahalarning nomlari zikr etilgan bo'lib, Toshkent hamda Andijondan to Qoshg'ar va Hind okeani bo'ylarigacha bo'lgan hududda joylashgan shaharlar va viloyatlar, ularning aholisi haqida batafsil ma'lumotlar bayon etilgan.

XVI asr oxirlarida yashab ijod etgan atoqli shoir, tarixchi va o'lkashunos Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" (Sharafnomai shohiy) asarida boshqa manbalarda uchramaydigan turli tarixiy-etnologik materiallar keltirilgan. Muallif asarni yozishda movarounnahrlik olimlardan Abu Bakr Muhammad Narshaxiy, Hofizi Abro' va Muhammad Haydar Mirzo asarlariga tayangan. Asarda yozilishicha, Movarounnahrda "xoh shahar bo'lsin, xoh qishloq, xoh tekislik, xoh o'tloq – obodonlikda, unga teng mamlakat yo'q".

XVI asr boshlarida Dashti Qipchoq o'zbek urug'larining Movarounnahr hududiga kirib kelishi, ularning etnik tarkibi, joylashgan hududlari, turmush tarzi va urf-odatlar haqida Mas'ud ibn Qo'histoniyning "Tarixi Abulxayrxoniy", Muhammad Solihning "Shayboniynoma" va Abulxayr Fazlulloh Ro'zbexonning "Mehmonnomai Buxoro" kabi asarlarida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Shubhasiz, islom madaniyati, fani, adabiyoti va she'riyatida muhim rol o'ynagan Umar Xayyom va Nosir Xisravlardan keyingi buyuk donishmandlardan Xoja Ismoil al-Buxoriy, Hakim at-Termiziy, Ahmad Yassaviy, turkiy she'riyat mulki sultoni Alisher Navoiy kabilar ham etnologik lavhalarga boy asarlarini yaratgan.

Markaziy Osiyo xalqlarining etnik tarixini o'rganishda Munis, Ogahiy va Bayoniyning asarlari ham alohida o'rin egallaydi. Ushbu davrga oid etnologik jihatdan nihoyatda muhim manba Xiva xoni va mashhur tarixchi hamda geograf olim Abulg'oziy Bahodirxonning

qalamiga mansub “Шажарайи турк” hamda “Шажарайи туркнома” asarlari hozirgacha o‘z ilmiy ahamiyatini yo‘qotmagan.

1.3. Yevropa manbalarida Markaziy Osiyo xalqlari tavsifi

Tarixdan ma'lumki, XVI–XVII asrlarda Markaziy Osiyo hududida Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari tashkil topganidan keyin Rus davlati bilan muntazam ravishda savdo hamda diplomatik munosabatlar o‘rnatila boshlandi. XVI asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyodan Rossiyaga sakkiz marta elchilar yuborilgan bo‘lsa, XVII asrda Xiva xonligidan 12 marta, Buxorodan esa 13 marta elchilar jo‘natilgan. Bunga javoban, Rossiya davlati ham o‘z elchilarini o‘zbek xonliklariga yuboradi va ularga diplomatik vazifalardan tashqari mazkur o‘lkalar to‘g‘risida ma‘lumotlar to‘plash vazifasi ham yuklatiladi. Shuni qayd etish kerakki, rus elchilarining ma‘lumotlari ilmiy jihatdan hozirgacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan manbalar sirasiga kiradi.

Ushbu sohadagi tashabbusni dastlab 1558-yilda Xitoydan Markaziy Osiyo orqali o‘tadigan savdo yo‘lini aniqlash maqsadida Moskvaga kelgan Angliya savdo kompaniyasining vakili Antoniy Jenkinson boshlab bergan edi. U Moskva hukumati yordamida Astraxan va Kaspiy dengizi orqali Mang‘ishloq yarim oroliga chiqib, u yerdan savdo karvoni bilan Xiva hamda Buxoroga boradi. Qishni o‘sha yerda o‘tkazib, 1558-yilda Buxoro va Xivadan qo‘shib yuborilgan elchilar bilan Moskvaga qaytib keladi. Antoniy Jenkinson o‘z maqsadiga erishmagan bo‘lsa-da, Rossiya va o‘zbek xonliklari o‘rtasida muntazam munosabatlarning o‘rnatilishiga sababchi bo‘ldi hamda ushbu o‘lkalar to‘g‘risida ayrim ma‘lumotlarni to‘plashga muvaffaq bo‘ldi.

Mazkur munosabatlar ayniqsa, XVIII asrda kuchaydi. Pyotr I davridan boshlab Rossiya imperiyasi iqtisodiy jihatdan rivojlanib, xom ashyo manbai va sanoat mahsulotlari sotadigan yangi bozorlarga muhtoj bo‘lib qoladi. Natijada, qo‘shni mamlakatlar, shu jumladan, O‘rta Osiyo xonliklariga ham diplomatik savdo vakillari yubora boshlaydi hamda ularni o‘rganish bo‘yicha maxsus ekspeditsiyalar tashkil qilinadi. Pyotr I O‘rta Osiyoni o‘z ta’siri ostiga olish va ushbu boy o‘lka bilan savdo munosabatlarini kuchaytirish maqsadida ikkita ekspeditsiya tashkil etadi. Ushbu ekspeditsiyalarning bittasiga knyaz

Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy, ikkinchisiga esa Ivan Buxgolsni rahbar qilib tayinlaydi.

Mazkur ekspeditsiyalar mag'lubiyatga uchragan bo'lsa-da, Pyotr I umrining oxirigacha O'rta Osiyo xonliklarining hayoti va ushbu o'lkaga yo'l ochish imkoniyati to'g'risidagi ma'lumotlarga to'liq ega bo'lish maqsadidan voz kechmadi. Uning buyrug'i bilan 1718-yilda Kaspiy dengizini tekshirish uchun yangi ekspeditsiya tashkil qilindi. Bu va undan oldingi ekspeditsiyalarning to'plagan materiallari asosida 1720-yilda Kaspiy dengizining birinchi xaritasi tuzilgan edi. Kelasi yilda Buxoroga elchi bo'lib kelgan Florio Beneveni Xivaga ham borib, 1725-yilda Rossiyaga qaytib ketib, ushbu mamlakatlar to'g'risida qimmatli geografik, tarixiy hamda etnologik ma'lumotlar to'plashga muvaffaq bo'lgan edi.

Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasiga oid ilmiy ahamiyatga ega materiallar to'plash davri keng ma'noda XIX asrdan boshlandi. Ushbu davrdagi ko'pgina yirik ekspeditsiyalarning asosiy bazasi hisoblangan Orenburg shahri bu sohada muhim rol o'ynagan edi. Orenburgning ilmiy markazga aylanishida uning birinchi gubernatori geograf N. K. Kirillov katta hissa qo'shdi. XIX asrning I yarmida N. N. Muravyov, A. F. Negri, N. V. Xanikov, G. I. Danilevskiy va boshqalar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasini o'rganishdagi muhim ilmiy qadamlar edi.

Ularning orasida 1819–1870-yillarda Xiva xonligiga sayohat qilgan N. N. Muravyovning nomini alohida qayd etish kerak. U o'z taassurotlarini yozib, chop ettirgan edi. Ushbu tadqiqotchi qalamiga mansub "Esdalik" asarining ba'zi boblarida o'zbeklarning diniy e'tiqodlari, urf-odatlari, kiyim-kechaklari va uy-ro'zg'or buyumlari hamda urug'-aymoqchilik an'alariga oid muhim etnologik ma'lumotlar keltirilgan.

Rossiya bilan Markaziy Osiyo o'rtasidagi ko'p asrlik savdo va diplomatik munosabatlar, Sibir liniyasi hamda Orenburg guberniyasining tashkil etilishi, ushbu ikki o'lkani iqtisodiy jihatdan bir-biriga yaqinlashtirib, bosqinchilik siyosatiga o'tgan Rossiya imperiyasi hukumatining talonchilik niyatlarini amalga oshirishga shart-sharoit yaratgan edi. Natijada, XX asrning 60–80-yillarida Rossiya imperiyasi Buxoro va Xiva xonliklarining kattagina qismi hamda Qo'qon xonligini to'liq bosib olib, o'z mustamlakasiga aylantiradi.

Tadqiqotchi V. P. Nalivkin o'lkada etnografiyasini o'rganishda ko'zga yaqqol ko'zga tashlanadigan muhim tadqiqotlarni amalga oshirgan edi. Akademik V. V. Bartoldning ta'rificha, V. P. Nalivkin "Ruslar orasida o'zbeklarning tili, turmushini eng yaxshi bilgan olimdir". U rafiqasi bilan hammualliflikda 1886-yilda Qozon shahrida "Farg'onadagi o'troq mahalliy aholi xotin-qizlarining turmushi haqida ocherklar" nomli fundamental asarini nashr etgan edi.

Etnologik materiallarni keng ommaga yetkazish va ularni saqlab qolishda ilmiy jurnallar, statistik komitetlarning to'plamlari hamda "Туркестанские ведомости" gazetasining xizmatlarini alohida qayd etish o'rinli. Mazkur davriy nashrlarda A. A. Kun, A. A. Divaev, A. P. Ostroumov, N. S. Likoshin, N. Gabbin, A. N. Kushakevich, V. K. Razvadovskiy, A. A. Semyonov, N. A. Kirpichnikov, A. D. Kallyakov, F. Pospelov va boshqalarning asarlari tez-tez nashr etilgan..

Markaziy Osiyo xalqlarini etnologik jihatdan o'rganishda 1872-yilda Moskvada ochilgan politehnika ko'rgazmasiga qo'yilgan Markaziy Osiyo xalqlarining kiyim-kechaklari, hunarmandchilik mahsulotlari katta qiziqish tug'dirdi.

O'sha ko'rgazmada ko'rsatilgan kolleksiyalarning ta'rifi keyinchalik nashr qilingan maxsus katalogda berilgan. Ko'rgazma munosabati bilan tayyorlangan Turkiston foto albomi ayniqsa katta ahamiyatga egadir.

1700 dan ortiq rasmni o'z ichiga olgan bu albom fan jamoatchiligi tomonidan yuksak baholandi. Albomning asosiy g'oyasi Turkiston va undagi hayotni tarix, antropologiya, etnografiya va san'ati jihatidan tasvirlab berishdan iborat edi.

Albom faqat bir necha nusxadagina tuzilgan bo'lib, uning bir nusxasi hozir Alisher Navoiy nomli O'zbekiston Milliy kutubxonasida saqlanmoqda va XIX asrdagi Markaziy Osiyo xalqlarning tarixi va etnografiyasini o'rganishda noyob manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi va etnografiyasini o'rganishda XIX asrda tashkil etilgan ilmiy jamiyatlarning roli nihoyatda kattadir. Rus Geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi, tibbiyot, antropologiya va etnografiya havaskorlari jamiyatining Turkiston bo'limi, Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi, Turkiston qishloq xo'jalik jamiyati, Xomutov to'garagi, O'rta Osiyo olimlar jamiyati, Rus texnika jamiyatining Turkiston bo'limi, sharqshunoslik jamiyatining Toshkent bo'limi, Turkiston tabiatshunoslari va vrachlari jamiyati, Turkiston tibbiyot jamiyati hamda Farg'ona va Samarqand vrachlari jamiyatlari – ushbu muassasalar ko'lamining naqadar keng ekanligini ko'rsatib turibdi.

Shunday qilib, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida o'zbeklar va Markaziy Osiyoning boshqa xalqlarini etnologik jihatdan o'rganishda muhim qadamlar tashlangan edi. Mustamlakachilik siyosatiga amal qilib kelgan fanning tor doiradagi ta'limoti va cheklangan imkoniyatlariga qaramay, o'sha davridayoq Turkiston xalqlari tarixi va etnografiyasiga oid boy ma'lumotlar keyingi tadqiqotlar uchun muhim fundament vazifasini bajargan edi.

1917-yildan so'ng tadqiqotchilar, shu jumladan, etnograflar orasida tabaqalanish boshlandi. Ya'ni, ayrimlari yangi tuzum tarafdori bo'lsa, boshqalari esa sovetlarga qarshi kuchlar tomoniga o'tib ketdi. Ammo, rus olimlari an'analarini davom ettirib, yosh etnograflarni tayyorlashda o'z hissalarini qo'shdilar. Masalan, etnograf va sharqshunoslardan N. G. Mallitskiy, M. S. Andreev, A. A. Semyonov hamda A. A. Divaevlar O'rta Osiyo Davlat universitetida qolib, o'z ilmiy ishlarini davom ettirdi.

O'rta Osiyo Davlat universitetida o'zbeklar etnografiyasi bo'yicha maxsus kurs kiritilib, etnografiya fanining tashviqotchisi N. S. Likoshinning bu boradagi faoliyati diqqatga sazovor. Keyinchalik O'rta Osiyo Davlat universitetining maxsus fakultetiga aylangan Sharq instituti o'quv rejasida etnografiya faniga alohida e'tibor berilganligi tufayli sobiq talabalar orasidan yirik olimlar yetishib chiqdi.

XX asrning 20-yillarida o'zbek xalqi etnogenezi va urug' qabilaviy tuzilishi, ijtimoiy hamda oilaviy turmush tarzi, xo'jaligi va boshqa masalalarga oid bir necha etnologik asarlar paydo bo'ldi. Ilk nashrlardan professor ye. D. Polivanov va etnograf L. P. Potapovlarning ishlari diqqatga sazovordir. G. Golser o'zbeklarning

dehqonchilik xo'jaligi to'g'risida kitob chiqargan bo'lsa, F. Gavrilov, M. S. Andreev va A. N. Samoylovichlar esa hunarmandchilikka bag'ishlangan asarlarni yaratdi.

Shunday bo'lsa-da, bugungi kunda Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasiga oid qator masalalar atroflicha o'rganilmagan, ayniqsa, o'zbek xalqi etnogenezi, moddiy va ma'naviy madaniyati bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar yetarli emas. Ushbu muammolarni mamlakatimiz va jahon etnografiya fanining qo'lga kiritgan so'nggi yutuqlariga asoslangan holda hal etish mumkin.

Nazorat savollari:

1. Etnografiya fani nimani o'rganadi?
2. Etnologik ma'lumotlar beruvchi asarlar borasida nimalarni bilasiz?
3. Etnografiya fanining tadqiqot usullarini aniqlang?
4. Markaziy Osiyo xalqlari ajdodlari to'g'risida dastlabki ma'lumotlar qaysi manbalarda uchraydi?
5. Dastlabki ilmiy etnologik ma'lumotlar qachon paydo bo'la boshlagan?
6. Turli tarixiy davrdagi etnologik ma'lumotlar bir-biridan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
7. Rossiya imperiyasi davrida o'lkada olib borilgan etnologik tadqiqotlar ko'lami to'g'risida nimalarni bilasiz?
8. Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga oid rus manbalari haqida nimalarni gapirib bera olasiz?
9. Mintaqa xalqlari tarixiga oid Yevropa manbalari to'g'risida ma'lumot bering?

II BOB. MARKAZIY OSIYO MINTAQASINING TARIXIY-ETNOLOGIK TAVSIFI

Mavzuga oid tayanch soʻz va iboralar: Tarix, Turon, Transoksioniya, Turon hududlari, Turkiston oʻlkasi, antropologiya, irqiy xususiyatlar, Oʻrta Osiyo ikki daryo oraligʻi tipi, mongoloid, yevropeoid, Janubiy Sibir tipi, Kaspiyorti tipi, Oltoy oilasi, turkiy tillar guruhi, hind-Yevropa tillari oilasi, eroniy tillar guruhi, oʻgʻuz tillari guruhi, qipchoq tillari guruhi, “Avesto” tili, Sugʻd tili, Qadimgi Xorazm tili, Baqtriya tili, Parfiya tili, Yagʻnob tili, tojik tili, qabila, elat, xalq, turkiy xalqlar, Xun imperiyasi, Turk xoqonligi, juanjuanlar, eftaliylar.

2.1. Markaziy Osiyoning geografik oʻrni

Markaziy Osiyo – Osiyo materigining ichki qismidagi tabiiy hudud boʻlib, maydoni 6 mln. km²dan iborat. Shim. va gʻarbiy chekkasi Mongoliya va XXR bilan Rossiya Federatsiyasi oʻrtasidagi davlat chegarasigacha boʻlib, sharqiy qismi Katta Shinjon, janubiy tomoni esa Tibet hududidagi Sangpo (Brahmaputra) va Hind daryolarining yuqori qismi bilan oʻralgan. Markaziy Osiyo dengiz sathidan ancha baland joylashgan.

Relifi kenglik boʻylab choʻzilgan togʻ tizmalari (Mongoliya Oltoyi, Xangay, Xentey, Tyan-shan, Nanshan, Kunlun) va keng hamda ancha chuqur botiqlar (Jungoriya va Gʻarbiy Mongoliyadagi Katta Koʻllar soyligi, Tarim hamda Saydam)dan iborat. Ayrim joylarida mutlaq balandlik dengiz sathidan past (mass., Turfon botigʻi – 154 m). Qum va shagʻalli baland tekisliklar, kichik togʻ koʻp. Iqlimi hamma yerda keskin kontinental, choʻl iqlimi; yogʻin kam, yiliga oʻrtacha 100–200 mm, markaziy qismlarida 10–30 mm, chekkalarida 300–400 mm, jan.sharqida, Tibet togʻlarining chetlarida 1000 mm va undan ham koʻproq.

Qishda antitsiklon taʼsirida qattiq sovuq boʻladi, yanvarning oʻrtacha temperaturasi – 10°, – 25°, eng past temperatura – 50°, – 52°. Tangritogʻ, Nanshan va Qoraqurum togʻlarida muzliklar mavjud. Selenga, Irtish, Xuanxe, Yanszi, Brahmaputra, Hind, Mekong, Tarim,

Xaydikgol, Kobdo, Tes, Manas, Urungu va Edzin-gol daryolari tog'lardan boshlanadi. Chuchuk suvli eng katta Xubsugul oqar ko'lining maydoni 2620 km², eng chuqur joyi – 238 m. Markaziy Osiyoning kattagina qismini Gobi, Taklamakon, Alashan va boshqa cho'llar egallagan. Cho'l va chala cho'llar baland tog'largacha ko'tarilib boradi. Balandlik mintaqalari asosan, Tangritog'ning sharqiy qismi, sharqiy Tangritog'ning shimoliy yon bag'irlari va Mongoliya Oltoyining janubiy-g'arbiy yon bag'irlarida uchraydi. Xangay va Xentey tog'lari hamda Tibet tog'ligining janubiy-sharqiy qismida anchagina o'rmonlar mavjud.

Markaziy Osiyo deganda, Sovet Ittifoqi parchalangandan keyin mustaqillikka erishgan beshta Respublika: Qirg'iziston, Qozog'iston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston nazarda tutiladi.

Sovet davrida ushbu hududga "*O'rta Osiyo va Qozog'iston*" atamasi (O'rta Osiyo va Qozog'iston iqtisodiy region) qo'llanilgan. Lekin, 1991-yilda mustaqillikka erishilgandan keyin ham ushbu davlatlar, ham xorijiy mamlakatlarda "*Markaziy Osiyo*" atamasi qo'llanila boshlandi. 1992-yil yanvarda beshta davlat rahbarlari rasmiy uchrashuvida "*Markaziy Osiyo*" atamasini qabul qilindi. Hozirda ushbu atama dunyo hamjamiyati tomonidan qabul qilindi, natijada aksariyat xalqaro tashkilot va ilmiy tadqiqot institutlarida Markaziy Osiyo bo'limlari ochildi.

Lekin, geografik nuqtai nazardan yondashilsa, Markaziy Osiyoga Afg'oniston, Mo'g'uliston va Xitoyning Shinjon-Uyg'ur avtonom viloyatlari ham kiradi. Bundan tashqari, "Greater Central Asia" yoki "Kengroq Markaziy Osiyo" atamasi mavjud. Ba'zi siyosatchi va tadqiqotchilar ushbu hududga yuqorida zikr etilgan davlatlardan tashqari Eron, Ozarbayjon, Turkiya va hatto Hindistonning ayrim qismlarini ham qo'shadilar.

2.2. Turonzamin toponimlari tarixidan

Tarix fani hozirgi kun haqida mulohaza yuritib, taraqqiyot istiqbollari belgilash maqsadida bashariyat tarixi, uning barcha qirralari va konkretligi bilan o'rganadi. Jamiyat haqidagi boshqa fanlar qatorida tarix fan ham faktlar, voqyealar va jarayonlarni manbalar asosida o'rganadi va shu asosda ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlari haqidagi ilmiy dunyoqarashlarni shakllantiradi.

Markaziy Osiyo xalqlari turli tarixiy davrlarda har xil nomlar bilan atalib kelingan. Qadimgi Markaziy Osiyoga nafaqat hozirgi Markaziy Osiyo, shu bilan birga Eronning shimoliy-sharqiy va Afg'onistonning shimoliy hududlari ham kiradi.

Tarixiy-etnologik tadqiqotlar ayrim etnos, elat, shu jumladan, Markaziy Osiyo xalqlarining insoniyat tarixida tutgan o'rni va mavqeini aniqlashga yordam beradi. Tarixiy taqdiri bir, xo'jalik-madaniy jihatdan umumiy, maishiy turmush tarzi va ijtimoiy taraqqiyoti o'zaro yaqin mazkur mintaqa xalqlari etnografiyasi ko'p jihatdan o'zgaruvchan xarakterga ega. Tarixiy-etnologik va etnik tuzilishi qanchalik barqaror bo'lmasin, Markaziy Osiyo etnoslari zamonlar osha doimo rivojlanib, o'zgarib turgan.

Xususan, Markaziy Osiyo xalqlari uzoq va murakkab mashaqqatli tarixiy jarayonning mahsuli bo'libgina qolmay, ma'naviy madaniyat va umumpsixologik xususiyatlari bilan ham nihoyatda jipslashib ketgan. Ushbu xalqlarning xususiyatlarini aniqlash uchun dastlab etnik tarixning ayrim sahifalarini varaqlash zarur.

Miloddan avvalgi VI asrda ushbu hududlarda Eron podsholigi, IV asrda esa Iskandar Zulqarnayn boshliq yunon-makedon podsholigi hukm surgan. Keyinchalik mazkur hududlar Xorazm va Qang' davlatlari, so'ngra Kushon podsholigi (II asr oxiri – III asr boshlari), Eftaliylar davlati (V–VI asrlar), Turk xoqonligi (VI–VII asrlar), Arab xalifaligi (VIII asr) tarkibida bo'lgan.

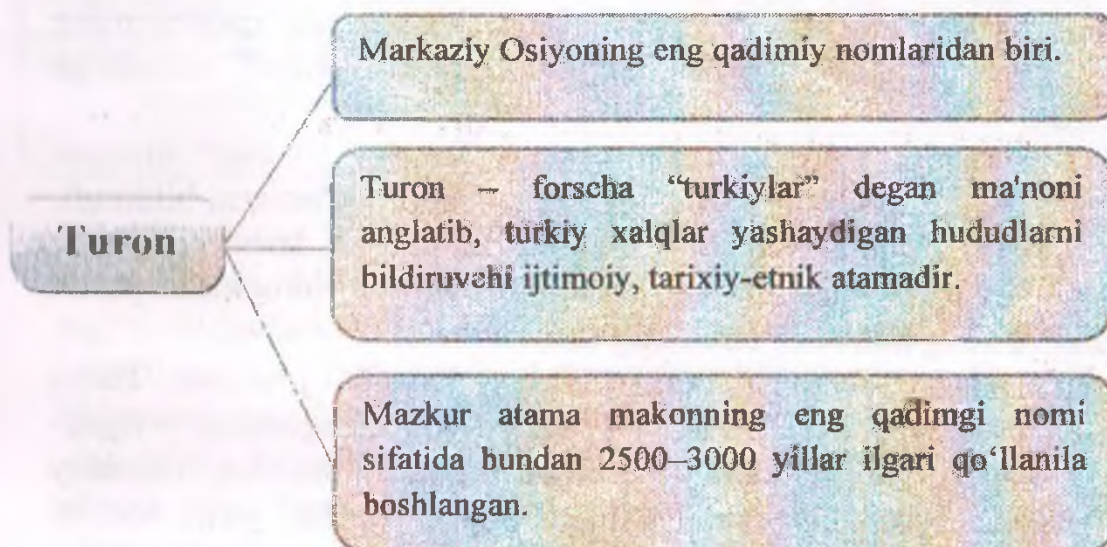
X–XI asrlarda qadimgi Markaziy Osiyo (Movarounnahr)da Somoniylar (819–1005), Saljuqiylar (XI asr), G'aznaviylar (X–XII asrlar) davlatlari vujudga kelgan. Birmuncha vaqt ushbu hududlar Qoraxoniylar (X asr) hukmronligiga ham o'tgan.

XII asr oxiri – XIII asr boshlaridan boshlab Xorazm podsholigi (995–1200) qo'l ostida bo'lgan. XIII asr ikkinchi o'n yilligi oxiridan mazkur hududlarni mo'g'ul istilochilari bosib olgan edi. XIV asr 70-yillarida Amir Temur davlati qaror topadi. XV asr oxiri – XVI asr boshlaridan ushbu yerlar Shayboniylar, so'ngra Ashtarxoniylar davlatlariga qaram bo'lgan.

Natijada, XVIII asr o'rtalarida uchta davlat: Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari tashkil topadi. XIX asr ikkinchi yarmida esa Turkiston Rossiya imperiyasi mustamlakasiga aylandi. Tez orada Qo'qon xonligi tugatilib, o'lka Rossiyaning xom-ashyo bazasiga aylantirildi. Xullas, Markaziy Osiyo yerlari qariyb 26 asr mobaynida

o'zga davlatlar qaramog'i va zulmi ostida bo'lgan. Yozma manbalarga ko'ra, XVI asr oxiri – XVII asr boshlaridan to 1924-yilgacha ushbu hududlar “Turkiston” deb atalgan.

Ushbu mintaqa hududi turli davrlarda “Turon”, “Turkiston”, “Movapoy nahr”, “O'rta Osiyo” va nihoyat “Markaziy Osiyo” nomlari bilan atalib kelinmoqda. Tabiiyki, mazkur mintaqalar hududiy jihatdan biroz farq qilgan. Shu boisdan, Turonzamin hududi o'tmishda qanday nomlanganligi va uning tarixi barchani qiziqtiradi, albatta.

Yunon bosqinchilari (mil.avv. IV asr) Markaziy Osiyoni Ahamoniylar imperiyasining bir qismi sifatida “Transoksiana” yoki “Transoksoniya” deb ataganlar. Qadimgi xitoyliklar (mil. avv. II–I asrlar) mintaqani Xi-yu, ya’ni “G’arbiy o’lka” deb ataganlar va Sharqiy Turkistonning davomi deb bilganlar.

Mazkur atama bilan birga uning “Turkiy yurt”, “Turk eli”, “Turk budun” va “Turkiston” atamalari yozma bitiklarda uchraydi hamda barcha turkiy xalqlarning dunyoviy va ijtimoiy etnik birligini ifodalovchi asosiy tushuncha hamda nom sifatida qo‘llanilgan.

Turon – tarixiy geografik atamasi ilk bor qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy, muarrixlar at-Tabariy va al-Istaxriylarning asarlari, Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” dostonida “Eron” bilan “Turon” nomlari keltirilgan. Ma'lumki, Eron va Turon hududlari chegarasi Amudaryo orqali belgilangan.

Dastlab, "Avesto"da qayd etilgan "tur" etnonimi keyinchalik Markaziy Osiyo dasht va tog' hududlarida yashovchi chorvador aholi bilan bog'liq edi. Olimlarning fikriga ko'ra, "turk" atamasi sakmassagetlarning dastlabki nomi bo'lishi ham mumkin. Sakmassagetlar va ularga yaqin qarindosh qabilalar mil avv. VI–IV asrlarda Oltoy va Janubiy Sibir dashtlarigacha tarqalgan. Bu haqida arxeologik ma'lumotlar ham dalolat beradi, shuningdek, Shinjon-Uyg'ur o'lkasida saklar yozuvlarining tarqalishi ham ushbu fikrni tasdiqlaydi. Ko'rinib turibdiki, Turon faqat Markaziy Osiyo hududining qadimgi nomi degan xulosa munozarali hisoblanadi. Ba'zi olimlarning ta'kidlashicha, Turon – bu turklar, turkiy qabilalarning yurti, degan ma'noni anglatib, keyinchalik "Turkiston" atamasiga aylangan.

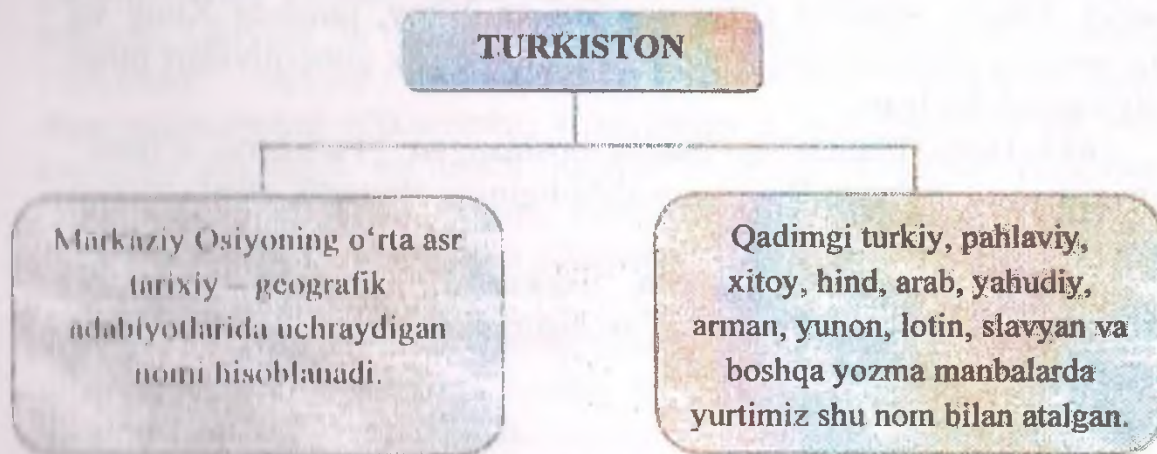
Akademik A. Muhammadjonovning fikricha, "Turon" atamasi sug'dcha "yer", "tuproq", "dala" va "dasht" kabi ma'nolarni bildiradi. Shunga ko'ra, "Turon" toponimi pasttekislik, dala va dashtliklar, ya'ni keng yaylov degan ma'noni anglatadi. "Turon" va "turonliklar yurti" iboralarini keng hududlar bilan bog'lash mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek, tarixiy-geografik jihatdan Turon hududlari Tinch okeanidan O'rta yer dengizidagi Egey-Adriatikagacha, Shimoliy Muz okeanidan Tibet va Himolay tog'larigacha, shimoliy Hindistondan Onado'ligacha, ya'ni hozirgi Turkiyagacha bo'lgan hududlarda yashovchi turkiy xalqlar vatanini anglatadi.

Turonning markaziy qismi geografik jihatdan "Turon" pasttekisligi deb ataladi va asosan, Markaziy Osiyoning shimoliy-g'arbiy hamda Qozog'istonning janubiy-g'arbiy qismlarini o'z ichiga olib, uning chegaralari Kaspiy dengizi, shimolda Ural tog'i, sharqda Tangritog' etaklari, janubda esa Pomir va Kopetdog' tog'larigacha borib taqaladi. Turonda qadimdan XX asr boshlarigacha Alp Er To'nga, Afrosiyob va Kushon shohlari, sharqiy va g'arbiy Turk xoqonliklari, Attila, Parfiya, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, Chingizxon, Chig'atoy, Temuriylar, Usmoniylar, Edil bo'yi, Sibir xonlari, Shayboniylar, Ashtarxoniylar hamda Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari mavjud bo'lgan.

Xullas, "Turon" atamasi turkiylar degan ma'noni anglatganligi uchun o'z chegarasida barcha xalqlarni qamrab olgan umumiy bir nom hisoblanadi. "Turk" so'zini barcha sho'balarini o'z ichiga

oladigan ulug' Turkiston deyishga to'liq asoslar mavjud. Tarixchi Sh. Kamoliddinning fikricha, Markaziy Osiyo mintaqasining eng qadimgi nomi "Turon" bo'lib, ushbu atamaning keyingi asrlardagi davomchisi va ekvivalenti "Turkiston" hisoblanadi.

"Turkiston" atamasi milodiy 445-yildan boshlab turli manbalarda tilga olinadi. Mazkur atama ilk marta 639-yilda Turfonda tuzilgan sug'd hujjatlarida Markaziy Osiyo mintaqasining nomi sifatida ishlatilgan. "Turkiston" atamasi "Markaziy Osiyo" va "Movarounnahr" toponimlaridan farqli ravishda nafaqat geografik, shu bilan birga etnologik tushunchani anglatib, siyosiy-huquqiy ahamiyatga ham ega bo'lgan. Arablar istilosidan so'ng ham "Turkiston" toponimi o'zining siyosiy-huquqiy ma'nosini yo'qotmagan. Uning sarhadlari uzoq shimol va sharqda Arab xalifaligi, Qarluq hamda Uyg'ur xoqonliklari bilan chegaradosh bo'lgan hududlargacha yoyilgan. Aynan ushbu davlatlar "Turkiston" nomi bilan IX–XIII asrlardagi arab muarrix va geograflarining asarlarida qayd etilgan.

Qoraxoniylar davlati barpo etilishi bilan "Turkiston" toponimining ahamiyati o'zining sobiq hududlari chegarasida deyarli tiklangach, "Movarounnahr" atamasi esa Turkiston, ya'ni Qoraxoniylar davlatining bir qismi sifatida qarala boshlangan.

Muarrix va geograf Mahmud ibn Valining (XVII asr) "Бахр ул-аепоп" ("Sirlar dengizi") asarida yozilishicha, "Turkiston keng va ko'ngilli yurtdir. Bu yurt uzunligi Sayhun daryosining qirg'og'idan Qoramurin daryosining qirg'og'igacha bo'lib, bu yerni Mo'g'uliston nomi bilan atashgan". Muallif Turkistonning yana bir nomi bu – "Turon va uning aholisi turklar" deb ko'rsatgan.

“Turkiston” atamasi ham turkiy xalqlar yashaydigan o‘lka, joy va yurt turkiy bitiklardagi “Turk Budun” mazmunini ifodalaydi.

XIX asr o‘rtalarida Turkiston hududi g‘arbda Ural tog‘lari va Kaspiy dengizi, sharqda Oltoy tog‘lari va Xitoy, janubda Xitoy va Afg‘oniston, shimolda esa Tomsk hamda Tobolsk guberniyalari bilan chegaradosh bo‘lgan.

1867–1886-yillardan qo‘llanila boshlangan “Turkiston o‘lkasi” ham muayyan ma’noda Rossiya podshohligining strategik manfaatlarini to‘la ifodalardi.

Sovetlar tuzumi davrida esa “Turkiston” atamasini geografik, tarixiy, etnik va siyosiy istilohlar tizimidan chiqarib tashlash va hattoki unutishiga mahkum etildi.

Turkiston tarixiy-an’anaviy jihatdan keng ma’noda quyidagi qismlardan iborat:

a) Markaziy Turkiston (hozirgi O‘zbekiston, Qozog‘iston va qisman Tojikiston);

b) Sharqiy Turkiston (ichki Mo‘g‘uliston, Xitoyning Shinjon-Uyg‘ur avtonom tumani, Ooraqurum);

v) G‘arbiy Turkiston (Eronning shimoli, Kavkaz, Kaspiy dengizi havzasi);

g) Shimoliy Turkiston (shimoliy Qozog‘iston, Volgabo‘yi, Sharqiy Ural tog‘larigacha cho‘zilib ketgan Turon pasttekisligi, Ob, Yenisey, Lena daryolari oralig‘i, Sibir), tor ma’noda Turkiston deb asosan, markaziy Turkiston tushuniladi.

Sovet davri qomuslarida ta’kidlanganidek, Turkiston keng ma’noda – turkiy xalqlar yashovchi hudud nomi hisoblangan. Tor ma’noda Turkiston 1867–1917-yillardagi Turkiston general-gubernatorligi (1886-yildan Turkiston o‘lkasi) tushunilgan.

Shuningdek, Rossiya imperiyasining vassallari Xiva va Buxoro konliklari hududining tarixiy-geografik nomidir. Rossiya bosib olgan g'arbiy Turkiston hududida 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tuzildi, 1886-yildan rasman Turkiston o'lkasi deb atalgan. Oktyabr to'ntarishidan so'ng g'arbiy Turkiston hududida Turkiston ASSR tuzilgan. Turkistonda milliy-hududiy chegaralanishning o'tkazilishi, ya'ni uning 3 ta Respublika va 2 ta avtonom viloyatga bo'linishi tufayli Sovetlar davlatida Turkiston nomi ishlatilmaydigan bo'ldi. Chunki, Sovet hukumati mustaqil Turkistonni tiklash g'oyasidan nihoyatda qo'rqar edi.

Yuqorida ta'kidlaganidek, 1924–1925-yillarda Turkistonda milliy-hududiy chegaralanishi o'tkazilib, "Turkiston" atamasi sun'iy ravishda muomaladan chiqarildi va uning o'rniga rasman "O'rta Osiyo" geografik atamasi joriy qilindi.

O'zbekiston o'z strategik o'rnini, iqtisodiy va madaniy salohiyati jihatidan Turkistonning vorisi hisoblanadi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, ushbu atama tarixiy, siyosiy va madaniy-etnik jihatidan qaytadan muomalaga kiritildi hamda keng ko'lamda qo'llanilmoqda.

"*Movarounnahr*" atamasi Markaziy Osiyoning markaziy va janubiy viloyatlariga nisbatan ham ishlatilgan. Ushbu geografik atama arabcha "daryo orti", "daryoning narigi tomoni", ya'ni Amudaryo ortida va uning o'ng qirg'og'idagi hudud degan ma'noni anglatishi keng tarqalgan edi. Uning xuddi shu ma'noni anglatadigan fors tilidagi "Vorarud" va "Vora Jayhun" shakllari mavjud, ularning barchasi avval (XI asr) Xuroson viloyatining davomi sifatida, IX asr boshlaridan e'tiboran esa Turkiston, ya'ni Qoraxoniylar va undan keyingi turkiy davlatlar tarkibidagi ma'muriy birlik sifatida tushunilgan.

"Movarounnahr" atamasi ilk bor hadislarda tilga olingan. Aftidan, ushbu atama arablar o'rtasida islomgacha bo'lgan davrlarda ham ma'lum bo'lib, u vaqtda (VI asr) shimoli-sharqda Jayhun, ya'ni Amudaryoning orqasida joylashgan Turk xoqonligiga qarashli hududlarni anglatgan.

Qadimgi fors manbalariga tayangan arab geografi Yoqut Hamaviy "Movarounnahr" atamasini Turon mamlakatining nomi sifatida bilgan.

Arab tilida “daryoning narigi betidagi yerlar”, degan ma’noni anglatadigan “Movarounnahr” atamasi qadimgi yunonlarning “Transaksiana” atamasining deyarli so‘zma-so‘z tarjimasini hisoblanadi.

Arablar o‘zlarining Sharqqa qilgan ilk yurishlari davomida (VII asr ikkinchi yarmi – VIII asr boshlari) ushbu o‘lka haqida ikki xil tushuncha va ma’lumotga ega bo‘lgan edi. “Ma-duna-m-nahr”, ya’ni “Movarounnahr”, ya’ni “daryoning pastki tomoni” va “Ma-varo-an-nahr”, ya’ni “Movarounnahr” daryoning narigi tomoni ma’nolarini anglatgan. Mazkur atama VII asrning 70-yillaridan, ya’ni Arab xalifaligi noiblari Marv shahriga kelib, Turkistonga vaqti-vaqti bilan o‘lja olish uchun Poykent, Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo hududlariga qilgan yurishlari davridan boshlab qo‘llanilgan.

705-715-yillarda ushbu atama yanada keng iste’molga kirgan. Arablar ta’sirida “Movarounnahr” atamasi o‘rta asrlardan boshlab Xo‘jand, Samarqand va Buxoro shaharlari hamda uning atroflari, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarni o‘z ichiga olgan. Mazkur atama Sirdaryo va Amudaryo oralig‘idagi keng hududni anglatgan ilmiy, tarixiy va geografik asarlardan Yevropa tillariga ana shu yuqorida chegaralangan hududni anglatuvchi atama sifatida o‘tgan va qo‘llanilgan.

“O‘rta Osiyo” atamasini dastlab XIX asrda taniqli nemis geograf olimi A. Fon Gumbold “Mittel Azia” shaklida Osiyo qit’asining ichki qismlarini belgilash uchun qo‘llagan edi. U Osiyo uchun O‘rta paralleldan shimol va janubda 5 kenglikdagi hududni “O‘rta Osiyo” deb ataydi. Olim mintaqaning g‘arbiy qismini Kaspiy dengizi bilan chegaralagan holda sharqiy qismining chegaralarini aniq ko‘rsatmaydi.

Mashhur nemis geografi Ferdinand fon Rixtgofer o‘zining “Хитой” asarida ushbu hududga nisbatan yangi va birmuncha aniqroq ta’rifni taklif etgan edi. Uning fikricha, janubda Tibetdan shimolda Oltoygacha, g‘arbda Pomirdan sharqda Xingongacha bo‘lgan hududlar – Markaziy Osiyodir. Olim Orol – Kaspiy pasttekisligini oraliq chiziqqa mansub, deb qayd etgan edi.

Markaziy Osiyo – Yevrosiyo materigining o‘rta qismi, g‘arbda Kaspiy dengizi qirg‘oqlari, sharqda Xitoy, shimolda G‘arbiy Sibir tekisligi, janubda Nishopur, Safedko‘h va Hindikush tog‘lariga cho‘zilgan yirik tabiiy-geografik o‘lkadir. U materikning ichkarisida, Atlantika okeanidan 4 ming km Shimoliy Muz okeanidan 2,5 ming

km, Tinch okeanidan 5,5 ming km va Hind okeanidan 1000 kmga yaqin masofada joylashgan. Markaziy Osiyo hududi oʻrta asrlarda – Turon, arab manbalarida – Movarounnahr, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida, aniqrogʻi 1921–1925-yillarda oʻtkazilgan milliy-hududiy chegaralanishgacha Turkiston deb nomlangan, keyinchalik sovet davridan boshlab esa Oʻrta Osiyo deb ataladigan boʻldi.

Markaziy Osiyoning tabiati, xoʻjaligi, shaharlari va aholisiga oid dastlabki tarixiy-geografik maʼlumotlar Gerodot (mil.avv. V asr), Kvint Kursiy Ruf va Strabon (mil.avv. II asr) kabi yunon hamda Rim, shuningdek, xitoy olimlarining asarlarida uchraydi. Bundan tashqari, Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Fargʻoniy, Ahmad as-Saraxsiy (IX asr) Jayhoniyy, Abu Zayd Balxiy (X asr), Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Nosir Xisrav, Mahmud Koshgʻariy (XI asr), al-Xovakiy, Mahmud Zamaxshariy, Samʻoniy va boshqa mahalliy olimlarning asarlarida ham ushbu hudud haqidagi qiziqarli maʼlumotlar mavjud. Markaziy Osiyo geografiyasiga oid maʼlumotlar IX–XII asrlarda yashagan sayyoh olimlar – Ibn Xoʻrdodbek, Ibn al-Faqiq, Ibn Rusta, al-Muqaddasiy, al-Masʻudiy, Ibn Fadlan, Istaxriy va Ibn Xavqal kabilarning asarlarida ham uchraydi.

Rossiya imperiyasi davrida Markaziy Osiyo deyilganda, Orol dengizining shimoliy nuqtasidan to Balxash koʻlining shimoliy nuqtasigacha oʻtkazilgan toʻgʻri chiziqdan Eron, Afgʻoniston, Xitoy va Kaspiy dengizi chegaralarigacha boʻlgan oraliqda joylashgan hudud tushunilgan.

Sovet davrida ushbu tushunchalar bir oz oʻzgargan, chunki 1924–1925-yillardagi milliy-hududiy chegaralanish natijasida sobiq mintaqaning kattagina qismi Qozogʻiston SSR tarkibiga kiritildi. Qozogʻiston SSRning chegaralari esa shimoliy-sharqda Oʻrta Sibir, gʻarbda Ural togʻlari va Volga daryosining etaklari, qisman Yevropa qitʼasigacha choʻzildi.

Yuqorida taʼkidlanganidek, “Markaziy Osiyo” atamasi bugungi kunda barcha ilmiy-ommabop adabiyotlar va jamoatchilik oʻrtasida keng qoʻllanilib kelinmoqda. Koʻrinib turibdiki, insoniyat sivilizatsiyasi beshiklaridan biri hisoblangan azim Sirdaryo va Amudaryo oraligʻidagi bepoyon hududlar turli davrlarda siyosiy, tarixiy hamda geografik asarlarda “Turon”, “Turkiston”, “Movarounnahr”, “Oʻrta Osiyo” va “Markaziy Osiyo” nomlari bilan

atalib kelingan. Mustaqillik sharofati bilan milliy o'zlikni anglashga intilish yanada kuchaya boshlagan va tarixiy qadriyatlar tiklanayotgan hozirgi vaqtda, asrlarga bo'ylashgan ushbu salohiyatli mintaqa tarixini yanada teranroq o'rganishga qiziqish tobora ortib bormoqda.

2.3. Markaziy Osiyo xalqlari etnogenezi, etnik tarixi va lingvistik tuzilishi

Markaziy Osiyo xalqlari etnogenezi va etnik tarixini o'rganishda lingvistik tasniflash muhim ahamiyatga ega. Mazkur mintaqada yashovchi xalqlarning tillari rang-barang bo'lib, tarixan qadimiy va zamonaviy ko'rinishga ega.

Turkiy tillar. Mintaqa aholisining ko'pchiligi Oltoy oilasining turkiy tillar guruhiga kiradigan til va shevalarda so'zlashadi. Ushbu guruhga o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, uyg'ur va tatar tillari kiradi. Turkiy tilda so'zlashadigan kishilar butun mintaqa aholisining taxminan 60 foizidan ortig'ini tashkil etadi. Umuman olganda, turkiy tillarda so'zlashuvchilarning umumiy soni 130 million nafardan ortiq aholini tashkil etadi.

Ayrim lingvistlar turkiy tillarni mo'g'ul hamda tungus-manjur tillari bilan birga qo'shib, oltoy tillari oilasiga birlashtiradi. Jumladan, ye. D. Polivanov va G. Y. Ramstedt kabi tilshunoslarning fikricha, ushbu tillar oilasi koreys va yapon tillarini qo'shish hisobiga kengayishi mumkin. Oltoy nazariyasiga ko'ra, turkiy tilning tarixi oltoy tillari bir til bo'lib tashkil topgan qadimdan, ya'ni oltoy davridan boshlanadi. Oltoy bobo tili (asos til) dastlab ikkiga – tungus-manjur va turk-mo'g'ul tillariga, so'ngra turk-mo'g'ul tili ham ikkiga – turk va mo'g'ul tillariga ajralgan. Lekin, turkiy tilning oltoy tillariga genetik aloqadorligi haqidagi masalaga hamon taxmin darajasida qaralmoqda.

Turkiy tillar deganda, Sibirdan Bolqon yarim oroligacha bir chiziq bo'ylab cho'zilgan ulkan geografik hududda tarqalgan o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, saxa (yoqut), tuva, xakas, oltoy, karagas, shor, turkman, ozarboyjon, turk, gagauz, tatar, boshqird, chuvash, qo'miq, no'g'oy, qorachoy-bolqor, tofa va chuvash kabi 25 dan ortiq til tushuniladi.

Eng qadimgi turkiy yozma yodgorlik (Urxun-Enasoy yozuvi)lar VII–XI asrlarga mansub bo'lib, ular asosan, qabrtoshlar ko'rinishida Shimoliy Mo'g'uliston, Qirg'iziston, Yenisey daryosining yuqori

qismi, Talas vodiysi va boshqa joylardan topilgan. Brahma va sug'd yozuvlarida bitilgan qadimgi turkiy yodgorliklar ham uchraydi (Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyo). Keyinchalik uyg'ur va arab alifbolari asosidagi turkiy yozuv Sharqqa (Qoshg'ar, O'rta Osiyo, Oltin O'rda hududi, Volgabo'yi) va g'arbda (Saljuqiylar davlati, Ozarboyjon, Turkiya va b. hududlar) rivojlandi. Xitoyda yashovchi uyg'urlar XI asrdan hozirgacha arab alifbosi asosidagi yozuvdan foydalanadi.

Hind-Yevropa til oilasining eroniy guruhiga tojiklar, balujlar, kurdlar, forslar va boshqalar kiradi. Tojiklardan tashqari yag'nob, shug'non, rushman, vohan, bartang, yozg'ulom, ishkashim, bajo'yr hamda bir qancha boshqa Pomir xalqlari ham mavjud.

Mintaqada yashovchi ruslar, ukrainlar, beloruslar, dunganlar, koreyslar, yahudiy, mahalliy lo'li va arablar ham bir nechta til turkumiga oid xalqlarning avlodlari hisoblanadi. Demak, Markaziy Osiyo polietnik mintaqa hisoblanib, mazkur hududda yuzdan ziyod millat va elatlar umrguzaronlik qiladi. O'zbekistonning Buxoro va Samarqand viloyatlari hamda Farg'ona vodiysida yashaydigan Buxoro yahudiylari va O'rta Osiyo lo'lilari tojik tilida so'zlashadi.

Eroniy tillar guruhiga kiradigan til va shevalarda gaplashadigan oz sonli xalqlardan ballujiylar, kurdlar va fors-eroniylardir. Turkmanistonda yashaydigan ballujiylar o'z ona tilining Xuroson shevasida, Xurosondan kelib qolgan kurdlar esa Turkmanistonning Ashxobod va Mari viloyatlarida yashaydi hamda o'zaro Xuroson shevasida so'zlashadi. Eroniy-forsiy xalqning bir guruhi (Buxoro va Samarqand shaharlari atroflari) turli tarixiy davrlarda Erondan ko'chib kelgan. Buxoro eroniylari eroniycha, Samarqand forsiylari esa asosan, tojik va o'zbek tillarida so'zlashadi.

O'g'uz tillar guruhi VIII–XIII asrlar davomida o'g'uzlar va XI–XII asrlarda saljuqiylar orasida shakllangan. Ushbu tillarga turkman tili ham kiradi. Mazkur shevalar odatda, ikki guruhga bo'linadi.

Birinchi guruhni Turkmanistonning g'arbiy tumanlari va Toshhovuz viloyatining ko'pchilik qismiga tarqalgan yovmut, Turkmanistonning Qizil Arvotidan Bayramaligacha cho'zilgan markaziy tumanlarida qo'llanayotgan tekin, Qoraqalin tumanining go'klan, Saraxs tumani bilan hozirgi Turkmanistonning shimoliy qismida tarqalgan salir, Elatan va Paxtabozor tumanidagi sariq hamda Turkmanistonning Chorjo'y va Kerki viloyatlarida muomalada bo'lgan ersari shevalari tashkil etadi.

Ikkinchi guruh shevalari (no'xurli, oynovli, xasarli va boshqalar) Eron bilan O'zbekistonga chegaradosh tumanlarda keng tarqalgan.

Qipchoq guruhi qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillaridan iborat.

O'zbek tili. Mazkur til o'zbek xalqining milliy va O'zbekiston Respublikasining davlat tilidir. Ushbu til lingvistik geneologik tavsifga ko'ra, turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga kiradi. O'zbek tili, asosan, O'zbekiston, shuningdek, qo'shni Afg'oniston, Tojikiston, Qirg'iziston, Qozog'iston va Turkmaniston Respublikalari, Rossiya Federatsiyasi, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Xitoyning Shinjon-Uyg'ur muxtor tumani, AQSh, Germaniya va boshqa mamlakatlarda tarqalgan.

XI–XII asrlardan eski turkiy tildan ajrala boshlagan eski o'zbek tili o'zining tarixiy taraqqiyoti davomida murakkab etnogenetik va etnolingvistik jarayonlarni bosib o'tdi. Ana shu etnogenetik va siyosiy-tarixiy jarayonlar o'zbek tili tarixida ma'lum darajada iz qoldirdi.

Tarixan turli ilmiy manbalarda eski o'zbek tili "turkiy", "turkcha", "chig'atoy tili", "chig'atoy turkiysi", singari nomlar bilan atalib kelgan. Xususan, mashhur sayyoh X. Vamberi ("Chig'atoy tili darsligi", 1867) va uning izidan bir qator g'arb olimlari XIII–XIX asrlar oralig'idagi eski o'zbek tilini noto'g'ri ravishda "chig'atoy tili" deb nomlagan edi. Vaholanki, mo'g'ullar istilosi davrida hozirgi kunda o'zbeklar nomi bilan yuritiluvchi xalqning madaniyati, tili va adabiyotiga mo'g'ullarning biron-bir sezilarli ta'siri bo'lgan emas, boshqacha ifodalaganda, eski o'zbek tilining Chig'atoy va mo'g'ullarga hyech qanday aloqasi yo'q, aksincha, mo'g'ullar Movarounnahrda yashovchi etnoslarning yuksak madaniyatidan

bahramand bo'lgan. Buning ustiga, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk shoir va mutafakkirlar o'zlari ijod qilgan tilni "turkiy", "turkcha" deb atab, uni boshqa turkiy tillardan alohida ajratib ko'rsatadilar.

Qirg'iz tili. Shimoliy va janubiy qurama shevalaridan tashkil topgan bo'lib, uning shakllanish jarayoni qadim zamonlarga borib taqaladi. Unga milodning boshlarida Yenisey atroflarida yashagan qadimgi qirg'iz qabilalarining tili asos bo'lgan. Keyinchalik qipchoq, shuningdek, mo'g'ul tillarining ta'sirida bir muncha o'zgarishlarga uchragan.

Qozoq tili. Mazkur til bir qancha qadimiy qabilalar va boshqa tillar asosida tashkil topgan bo'lib, uch asosiy shevaga bo'linadi: g'arbiy, shimoli-sharqiy va janubiy. G'arbiy sheva alshin qabilalar ittifoqi tilidan paydo bo'lgan. Shimoli-sharqiy sheva arg'in, nayman, qiray, qipchoq, qo'ng'iroq qabilalarining umumiy tilidan kelib chiqqan bo'lib, hozirgi qozoq adabiy tili ana shu shevaga asoslangan. Nihoyat, janubiy sheva uysin, jaloyir, qang'li, dug'lat va boshqa qabilalar tillaridan kelib chiqqan.

Qoraqalpoq tili qadimda bulg'or va o'g'uz tillari ta'sirida rivojlanib kelgan. Keyinchalik bir qancha birlashmalar, masalan, pecheneg (X–XI asrlar) va qipchoq (XI–XIII asrlar) qabilalar ittifoqlariga, Oltin O'rda davlati (XIII–XV asrlara) tarkibida, so'ngra XV asrgacha Katta No'g'oy o'rdasi, keyin qisman esa o'zbek va qozoq tillari ta'sirida shakllana borgan.

Qoraqalpoq xalq og'zaki tili ikki asosiy shevadan tashkil topgan: shimoliy-sharqiy va janubiy-g'arbiy. Birinchi (shimoliy-sharqiy) shevada hozirgi Qoraqalpog'iston Respublikasining Taxtako'pir va Mo'ynoq tumanlarida yashayotgan aholi vakillari so'zlashadi.

Uyg'ur tili. Mazkur til o'zbek tiliga yaqin bo'lsa ham, ko'p jihatdan undan keskin farq qiluvchi xususiyatlarga ham ega. Ushbu tilning shakllanish jarayoniga qadimiy uyg'urlarining ta'siri katta bo'lgan. Hozirgi uyg'ur tili ikki tarmoqqa: MDH uyg'urlari va Shinjon uyg'urlarining adabiy tillariga bo'linadi. MDH uyg'urlarining adabiy tiliga uyg'ur tilining shimoliy shevalari asos bo'lgan. Shimoliy shevalarga kuchi-turfon va taranchi yoki gulja shevalari ham kiradi.

Tojik tili g'arbiy Eron tillari guruhiga kiradi. Ushbu tilda, asosan, tojiklar so'zlashadi. Arab xalifaligi va Somoniylar hukmronligi davrida sug'd tili o'rniga tojik tili ishlatila boshlangan. Mazkur

jarayon, ya'ni sug'd tilining tojik tili tomonidan siqib chiqarilishi jarayoni ikki asrdan ortiq davom etadi. Shuningdek, ushbu tildan tojiklardan tashqari Buxoro yahudiylari, O'rta Osiyo lo'lilari va arablari hamda ballujiylarining bir qismi foydalanishadi.

Tojik tilining yag'nob shoxobchasi (eroniy tillarning sharqiy guruhiga mansub va Tojikistondagi Yag'nob daryosi vodiysida tarqalgan til. Unda so'zlashuvchilar 2,5 ming nafar kishiga yaqin. Yag'noblar o'z hududlaridan tashqari va tojiklar orasida faqat yag'nob so'zlaridan iborat maxfiy tildan foydalanadi. O'z yozuviga ega emas, yozma til sifatida tojik tili qo'llaniladi) sug'd tili shevalarining biridan kelib chiqqan. Hozir Yag'nob daryosining o'rta oqimi atrofidagi vodiya joylashgan baland tog'lardagi qishloqlar va Varzob daryosi vodiysidagi aholi ham yag'nob tilida so'zlashadi. Mazkur til ikki xil shevaga bo'linadi: g'arbiy sheva va Yag'nob daryosining etagida esa sharqiy sheva.

G'arbiy Pomir guruhiga shug'non, rushon, yozg'ulom, ishkoshim va vohan tillari kiradi. Shug'non-rushon guruhiga esa shug'non, rushon, bartang va oroshar tillari kiradi.

Baluj tili. Eroniy tillarning shimoliy-g'arbiy guruhiga kirib, Turkmaniston hududida yashayotgan balujlar ushbu tilning g'arbiy (Xuroson) shevasida gaplashadi. Midiylar tilini shevalarining biridan mazkur til paydo bo'lgan.

Kurd tili. Eroniy tillarining shimoliy-g'arbiy guruhiga taalluqli bo'lib, kurmanji, kurdi va bir qancha shevalarga bo'linadi. Kurdlar Turkmanistonda yashaydilar. Tadqiqotchilarning fikricha, ular Xurosondan kelib qolgan.

2.4. Markaziy Osiyo xalqlarining etnik shakllanish jarayoni

Markaziy Osiyo tarixi va etnografiyasini moddiy hamda yozma manbalar asosida o'rganish salmoqli natijalarni qo'lga kiritishga asos bo'lmoqda. Markaziy Osiyodagi Delgor-Murgena bo'yidan topilgan ierogliflar, Buyuk Xitoy devori va Turkiy-run yozuvlari bizga mazkur hududni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Eng muhim jihatlardan biri, mazkur masalani yoritishdan avval urug', qabila, elat, xalq va millat tushunchalariga to'xtalish joiz. Odamlarning ilk to'da tarzidan juft oilalarga ajralishi urug' deb ataladi. Ayrim urug'larning birlashmasi urug' jamoasini tashkil etadi.

Xalq bu – birinchidan, keng ma'noda muayyan mamlakatning barcha aholisi; ikkinchidan, tarixning turli bosqichlarida jamiyatning progressiv taraqqiyoti vazifalarini hal qilishda qatnashishga qobiliyatli bo'lgan qatlam va sinflarni o'z ichiga oladigan xalq ommasi, ijtimoiy birlik: tarix ijodkori, tub ijtimoiy o'zgarishlarning yetakchi kuchi, tarixning haqiqiy sub'ektidir; uchinchidan, etnik birlik (qabila, elat, millat) larning turli shakllarini ifodalash uchun ishlatiladigan termin.

Millat kishilarning barqaror tarixiy birlik, umumiy iqtisodiy turmush tarzi hamda til va hududiy birlik, madaniyat, ong va psixologiyaning o'ziga xosligi asosida shakllangan ijtimoiy taraqqiyot shaklidir.

Uzoq o'tmishda, 3–4 ming yillar muqaddam Markaziy Osiyoning saxovatli tuprog'idan g'arbdan sharqqa tomon qadimiy hind-yevropa tillarida so'zlashadigan turli qabilalar Oltoy va Mo'g'uliston tomon ko'chib o'tgan. Mil. avv. I ming yillikning oxiridan boshlab sharqdan g'arbgacha tomon katta ko'chish jarayoni ro'y beradi. Dastlab turkiy tilda gaplashadigan qadimiy xunn qabilalari milodning I ming yilligi o'rtalarigacha ushbu hududga ko'chib o'tgan va etnik jihatdan sezilarli iz qoldirgan. Turkiy elatlarning bir necha asr davom etgan ko'chish jarayonida ayrim mo'g'ul qabilalarining migratsiyasi ham sodir bo'lgan. O'sha davrda g'oyat, kayi va boyandar kabi mo'g'ul qabilalarining mavjud bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotlar diqqatga sazovordir.

Uzoq vaqt mobaynida Markaziy Osiyoga ko'chib kelgan elatlar o'lkamiz zaminida o'ziga xos moddiy madaniyat yodgorliklarini qoldirgan. Mazkur hududda I ming yillikning o'rtalarida ketma-ket ko'chib kela boshlagan xunn, xion, oq xunn, abdal, bajanak va boshqa turkiy qabilalari mahalliy xalqlar orasida turkiy aholi nufuzi hamda mavqeyini mustahkamlaydi. Ammo, aborigen (tub aholi)lar orasida ham apasiak va augasiylar deb nom olgan qadimiy turk elati ham mavjud bo'lgan. Mazkur qabila elat rus solnomalarida ko'p tilga olingan pecheng (bajanak)lar degan fikr ham yo'q emas. Ayrim tadqiqotchilarning taxminicha, asugasiylarni keyinchalik "o'g'uz" nomi bilan mashhur turk elati desa bo'ladi.

Turkiy xalqlarning tarix sahnasiga kelishi mil. avv. I ming yilligida Janubiy Sibir va quyi Volga hududlarida bir qancha turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar va xoqonliklarning shakllanishi sodir bo'ldi. Bular: birinchi turk imperiyalari – Sharqiy turk va G'arbiy turk

xoqonliklari, Uyg'ur hamda Turkiy xoqonlik, Xazar, Bulg'or, Qarluq, Qoraxon, Qalmoq, Orol atrofidagi o'g'uzlarning Qipchoq va Xorazm davlatlari hisoblanadi.

Turkiy xalqlarning qadimgi tarixi mil. avv. III asrdan boshlab qadimgi xunlar imperiyasining tashkil topishidan to milodning IX asrigacha bo'lgan katta bir davrni o'z ichiga oladi. Demak, mil. avv. III asrdan IX asr o'rtalarigacha xunlar, turkiylar davri va turkiy xalqlar madaniyati tarixining asosi bo'lib hisoblanadi.

Turkiy qabilalarning o'zagi Markaziy Osiyo xunlari orasida (III asr – V asr o'rtalari) shakllangan. Mazkur qabilalar ona bo'ri Ashinaning afsonaviy o'g'lini o'zining ajdodi deb biladi. V asr o'rtalarida turklar Markaziy Osiyoda hukmronlik qilgan Juan-Juan xoqonligiga tobe bo'lgan va Oltoyda yashagan. Bu yerda ular konlarni o'zlashtirib, temir eritishni shunday ko'lamda tashkil etganki, hatto Juan-Juanga o'lponni temir bilan to'lagan. Turklarning g'ayratli yetakchilari Asanshod, Tur va Bumin konchi, temir quyuvchi hamda temirchilar imkoniyatlaridan iloji boricha yaxshiroq foydalanib, otliq askarlariga sovut kiydirgan va yuz yildan ko'proq muddat mobaynida Oltoydagi barcha qabilalarni o'zlariga bo'ysundirgan. Bumin 546-yilda oltoyliklar bilan birga Jung'oriyada yashab turgan ko'p sonli tegret xalqini ham o'z qaramog'iga oladi. Shu davrdan boshlab, turklar o'lpon to'lovchidan Markaziy Osiyoda Juan-Juanlarning raqibiga aylangan.

Turk xoqonligi Markaziy Osiyo mintaqasi va unga tutash bir nechta o'lkalarni o'z ichiga olgan yirik saltanat bo'lib, milodiy VI–VIII asrlarda ushbu imperiya tarixiga doir ma'lumotlar Urxun-Yenisey bitiklari, xitoy yilnomalari, yunon (Vizantiya), arman, suryoniy, sug'd, arab, fors, tibet va baqtriy manbalarida saqlanib qolgan.

Taniqli olim G'aybullaboboyorovning ta'kidlashicha, VI asrning ikkinchi yarmida Turk xoqonligi tarix sahnasida paydo bo'lgunga qadar mintaqada ikkita yirik davlat: Eftaliylar va Jujanlar imperiyalari hukmronlik qilgan edi. Turk xoqonligining asoschilari bo'lgan turkiy ashina qabilasi esa bu paytda Oltoy tog'larining janubiy yon bag'irlarida istiqomat qilar va Jujanlar davlatiga tobe edi. Jujanlar qo'l ostidagi ashina turklari kuchayib, 545-yilda tele qabilalari, 551-yilda esa jujanlarni yengadi.

Shu tariqa, aka-uka Bumin va Istami 552-yilda Turk xoqonligiga asos soladi. Bumin o'zini xoqon deb e'lon qiladi. 555-yilga kelib,

Markaziy Osiyoning shimoliy-sharqidagi qabilalar, Uzoq Sharqdagi kidan (qoraxitoy), tatabi, shivey kabi manchjur va mo'g'ul, Yenisey bo'yidagi turkiy elatlar ham Turk xoqonligi qo'shinlari tomonidan bo'ysundirilib, 555-yildadayoq Sharqiy Turkistonning katta qismi Turk xoqonligi ko'l ostiga o'tadi. Turk xoqoni Mug'on (553-572) Xitoyga 556-557-yillarda yurishlar qilib, bu yerdagi G'arbiy Vey (Toba) sulolasi o'rnini egallagan Shim Si (550-577) va Chjou (577-581) sulolalarini o'z ta'sir doirasiga oladi. Turk xoqonligi 565-yilda Naxshab (hozirgi Qarshi shahri yaqinidagi yerqo'rg'on Xarobasi) atrofida eftaliylarga og'ir zarba beradi. Turk xoqonligi eftaliylarga qarashli Choch, Farg'ona, Ustrushona, Samarkand, Xorazm, Buxoro, Kesh va Nasafni qo'lga kiritgan bir paytda xoqonlikning eftaliylarga qarshi ittifoqchisi Sosoniylar Eroni hukmdori Xusrav I Anushirvon esa Eftaliylar tarkibida bo'lgan Tohariston, Kobuliston va Zobuliston (shimoliy Afg'oniston) viloyatlarini egallaydi.

Juan-Juanlar va eftaliylar tor-mor etilgach, turklar Buyuk ipak yo'lining kattagina qismi – Xitoy devoridan tortib to Amudaryogacha bo'lgan hududlarga egalik qila boshlaydi. Ushbu hududda boy va ta'sirli savdogarlar qatlami bo'lgan yirik savdo shaharlari joylashgan edi. Turk zodagonlari va uning fuqarolari o'z geografik joylashuvlari imkoniyatlaridan mumkin qadar kengroq foydalanishga harakat qiladi. Ular Xitoy bilan bevosita aloqa o'rnatadi. Buning ustiga, VI asrga kelib sug'dlar o'z ipak gazlamalarini chiqara boshlaydi. Shunga ko'ra, sug'dlar badavlat Vizantiya bilan vositachilik qilib, savdo orqali boyib borayotgan fors savdogarlarini siqib chiqarishga urina boshlaydi. O'z savdogarlari va mamlakatini himoya qilgan Eron turklar va sug'dlarning Vizantiya qo'l ostidagi yerlar bilan bo'lgan bevosita aloqalariga to'sqinlik qiladi va o'z yerlari orqali savdo karvonlarini o'tkazmay qo'yadi.

G'arbiy turk xoqonligi. Ba'zi bir tarixchilar G'arbiy turk davlatini "o'n kamon o'qi davlati" deb atashar edi. Ashina sulolasiga mansub g'arbiy hukmdorlarning rasmiy unvonlari "turk jabg'u xoqoni" yoki "o'n kamon o'qi davlati xoqoni" bo'lgan. G'arbiy turk davlatida yetakchi o'rinni ikkita yirik birlashmadan iborat "o'n o'q budun" – "o'n kamon o'qi davlati" egallagan edi. Ulardan biri – beshta qabila "nushibi" uyushmasini tashkil qilib, Sirdaryodan Chuy daryosigacha bo'lgan yerlarni egallagan, umumiy "dulu" nomi ostida

birlashgan, boshqa beshtasi esa Chuy daryosidan tortib Oltoy va Jung'oriyani ham o'z ichiga olgan hududda joylashgan edi.

G'arbiy turk xoqonligi Sharqiy Turkiston va Markaziy Osiyoning boy dehqonchilik viloyatlari, Orolbo'yi dashtlari, quyi Volgabo'yi hamda Shimoliy Kavkazni o'z ichiga olgan edi. Davlatning ma'muriy-siyosiy markazi avval Talos vodiysi, bu yerda Mingbuloq (hozirgi Bo'yterek qishlog'i atrofi) yozgi qarorgoh xizmatini o'tagan, keyin Chuy vodiysi bo'lgan edi. 618-yildan boshlab Suyob shahri G'arbiy turk xoqonligining poytaxtiga aylanadi (hozirgi To'qmoq shahri yaqinidagi Oq Beshim vayronalari).

O'zaro urushlar oqibatida g'arbiy turklar faqat To'n Yabg'u xoqon hukmronligi davri (618–630-yy.)da o'z mavqelarini tiklab oladi. Qabiladoshlari uni salohiyatli davlat arbobi va mohir sarkarda sifatida juda hurmat qilar edi: "U jasur va ehtiyotkor. Uning har bir jangi g'alaba bilan yakunlanadi". To'n Yabg'u xoqon Eronga qarshi siyosatda faollik ko'rsatib, ulardan Toharistonni tortib oldi, Afg'oniston va Shimoliy Hindistonning bir qismini ishg'ol qiladi. Vizantiya imperatori Irakliy bilan ittifoq tuzib, Eroning Kavkaz orti yer-mulklariga hujum qiladi va Derbent, Tbilisi hamda Dratov shaharlarini ishg'ol qiladi.

To'n Yabg'u xoqon muhim ma'muriy-siyosiy islohotni amalga oshiradi. Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkistondagi ko'chmanchi hamda o'troq zodagonlar huquqlarini tenglashtiradi, noqonuniy soliqlarni ancha kamaytiradi. Hukmdorlarni nazorat qilish va soliqlarni yig'ish uchun noiblar tayinlanadi.

VII asrning birinchi yarmida Tan sulolasi (618–907-yillar) kuchaydi. Imperator Tay-Szun yetakchiligidagi Xitoy feodallarining a'yonlari o'z oldilariga Buyuk ipak yo'lini bosib olishni asosiy vazifa qilib qo'yadilar. 630-yilda ko'chmanchi to'g'uz-o'g'uz qabilalari bilan ittifoqda bo'lgan Tay-Szun lashkarlari Sharqiy turk xoqonligini tor-mor etdi. Tay-Szun turli turk otryadlari kuchi bilan Gaochan davlati (Turfon vohasi)ni bosib oldi va uning hududida Ansi tobe o'lkasini tashkil qildi. Xuddi mana shu mavze, G'arbiy turk xoqonligiga hujum qilishda muhim strategik markaz vazifasini bajaradi. Turklar Sharqiy Turkiston xalqlari bilan birgalikda dushman hujumlariga uzoq bardosh berdi, ammo Ma daryosidagi jang (556-yil)da xitoylik sarkarda Su-Danfan Ishbor xoqon qo'shinini yengishga

muvaffaq bo'ldi. Xoqon janglar bilan Chuy vodiysiga chekindi va shu yerda 657-yilda butkul yengildi hamda halok bo'ldi.

Xitoy imperatorining Tangritog'ni uzoq o'lkalari ustidan real hokimiyatni o'rnatmay, "o'n kamon o'qi davlati"ga Ashina sulolasi g'arb shaxobchasi vakilini xon qilib qo'ydi. Ushbu qo'g'irchoq xoqonlar xalq o'rtasida obro'ga ega bo'lmadi, aholi esa bosqinchilarga qarshi kurashini to'xtatmadi. Xoqonlik tanazzuli davom etdi va Ashina sulolasidan chiqqan yigirma uchinchi xoqonni 704-yilda turgashlar Qulan shahri (hozirgi Lugovaya stansiyasi yaqinida)da o'ldirdi. yettisuv va Tangritog'da hokimiyat turgashlik xoqonlar sulolasi qo'liga o'tdi.

Nazorat savollari:

1. Elat, qabila, xalq va millat tushunchalarini izohlab bering?
2. Markaziy Osiyoga I ming yillik o'rtalarida qaysi turkiy elatlar ko'chib kelgan?
3. Tub aholi orasida qaysi qadimgi turk elatlari uchragan?
4. Xun imperiyasi qaysi davrda hukmronlik qilgan edi?
5. Turkiy tillar guruhiga qaysi tillar kiradi?
6. Hind-yevropa tillari oilasini tasniflang?
7. Eroniy tillar guruhiga kiruvchi tillar qaysi xalq va hududlarda tarqalgan?
8. Hozirgi kunda "Markaziy Osiyo" atamasi bilan qaysi hududlar qamrab olingan?

III BOB. O'ZBEK XALQI ETNOLOGIYASI

Mavzuga oid tayanch so'z va iboralar: o'zbek xalqi, O'zbekiston Respublikasi, o'zbek xalqining shakllanishi, etnos, paleoantropologik materiallar, kraniologik materiallar, O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipi, dolixokefal, braxikefal, sug'diylar, qadimgi aholi, o'troq va chorvador aholi, an'anaviy xo'jalik madaniyati, moddiy madaniyat, milliy kiyimlar, marosimiy taomlar, an'anaviy turar-joylar.

3.1. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni

O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududida qadimdan o'troq yashab, sun'iy sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan mahalliy sug'diylar, baxtariylar, xorazmiylar, qadimiy farg'onaliklar, sak-massagetlar va qang'lar kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo'ylaridan kelgan etnik komponentlar ham o'zbeklar etnogenezida ishtirok etganligi tarixdan ma'lum. Ushbu qabila va elatlar, asosan, turkiy va sharqiy eroniy tillarida so'zlashgan. Shuningdek, o'zbek xalqi tarixan shakllangan 90 dan ortiq urug' etnoelementlar ham mahsulidir. O'zbek xalqi startalarining bu kabi tarkibi va tizimli tahlili jarayonida mintaqaning o'ziga xos etno-regional xususiyatlari ham hisobga olinadi. Aynan o'zbek urug'larining ijtimoiy-tarixiy o'rni tahlil etilganda, uning nafaqat o'zbek xalqi etnogenezini o'rganishdagi ahamiyati oydinlashadi, shu bilan birga uning umumturkiy makroetnosida tutgan tarixiy o'rni va ijtimoiy mavqeyi yuzaga chiqadi.

Qarluqlarda, xuddi Turk xoqonligi jamoalarida bo'lganidek, urug' boshlig'i – bek, jabg'u deb atalgan bir qancha urug' aymoqni, aymoqlar uyushmasi esa elni tashkil etgan. Ushbu urug'ning tuzilish tartibi (tizimi) qarluqlarda VIII asr o'rtalarigacha saqlanib kelgan. Qarluqlar yettisuvni egallagach (VIII asrning 60-yillari), yabg'uning xizmat vazifasi kengayadi. Endi yabg'u bir urug'ni boshlig'i emas, balki qarluqlar egallagan hududlardagi barcha urug'lar va o'troq aholini boshqaradigan bo'ldi. Endi u urug'lar ittifoqining yabg'usidir. Avvallari yabg'u urug' va aymoqlar yig'inida saylansa, endi u

yabg'ular yig'inida, ya'ni urug' boshliqlari tomonidan saylanadi. Ittifoqni boshqarishda unga tobe urug', aymoq va yabg'ular, ayniqsa, o'troq viloyatlar hukmdorlariga eltabarlik unvoni joriy etiladi. Bek va eltabarlar bir vaqtning o'zida harbiy sarkardalar hisoblangan. Mazkur tartib qarluqlarda to 840-yilgacha, ya'ni Qarluq davlati tashkil topgunga qadar davom etgan.

VIII asr Movarounnahr va Xuroson xalqlari tarixida arablarga qarshi kurash bilan o'tdi. Mahalliy aholini ularga qarshi qo'zg'olonlarining oxiri ko'rinmas edi. G'arbiy Turk xoqonligi dulu va nushubilar orasidagi hokimiyat uchun ichki kurashlar tufayli tanazzulga uchragach (740-y.), Sharqiy Turkistonning g'arbiy viloyatlari (Qashg'ar, Xo'ton va Yorkent), Farg'ona vodiysining shimoliy-sharqiy qismi qarluqlar qo'liga o'tdi. 766-yilda qarluqlarning zarbasi bilan yettisivda tashkil topgan Turkesh xoqonligi (707–766-yy.) ham tugatildi.

Qarluqlar yettisiv va Sharqiy Turkistonning g'arbiy viloyatlari va Farg'ona vodiysining shimoliy-sharqiy hududlarini egallaganlariga qadar, ushbu joylarda qadimdan turkiy arg'un, tuxsi, o'g'iz, qarluqlarning ilk ajdodlari, turkesh, az, uz hamda yag'mo urug'lariga tegishli etnik guruhlar yashab kelardi. Ular ushbu zaminga kirib kelgan qarluqlarning yangi urug' ittifoqi jamoalari bilan yonma-yon va aralashib, yashay boshlaydi. IX asrning 40-yillariga kelib yuqorida qayd etilgan katta hududiy doirada Qarluqlar davlati tashkil topadi. Qarluqlar davlati tarkib topgan hududlarda (568–740) 200 yil davomida G'arbiy Turk xoqonligi hukmronlik qilib, turkiy etnik qatlamning ushbu hududlarda son jihatidan ko'paygan. Turk xoqonligi hududiy doirasida yashagan urug' ittifoqlari va siyosiy uyushmalarda iqtisodiy hamda madaniy hayot rivojlandi. Xoqonlikning barcha hududlari aholisiga tushunarli yozuv va til shakllandi. Xoqonlik davrida tashkil topgan ayrim etnik uyushmalar (o'g'uz, uyg'ur, qarluq, qipchoq, qirg'iz, dulu (dug'lat) va boshqalar o'rta asrlar davomida vujudga kelgan qator elatlar (o'zbek, uyg'ur, turkman, qirg'iz, qozoq va qoraqolpoq)ning shakllanishiga asos bo'ldi.

Arab tarixchisi at-Tabariy VII–VIII asrlarda Balx, Tohariston, Badxiz, Ko'xiston, Seraxs, Chog'aniyon, Buxoro, Choch va Farg'ona aholisining asosini turkiy qavmlar tashkil etadi, deb qayd qilgan edi. Muallifning yozishicha, ushbu qavmlar orasida qarluqlarning o'rni katta bo'lgan. Yozma manbalarga ko'ra, Somoniylar bilan Qarluqlar

davlati o'rtasida ma'lum chegara belgilansa-da, ammo hozirgi zamon tasavvuridagi aniq chegara bo'lmagan. Turkiy urug'lar Movarounnahrda Sirdaryoning shimoliy hududlaridan erkin ko'chib yurgan. Ma'sudiyning fikricha, qarluqlar X asrda butun Farg'ona, Shosh va ularning atroflarida yashagan.

Turkiy urug'larning Movarounnahrda tinch va osoyishta kirib kelishi arablarga ham, ularning hukmronligi davrida ham, hatto Somoniylarning turkiy urug'larni kirib kelishiga qarshi chegara hududlarida mudofaa devorlarini barpo etishlariga qaramay, uzluksiz davom etar edi. Buning oqibatida ularning o'troq hayotga ko'chishi va tub yerli aholining turklashuvi tezlashdi. Movarounnahrning turkiy qavm va urug'lar keng tarqalgan hududlarida mazkur qabilalarning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibi va etnosiyosiy jihatdan birlashishi ta'minlandi.

Xuddi shunday tarixiy sharoit O'rta Osiyo turkiy qavmlari hayotida IX asrga kelganda o'zining yuqori cho'qqisiga chiqdi. Ayni vaqtda turk etnik qatlami orasida feodallashish jarayonlari ham jadal kechmoqda edi. Mazkur jarayon oliy hokimiyatdan mustaqil siyosat yuritish uchun intilayotgan yuqori tabaqa vakillarining o'zaro uzluksiz urushlari va talonchilik yurishlari bilan birga sodir bo'lmoqda edi. Chorvador mintaqalarda beboshliklarga barham berish uchun kuchli davlat hokimiyati kerak edi. Ana shunday kuchli davlat hokimiyati ma'lum bir yetakchi urug' asosida tarkib topadi.

Shubhasiz, etnoslarning o'zaro yaqinlashish jarayonlarida ma'lum bir etnik guruh yetakchi rol o'ynaydi. Boshqa etnik guruhlar ana shu yetakchi guruh (urug') atrofida jipslashib, u bilan til va etnomadaniy, hududiy hamda iqtisodiy-xo'jalik jihatdan yaqinlashib boradi. Etnogenetik jarayon nihoyasiga yetganda, aniq bir hududda joylashgan etnik birliklar ma'lum rivojlanish pog'onalaridan o'tib, bir-birlari bilan qorishib, bir tilda yoki bir-birlariga yaqin lahjalarda so'zlashuvchi va qarashlari ko'p jihatdan umumiy bo'lgan siyosiy uyushma tashkil topadi. IX asrda turk dunyosidagi ana shunday siyosiy uyushma Qarluq ittifoqi edi. Ushbu turkiy urug'larning Qarluq ittifoqi hududiy doirasida, taniqli tilshunos N. A. Baskakov ta'biri bilan ifodalaganda, aynan qarluq shevasi asosida shakllandi.

Qoraxoniylar davlatining ta'sir doirasi yettisuvdan to qadimgi Farg'onaning sharqiy hududlari va Sirdaryoning o'rta havzalarigacha cho'zilgan edi. Elshunos K. Shoniyozov to'g'ri ta'kidlaganidek, IX-X

asrlarda siyosiy hokimiyat Movarounnahrda somoniylar qo'lida bo'lsa-da, uning shimoliy, shimoliy-sharqiy va shimoliy-g'arbiy viloyatlari Qarluq-Qoraxoniylar davlati doirasida o'zbek elati shakllangan edi. Aynan ushbu yirik turkiy etnomadaniy hududiy yaxlitlik o'zbek xalqi etnogenezi tarixida muhim fundamental asos sifatida xarakterlanadi.

IX–X asrlarda elat bo'lib shakllangan o'zbek ajdodlarining umumiy nomi (etnonimi) bo'lmasa ham, ularda o'zligini anglash hissiyoti kuchli edi. O'zbek elati qo'shni urug'lar bilan yaqin tilda (turli lahjalarda) so'zlashgan bo'lishlariga qaramasdan, o'zlarini ba'zi xususiyatlari bilan (madaniyati, til lahajasi, urf-odatlar, diniy e'tiqodlari va boshqalar) ulardan farq qilgan. Boshqacha qilib aytganda, “ular (masalan, uyg'urlar va qirg'izlar) va “bizlar (“qarluqlar” va “xoqonliklar)” degan iboralar bilan bir xalqni ikkinchi xalqdan (ayrim xususiyatlarini hisobga olib) ajratish hissiyoti paydo bo'lgan.

Etnik nom va o'zligini anglashdan tashqari ma'lum bir xalqning etnik birlik (elat) bo'lib yetish darajasini belgilovchi yana bir qancha boshqa ko'rsatkichlar (iqtisodiy, madaniy, siyosiy, til, hudud birligi va boshqalar) ham mavjud. Qarluqlar davri (IX–X)da ular hukmronlik qilgan katta hududda bir qancha o'troq, yarim o'troq va yarim ko'chmanchi etnik guruhlar yashar edi.

Bu etnoslar ustida yozma manbalar hamda dala tadqiqotlari orqali tadqiqot olib borilishi nafaqat turg'un aholi moddiy va ma'naviy madaniyati balki, kirib kelgan xalqlarning xo'jalik yuritish shakli, oilaviy munosabatlari, moddiy madaniyati, e'tiqodiy qarashlari, mahalliy aholi bilan munosabatning turli ko'rinishlari (savdo-sotiq, madaniy)ni yorituvchi ishlarni yaratilishiga olib keldi¹.

Xullas, hozirgi O'zbekiston va uning tevarak-atrofidagi hududlarda uzoq vaqt davom etgan etnogenetik jarayonlar natijasida, ya'ni sug'diylar, xorazmiylar, bohtariylar va saklarning shu zaminda bronza davridan boshlab, ular bilan yonma-yon yashab kelayotgan turkiyzabon urug' hamda qavmlari bilan aralashuvi natijasida o'zbek xalqi XI–XII asrlarda uzil-kesil shakllandi. Mazkur etnogenetik jarayonlar o'zbek xalqining moddiy va ma'naviy madaniyati hamda hozirgi kundagi antropologiyasida ham o'z aksini topgan.

¹Маматалиев А.Р. Фарғона водийси этнографиясининг ўрганилиши (Мустақиллик йиллари ижтимоий-гуманитар журналлардаги мақолалар асосида). ЎзМУ хабарлари. №4/1. 2011. 154 б.

O'zbek xalqi shakllanish jarayoni kelib chiqishiga ko'ra, qarluq, qipchoq va o'g'uz komponentli turkiy etnik hamda etnografik guruhlarining faol assimilyatsiyasi va konsolidatsiyasi natijasidir. Kelib chiqishi turkiy bo'lgan turkmanlar, ozarbayjonlar va anatoliya turklarning etnogenezida o'g'uz etnik komponenti, qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz hamda boshqirdlarning shakllanishida esa qipchoq komponenti, uyg'urlarning shakllanish tarixida esa qarluq komponentni ta'siri yaqqol seziladi.

O'zbek xalqining shakllanishida esa yuqorida ko'rsatilgan barcha uch etnolingvistik komponentlarning ta'sirini ko'rish mumkin. Mazkur holat esa o'zbek xalqining etnik jihatdan ko'p komponentlilik etnik, lingvistik, antropologik, madaniy jihatdan xilma-xil va rang-barang bo'lishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, o'zbek xalqi madaniyatining boy va serqirra ekanligi, o'troq shahar madaniyatiga dasht chorvador madaniyati elementlarning qorishib ketganligi mana shu assimilyatsiya jarayonlarining natijasi ekanligidan dalolat beradi.

3.2. O'zbek xalqining shakllanish tarixi

O'zbek xalqi o'zining ko'p asrlik va boy tarixiga ega. Xalqimiz juda katta davr ichida bir qancha ijtimoiy-iqtisodiy bosqichlardan o'tib, murakkab jarayonlar davomida elat va so'ngra millat bo'lib shakllangan. Mazkur jarayonlarni o'rganish etnografiya fanining bugungi kundagi eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Sirdaryo bilan Amudaryo oralig'ida Markaziy Osiyoning aholisi jihatidan eng yirik davlat – O'zbekiston Respublikasi yastanib yotadi. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra, davlatimiz tarkibiga Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 viloyat va Toshkent shahri kiradi. Viloyatlar ichida maydoni jihatidan eng yiriklari Navoiy, Buxoro, Qashqadaryo, Samarqand va Surxondaryodir. Respublika tarkibida 172 ta tuman (11 ta Toshkent shahri tumanlari bilan birga), 150 ta, shu jumladan, Respublika va viloyatga bo'ysunuvchi 31 ta shaharlar mavjud. Bundan tashqari, 110 ta shaharcha, 2620 ta qishloq fuqarolar yig'ini va 10997 ta qishloq aholi punktlari mavjud. O'zbekistonda 34 million nafardan ziyod aholi yashaydi (2020-yil 1 iyul), shundan 27 mln nafardan ortig'i (81,7 foiz)ni o'zbeklar tashkil etadi. Mamlakatimizda 130 dan ziyod millatlar va xalqlar yashaydi.

Respublikada o'zbeklarni barcha viloyat, tuman va qishloqlarda uchratish mumkin. Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining aksariyat qismini o'zbeklar tashkil etadi. Boshqa joylarda o'zbeklar turli millat vakillari bilan birga yashaydi. Lekin, hamma yerda ular ko'pchilikni tashkil etadi. Qoraqalpog'istonda o'zbeklar – To'rtko'l, Beruniy, Amudaryo va Ellikqal'a kabi janubiy tumanlarda yashaydi.

O'zbeklar Respublika aholisining asosiy qismini tashkil etib, so'nggi ma'lumotlarga ko'ra, ularning soni 30,9 mln (2020-yil). Shuningdek, o'zbeklar Markaziy Osiyodagi eng ko'p sonli xalq bo'lib, qo'shni Tojikistonda 3 milliondan ziyod (2020-yil), Qirg'izistonda 2 million (2020-yil), Qozog'istonda 1 million (2020-yil), Turkmanistonda 900 mingdan ko'proq, Afg'onistonda 4 milliondan 8 milliongacha, Rossiyada 700 ming kishi (2020-yil), mehnat muhojirlari soni 2188000 (2017–2019-yillar), Saudiya Arabistonida 550–600 ming nafar, AQShda 50–80 ming, Xitoy Xalq Respublikasining Shinjon-Uyg'ur avtonom rayoni, qolaversa, Turkiya, Germaniya, Latviya, Ukraina va Belorus kabi uzoq xorij mamlakatlarda ham yashaydi. Ma'lumotlarga ko'ra, o'zbeklarning umumiy soni 50 milliondan ortiq (2018-yil) kishini tashkil etadi.

O'zbeklarning qadimgi ajdodlari tarixi. So'nggi yillarda Vatanimiz va unga tutash bo'lgan hududlarda keng ko'lamda olib borilgan arxeologik va antropologik tadqiqotlar hamda qadimgi yozma manbalarning tarixiy tahliliga ko'ra, o'zbek xalqining kelib chiqish tarixi qator xronologik bosqichlar (bronza va ilk temir, antik, ilk o'rta asrlar va o'zbek ajdodlarining alohida etnik birlik (elat) bo'lib shakllangan davrlari)dan iborat. Uning birinchi xronologik bosqichi so'nggi bronza va ilk temir davrlariga tegishli bo'lib, aynan ushbu davrdan boshlab o'zbek xalqi ikki etnik ildiz asosida rivojlangan. Uning birinchi ildizi o'troq dehqonchilik madaniyati etnik komponentlaridan iborat bo'lsa, ikkinchisi esa bronza va ilk temir davrining chorvador qabilalari etnik komponentlaridan tarkib topgan.

Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida so'nggi bronza davridan yuqorida nomlari qayd qilingan turli qabila va elatlarning etnik jihatdan dastlabki aralashuv jarayoni sodir bo'lgan. Aynan mazkur davrda mintaqada yuz bergan assimilyasiya jarayonlari natijasida antik davrga kelib, o'troq hayotga moslashgan turkiy hududiy maydon tarkib topgan edi.

Ma'lumki, mil.avv. III asrda Sirdaryoning o'rta oqimida turkiy va so'g'diylar ittifoqi asosida Qang' davlati tashkil topgan. Qang' davlati davrida Movarounnahr va unga tutash mintaqalardagi xalqlarning iqtisodiy, siyosiy hamda etnomadaniy aloqalarning tobora rivojlanishi natijasida turkiy tilli etnoslar ustuvorlik qilib, yangi turkiy etnoslar – qang'ar elati paydo bo'ldi va o'ziga xos uyg'unlashgan madaniyat shakllandi.

Tarixiy va arxeologik tadqiqotlarda ushbu madaniyat "Qovunchi madaniyati" nomini olgan. Antropolog olimlarning ta'kidlashlaricha, aynan shu davrlarga kelib, Markaziy Osiyoning vodiy va vohalarida yashovchi sug'diylar hamda qang'arlarning tashqi qiyofalarida hozirgi o'zbek va voha tojiklariga xos O'rta Osiyo ikki daryo oraligi antropologik tipi to'liq shakllangan.

Akademik K. Shoniyozovning ta'kidlashicha, turkiy tilning Markaziy Osiyoda keng tarqalishida qadimgi xun va usun hamda ularning tarkibidagi barcha turkiyzabon qabilalarning hissasa juda katta bo'lgan, albatta. Mazkur qabilalar ta'sirida miloddan avvalgi I – milodiy I asrlar davomida o'tmishda sharqiy eron til turkumidagi turg'un xalqlar (saklar, massagetlar, sug'diylar, xorazmliklar va boshqalar) hamda qabilalarning ma'lum bir qismi til jihatdan batamom turkiylashgan edi.

Xun, usun va boshqa turkiy qabilalarning salmoqli qismi yettisuv, Movarounnahr va Xorazm yerlarida yashovchi aholi, jumladan, qang'arlar bilan aloqada bo'lib kelgan. Ana shu etnik, iqtisodiy va madaniy yaqinlashish jarayonida, tub yerli etnos asosida turkiy tilda so'zlashuvchi yangi etnos – qang'arlar vujudga keladi. Aynan miloddan avvalgi I – milodiy I asrlarda Sirdaryoning o'rta oqimlarida yashovchi xalqning alohida etnos bo'lib shakllanishi uchun asosiy omillar mavjud edi: siyosiy tuzum, iqtisodiy va madaniy hayot birligi, umumiy hudud hamda etnik nom (qang'ar) vujudga kelgan edi. Ammo, ushbu elat antik bosqichda vujudga kelgan va o'z davriga xos siyosiy hamda etnik birlik edi. Qang' davlatining yemirilishi bilan (milodiy V asr o'rtalari) uning tarkibidagi elat va qabilalar tarqalib ketadi, yangi siyosiy hamda etnik birliklar vujudga keladi.

VI asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo etnosiyosiy maydonida G'arbiy Turk xoqonligining paydo bo'lishi mintaqa xalqlari, shu jumladan, o'zbek xalqi etnogenezi va davlatchilik tarixida muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, bu o'rinda G'arbiy Turk xoqonligining

o'zbeklar etnogenezida sezilarli o'rni bo'lib, mazkur davlat 568–740-yillar oralig'ida hukmronlik qilgan. G'arbiy Turk xoqonligi haqida qadimgi turk bitiklari (VII–VIII asrlar)da, Xitoy yilnomalari (VI–X asrlar)da va VII–VIII asrlarga tegishli sug'diy tildagi bitiktosh hamda numizmatik materiallarda ma'lumotlar qayd qilingan.

Turk xoqonligi mafkurasiga ko'ra, “el” deb atalib, qadimgi tarixda u bilan bog'liq “mangu el”, “tangri (ilohiy) el” va “turk eli” kabi iboralar paydo bo'lgan. El va xoqon hokimiyatining Tangri tomonidan Ashina xonadoniga “turk budun (xalqi)”ga in'om qilinganiga ishonilgan.

Xoqonlikning davlat mafkurasini negizida “turk” etnosi, ya'ni “mangu el”ning mustaqilligini saqlab turish bilan birga, uning boshqa etnoslar ustidan hukmronlik qilishi yoki do'stona munosabatlar o'rnatishini ta'minlash yotgan. Ushbu mafkura bitiktoshlarda xoqonlar tomonidan xalqqa qilgan murojaatlari “Turk buduni (xalqi)”, “Turk beklari va buduni”, “Turk, O'g'uz beklari, buduni” va “Turk Sir budun” kabi iboralar bilan boshlanishi, uning mustaqil yashashi va egallangan hududlarda hokim tabaqaga aylanishini ta'minlagan. Xitoy yilnomalarida Turk xoqonlari unvonlarining tarkibiy qismi sifatida “da tujyue (“buyuk turk”)” iborasi uchraydi. Bu esa qadimgi turklar o'z davlatini “Buyuk Turk qag'anlig'i” shaklida ulug'lashini ifodalaydi.

Xoqonlik katta bir imperiya miqyosidagi davlat edi. Uning tarkibiga Sharqiy Turkiston (Kumul, Turfon, Qorashahar, Kucha, Qoshg'ar va Xo'tan), Movarounnahr va unga tutash hududlar – Choch, O'tror, Isfijob, Farg'ona, Ustrushona va Sug'd (Samarqand, Maymurg', Kushoniya, Panch, Kesh hamda Naxshab), Buxoro, Tohariston, Xorazm, Shimoliy Hindiston va Afg'oniston (Kashmir, Qobuliston va Zobuliston), shimoliy-sharqiy Eron – Janubiy Turkmaniston (Dehiston, Gurgon va Marv) hududlari kirgan.

Shunday qilib, VI asrning ikkinchi yarmida Turk xoqonligi birinchi navbatda, Sirdaryoning o'rta havzalari, umuman, butun O'rta Osiyo hududlarini egallab olgan edi. Ammo, buning oqibati o'laroq, ilk o'rta asrlarga kelganda Sirdaryoning o'rta havzalarida turk-sug'd etnomadaniy, etno-psixologik va etno-siyosiy maydon tarkib topdi. “Qovunchi madaniyati” asosida qang'ar elati, uning bazasida hozirgi zamon o'zbek xalqiga xos antropologik tip – “O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipi” uzil-kesil shakllandi.

VIII–X asrlar davomida va undan keyin ham turkiyzabon xalqlar hamda qabilalarning kattagina qismi o‘z etnik nomlari bilan bir vaqtda, Turk xoqonligi davrida turk ekanliklarini esdan chiqarmay kelganlar. Turk xoqonligi hududida “Turk” atamasi bilan nomlanib kelgan qabilalar qaerda yashamasinlar, bir-birlarini qardosh hisoblaganlar.

“Turk” atamasi ko‘pchilik qabilalar uchun etnik nom emas, til umumiyligini anglatuvchi so‘z bo‘lib ham kelgan.

Masalan, Mahmud Qoshg‘ariy Xitoydan to Rum chegaralarigacha bo‘lgan katta hududda yashovchi turkiy qabilalarni tilga olib, ularni ko‘pchiligini “turklar” deb atagan edi.

Bular quyidagilar: pecheneg (bijanak), qipchoq, o‘g‘uz, chigil, yamak (kimak), boshqird, basmil, qay, yabaku, totor, qirg‘iz, tuxsi, yag‘mo, ig‘roq, yorub, yamul, (jumul) uyg‘urlar.

So‘zsiz, Mahmud Qoshg‘ariy birinchi navbatda “turk” deb ko‘rsatilgan qavmlarning til birligini nazarda tutgan edi.

VIII asrdan arab va Ajam (arab bo‘lmagan Yaqin va O‘rta Sharq) xalqlarining Markaziy Osiyoga kirib kelishi mintaqadagi etnik jarayonlarga katta ta‘sir etmagan. Ushbu davrda aholining etnik tarkibida ma‘lum bir o‘zgarishlar yuz bergan bo‘lsa-da, Movarounnahrda o‘troq va yarimo‘troq turkiyzabon aholi, so‘g‘diylar hamda Xorazmning tub yerli aholisi o‘z hududlarida qolib, arablar (VII–VIII asrlar), keyinchalik Somoniylar (IX asr) hukmronligi ostida yashagan. Akademik Karim Shoniyozovning qayd etishicha, IX–X asrlarda etnogenetik jarayonlar natijasida ko‘plab turkiy qabila va elatlarning o‘troq hayotga o‘tishi jadal davom etgan. Mazkur davrda Sirdaryoning shimoliy qismi, Movarounnahr va Xorazmda yashovchi turkiy etnik qatlamning aksariyatini o‘troqlashgan turg‘un etnik asoslar tashkil etgan edi.

“O‘zbek” etnonimi tarixi. Tarix fanida o‘zbeklarning kelib chiqishi haqidagi ilmiy farazlarni bir nechta guruhlariga bo‘lish

mumkin. Chunonchi, ayrim mualliflar (X. Vamberi, G. Xovors va M. P. Pelo) Dashti Qipchoqda ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalarining bir qismi o'zlarini erkin tutganliklari sababli o'zbek, ya'ni "o'z-o'ziga bek" deb atagan desalar, ayrim g'arb olimlari (D. Allen, J. Frank va Peter B. Golden) esa "o'zbek" atamasi Turkiston kengliklarida Oltin O'rda xoni O'zbekxon (1312–1342 yy.)dan anchagina oldin paydo bo'lgan, deb ta'kidlaganlar.

Shuningdek, boshqa bir guruh mutaxassislar (P. P. Ivanov, A. Yu. Yakubovskiy va Xilda Xukem) "o'zbek" etnonimini O'zbekxon nomi bilan bog'laydi, yana bir guruh olimlar (V. V. Grigorev, A. A. Semyonov va B. A. Ahmedov) esa "o'zbek" nomi Oq O'rda (Dashti Qipchoqning sharqiy qismi)da ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalariga taalluqli bo'lgan, degan fikrni bildirgan. Shuningdek, ayrim o'zbek ziyolilari tomonidan "o'zbek" nomining kelib chiqish tarixi uzlar (M. M. Ermatov) yoki "O'g'uzxon" va "o'g'uzlar" bilan bog'liq (Asqad Muxtor, Po'lat Zohidov, Xurshid Davron va Tohir Malik), degan qarashlarni ilgari surganlar. Ta'kidlash joizki, zamonaviy o'zbek xalqining tarixi ko'proq O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i o'troq aholisi bilan bog'liq, "o'zbek" etnonimining dastlabki sohiblari esa yarim ko'chmanchi urug'lar hisoblanadi va ular zamonaviy o'zbeklarning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan.

"O'zbek" so'zining tarixiy manbalarda birinchi marta qayd qilinishi XII asrlarga oid bo'lib, Usama ibn Munkiz (1188-yilda vafot etgan)ning arab tilida yozilgan "Adab kitobi"da kishining ismi sifatida qayd etiladi. Saljuqiylar davrida Eronda ro'y bergan voqyealarni tasvirlar ekan muallif, 1115–1116-yillarda Mosul hukmdori bo'lgan O'zbekning "qo'shin amiri" bo'lganligi haqida ham ma'lumot beradi.

Mashhur muarrix Rashididdin Fazlulloh al-Hamadoniy ham o'zining "Жоме ат-таворих" asarida Ildigizidlar sulolasining so'nggi vakili, Tabriz hukmdori O'zbek Muzaffar (1210–1225-yy.) deb atalganligi haqida ma'lumot bergan. Nasafiyning ma'lumotlariga ko'ra, 1221-yilda Xorazmshoh Jaloliddin Manguberdining qo'shin boshliqlaridan biri Jahon Pahlavon O'zbek Toy bo'lgan. Demak, ushbu ma'lumotlar "o'zbek" nomi antroponim sifatida O'rta Osiyo va Eron aholisi orasida Oltin O'rda hukmdori O'zbekxon hukmronligidan 200 yil oldin ham ma'lum bo'lganligini ko'rsatadi.

"O'zbek" so'zi xalq nomi sifatida hirotlik shoir Lutfiy (1366–1465)ning "Gul va Navro'z" dostonida ham uchraydi. Shoir va

mutafakkir Alisher Navoiy o'zining asarlarida "o'zbek" etnonimini O'rta Osiyodagi etnik guruhlardan birining nomi sifatida qayd qilgan. Uning "Saddi Iskandariy" dostonida o'zbeklar mang'itlar bilan birgalikda tilga olinadi. U Xorazmdagi o'zbeklarni yodga olib, quyidagi baytni yozgan edi:

"Shohu toju xil'atikim,

Men tamosho qilg'ali O'zbagim,

boshida qalpoq, egnida shirdog'i bas".

Xullas, XV asrda "o'zbek" atamasi tor va keng ma'noda qo'llanilgan. Tor ma'noda, o'zbeklar deb, shimoliy Orolbo'yi va Sirdaryo bo'ylaridagi viloyatlar hamda ayrim shimoliy hududlarda ko'chib yuruvchi urug'lar tushunilgan. Keng ma'noda esa manbalarda Abulxayrxon (1428–1468 yy.) xonligi hududida yashovchi barcha aholini anglatgan. Abulxayrxon hukmronligi davrida "o'zbek" atamasi urug'larni birlashtiruvchi umumiy nom sifatida Sharqiy Dashti Qipchoqda kengroq tarqalgan bo'lishi mumkin.

XV–XVI asrlarning oxiriga kelib O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i vohalariga ko'chmanchi turkiy tilli urug'larning so'nggi, katta oqimi kirib kelgan. Tadqiqotchilar ularga nisbatan "Dashti Qipchoq o'zbeklari" iborasini qo'llaydi. Qolaversa, ushbu guruhni umumiy jamoa sifatida talqin etish holatlari ham kuzatiladi.

XVI asrda o'zbek urug'lari ro'yxatining tahlili shuni ko'rsatadiki, shayboniy o'zbeklarning Movarounnahrda kirib kelishidan so'ng ularning tarkibi birmuncha o'zgargan. Masalan, ularning tarkibiga Movarounnahr hududiga shayboniylar kirib kelishidan oldingi davrlardan buyon yashab kelgan jaloyir, qang'li va turkman kabi ayrim urug'larning nomi ham kiritilgan.

Birmuncha keyingi davrga oid ro'yxatlar yangicha etnik nomlarning paydo bo'lishi jihatidan oldingilaridan farq qilgan. Jumladan, XIX asrning ikkinchi yarmiga oid o'zbek qabilalari ro'yxatida turklar, sayotlar, muytanlar, barloslar, qarluqlar, hardurilar, abdallar va boshqalarni uchratish mumkin. XIX asrda "Dashti Qipchoq o'zbek urug'lari" qabilaviy tarkibining turli tumanligi va uning bir xil nomdagi Dashti Qipchoq urug'larining ma'lum sonidan farqi etnografik tadqiqotlarda ham o'z tasdig'ini topgan. XIX asrga oid ma'lumotlar bo'yicha "o'zbek" atamasi "o'z o'ziga xo'jayin, mustaqil va erkin inson" degan ma'noni anglatgan.

3.3. O'zbeklarning an'anaviy xo'jaligi

O'zbekiston zamini Markaziy Osiyoning eng qadimiy, osori-atiqalarga boy va moddiy-madaniy turmush tarzi kishilik jamiyatining eng ko'hna davrlariga borib taqaladigan o'lkadir. Dehqonchilik, chorvachilik va xo'jalikning barcha sohalari necha asrlardan buyon rivojlanib kelmoqda. O'zbeklarning ajdodlari asli dehqon, chorvador va hunarmand xalq hisoblanadi.

Dehqonchilik. O'zbeklar ajdodlari qariyb eng qadimgi zamonlardan buyon yerga ishlov berish bilan tirikchilik qilib keladi va don-dun, meva-cheva, poliz hamda rezavorlar ekish bilan shug'ullanadi. Markaziy Osiyoning barcha voaha va vodiylarida yirik hamda mayda daryo irmoqlari, ko'l va buloqlari atrofida sug'orma dehqonchilik qiladigan lalmi, yaylov, qir, adir hamda tepaliklari deyarli dehqonchilik maydonlariga aylanib ketgan. Ekinlarni sug'orish uchun daryo, ko'l, irmoq va buloqlardan foydalanilgan hamda ariq va zovurlar qazilgan.

Sug'orma dehqonchilik qilinadigan yerlarda qishloq jamoalari mavjud edi. Jamoa bir qancha oila urug'laridan tashkil topgan bo'lib, ayrim jamoalar 4–5 ta qishloq aholisini o'ziga birlashtirgan. Bunday jamoalar birgalikda muayyan ishlarni bajarar edi. Jamoaning alohida ariq-kanallari bo'lar, kim nima ish qilishi, qachon, qaysi navbatda sug'orishi va nimani qaerga ekishi bilan bog'liq masalalar oldindan kelishib olingan.

Jamoalar g'allakor, sholikor va paxtakor tumanlarda tuzilar edi. Jamoa a'zolari – dehqonlarning mehnati bir nechta uslubda tashkil etilgan bo'lib, o'z mehnat qurollari bilan ishlaydigan oilalar mustaqil faoliyat olib borar edi. Ish kuchi yoki asbob-jihozlari yetishmagan bir nechta dehqonlar birlashib, jamoaviy mehnat qilar edi. Oila a'zolari bilan haqbay ishchilar birgalikda mehnat qilishlari ham mumkin bo'lgan.

Ariq, zovur va kanallarni tozalash hamda ta'mirlash uchun jamoadagi har bir oila har yili albatta bir yoki ikki marta birgalikda ishga chiqqan. Jamoalar orasida "algov" va "hashar" kabi birgalikdagi ish shakllari qo'llanilgan. "Algov"da jamoa a'zolari ot-ulovni bir-biriga qarzga berib turgan yoki dalada, bog'da va tomorqada birga ishlab bergan bo'lsa, hasharda esa hamma bir-biriga tekinga yordam bergan.

Dehqonchilikda “qo‘sh” (Zarafshon vodiysi), “chek”, “chik”, “chak” (Toshkent vohasi va Chimkent atroflari), “paykal”, “cheklar” (Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari), “otliq” (askarga ajratib berilgan yer), “bir otliq”, “jabdi” (“yob” va “yop”) shakllari (Amudaryoning quyi oqimi) mavjud edi.

XIX asrning oxirgi choragiga qadar dehqonchilikda asosan, donli ekinlar yetishtirilgan bo‘lib, bug‘doy bilan arpa ko‘p ekilgan. Kuzgi bug‘doy yoki arpa ekilgan maydonlarga kelgusi yili tariq sepilgan. yerning hosildorligi kamayib ketmasligi uchun mahalliy o‘g‘itlar, jumladan, go‘ng, eski devor tuprog‘i, kesak va guvalalar maydalab sochilgan.

G‘alla ekiladigan yerlar kuzda shudgor qilingan. yer omoch bilan ot yoki qo‘sh ho‘kiz yordamida haydalgan, omochning o‘zini yonboshlatib, qalin taxta mola yoki bo‘lmasa shohmola bilan tekislangan. Sho‘rxok yerlar sho‘rini yuvish uchun qishda yaxob berilgan yoki yiliga bir-ikki urug‘ unib chiqqan zahoti va don tugish boshlagan vaqtda ham sug‘orilgan.

O‘zbekiston iqlimi va tabiiy shart-sharoitlaridan kelib chiqib, hosil may oyining oxiri – iyuning boshida o‘roq bilan o‘rib olingan. G‘alla-don boshloqlari xirmonda yoyilib, ustidan ot, ho‘kiz yoki eshak yurgizilgan. Vaqti-vaqti bilan somonni maydalanayotganiga qarab yangi bug‘doy yoki arpa bog‘lamlari tashlab turilgan. Avvaliga yog‘och panshaxa, keyin esa yog‘och kurak bilan sovurilgan.

Sug‘orma dehqonchilik orqali yetishtirilgan bug‘doy bilan arpadan lalmi bug‘doy hamda arpaga qaraganda uch-to‘rt baravar ko‘p hosil olingan. G‘alla-don hosili suv va qo‘l tegirmonlari (“yorg‘uchoq”)da tortilgan. Shuningdek, O‘zbekistonning aksariyat hududlarida donli ekinlardan jo‘xori, makkajo‘xori, dukkakli ekinlardan esa mosh, loviya va sholi yetishtirilgan. Sug‘orma dehqonchilikka asoslangan hududlarda beda va yo‘ng‘iqcha ham ekilgan.

Qishloq va shahar hovlilarining deyarli hammasida tokzorlar mavjud bo‘lib, mevali daraxtlar o‘tqazilgan. Toklardan mo‘l hosil olingan. Mintaqada chillaki, qora kishmish (shivilg‘oni), husayni, charos, kirmiska, toifi, parkati, oq kishmish, nimrang, daroyi, kattaqo‘rg‘on (maska), oq va qora xalili, toshbuaki, soyaki, obaki, norbuali, yumaloq, baxtiyori hamda boshqa navlari keng tarqalgan edi. Ayrim yerlarda kunjut, zig‘ir va ko‘knori yetishtirilgan.

Dehqonchilikning eng yirik sohasi paxtachilik hisoblangan. Ayniqsa, Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olganidan keyin paxta maydonlari yanada kengaygan, natijada keyinchalik Turkiston sovet hukumatining asosiy paxta-xom-ashyo bazasiga aylangan. Jaydari g'ozga o'rniga nisbatan tezpishar, serhosil va tolasi uzun "Amerika" navi ekiladigan bo'ldi.

Turkistonda ilk bor pomidor, kartoshka, qand lavlagi, karam, bulg'or qalampiri, baqlajon va boshqalar ekinlar ekila boshlangan.

Polizchilik va rezavorchilik keng tarqalgan, xilma-xil ko'katlardan tortib, piyoz, sabzi, qizilcha, turp, sholg'om, rediska va qalampirgacha yetishtirilgan. Poliz ekinlaridan qovoq, qovun, tarvuz, handalak, bodring va tarrak ko'p ekilgan.

Qishloqlar va shahar hovli joylarida bog'-rog'lar ko'p bo'lgan. Olma, o'rik, anor, shaftoli, nok, olxo'ri, gilos, olcha, behi, bodom, pista, yong'oq va tut daraxtlaridan mo'l hosil olingan. Shuningdek, O'zbekiston qovuni va uzumlarining o'nlab ajoyib navlari hamda ularning shirin ta'mi bilan dong chiqargan. Qolaversa, o'lkada quruq mevalarni yetishtirish ham keng tarqalgan edi.

Chorvachilik. O'zbeklar xo'jaligining muhim tarmoqlaridan yana biri chorvachilik bo'lgan. Markaziy Osiyoda Dashti Qipchoqdan ko'chmanchi o'zbeklar ko'chib kelmasdan oldin yashagan ko'chmanchi turkiy qabilalarning ko'pchiligi chorvachilik bilan shug'ullanar edi. O'zbek qabilalari orasida turk o'zbeklar, laqaylar, qarluqlar va qo'ng'irotlar asl chorvador qabilalar hisoblangan. Qo'ychivonlarning piri Cho'pon ota bo'lib, mazkur tarmoq chorvachilikning asosiy sohasiga aylangan. Ushbu sohada qorako'lchilik yuqori o'rinda turgan. Qo'y-qo'zilar erta bahordan to kech kuzgacha yaylovlarda boqilgan.

Qo'y zotlari ichida qorako'l qo'ylaridan keyin Hisor qo'ylari nihoyatda qimmatbaho hisoblangan. Ular O'zbekistonning janubiy tumanlarida boqib ko'paytirilgan. Jaydari qo'ylar O'zbekistonning deyarli barcha tumanlarida boqilgan. Ayrim hollarda qo'y-qo'zisi va qoramoli ko'p aholi o'z chorvalarining bir qismini muayyan shart bilan tog'li qirg'iz cho'ponlariga bergan. Hududda qo'y-qo'zidan tashqari, echki, uloq, buzoq va ho'kiz ham boqilgan.

Chorvachilikda yilqichilik ham katta ahamiyatga ega edi. Ammo, yilqini asosan, laqay hamda marqa chorvador o'zbeklar boqqan. Qorabayir va laqay zot otlari ko'plab yetishtirilgan.

O'zbekistonning cho'l-sahro va dasht-biyobonlarda yashagan aholisi tuyachilik bilan ham shug'ullangan. Asosan, Buxoro vohasi va Qarshi cho'lida ushbu soha juda rivojlangan. Janubiy tumanlarda bir o'rkachli, shimoliy tumanlarda esa qo'sh o'rkachli tuyalar boqilgan.

Pillachilik. O'zbeklar xo'jaligining yana bir azaliy tarmog'i bu – pillachilikdir. Markaziy Osiyo, shu jumladan, O'zbekiston hududlariga ipak qurti milodning IV asrida Xitoydan keltirilgan.

Ipak qurtini boqish va uning pillasidan sifatli xom-ashyo tayyorlash juda ko'p mehnat talab qiladigan murakkab va og'ir jarayon bo'lganligi uchun pillachilik bilan nisbatan kam aholi shug'ullangan. Mayda hunarmandlar ipakdan ro'mol, darparda, har xil uy jihozlari va popuklar tayyorlagan. Pillachilik Buxoro, Farg'ona, Qo'qon va Marg'ilonda keng rivojlangan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Namangan, Marg'ilon va Andijon okruglarida yashagan aholining ko'pchiligi ipakchilik bilan mashg'ul bo'lgan. Farg'ona vodiysidagi Marg'ilon va Namangan shaharlari ipakchilik an'alarining qadimiy o'choqlari sanalgan Ayniqsa, ipakchilikning asosiy markazlari sifatida Qo'qon va Marg'ilon e'tirof etilgan. Shuningdek, Chust shahri ham ipakchilik sohasida o'z o'miga ega bo'lgan. XX asr boshlarida Turkiston viloyatlari ichida Sirdaryo viloyatida – 84 ta, Samarqand viloyatida – 157 ta, Farg'ona viloyatida esa 304 ta ipak yetishtirish punktlari mavjud edi.

XIX asrning 60-yillarida Turkistondagi dehqon xo'jaliklarining 40 foizi (mavsumda) ipakchilik bilan bandligi o'sha davr iqtisodiy hayotida ushbu xo'jalik tarmog'i muhim o'rin tutganidan dalolat beradi. Ushbu davrdagi ipakchilik tarixini maxsus o'rgangan Nargiza Alimovaning qayd etishicha, mahalliy tadbirkorlar ipak qurti urug'i sifatini yaxshilash ishlarida ham ishtirok etgan. Ular xorijdan ipak qurti urug'larini olib kelib, o'lkada mazkur sohani rivojlantirishga harakat qilgan. Jumladan, mahalliy tadbirkor A. Yunusov birinchi bo'lib Yaponiyadan O'rta Osiyoga sifatli ipak qurti urug'lari olib kelib ko'paytirgan.

Hunarmandchilik. O'zbek xalqi qadimdan kosib-hunarmand bo'lgan. "Yigit kishiga qirq hunar ham oz" degan ajoyib maqolga amal qilib, o'zbek yigit va qizlari bolalik hamda o'smirlik davrlaridanoq biron-bir hunarni egallashga harakat qilgan. Qishloq va shaharlarda har bir mahallaning o'z novvoyi, tegirmonchisi, qassobi, duradgori, sartaroshi, taqachisi, temirchisi, yamoqchisi, ip

yigiruvchisi, to'quvchisi, ko'nchisi hamda tikuvchisi mavjud edi. O'lis qishloqlarda bir yo'la bir nechta hunarga ega bo'lgan hunarmandlar faoliyat olib borar edi.

Ip yigiruvchi va to'quvchi hunarmandlar nihoyatda ko'p bo'lib, qariyb har bir xonadonda xotin-qizlar, ayniqsa, keksa onaxonlar kunni charxda ip yigirish bilan o'tkazgan. Qishloq va shaharlarda charxi hamda urchug'i yo'q biron-bir xonadon bo'lmagan. Paxta yoki jundan tola olish va ip yigirishdan tortib, yigirilgan ipdan xonadon ehtiyojlariga qarab har xil kiyim-kechaklar hamda uy-ro'zg'or buyumlarini tayyorlashgacha bo'lgan ishlarning hammasini xonadon ayollari bajargan: biri urchuqda tola olsa, ikkinchisi charxda ip yigirgan va ipni kerakli rangga bo'yagan. Ba'zan bir ayolning o'zi ayni vaqtda ip yigirish, bo'yoqchilik, bichuvchilik, to'quvchilik va tikuvchilik vazifalarini ham ado etgan. Kiyim-kechak va uy-ro'zg'or buyumlariga talab hamda ehtiyoj orta borgani sayin ushbu mashg'ulotlarda ixtisoslashish jarayoni kuchaygan, mehnat taqsimoti kengaygan, charxchi, bo'yoqchi, bichuvchi, tikuvchi, to'quvchi kabi ixtisosliklar ko'paygan.

To'quvchilik chitchi va ipakchi mutaxassisliklarga bo'lingan. Biri faqat chit va bo'z, ikkinchisi esa ipak gazlamalar to'qish bilan kun kechirgan. Ular bilan o'zaro hamkorlikda chitgar (gazlamalarga gul bosib beradigan mutaxassis)lar ishlagan.

Shoyi ipak gazlamalari o'simlik moylari bilan har xil rangga bo'yalgan. Tikuvchilik sohasida mehnat taqsimoti mavjud bo'lgan: to'nchi, tikuvchi, mashinachi, telpakchi, maxsido'z, po'stindo'z, do'ppido'z va h.k.

Qadimdan keng tarqalgan hunarmandchilik sohalaridan yana biri – ko'nchilikdir. Ushbu soha Rossiya imperiyasi hukmronligi davriga kelib ancha susayib ketgan. Ko'pchilik xom charm va oshlangan teri bilan ishlab kelgan. Mazkur mashg'ulot turi bilan charmgar, ko'nchi, saxtlangar va meshgar nomlari bilan ma'lum bo'lgan ustalar shug'ullangan. Xom teri ishlovchi usta *charmgar*, maxsi va meshkob tikuvchilar *saxtlagar*, qo'y va echki terisidan charm tayyorlovchi ustalar esa *meshgar* deb atalgan. Shuningdek, poyafzalchi ustalar *etikchi*, *maxsido'z* va *kovushdo'z* deb atalgan. Kulolchilik ustaxonalarida tandırchi, xumdonchi, badiyachi va koshinchi kabilar mehnat qilgan.

Degrezlik o'zbeklarning eng qadimiy hunarlaridan hisoblanadi. Misgar, rextgar, zangulasoz va zargar ustalar tayyorlagan mahsulotlarga talab hamda ehtiyoj katta bo'lgan. Cho'yandan qozon quyish ishlari Markaziy Osiyo hududlarida III–V asrlardayoq yaxshi rivojlangani ma'lum. Quyma cho'yan, bronza va mis buyumlar bilan ishlashda o'zbek ustalariga teng keladigani bo'lmagan.

Qo'li gul ustalar ishlagan qadimiy metall buyumlarining xilma-xili respublikamizning ko'pgina muzeylarida namoyish qilinayotgani bejiz emas. Quyma qozon, shamdon, chiroqdon, mankaldon (uyni isitadigan cho'yan ko'mirdon), o'smadon, qulf, zanjir va turli badiiy buyumlarni bugungi kunda hamma qiziqib tomosha qilmoqda. Misgarlar yasagan qumg'on, oftoba va turli-tuman uy-ro'zg'or buyumlariga talab katta bo'lgan. Hunarmandlar orasida beshikchi, kigizchi, arqonchi, sovunchi, shamchi, shirapaz, nisholdachi, va nosvoychilar ham mavjud bo'lgan.

Transport. O'zbekiston qadimiy karvon yo'llariga boy o'lka hisoblanib, Buyuk Ipak yo'li orqali butun dunyoga mashhur bo'lgan. Ushbu yo'ldan ot va tuyalardan iborat karvonlar ketma-ket o'tib turgan. Karvon yo'llari ko'hna Xorazmdan shimolda – Kazalinsk, Perovsk va Irgiz shaharlari tomon, g'arbda Astraxan hamda Kaspiy dengizi qirg'oqlari sari, sharqda Jizzax va Toshkentga, janubda esa Ashxobod, Mari va Buxoroga olib borgan.

Buxoro karvon yo'llarining ayni chorrahasi hisoblanar edi. Shimoldan, ya'ni Kazalinskdan, sharq bilan g'arbdan Qorako'l, Karmana va Samarqand, janubdan esa Qarshidan karvonlar qatnar edi. Toshkentda bir tomondan Orenburg, ikkinchi tomondan esa Verniy (Olmaota)dan keladigan yo'llar tutashgan edi.

Ko'pincha tuya karvonlari bilan yo'l yurilgan. Odatda, har bir karvonda 20–30 ta, ba'zan esa hatto 60–70 ta tuya bo'lgan. Karvonboshiga nor tuya qo'yilgan. Boy savdogar yoki karvon egalari ushbu tuyaga yuk ortmasdan, uni chiroyli yasatgan. Egarining chetlariga popukli qizil jihozpo'sh solinib, bo'yniga charm tasma bilan katta “do'm-do'm” qo'ng'iroq, pastrog'iga undan kichikroq “tuqur” qo'ng'iroq, oldingi ikki oyog'ining ostiga beshtadan dumaloq shiqildoq-qo'ng'iroqchalar osilgan. Ushbu qo'ng'iroqchalar “tizgir” deb atalgan.

Karvonning oxiriga luk tuya qo'yilgan. Uning bo'yniga “tusay qo'ng'iroq”, quloqlari tagiga va karvon orasidagi tuyalarga esa

bittadan "chakka qo'ng'iroqlar" osilgan. Tuyalardan biron yerga borib kelish uchun ham foydalanilgan. Xotin-qizlarni tuyaga o'tkazish uchun kajava (soyabon) o'rnatilgan. Kelinni olib ketayotganda bezak parda tutilgan kajavadan foydalanilgan.

Yuk tashishda tuyadan tashqari ot va eshakdan foydalanilgan. Otga odatda, 120 kg gacha, eshakka 300 kg gacha yuk ortilgan. Cho'ponlar, dehqonlar va tuyachi-karvonchilar ko'pincha eshak mingan.

Cho'lga chiqish kerak bo'lgan hollarda aravadan ham foydalanilgan. Aravalar asosan, ikki nom bilan atalgan: Qo'qon arava va Xorazm aravasi. Shuningdek, o'lkada qoraqalpoq aravasi ham mavjud bo'lgan. Arxeologik qazilmalardan topilgan yodgorliklarga qaraganda, Xorazm aravasi ancha qadimiy bo'lib, u Qo'qon aravasiga qaraganda ancha vazmin va g'ildiraklari kattaroq ko'rinishga ega edi. Xorazmlik aravakash aravadagi maxsus o'rinda o'tirib, Qo'qon aravasida esa otga o'tirilgan holda arava boshqarilgan. Qoraqalpoq aravasida ham aravakash uchun maxsus o'rindiq yasalgan.

Daryo, ko'l va dengizlarda suzish uchun qayiq hamda kema ishlatilgan, shuningdek, qamish bog'lamlaridan yasalgan soldan ham foydalanilgan.

Kulolchilik. O'zbekistonning turli hududlarida uzoq yillar davomida olib borilgan va davom ettirilayotgan arxeologik qazilmalar vaqtida kulolchilik namunalari topilgan. Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari, Toshkentdagi Shoshtepa hamda Oqtepadan topilgan sopol buyumlar kulolchilik O'zbekiston hududidagi eng qadimiy amaliy san'at turlaridan biri ekanligiga yorqin dalil bo'la oladi. Asrlar davomida rivojlanib kelgan ushbu amaliy san'at turining o'z milliy xususiyatlari bilan ajralib turgan va mashhur bir qancha maktablari hamda markazlari, shuningdek, zangori kulolchilik deb atalgan sohalari mavjud edi.

Xorazm zangori kulolchilikning asosiy markazlaridan biri hisoblangan. Ko'hna Xorazmda uchta qadimiy zangori kulolchilik maktabi mavjud bo'lgan: Madir, Kattabog' va Ko'hna Urganch kulolchilik maktablari. Garchi, hammasi ham zangori kulolchilik buyumlarini yasash bilan band bo'lsa-da, naqsh shakllari va uslubi jihatidan bir-biridan farq qilgan.

Urganch shahridan 16 km janubda joylashgan Madir qishlog'i qadimdan kulolchilik markazlaridan biri hisoblangan bo'lsa,

Kattabog' qishlog'i ham qadimdan kulolchilik markazlaridan biriga aylangan. XX asr boshlarida bu yerda ham 26 ta kulolchilik ustaxonasi bo'lib, ularda 200 dan ortiq hunarmandlar ishlagan. Shahrisabzda maxsus kulolchilik mahallasi mavjud bo'lib, 1930-yillarda bu yerda 25 dan ortiq kulolchilik do'konlari bor edi. Shahrisabz kulollari Oqsaroy va Amir Temur sag'anasini qurishda ishtirok etgan.

Toshkent, Samarqand, Buxoro va Rishton kulolchiligi mahsulotlari ham azaldan juda e'zozlanib kelingan. Masalan, Toshkent, Samarqand va Rishtonda laganlar mashhur bo'lsa, Xorazmda badiya deb ataladigan chuqur sopol tovoq juda qadimdan ishlab kelinayotgan sopol buyumlardan hisoblanadi. Qo'li gul o'zbek kulollari ishlagan sopol buyumlari xilma-xilligi, nafisligi va jozibaligi bilan haligacha barchaning diqqat- e'tiborini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Kandakorlik. Metall buyumlarga bo'rtma usulda ishlov berish hunari ajdodlarimizning qadimiy amaliy san'at turlariga kiradi. Qadimgi va ilk o'rta asrlarda asosan, xallangan kumush buyumlarga bo'rtma naqsh solingan. Milodiy III–VIII asrlarda kandakorlik chinakamiga rivojlana boshlaydi. Qizil misdan ko'za, degcha, idish, sariq mis hamda jezdan oyna, shamdon, oq mis brinchdan piyola, ko'za va kir tog'oralar tayyorlangan.

XI asr o'rtalariga kelib mis va uning qotishmasidan turfa xil buyumlar – to'g'ri to'rt burchakli barkashlar, qorni yumaloq, bo'yni naqshdor ko'zalar, yarim doira paymonlar, xovonchalar, siyohdonlar va brinch ko'zalar tayyorlangan. Shuningdek, yozuvli naqshlar keng miqyosda qo'llana boshlangan.

Zeb-ziynat buyumlari badavlat xonadonlar, xon, amir, sulton, bek va hokimlarning saroylari hamda uylarining ichida o'zining tanholigi va mo'l-ko'lligi bilan hamisha kishilarni hayratga solib kelgan. Ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixonning Samarqanddagi Amir Temur saroyidagi sayohat kundaligi (1404-yil)da Sohibqiron saroyining ichida ko'rganlarini quyidagicha tasvirlaydi: "Darvozaning ro'parasida chodir o'rtasida javonga o'xshash kichik bir sandiq qo'yilgan, unda kumush hamda boshqa idishlar saqlanardi. Sandiq oltindan yasalgan bo'lib, sirkor va boshqa bo'yoqlar bilan sayqallangan. Balandligi odam ko'krigidan keladigan sandiqning usti silliq, gardishi mayda tishli kunguralar bilan bezalgan. Kunguralari

moviy va oq sirli ranglar bilan bo'yalib, marvarid va qimmatbaho toshlar qadalgan. Sirtining bir joyiga marvarid va toshlar oraliq'iga xiraroq tusda, mayda yong'oq hajmida dum-dumaloq bir don o'rnatilgan. Sandiqning kichik eshikchasi bor, ichida chinni piyolalar saqlanadi. Ustida zumrad va marvaridlar qadalgan oltita tilla kuvacha turibdi. Shuningdek, durli noyob tosh donalari bilan bezatilgan oltita dumaloq oltin piyola ham qo'yilgan.

Ushbu sandiq yonida balandligi bir qarich keladigan kichik oltin xontaxta turardi. Xontaxta ham (qimmatbaho) toshlar va yirik mavaridlar bilan bezatilgan. Uning ust tarafiga jozibali rangda, taxtaday silliq zumrad o'yib o'rnatilgan. Zumradning uzunligi qariyb to'rt qarich, eni bir yarim qarich bo'lib, butun xotaxta sirtini kesib o'tgan. Ushbu xontaxta qarshisida eman daraxti shaklidagi "oltin daraxt" turibdi".

O'zbeklar hunarmandchiligi va amaliy san'atining qadimiyligi, rang-barangligi hamda rivojlanish bosqichlari jihatidan unga teng keladigan xalq bo'lmasa kerak. O'zbek amaliy san'ati Sharq mamlakatlari tarixida shubhasiz, oldingi saflarning birida turadi. U nihoyatda chuqur ildiz otgan va bir necha ming yilliklarga borib taqaladi. Farg'ona, Buxoro va Samarqand kandakorligida me'morchilik obidalarining tasvirlari aks etgan bo'lsa, Qo'qon ustalari afsonaviy parrandalar obrazini kandakorlik san'atiga olib kiradi.

Misgarlik ham kandakorlik san'ati an'analariga yaqin turadi. Misdan ishlangan buyumlar qadimdan o'zbek xonadonlarida o'ziga xos o'ringa bo'lib, bunday san'at namunalari Buxoro, Qarshi, Shahrisabz, Qo'qon va Toshkent singari yirik hunarmandchilik markazlarida keng miqyosda, har biri o'z milliy an'analariga mos uslubda tayyorlangan.

Buxoroda asosan, choy idish, oftoba, chilimdon, dastsho'y, tufdon va turli shakldagi oziq-ovqat saqlash buyumlari yasalgan. Ushbu buyumlar "islamiy" hamda "chashmi bulbul" naqshlar bilan bezatilgan.

Qarshi va Shahrisabz misgarlik buyumlari Buxoronikiga qaraganda oddiyligi va bir xilligi bilan ajralib tursa, Toshkentda esa kashkul, barkash, obdasta, satil, suv tashiydigan hamda ovqat saqlanadigan idishlar, shuningdek, Qo'qonda ham choy idish, choynak, ko'za, oftoba, lagan va dastsho'ylar yasalgan.

Qurol-aslahalar ishlash san'ati ham juda qadimiy bo'lib, o'z milliy uslubini saqlab qolgan hunarlardan biridir. O'zbek ustalari tomonidan tayyorlagan qinli hanjar va qilichlar, sovut, qalqon, dubulg'a, yugan, bo'yin bog'ich hamda oyboltalar naqsh bezaklariga boy nafis buyumlar sirasiga kiradi.

O'ymakorlik. Yog'och va ganchni o'yib, naqsh solish san'ati boshqa san'at turlari qatori o'zbeklarda o'zining qadimiy ildizlariga ega. O'tmishda Qo'qon hamda Xiva o'ymakorlik maktablari butun Markaziy Osiyo hududida ma'lum va mashhur bo'lgan. Buxoro va Samarqand o'ymakor ustalari tomonidan ishlangan san'at namunalari o'zining rang-barangligi, ganchning nimrang, ko'kish, to'q sarg'ish hamda qizil lojuvard ranglarga hamohangligi bilan ajralib turadi. Qo'qon va Xiva ustalari yong'oq, chinor hamda qayrag'ochga o'yib solgan naqshlari kishining diqqatini o'ziga tortmasdan qolmaydi. Shuningdek, Toshkent naqqoshlari tomonidan yasalgan bir va qo'sh tavaqali eshiklar hamda darvozalardagi naqshlar o'ymakorlik san'atining kelajagidan dalolat beradi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasining faxriy a'zosi, Respublikada xizmat ko'rsatgan san'at arbobi buxorolik usta Shirin Murodov qo'li bilan yaratilgan ajoyib o'ymakorlik namunalari xalqimizning o'ymakorlik san'ati tarixida o'chmas iz qoldirdi. Iste'dodli ustalar T. Arslonqulov, Sh. G'ofurov va K. Jalilov hamda ularning qobiliyatli shogirdlarining nomlari xalqimiz tarixida doimo hurmat bilan tilga olinadi.

Kashtado'zlik. O'zbek xalqi amaliy san'atining eng nafis va jozibali turlaridan biri kashtado'zlik bo'lib, kundalik hayotimiz hamda ro'zg'orimizni kashtado'zlik buyumlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Mehmonxonaga osiladigan palaklar, taxmon, dokcha, ko'rpa-yostiqlar, krovat ustiga yopiladigan va devorga osiladigan rang-barang, bejirim hamda serjilo kashtalar xonadonimizda o'zgacha tus va ko'rk bag'ishlaydi. Turli gazlama ayollar sarpolariga tikilgan gul va bezaklar ularning yanada yorqin hamda go'zal bo'lib ko'rinishiga olib keladi. Kashtado'zlik asosan, o'simliklar tasviri, ya'ni islmiy naqshlar hisobiga boyidi, ayniqsa, shoyi iplar bilan gul chizish uslubi kashtado'zlikda muhim o'rin egallaydi.

Kashtado'zlik nafaqat respublikamiz, shu bilan birga butun Markaziy Osiyo hududiga keng tarqalgan amaliy san'at turidir. U bilan deyarli har bir xonadonda shug'ullanadi. O'zbek chevarlari

kashtadoʻzlikda xilma-xil choklarni qoʻllaydi: bosma chok, qandaxayol, iroqi yoʻrma. Kashta, gul tikib bezatilgan buyumlarning turi koʻp: shohi soʻzana, darpech, palak va boshqalar.

Oʻzbek xalqining necha asrlar davomida taraqqiy etib kelgan amaliy sanʼati tarixi anʼanalariga nihoyatda boy va bitmas tunganmas noyob xazinadir.

3.4. Anʼanaviy moddiy madaniyat

Uy-joylar. Oʻzbeklarning anʼanaviy turar-joylari qadimdan oʻziga xos boʻlib, ular yashagan mintaqaning tabiiy-geografik sharoiti bilan bogʻliq boʻlgan. Turar-joylar barpo etishda qurilish konstruksiyasi va uslubi, loyihasi hamda bezaklari bilan ajralib turgan, mustaqil va oʻziga xos Fargʻona, Buxoro, Xiva hamda Shahrisabz meʼmorchilik yoʻnalishlari mashhur boʻlib kelgan. Uy-joy qurilishida oʻzbeklarda baʼzi bir oʻziga xoslik saqlansa-da, umumiy yagona meʼmorchilik tipi keng tarqalgan boʻlib, qadimiy uylar odatda, koʻcha va qoʻshni tomoni derazasiz devor bilan oʻralgan hovlilardan iborat boʻlgan. Barcha turar-joy va xoʻjalik xonalarining oynalari ichkari tomonga qaratilgan. Hovli ikki qismga: bolalar va ayollar uchun ichkari hamda nomahram erkaklar va begonalar uchun mehmonxona shaklidagi hashamatli xonalardan iborat tashqari hovliga boʻlingan.

Hunarmandlarning uylarida doʻkon va shogirdlar yashaydigan xonalar ham tashqarida joylashgan. Eng koʻp tarqalgan variantlardan biri dahliz va katta xonadan iborat boʻlgan uylarni koʻrsatish mumkin. Bunday uy-joylar odatda, oldi ham ayvonli va ayvonsiz qilib qurilgan. Oʻrtacha oilalarda esa mehmonxona sifatida uyning bir hujrasi ajratilgan. Aholi oʻrtasida anʼanaviy paxsa uylar qurish bilan birga naqshinkor ganchli binolar qurish ham mavjud boʻlgan.

Oʻzbeklarda doimiy uy-joylar qurilishida mahalliy tuproqdan tayyorlangan loy asosiy qurilish materialini hisoblanib, ayrim oʻziga toʻq xonadonlarda pishgan gʻishtdan ham uylar qurilgan. Buxoro va Xivada hovli eshiklariga jez yoki temirdan yasalgan bolgʻa yoki xalqasimon boltoq osilgan. Eski tipdagi uylarning xonalari va oynalari ayvonga chiqqan, darchalar, yer sathi bilan teng boʻlgan. Eshiklar ichkariga, darchalar esa tashqariga ochilgan. Deraza yoki eshikning yuqori qismiga yorugʻlik tushadigan piramon (tobazon) qoʻyilgan, unga yogʻoch yoki ganchdan yasalgan panjara oʻrnatilgan.

Uyga kiradigan joyda eshik oldida to'g'ri burchakli peshtoq (poygak) bo'lib, unga poyafzal yechilgan. Eshik oldidagi burchakda suv tashlanadigan maxsus joy (obrez, adan, toshnov) joylashgan bo'lib, unga Buxoro va Samarqandda marmar tosh, Xivada esa maxsus sopol buyum o'rnatilgan.

Odatda, uylarning tarhi oila a'zolarining soniga qarab bir nechta xona, dahliz va ayvon, shuningdek, xo'jalik binolari hisoblangan omborxona, hojatxona va molxonada iborat bo'lgan. Shaharlar yoki aholi zich joylashgan qishloqlarda mehmonxona odatda, ikkinchi qavat – bolaxonada joylashgan. Ayniqsa, Toshkent, Buxoro, Samarqand va Urgut shaharlarida juda shinam mehmonxonalar qurilgan. Shu kabi mehmonxonalardan to'y hashamlar va motam marosimlarida ham keng foydalanilgan. Bundan tashqari, qish paytlari mehmonxonalarda mahalla erkaklari to'planib, gap-gashtaklar o'tkazgan. Hozirgi kunga kelib zamonaviy uylarning qurilishi ancha takomillashgan bo'lib, ularda milliy an'analar zamonaviy ko'rinishlar bilan o'zaro uyg'unlashgan. Bugungi uylar muayyan reja asosida turli qulayliklar bilan qurilmoqda.

Shahar va yirik qishloqlar yana bir qancha mahallaga bo'lingan. Ba'zi joylar (Toshkent va Farg'ona vodiysi shaharlari)da mahalla, ayrim hududlar (Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Qarshi va boshqa shaharlar)da guzar deb atalgan. Barcha hududlarda aholining uy-joylari mahalla (guzar), ko'cha va orqa tomoni bilan qo'shni (guzar)ga qaratib qurilgan. Shu tariqa, har bir mahalla (guzar) bir-biridan uy devorlari bilan ajralib turgan. Ilgari har mahallaning o'z darvozasi bo'lib, ko'chalari darvoza ichkarisidan qulflab qo'yilgan.

30–80 ta xonadon odatda, bir mahallaga uyushgan va har bir mahalla o'z maktabiga ega bo'lgan. Shaharlarning kengayishi bilan mahallalarning soni ham ortib borgan. XIX asrda Toshkentda 47 ta, Andijonda 43 ta, Buxoroda 220 ta, Qarshida 20 ta, Shahrisabzda 52 ta mahalla (guzar), Xivada esa 20 ta yirik iloq bo'lgan.

Ko'p shaharlar mavzelar va shahar atrofidagi qishloqlar bilan bir-biriga ulanib ketgan edi. Mavze va qishloq odamlari ham muayyan bir mashg'ulot bilan shug'ullangan. Shaharlarga yaqin qishloqlarning aholisi ko'proq hunarmandchilik bilan mashg'ul bo'lsa, sug'orma dehqonchilikka asoslangan hududlardagi qishloqlarda esa bog'dorchilik va dehqonchilik yaxshi rivojlangan. Qir-adirlar va tog' etaklarida joylashgan qishloqlarda lalmi dehqonchilik hamda

chorvachilik xo'jalikning muhim tarmog'i hisoblangan. Shu sababli mahalla, guzar va qishloqlar aholisi ko'proq nima bilan shug'ullanishiga qarab nomlangan. Egarchilar, ko'nchilar, mardikorlar, aravakashlar, kulollar va etikdo'zlar mahallalari, sholikor qishloq, g'allakor qishloq, temirchi-taqachi qishlog'i va hokazo. Shuningdek, yirik qishloqlar ham shaharlardagidek mahalla va guzarlarga bo'lingan. Har-bir fuqaro masjidga qatnaganligi uchun ushbu mahalla yoki qishloqlar aholisi "masjit-qavm" deb atalgan.

Kiyim-kechaklar. O'zbeklarning an'anaviy kiyimlari asrlar davomida ko'p marta o'zgarib, yangilanib va takomillashib kelmoqda. Har-bir davrning o'ziga xos, milliy va an'anaviy kiyim-kechaklari mavjud bo'lgan.

O'zbekiston hududida yashagan eng qadimgi ajdodlarimizning kiyim-kechaklari ham dunyoning boshqa mintaqalaridagi xalqlarning kiyimlari kabi tabiiy iqlim, turmush sharoiti va urug'-qabila an'analari asosida shakllangan.

O'tmishda kiyim-kechaklar, ularning shakllari, mahalliy xususiyatlari va ishlatilgan matolari Respublika hududidagi arxeologik yodgorliklar (Afrosiyob, Varaxsha, Bolaliktepa, Xolchayon, Ayritom va b.)dan topilgan devoriy rasmlar, haykalchalar, mayda naqshlar, torevtika (metallga ishlangan relief), yozma manbalar hamda qo'lyozma kitoblarga ishlangan mo'jaz tasvir (miniatyura)larda aks etgan. Kiyim-kechaklarning dastlabki ko'rinishlari to'qimachilikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, O'rta Osiyo hududida to'qimachilikning vujudga kelishi neolit davriga borib taqaladi. Masalan, ushbu davrga oid to'quv dastgohlarining qoldiqlari Kopetdog' etaklari (Turkmanistondagi Joytun madaniyati)dan aniqlangan. Mil. avv. VI asrda kiyim-kechak tayyorlashda jun matolar teri matolarini siqib chiqargan. Shuningdek, mil. avv. II asrga oid kiyim-kechak qoldiqlari Surxondaryo viloyatida joylashgan Sopollitepa manzilgohidan ham topilgan.

Munchoqtepa (Farg'ona vodiysi)dan ilk o'rta asrlarga oid erkak, ayol va bolalar kiyim-kechaklari topilgan. Ushbu manzilgohdan topilgan ayollar ko'ylagi uzun bo'lib, ipakdan tayyorlangan va etagi to'pig'igacha tushgan, etagining eng quyi qismidan ikki yon tomondan 10–15 sm qirqilgan, bellariga esa kamar (belbog') bog'lab zeb berilgan. Bolalar kiyimlari ham ipakdan kalta qilib tikilgan bo'lib, belidan sal pastga tushib turgan. Ko'ylak etagi, ya'ni beli atrofidan

ikki tomondan 10–15 sm qirqib qo'yilgan. Yoqalari to'g'ri va belida maxsus belbog'i bo'lib. tashqi choklari esa ensiz lenta bilan mustahkamlangan. Qiz bolalar ko'ylagining ko'krak qismi, yengining uchi va etagi maxsus qadama gullar bilan bezatilgan hamda o'ng qo'l tomonidan esa o'yma cho'ntak tikilgan. Kiyimga munchoqdor tikilib, zeb berilgan, yengi va ko'krak qismiga mayda marjondan naqshlar ishlangan.

Tohariston va Sug'd aholisining kiyim-kechaklarini qiyosiy o'rganish shundan dalolat beradiki, Markaziy Osiyo xalqlarining tarixiy taraqqiyot bosqichlari mushtarak bo'lgan, madaniyatlari esa bir-biriga ta'sir ko'rsatib kelgan. V–VIII asrlarda Toharistonda yelkasi yopishib turadigan va etagi trapetsiyasimon ko'rinishdagi kiyimlar keng tarqalgan. Topilgan yodgorliklarda jamiyatning yuqori tabaqasi hamda xizmatkor va san'at namoyondalarining hayot tarzi aks etgan. Ayniqsa, Afrosiyob va Bolaliktepa devorlariga ishlangan tasviriy san'at namunalarida kiyim-kechaklarning ijtimoiy va jinsiy tafovutlarini ko'rish mumkin. O'zbekiston hududida yashagan xalqlarning kiyim-kechaklari uzluksiz ravishda o'zgarishi va rivojlanishi faqatgina ushbu hududning ijtimoiy-siyosiy hamda etnik tarixi bilan bog'liq bo'lmay, balki butun Markaziy Osiyo tarixi va ijtimoiy hayoti bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Devoriy suratlardan ma'lum bo'ladiki, ilk o'rta asrlarda mahalliy aholining kiyim-kechaklari bichimi asosan, bir xil ko'rinishga ega bo'lgan. yengsiz, uzun, ba'zi hollarda esa yengi keng qilib bichilgan. Kiyimlarning yon tomonida, odatda, yirmoch-qiyiq joyi, yonlama yoqasi bo'lganki, ushbu holatni o'zbek xalqining bugungi kundagi kiyim-kechaklarida ham kuzatish mumkin. Mahmud Koshg'ariyning "Девону луғотит турк" asarida 30 ga yaqin qadimgi kiyimlar va gazlamalarning nomi qayd qilingan.

Shuningdek, o'rta asrda yaratilgan miniatyuralarda ham o'zbek xalqining o'sha davrdagi kiyim-kechaklari aks etgan. XII asr miniatyuralarida tasvirlangan erkak va ayol kiyimlari etagi birmuncha keng, o'ziga xos bichimda dumaloq shakldagi ko'ylaklardan iborat bo'lganligini ko'rish mumkin. Kiyimlarning old qismi qisqaroq, orqasi uzunroq, astari esa ko'pincha yo'l-yo'l matodan tikilgan. Erkak va ayollarning ko'ylaklari tashqi jihatdan o'xshash bo'lsa-da, ularda ko'pgina farqli jihatlari mavjud bo'lgan: ayollar kiyimining yengi pastga qarab kengayib borgan, erkaklarnikida esa bilagiga yopishib

turgan. Erkaklar cholvorning poychasini uzun qo'njli etikka tiqib, boshiga salla o'ragan. Askarlar esa kiyim ustidan sovut kiygan. Mintaqada asosan, turli rangdagi silliq matolardan tikilgan kiyimlar urf bo'lgan.

Mo'g'ul bosqinchilarining o'lkamizga kirib kelishi natijasida zo'rlik bilan singdirilgan mo'g'ul-xitoy an'analari o'zbek xalqi kiyim-kechaklariga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. XV asrda Temuriylar hukmronligi davrida erkak va ayollarning turli rangdagi ichki hamda tashqi qavatli, ya'ni turli rangdagi avra-astarli ikki uzun libos kiyishi odatga aylangan. O'z navbatida, ushbu davrda Samarqand, Hirot va Sheroz kabi shaharlarda bashang, rang-barang, sodda va jozibali mahalliy bichimdagi kiyimlar tikilgan. Shuningdek, turli mintaqalar kiyinish uslubi, ranglari va ayrim bezaklari bilan farqlanib turgan.

XVII–XVIII asrlarda an'anaviy bichimdagi kiyimlar taraqqiy etgan holda Buxoro, Samarqand, Xiva, Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Andijon va Toshkent kabi shaharlarga xos kiyim-kechak turlari ham shakllandi. Mazkur holat kiyimlarda o'ziga xos qismlarning vujudga kelishi, yangicha poyafzal va bosh kiyimlarning tarqalganligi hamda turli matolardan foydalanilganini aniq ko'rsatib turadi.

XIX–XX asrning boshlarida o'zbek milliy kiyimlari majmui shakllanib ulgurgan edi. Ushbu davrda O'rta Osiyoda ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi, savdo aloqalarining kengayishi va o'lkani Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida mintaqaga fabrika gazlamalarining keng miqyosda kirib kelishi va o'z navbatida, yangi inoetnik kiyim-kechak nusxalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, tikuv mashinasining kirib kelishi kiyim tayyorlash jarayonida o'ziga xos "inqilobiy" hodisa bo'ldi.

O'zbeklarning an'anaviy kiyimlari orasida erkaklarning milliy liboslari alohida o'ringa ega. Kiyimlar (to'n, ko'ylak, yaktak, ishton va b.) yaxlit bichimli, to'g'ri, keng va uzun bo'lib, eni buzilmagan bir bo'lak mato yarmidan bir-biriga ulab uzunasiga tikilgan, yon qismi esa etagiga qarab kengayib borgan. Dastlab erkaklarning ko'ylagi uzun, tizzadan pastga, keyinroq esa belning yarmigacha tushadigan qilib tikilgan. Umuman olganda, O'zbekiston hududida erkaklar orasida bir nusxadagi to'n, ko'ylak-yaktak, ishton, do'ppi, salla, telpak, kavush-maxsi, etik, choriq va turli yordamchi kiyimlar kiyilgan. Erkaklarning ko'ylagi Farg'ona vodiysida uzun, tik yirmoch-

qiyiq joyi uzunroq mato bo'lagidan bichilib, burchak-burchak qilib, ikkita qiyiq kesilgan hamda uchlari keng holatda tikilgan. Boshqa xil bichimdagi ko'ylaklarda yirmoch yotiq, u yelkadan bu yelkagacha olingan. Bunday ko'ylaklar "mullavachcha ko'ylak" deb atalgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mamlakatning turli mintaqalarida kalta, tik yoqali "no'g'oy yoqa ko'ylak" va "bo'g'ma yoqa" ko'ylaklar kiyish ommalashib, uni dastlab shahar aholisi, ayniqsa, savdo ahli kiygan. O'zbeklar orasida bo'z, ipak va ip gazlamalardan tikilgan oldi ochiq yaktak ko'ylaklarni yoshlar va qarilar birdek yoqtirib kiygan. Erkaklar ishtonining yuqori qismi keng, poychalari torroq tikilib, to'piqqacha tushib turadi, yuqori qismiga ishtonbog' o'tkazish uchun milkiga gir aylana bayachok qilingan. Sovuq paytlarda ishton ustidan astarli yoxud astarsiz shim kiyilgan, u asosan, ip-gazlama va jun gazmollardan tikilgan.

Chavandozlar va ovchilar namat, jun, mo'yna va oshlangan teridan tikilgan cholvor kiygan. Chopon (to'n), jomakor, kamzul, jelak va chakmon erkaklarning mavsumiy kiyimlari sirasiga kirgan. To'n (chopon)lar avra-astarli holda paxta solib qavilib, oldi ochiq va uzun holatda tikilgan. Yurganda, otga minganda va yerda chordona qurib o'tirganda qulay hamda ixcham bo'lishi uchun yon tomonlariga kesik-yirmoch qo'yilgan va belbog' bog'langan. To'nlarining avrasi beqasam, kimxob, baxmal, shoyi, satin, chit va boshqa matolardan tikilgan.

To'nlar mahalliy xususiyatlarga ko'ra ham farqlangan. Farg'ona vodiysi, Toshkent va Xorazmda gavdaga yopishib turadigan sirmaqavima choponlar keng tarqalgan bo'lsa, Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va boshqa shaharlarda qimmatbaho matolardan zardo'zi to'nlar tikilib, yoqasi, etagi va yeng uchlariga turli rangdagi zar iplar hamda atrofiga gavhar toshlar qadab bezatilgan. Bunday to'nlar odatda, xon va amaldorlarga sovg'a qilingan. Umuman, xalqimiz orasida hurmatli kishilar, ustozlar, quda-andalar, kuyovlar, aziz mehmonlar va boshqalarga to'n kiydirish an'anasi saqlanib qolgan.

Erkaklarning keng tarqalgan kiyimlaridan biri chakmon bo'lib, uning bosma chakmon, boqoti chakmon, qoqma va tivit chakmon kabi turlari mavjud bo'lgan. Ular rangiga qarab ko'k chakmon, malla chakmon va oq chakmon deb atalgan. Chakmon bichimiga ko'ra, to'nga o'xshash bo'lib, asosan, qo'y va tuya terisidan faqat avradan tikilgan hamda chopon ustidan kiyilgan. Qishda cho'ponlar kebanak

kiygan. Chopon ustidan bog'lanadigan belbog' bo'z, chit, satin va beqasam kabi matolardan tikilgan.

Erkaklarning etik, kavush-maxsi, choriq, takaki etik, mo'kki, toshtovon va choriq-poypush kabi oyoq kiyimlari mavsumiy xarakterga ega bo'lgan. Qo'nji tizzagacha bo'lgan poshnali etiklar no'g'oy etik va qora etik deb yuritilgan.

XX asrning birinchi choragida ayollar kiyimlarining yoqalari asosan, vertikal va gorizontal ko'rinishga ega bo'lgan. Ko'ylaklarning yoqalari etnogenetik emas, balki funksional ma'no kasb etgan: vertikal yoqali ko'ylaklar chaqaloqlarni emizishda qulay bo'lgani uchun asosan, yosh bolali ayollar kiygan. Bunday ko'ylaklar "onalik ko'ylagi" yoki "ayol ko'ylak" deb atalgan. XX asrning 20–30-yillarga kelib "ko'krak burma" ko'ylaklar ommaviy urfga aylangan. Bunday ko'ylaklar dastlab Toshkentda paydo bo'lgan. 50-yillarda ayollar va qizlar ko'ylagi orasidagi farq yo'qolib, vertikal ko'rinishdagi ko'ylaklar keng tarqalgan bo'lsa, 80-yillarga kelganda esa, "ko'krak burma", yoqali hamda yengi kalta atlas ko'ylaklarni kiyish rasm bo'ldi.

XX asrning 50–70-yillarida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar natijasida an'anaviy milliy kiyimlar tarkibiga yevropacha rusumdagi kiyimlar kirib kelgan. Buni milliy ko'ylaklar bilan bir qatorda yevropacha shim bilan kiyiladigan kiyimlarda ham ko'rish mumkin. Ayniqsa, ushbu davrda yevropacha bichimdagi poyafzallar keng rasm bo'lishiga qaramay, maxsi va etik kabi milliy oyoq kiyimlari o'zining an'anaviy ko'rinishini saqlab qolgan va asosan, keksalar orasida ko'proq tarqalgan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, mazkur davrda erkaklarning maxsus ish kiyimlari paydo bo'ldi, o'g'il bolalarning kiyimlarida ham evolyusion jarayonlar sodir bo'lib, milliy kiyimlar Yevropa kiyimlari bilan uyg'unlashgan holda kiyila boshlandi. XX asrning 60–70-yillarida poyafzal fabrikalarida ishlab chiqarilgan turli shakldagi ayol va erkaklarning yozgi tufllilari hamda qishki etiklar keng tarqaldi.

Ayollarning an'anaviy kiyim-boshlari ko'ylak, lozim, chopon, mursak, peshmat, kamzul, nimcha, paranji-chachvonlar hamda xilma-xil ro'mollar va rang-barang do'ppilardan iborat bo'lgan. Maxsi, kavush va boshmoq kabi poyafzallar charmdan tikilgan, kalishlar esa rezinadan quyilgan. O'z o'rnida shuni alohida ta'kidlash kerakki, ayollar kiyimlarining nafis va xilma-xil go'zal bo'lishiga mohir

o'zbek zargarlari tayyorlangan taqinchoq va zeb-ziynatlar yanada ko'rk bag'ishlagan.

Ko'ylaklarning yirmochi ko'ndalang yoki "yelka yoqa", "qozoqi yoqa", "vaqvaqa yoqa" va "qaytarma yoqa" kabi turlarini ko'proq qariyalar va kelinlar kiygan. yelka yoqa ko'ylaklar yirmochining chekkalariga turli xil jiyak, chiroz, tasma yoki turli rangdagi ipak iplardan yo'rma usulda kashta tikib chiqilgan. Kiyim shakllari milliy yo'l-yo'l, sidirg'a va gulli matolar bilan moslashgan, old etagi, yeng uchi, yoqasi gulli jiyak bilan hoshiyalangan.

Ayollar kiyimlarining ikkinchi asosiy bo'lagi lozim bo'lib, poychasi toraytirilib, yuqori qismi esa qayrilgan hamda orasidan ishtonbog' o'tkazilgan. Odatda, lozimning ko'ylak ostidan ko'rinadigan qismi qimmat va chiroyliroq matodan, ko'rinmaydigan tepa qismi esa arzonroq matodan tikilishi bilan erkaklar ishtonidan ajralib turgan. Uyda kiyiladigan lozimlar oddiy va arzon matodan, ko'chaga kiyiladigani esa shoyi, atlas, parcha ipakli hamda qimmatbaho matolardan tikilgan.

Ayollarning ustki kiyimlari paxta solib qavilgan to'n va paxtasiz avra-astardan iborat yengil xalat ko'rinishida bo'lib, hududlarga ko'ra turlicha nomlangan: Toshkentda *peshvo va mursak*, Xorazmda *misak*, Samarqandda *mulisak hamda kaltacha*, Farg'ona vodiysida *munisak va munsak*, Buxoro hamda Shahrisabzda esa *kaltacha*. Mursak uch qismdan, ya'ni bo'y, yon va yengdan iborat bo'lib, yon qismi to'g'ri, uzun, qo'ltiq, ostiga to'plangan. Ushbu to'plangan qism "cho'chcha" deb atalgan.

XIX asr oxiridan o'zbeklar orasida kamzul va nimcha kiyish odat tusiga kirgan. Kamzulning yoqalari tik, bo'g'iq, badanga yopishib turadigan uzun, belburma ayurtukni eslatib, ortida qiyiq joyi, ya'ni yirmochi va qaytarma yoqasi bo'lmagan. Qora rang mato, asosan, satin yoki kostyumbop qalin ip gazlamalardan tikilgan va ular ko'ylak ustidan kiyilgan.

Samarqandda kamzulning rumcha turi keng tarqalgan. Ushbu turdagi kamzullar Toshkent atrofidagi qishloqlarda ham keng tarqalganligi ma'lum. Odatdagi kamzullarda kesma cho'ntaklari bo'lmagan va tugmalanmagan bo'lsa, rumcha kamzul esa bichilishi va tikilishi jihatidan butunlay boshqacha ko'rinishga, ya'ni buklama yoqaga ega bo'lgan. Yoqasi ko'krak oldigacha buklab tushirilgan bo'lsa, yelkasi esa kesma ko'rinishda bo'lib, yeng tomoni sal

qiyshaytirib tikilgan. Shuningdek, qulfi-kalitli, qaytarma va qaychi yoqali kamzullar keng tarqalgan edi.

Kamzullar avvallari kosiblar to'qigan matolardan tikilgan bo'lsa, XIX asr oxiridan boshlab Turkistonda Rossiya fabrikalarida ishlab chiqarilgan baxmal va duxobalardan tikila boshlandi. XX asr boshlaridan nimcha va kamzulcha kiyish sekin-asta odat tusiga kirdi. Kamzulcha kiyish odati tez orada yo'qoldi, lekin nimcha asosiy ustki kiyimlardan biriga aylanib qoldi, xususan, xotin-qizlar orasida keng tarqaladi. O'z o'rnida shuni qayd etish kerakki, nimcha bichish va tikilishi jihatidan har xil ko'rinishga ega bo'lgan. Dastlabki yillarda belidan pastroqqa tushib turadigan uzunlikda va bo'yinni yopib turadigan tik yoqali ko'rinishda, keyinchalik qaddi qomatiga yopishib turadigan qilib, kaltaroq tikilgan.

Bosh kiyimlari. Erkaklarning yilning to'rt faslida ham kiyiladigan asosiy bosh kiyimi do'ppi bo'lgan. Do'ppi qachon va qaerda paydo bo'lganligi haqida hozircha aniq ma'lumotlar mavjud emas, lekin do'ppiga o'xshagan uchli, cho'qqi bosh kiyimi juda qadimdan ishlatilib kelinayotgani ma'lum. Chorsi hamda yumaloq do'ppilar nisbatan ancha kech qo'llanila boshlangan va taxminan XIX asrning 20-yillarida keng tarqala boshlagan, degan fikrlar mavjud.

Erkaklarning asosiy bosh kiyimi Farg'ona vodiysida do'ppi, O'zbekistonning boshqa hududlarida esa to'ppi deb yuritilgan. Do'ppilar shaklan uch xil: cho'qqisimon (konussimon) shaklda (quloq), yumaloq, sharsimon (araqchin) va yassi, usti tekis (tus do'ppi) ko'rinishga ega bo'lgan.

Erkaklarning eng qadimiy bosh kiyimi *quloh* deb ataladi. Quloh darveshlar bosh kiyimi uchburchak parchalardan bichilib, yonlamasiga tikiladi. Quloh gardishi unchalik sezilmay turadi. Shahrisabz, Nurota va Buxoro hududlarida uchraydigan quloqsimon bosh kiyimlari rang-barangligi va xoch (salib) ko'rinishi bilan ajralib turadi. Yumaloq do'ppilar orasida Urgut do'ppisi jozibali ko'rinishga ega bo'lib, u o'zining bayramonaligi va yorqinligi bilan kishi diqqatini jalb qiladi.

O'zbekistonning har bir viloyat va tumanlarida shu yerning o'ziga xos milliy urf-odatlariga monand do'ppilar tikiladi. Masalan, Surxon vohasidagi qishloqlarda piltado'zi uslubida tikilgan do'ppi kiyiladi. Ushbu turdagi do'ppilar qozoqlarning chiyiga o'xshab ketadi. Toshkentda yumaloq do'ppi bosma, iroqi, kanda xayol va chakmatur

deb ataladigan chok ustalari tomonidan tayyorlanadi. Farg'ona vodiysi do'ppilari va qadimiy bosh kiyim nusxalari bilan Xorazm hamda mo'g'ul yassi chorsi va cho'qqili qalpoqlarga o'xshatib tikiladi.

Chust do'ppisi yassi va tekis do'ppilarning eng ko'p tarqalgan turidir. U sakkiz xil chok uslubida tikiladi: to'g'richok, zanjira, chita, kungura, yetalatma, ova, taroq, qalandar va pildiroq. Erkaklar ilgari rangli do'ppilar, keyinchalik esa oq-qora tUSDagi Chust do'ppilarini kiyadigan bo'ldi. Ushbu do'ppilar, asosan, bodom yoki qalampir nusxa ko'rinishida bo'lib, aslida qush tasvirining bir bo'lagidir. Ilgari do'ppining to'rt tomonida ham qush tasviri aks etgan bo'lsa, keyinchalik uni ixchamlashtira borib, qushning boshi va oyoqlarini tikmay qovilgan. Do'ppilar orasida Qo'qon va Marg'ilon do'ppilari odmiUgi va rasoligi bilan ajralib turadi. Mazkur bosh kiyimlarda choklari nisbatan ancha kam. O'z o'rnida shuni ham qayd etish kerakki, XX asrning 50-yillaridan boshlab do'ppilarda mitti qushlar, jumladan, bulbul va tovusni tasvirlash odat tusiga kirdi, lekin ushbu xil do'ppilarga talab unchalik yuqori bo'lmadi.

Qish kunlari erkaklar mo'yna telpak kiygan. Ushbu kiyim qulohga o'xshab tikiladi. Mo'yna telpaklarning turi ko'p bo'lib, ular bir-biridan bichimi va tikilishi jihatidan farq qilgan. Samarqand va Buxoro atrofidagi qishloqlarda kalta mo'ynali telpak kiyilgan. Samarqand telpagining astari yumshoq, arzon, ko'pincha qo'y, ba'zan esa tulki mo'ynalaridan tikilgan.

XX asrning 20-yillari oxiridan qizlar va yosh juvonlar ham do'ppi kiya boshladi. Qashqadaryo va Surxondaryoda o'rta yoshdagi ayollar kulta kiygan va uni "do'gshi" deb ataganlar. Do'ppilar naqshlari va matosining turiga qarab turlicha nomlangan. Turli rangdagi do'ppilar "chaman-dagul", baxmal va parcha matodan tikilgan, yo'l-yo'l naqsh tushirilgan do'ppi esa iroqi do'ppi deb atalgan. ShahrIsabz do'ppichilik maktabining iroqi choklar sanama va chizma usullariga bo'lingan. Iroqi uslubda, xomdozi bezak bilan tikilgan xotin-qizlarning bosh kiyimi do'ppido'zlik san'atining yorqin namunasi bo'lib, ko'kragida tasvirlangan kelin bilan kuyov surati do'ppiga tantanavor tus berib turadi.

Salla. Markaziy Osiyoda salla o'rash odati qachon paydo bo'lganligi va qaysi davlatdan kirib kelganligi ham noma'lum. Yunon muallifi Strabonning yozishicha, salla o'rash qadimiy midiyaliklar orasida ham keng tarqalgan va Midiyadan Eronga o'tgan. Aftidan,

Somoniylar davridan boshlab salla o'rash odati qadimgi Markaziy Osiyo hududlariga ham tarqalgan bo'lsa kerak, lekin xorazmliklar orasida ushbu odat deyarli uchramagan. Ushbu bosh kiyimi asosan, hozirgi O'zbekistonning g'arbiy-janubiy hududlarida keng tarqalgan bo'lishi mumkin.

Manbalarda keltirilishicha, salla butun Movarounahr xalqlari (xorazmliklardan tashqari)ning asosiy bosh kiyimi hisoblangan. XIII asrda ushbu hududga, shu jumladan, Samarqandga kelgan sayyohlarning yozishicha, nafaqat ruhoniylar, shu bilan birga oddiy xalq hamma har doim salla o'rab yurgan.

“Salla” so‘zining ma‘nosi va qaerda paydo bo‘lganligi xususida turli xil fikrlar mavjud. Ayrim olimlarning fikricha, “salla” asosan, Toshkent shevasiga xos atama bo‘lib, “solmoq” so‘zidan olingan. Ba‘zi manbalar, chunonchi, o‘rta asrlarga oid yozma yodgorliklarda esa “salla” so‘zi “savat”, “tuguncha” ma‘nosini anglatadi, deb qayd etilgan. “Salla” so‘zi turkiycha bo‘lib, hozirgi tojik tilida ham ushbu so‘zning ma‘nosi aynan shunday izohlanadi. Binobarin, o‘rta asrlarda salla hali asosiy bosh kiyimi sifatida odat tusiga kirmagan edi.

“Salla” atamasining “savat” va “tuguncha” so‘zlariga nima aloqasi bor, degan savol tug‘iladi. XVIII asr o‘rtalarida buxorolik ayollar boshlariga to‘qilgan savat kiyib yurgan. Mazkur shaharda bayram va sayillar paytida xaloyiq oldida tomosha ko‘rsayotgan mas‘haraboz katta sallali qozi obrazini gavdalantirish uchun boshiga atrofi oq mato bilan o‘ralgan katta savat qo‘yib chiqqan. Ehtimol, shu tufayli “salla” deb atalgan bo‘lishi mumkin.

“Salla” atamasi sug‘diycha “sallata” so‘zidan olingan, degan fikr ham mavjud. Yag‘nob shevasida “sallata” “ayollar ro‘moli” degan ma‘noni anglatadi. Agar ushbu fikr to‘g‘ri bo‘lsa, u holda salla avvallari ayollarning bosh kiyimi bo‘lgan, keyinchalik turli transformatsion jarayonlar ta‘sirida erkaklar bosh kiyimiga aylangan.

Markaziy Osiyoda sallaning ikki turi keng qo‘llanilgan: katta salla va kichik salla. Kichik sallani ba‘zi joylar, masalan, Samarqandda “futa” deb atalgan (kelinlar nikoh kuni boshiga kiyib chiqadigan “fata” atamasi ushbu so‘zdan olingan). “Futa” arabcha so‘z bo‘lib, Hindistondan kirib kelgan (bosh yo belni o‘rashga ishlatilgan, shuningdek, bosh yopiladigan bir bo‘lak matoni hindlar “fo‘ta” deb atagan) va asosan, turmushga chiqqan ayollar o‘raydigan bosh kiyimni anglatgan. Kelinga nikoh kuni otasining uyida salla kiydirilgan.

Kuyovnikida salla o'rash odati ham bo'lgan. Sallani ayollar 45–50 yoshlargacha o'rab yurgan.

Ayollar sallasi kiygich yoki do'ppi hamda o'ramdan iborat bo'lgan. O'z navbatida o'ramning ham har xil shakllari mavjud bo'lib, boy ayollar 14 metr mato ("Boy bosh")dan, kambag'allar esa 6 metr mato ("Kambag'al bosh")dan salla o'ragan. Kambag'allar yaxlit mato topolmasalar, kalta latta va paxta, salla uchun esa ko'k yoki qizil rang ishlatilgan. Salla o'rami ustidan to'rttadan yettitagacha, kambag'allar esa bitta qizil ro'mol o'ragan. Shuningdek, ma'rakalarda katta yoshdagi ayollar 10 metr oq matodan salla o'rab, ustidan oq ro'mol bog'lagan bo'lsa, o'rta va kichik yoshdagi juvonlar esa 10 metrdan iborat havo rang satin salla o'ragan.

Salladan tashqari qiz bolalar uzoq yillar davomida qalpoq kiyib yurgan (do'ppi ayrim joylarda qalpoq deb ham ataladi). Samarqand, Urgut va uning atrofidagi qishloqlarda keng tarqalgan qalpoqlar tog'lik tojik va Markaziy Osiyo yahudiylari qalpog'iga o'xshagan yumaloq ko'rinishda bo'lib, hozirda butunlay yo'qolib ketgan. O'z navbatida shuni qayd etish kerakki, bosh kiyimlar bilan bog'liq bir qancha urf-odatlar mavjud bo'lgan. Masalan, to'y o'tgandan keyin qalpoqcha ustidan peshona durra, shuningdek, birinchi farzand tug'ilganidan so'ng esa qalpoq o'rniga ro'mol o'ralgan. Ko'pincha qo'shaloq ro'mol tikilgan: birinchisi boshlariga shundoq tashlab, uchlarini orqaga yig'ib qo'yilgan bo'lsa, ikkinchi ro'mol esa uning ustidan peshonasi bilan bog'langan.

Ko'p joylar, xususan, qishloqlarda bosh kiyim yoshiga qarab farqlangan. Qiz bolalar popuk to'ppi (do'ppi) kiygan bo'lsa, turmushga chiqqan kelin esa birinchi farzand tug'ilganiga qadar to'ppi ustidan durra o'ragan (uni Samarqand va Qashqadaryoda peshonaband deb ataladi). Peshonaband turli ko'rinishda bog'lanib, durraning ikkinchi uchi 3–4 marta taxlog'liq va bosh ustidan yonboshga osilgan holda o'ralgan yoki orqaga tashlangan. Ba'zi hududlarda boshga sarandoz ham solib yurilgan. Qadimda chetlariga kashta tikilgan yakkaband ishlatilgan bo'lib, yakkabandning uchlariga shoh (popuk), o'rtasiga moh tikilgan.

Birinchi farzandi dunyoga kelgach, yosh juvonlar sochlarini qo'sh kokil qilib o'rib, boshiga kulut deb atalgan kashtali qalpoq kiygan bo'lsa, qari onaxonlar esa oq qalpoqda yurgan.

XX asr boshlaridan e'tiboran ayollar ham erkaklarga o'xshagan astarining ichiga pilta qo'yib tikilgan do'ppi kiyib yuradigan bo'ldi. Ayollarning do'ppisi erkaklarnikiga qaraganda ancha yassi, kashtasi mayda, rang-barang va jozibali ko'rinishga ega bo'lgan. Ayollar do'ppisining araqchi turi ham o'lkada keng tarqalgan edi.

Ayollarning an'anaviy bosh kiyimlari kiyim egasining oiladagi mavqeyini aniq ifodalagan. Chunonchi, bosh kiyim va soch turmagiga qarab qiz bolani turmushga chiqqan kelindan, yosh onani farzandsiz ayoldan, o'rta yoshli ayolni keksa momodan ajratish mumkin bo'lgan. Bosh kiyimlar odatda, ikki guruhga bo'lingan: boshga kiyiladigan kiyimlar (qalpoq, do'ppi, ya'ni taqya va kallapo'sh), quloqchin, bo'yрак hamda telpak) hamda boshga o'raladigan yoki yopinadigan ro'mol, peshonaband lochak, durra, durracha, lokki, yovlik va h.k.

Ayollarning yoshiga qarab mavsumiy tarzda o'raladigan ro'mollar *dudoq ro'mol, ip ro'mol, shol ro'mol, jun ro'mol, to'r ro'mol, ipak ro'mol, doka ro'mol, misqali doka ro'mol, g'ijim ro'mol, qalayaki ro'mol, qurokdi ro'mol, besh gulli ro'mol, balxi ro'mol, gardi ro'mol* kabi nomlar bilan atalgan. Yosh qiz va kelinchaklar oq va yorqin rangli, keksalar esa oq nimrang hamda kichik hajmli ro'mollar o'ragan.

Farg'ona vodiysida ro'molning alohida turi keng tarqalgan bo'lib, u chorsi shaklida, uchlari burchakma-burchak qilib taxlanib, boshga o'ralib, ustidan qora yoki qoramtir tUSDagi durracha tashlangan. Durracha peshonaga tang'ilib, uchlari gardanda kesishtirilgan va peshona ustiga o'tkazilib bog'langan qora ro'mol orasiga qistirib qo'yilgan, so'ngra ustidan bir parcha mato, ya'ni doka bog'langan. Buxoroda doka o'rniga uzun shasha doka ishlatilgan. Hozirgi kunda ham ro'mol ustidan bog'langan durrachani Toshkent viloyatining ayrim tumanlarida yashovchi ayollarning boshida uchratish mumkin. Aksariyat hollarda kichikroq ro'mol, ya'ni durra o'raladi.

Paranji XX asrning birinchi choragigacha o'zbek ayollari ko'chaga chiqayotganda kiyilishi majburiy bo'lgan ust-bosh hisoblangan. Har bir ayol va qizning albatta, paranji va chachvoni bo'lishi shart edi. Ayollar va qizlar paranjini ustiga yopib, yuz-ko'zini chachvon bilan berkitgan. Samarqandda chachvon "chashmand" deb atalgan.

Paranji va chachvon xonadan olib chiqilganidan keyin hovlida avvalo, ayollar boshiga paranji tashlab, darvozadan chiqayotganda,

ostonada yuziga chachvon tutilgan. Boy xonadonning ayollari qimmatbaho matodan rang-barang bezaklar berib tikilgan paranji-chachvon yopingan bo'lsa, kambag'al ayollar esa eski paranji-chachvon tutgan.

Qishloq joylarda paranji-chachvon kamdan-kam ishlatilgan, o'shanda ham asosan, olis safarga chiqilganda va turli marosimlar paytida ishlatilgan. Paranj yopinish odati mavjud bo'lmagan hududlarda ayollar boshlariga turli xil yopinchiqlar va ko'pincha bolalarning to'ni tashlab yurilgan. Samarqand va Shahrisabzda yo'l-yo'l matodan tayyorlangan yopinchiq, Xorazm va uning atroflarida esa jegda yopib yurilgan. Jegdaning uchlari ayolning beligacha tushib turadigan darajada uzun bo'lib, ba'zan yengga o'xshatib chatib qo'yilgan. Ish bilan band bo'lganda jegdaning uchlari bo'yinlariga o'rab olingan. Lo'lilar chachvonni ot yolidan tayyorlagan. Boylarga mo'ljallangan chachvonlar havorang yoki pushti munchoqlar bilan bezatilgan va uning hamma tomoniga mag'iz tikilgan.

Belbog'. Belni bog'lab yurish qadimdan qolgan odat bo'lib, Markaziy Osiyo, shu jumladan, O'zbekistonning turli hududlarida o'tkazilgan arxeologik qazilmalar vaqtida topilgan xilma-xil yodgorliklar ushbu fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi. Ular orasida devorga solingan rasmlarda belini bog'lagan erkaklar tasviri ko'p uchraydi. Ajdodlarimiz juda qadim zamonlardan boshlab o'zlarining ishga va xizmatga tayyor ekanliklarini shu tariqa izhor qilgan bo'lsalar kerak. Hozirda ham biron-bir to'y yoki marosim o'tkazilayotgan bo'lsa, qarindosh-urug'lar, yoru-birodarlar va qo'ni-qo'shnilar: "E to'y bo'lsin, belimizni mahkam bog'lab xizmat qilamiz", deydi. Ustoz shogirdiga mustaqil ish boshlashga fotiha berayotganida ham uning beliga belbog' bog'lagan, saroy ahillari esa xizmatda yurganida kamar taqqan. Xon, amir, sulton va hokimlar to'ni ustidan kamar bog'lamanlar, ammo ularning xizmatida bo'lgan saroy amaldorlarining hammasi kamar taqishi shart bo'lgan.

Belbog' vaziyatga qarab turlicha bog'langan. Odamlar asosan, to'n yoki chopon ish qilayotganda xalaqit bermasligi uchun belbog' bilan mahkam bog'langan. Agarda chopon ustidan to'n kiyilgan bo'lsa, belbog' ichdan, chopon ustidan, to'n yoki chopon o'zi kiyilganida esa yaktak ustidan belbog' bog'langan. Belbog'ning turi va nomi ham har xil bo'lgan: chorsi, qiyiqcha, mayonband, qo'sha-ars, futa va hokazo. Bulardan eng ko'p tarqalgan chorsi belbog'

bo'lib, u kvadrat shaklida guldor va naqshdor qilib tikilgan. Futa juda uzun bo'lib, belga bir necha marta o'rab bog'langan. Ayrim hollarda futa ustidan chorsi ham bog'lab yurilgan. Hatto bir yo'la bir nechta belbog' bog'lash hollari ham ko'p uchraydi.

Belbog' bog'lash bilan urf-odatlar ham ko'p. Masalan, nikoh kuni kuyovning beliga chorsi belbog' bog'langan, ertasi kuni, ya'ni "kelin salom" vaqtida u yechilgan, yaqin kishi qazo qilganda ham to'n ustidan belbog' bog'langan.

O'z o'rnida shuni ham qayd etish kerakki, belbog' faqat chopon yoki to'n, shuningdek, yaktak ochilib ketmasligi uchungina bog'lanmagan. U juda ko'p va xilma-xil maqsadlarda ishlatilgan. Belbog' o'ramlariga pul, nosqovoq va turli mayda-chuyda kerakli narsalar solib yurilgan. Belbog' yo'lda sochiq, joynamoz va dasturxon o'rnida ishlatilgan, sovuq kezlarda esa boshga o'ralgan.

Bora-bora sodda bichimdagi liboslar o'rmini murakkab bichimli liboslar egallay boshlagan va kiyimlardagi avvalgi uyg'unlik yo'qolgan. Mazkur yangiliklar tarixan hayot tarzining o'zgarishi va ommaviy sanoat ishlab chiqarishning hunarmandchilikdan ustunligi tufayli kelib chiqqan. Shu bilan birga, qadimdan iqlim va ijtimoiy hayot sharoitlarini o'zida aks ettirgan milliy kiyimlarning shakllari ham o'zgarib bordi. Milliy bichimdagi kiyimlar qomatning nisbatlariga yaqinlashdi, ayollarning ko'ylaklari torayib va kattalashib bordi, koketkali va qaytarma yoqali ko'ylaklar keng tarqaldi. Yosh yigitlar va o'rta yoshli erkaklarga Yevropa bichimida tikilgan kiyimlarni kiyish rasm bo'ldi va faqatgina keksalar orasidagina milliy kiyimlar saqlanib qoldi yoki marosimiy kiyimlarga aylandi. Eng muhimi, milliy kiyimlar tarkibiga ko'ra soddaroq va chiroyliroq bo'lib bordi.

XX asrning 20–30-yillarida kiyimlarga Yevropa bichimlarining kirib kelishi milliy ko'ylakni shim bilan, ayollar ko'ylagini esa nimcha bilan kiyilishiga olib kelgan bo'lsa, 40–50-yillarga kelganda esa, erkaklar kiyimini to'g'ri yelkali qomatga moslangan pidjak va keng shimlar tashkil etdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin rahbarlar, ziyolilar va xizmatchilar orasida harbiy kiyimlar: french yoki gimnastyorka, qora yoki ko'k rangdagi movutdan tikilgan galife shimlarni qora yoki jigarrang etik bilan kiyish boshlandi. Yozda yengil kitel va qattiq matodan tikilgan shim etik ichiga tiqib kiyiladigan bo'ldi.

60-yillardan O'zbekistonda ilk bor kiyim andozalarini rejalashtirish boshlandi, natijada fabrikada tikilgan yangi bichimdagi kostyum-shimlar kirib keldi. Ushbu davrda mintaqada erkaklar kostyum-shimlarni milliy bichimda, oldi va yoqasi kashtali ko'ylaklar bilan kiyilgan bo'lsa, 70- yillarda esa yoshlar orasida pastki qismi keng qilib tikilgan klyosh shimlarni yoqalari keng, havo o'tkazmaydigan neylon ko'ylaklar bilan kiyish keng tus oldi va bunga qo'shimcha ravishda qo'lga soat taqish urfga aylandi.

80-yillarga kelib tanaga yopishib turuvchi jun va jinsi shimlar hamda yoqasi birmuncha kichkina bo'lgan paxtali va trikotaj ko'ylaklar kiyish boshlandi. Yoshlar, ayniqsa, o'quvchilar orasida oq ko'ylak va qora shim kiyish ommalashdi. Qishda esa erkaklar fabrikalarda tayyorlangan palto va plashchlar, boshga telpak kiyib, bo'yinga sharf o'rash keng tarqaldi. Oyoq kiyimlarida yangiliklar ko'zga tashlanib, fabrikada ishlab chiqarilgan paypoq va poyafzallar kiyish boshlandi.

90-yillarning boshlarida yoshlar o'rtasida G'arb mamlakatlarida ishlab chiqarilgan krossovkalarni kiyish ommalashdi va mahalliy poyafzal fabrikalarida ham ushbu turdagi oyoq kiyimlarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Bolalar kiyimlari ham kattalarnikiday davrga qarab o'zgarib bordi. Asta-sekin kiyimlarning vazifasi ham o'zgardi va ayrim kasb egalari (ishchilar, shifokorlar, sotuvchilar, sataroshlar, o'qituvchilar kiyimlari va boshqalar) bilan bog'liq holda maxsus kiyimlar shakllandi.

Mustaqillikdan so'ng milliy an'ana va rasm-rusumlar hamda milliy liboslarga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Ayniqsa, ayollar milliy matolar hisoblangan shoyi, atlas, adras va baxmallardan tikilgan kiyimlarni kiya boshladilar. O'zbek modelerlarining ishlarida etnik xususiyatlar o'z uyg'unligini topmoqda va Respublika miqyosida o'tkaziladigan turli tantana va sayillar, bayramlar hamda oilaviy marosimlarda milliy rusumda kiyinish ommalashmoqda.

Umuman olganda, XX asrning oxiriga kelib o'zbeklar orasida davr talabi va kishilarning didiga mos keladigan kiyimlarni kiyish ommalashib, milliy kiyimlarda quyidagi o'zgarishlarni kuzatish mumkin bo'ldi: shaharlarda deyarli barcha yoshlardagi erkaklar asosan, yevropacha kiyinishga o'tdi. Faqatgina erkaklar do'ppisi va keksalarning chopon, yaktak va sallalari bilan milliy xususiyatlar saqlanib qoldi, xolos.

Hozirgi zamon kiyimlarida yevropacha uslubda bo'lsa-da, milliy an'analarning davomiyligi saqlanib qolmoqda. Macalan, shahar va qishloqdagi ayollar zamonaviy ko'ylaklarni an'anaviy xonatlaslardan tikib kiyimoqda, erkaklarning do'ppisi va choponi esa an'anaviy ustki kiyimga aylandi.

Taqinchoqlar. An'anaviy taqinchoqlar majmui ham xuddi kiyimlar singari muayyan xalq, etnos va etnografik guruhning o'ziga xos etnik xususiyatlarini ma'lum ma'noda aks ettiradi. Taqinchoq va bezaklar qaerda hamda qachon paydo bo'lganini aniq aytish qiyin, lekin miloddan avvalgi VI ming yillikning oxiri – III ming yillikda, ya'ni neolit davrida xilma-xil tosh va chig'anoqlardan munchoq hamda shokilalar tayyorlash keng tarqalgani ma'lum. Taqinchoqlar shaklan turli-tuman: kungurador doira, astvona (silindr), yassi tuxumsimon, romb, suyri, uch burchak, dumaloq, uchli va hokazo ko'rinishlarda ishlangan. Masalan, miloddan avvalgi III–I asrlarga oid Amudaryo xazinasini ham qadimiy bezak-taqinchoqlari haqida fikr yuritishimizga asos bo'la oladi.

Ajdodlarimiz qadimdan feruza va marmar nusxa la'ldan dumaloq hamda uchli munchoqlar yasaganlar. Ular asosan, hosildorlik va ma'murchilik ramzi sifatida, ins-jinslardan saqlanuvchi tumorlar tariqasida ishlatib kelingan.

Eneolit davrida lojuvard, ohak va haqiq singari qimmatbaho toshlardan ko'plab hamda xilma-xil munchoqlar yasash yo'lga qo'yilgan. Mis bilaguzuk va uzuklardan uchli yupqa xalqa tilla sirg'alar yasalgan. Naqshsiz, silliq va to'g'ri chiziqlar, xalqalar hamda naqshlar bilan bezatilgan, bosma naqshlar bilan zeb berilgan to'qima kamarlar, rangli shisha, feruza, haqiq, lojuvard munchoq va shokilalar miloddan avvalgi I ming yillikda keng miqyosida qo'llanib kelingan bezak buyumlardan hisoblanadi.

Hayvon tasvirlari tushirilgan feruza ko'zlar qadalgan tilla bilaguzuklar, qo'lga gul va qush tutib turgan Anahita tasvirlangan dumaloq ko'zli quyma oltin uzuklar, turunj (medalon) va shokilali tilla xalqalar hanuzgacha barchani lol qoldirmoqda. Miloddan avvalgi I ming yillik oxiri va milodning dastlabki asrlariga oid qush ilonbosh brinch va bo'yinga taqiladigan hamda ko'krak va qo'l-oyoq taqinchoqlari va hokazo.

Ayollar libosini yanada nazokatli, jozibali va chiroyli qilib ko'rsatadigan bezak bu – taqinchoqlardir. Nodir va qimmatbaho bezak

buyumlar taqish odati juda qadim zamonlardan davom etib keladi. Respublikaning turli hududlarida o'tkazilgan va hozirda ham olib borilayotgan arxeologik qazishmalar vaqtida topilgan xilma-xil bezak hamda taqinchoqlar fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi.

Muzeylarda saqlanayotgan topilmalar Respublika hududlarida (Yunon-Baqtriya podsholigi mil. avv. III–II asrlar, qadimgi Xorazm mil. avv. I asr o'rtalaridan mil. VIII asrlargacha) zargarlik rivojlanganligini ko'rsatadi. Buxoro, Samarqand, Toshkent, Xiva, Qo'qon, Shahrisabz, Qarshi, Marg'ilon, Andijon, Namangan va boshqa shaharlarda zargarlik keng rivojlangan sohalardan biri edi.

Taqinchoqlar bosh (tillaqosh, tillabargak, gajak, bodomoy, bibishak, qo'shduo va b.), bo'yin-ko'krak (turli marjon va marvaridlar, zebigardon, nozigardon, jevak, talgajevak, bo'yintumor, ko'kraktumor, qo'shiktumor, bozuband va b.), soch (sochpopuk, tuf), quloq-burun (buloqi, isirg'a va b.), qo'llar (uzuk, bilaguzuklar)ga taqilgan. Arxeologlar tomonidan topilgan qadimgi toshmunchoq va to'g'nog'ichlar, bronza davriga oid bilaguzuk, to'g'nog'ich hamda tugmalar ilk ajdodlarning dastlabki bezaklaridan xabar beradi. Keyingi davrda yaratilganlari esa o'rta asrlarga oid devoriy rasmlar va qo'lyozma asarlarga ishlangan miniatyuralarda ham o'z aksini topgan. Ushbu taqinchoqlar asta-sekin, vaqtlar o'tishi bilan bir-birini to'ldirib, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yaxlit majmuani vujudga keltirdi.

Taqinchoqlar ishlab chiqarish xom-ashyo sifatida qimmatbaho va rangli metall qotishmalari (qalay, oltin, kumush va b.), qimmatbaho hamda yarim qimmatbaho toshlar (feruza, fionit, olmos, aqiq, zumrad va yoqut kabi), plastmassa, tabiiy toshlar, suyak, emal, shisha va boshqa ishlatiladi. Taqinchoqlar jimjimador qilib, rakxori va kumushni qoraytirib, savodkori hamda panjarali shabaka va boshqa usullarda o'yama hamda bo'rtma naqshli qilib turlicha shokilalar bilan bezatilgan.

Boshga kiyiladigan (taqiladigan) zeb-ziynat buyumlari. Bunday buyumlarga toj, chanbar, takyado'zi (takyatuzi), xilma-xil jig'a va to'g'nog'ichlar kiradi. Ayollarning boshga doir taqinchoqlari zeb-ziynatlari bilan bezatilgan va to'y libosi sifatida kiyiladigan buyumlari orasida eng asosiysi hisoblanadi.

Toj va chambara podshoh hokimiyatining ramzi bo'lgan. Har bir podshoh, sulton, amir va bekning toji betakror hamda nihoyatda serbezak, qimmatbaho ko'rinishda bo'lgan. Bir qator yozma

manbalarda miloddan avvalgi IV–III asrlardagi Xorazm dubulg'alari, milodiy III asrga oid tojlar haqida qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Temuriylar davrida asosiy bosh kiyim, ya'ni qalpoq nodir zeb-ziynat buyumi hisoblangani to'g'risida mojar sayyohi X. Vamberining "Бухоро ёхуд Мовароунаҳр тарихи" asarida shunday hikoya qilinadi: "Qizil movutdan dubulg'aga o'xshash uchli qalpoq kiyilgan. Qalpoq usti qizil yoqut, zabarjad va durlar bilan bezatilgan, atrofida tishli qosh bo'lib, undan go'yo oq patlar tikilib turgan. Ushbu patlarning ba'zilari to ko'zlarigacha tushib, yurgan vaqtdagi harakati bilan yuzga o'zgacha go'zallik berar edi".

Zeb-ziynatlangan bosh kiyimi takyaduzning Xorazm namunalari saqlanib qolgan. "Takyaduzi" "sirtiga tikilgan" yoki "qadab chiqilgan", degan ma'noni anglatasa kerak. Takyaduzi usti ochiq yoki yopiq ko'rinishda ishlangan bo'lib, turli rangdagi toshlar va shishalar bilan bezatilgan.

Boshga taqiladigan zeb-ziynatlardan jig'a va har xil to'g'nog'ichlar, ayniqsa, ko'p ishlatilgan. Jig'ani nafaqat ayollar, shu bilan birga erkaklar ham taqqan, hatto, amir, sulton va beklarning otiga ham jig'a tikilgan.

Buxoro jig'asi qiyg'os ochilgan gul butog'iga aylanib qolgan qush yoli shaklidagi uzun to'g'nog'ich ko'rinishida bo'lib, o'rtasiga har xil tosh va shishalar qadalgan, islamiy hamda "tole zanjiri" naqshlari bosilgan yupqa tillarang plastinkadan yasalgan. Ustida pat qadaydigan naychasi bor. Jig'a singari ishlangan to'g'nog'ichlardan yana sanchoq, sarsuzak, shuningdek, bibishoh yoki ot tuyog'i va mohitillo deb atalgan ziynat buyumlarni ham eslash o'rinli bo'ladi. Sanchoq bilan sarguzak to'g'nog'ichlar ro'mol, do'ppi va qalpoqqa qadash uchun mo'ljallangan bo'lib, Xorazmda uning naycha ko'rinishdagi "parxona" deb ataladigan turi saqlanib qolgan.

Bibishoh ikki shoxli oyga o'xshaydi. Ba'zilar uni ot tuyog'iga o'xshatasa, boshqalar esa darveshlarning muqaddas boltasi va qurbonlik jonivorlarini so'yish uchun mo'ljallangan oyboltaga o'xshatadi. Ushbu taqinchok juda ajoyib ko'rinishda ishlangan. Yarim oy ko'rinishdagi bibishohning ikkala uchidan bittadan qushbosh mavjud bo'lib, qoq o'rtasida romb yoki g'uncha gul qo'ndirilgan.

Peshonaga taqiladigan taqinchoqlar. Peshonaga taqiladigan ziynat buyumlarining turi nihotyada ko'p bo'lib, ularning hammasi

umumiy nom bilan “manglaydo‘zi” deb atalgan. Bibishoh ham ba‘zi joylarda peshonaga taqilgan. Ayrim hollarda peshonaga taqish uchun tilla yoki zulfizar ishlatilgan. Ushbu bezak o‘rtada bosma naqshlari ustiga rangli tosh va shishalardan donachalar qadab bezatilgan tillakori turinjdand iborat bo‘lib, atrofiga ko‘pdan-ko‘p tilla qubbacha, popukcha va oynachalar bilan bezatilgan ikkita ilgak ip ham taqib qo‘yilgan. Turunj manglay yo boshning orqasiga taqilgan, uchlarida katta-katta popiklari bo‘lgan ipni esa boshga ikki-uch o‘rab, chakkalaridan yelkaga tegar-tegmas qilib osiltirib qo‘ygan. Yurganda ziynatlarning hammasi silkillab, yoqimli jiringlagan ovoz bergan, tilla va ochiq feruza ranglarda tovlanib turgan.

O‘zbekistonning bir qator muzeylarida ana shunga o‘xshash manglaydo‘zilarining bir qancha turi saqlanmoqda. Bular orasida Xorazmda XIX asrda yasalgan manglaydo‘zilarni ko‘rsatish mumkin. Ularning biri kumush, asl marjon, feruza va shishadan yasalgan bo‘lib, zarhal berilgan, nozik sim to‘qimasi bor (Xivadagi “Ichan qal‘a” davlat muzey qo‘riqxonasida saqlanmoqda). Ikkinchisi esa XIX asr o‘rtalarida kumush, fitillaqosh, tillabargak, silsila, qush ini va qanoti osma buyumlardan iborat. Ayniqsa, tilla-osh deb ataluvchi bezak nihoyatda qadrlanib, uni odatda, kelinning nikoh libosi yoki raqqosalarda uchratish mumkin edi. U turli joylarda har xil nomlangan. Masalan, Buxoroda boloobro‘ deb atalib, uning shokilalar osilgan ostki qismi qoshga o‘xshaydi. Xivada qo‘llanilgan xili esa “osmado‘zi” deb atalgan. Tillaqoshga o‘xshagan bezaklardan boshqa bir xili bargak yoki taxtacha bargak deb yuritilgan.

Toshkent tillabargagi bir-biri bilan oshiq-moshiq yordamida biriktirilgan o‘n beshta to‘rtburchak yupqa tangachalaridan iborat bo‘lgan. Bosma naqshli tangachaning o‘rtasida tevaragi feruza toshchalar bilan aylantirilgan qizil shisha gul bor. Ba‘zi tangachalarning tepa qismida ham xuddi shunday gul bo‘lib, orqa tomonda urg‘ochi va erkak o‘rdaklarning “urma” patlarini qistirib qo‘yish uchun kichkina-kichkina bog‘ichlar qilingan. Pastda esa manglayni qoshgacha berkitib turadigan ikki qat shildiroq shokila biriktirilgan. Xorazmda “oshiq-moshiqlar” deb nom olgan bunday taqinchoqning dastlabki nusxasi odam qiyofasini eslatuvchi yupqa taxtachadan iborat bo‘lgan.

Chakkaga taqiladigan taqinchoqlar har-xil gajak va taqinchoqlardan iborat. Masalan, Buxoroning “qushduo” deb atalgan

gajagi ikki girx shakl bilan bezatilgan to'g'riburchakli tumorlardan iborat bo'lib, unga turli zulflar qistirilgan.

Gajak taqinchoqlar ichida "butun tirnoq", "yarim tirnoq" va "naycha" degan taqinchoqlar yirikligi hamda murakkab ishlangani bilan ajralib turadi. "Butun tirnoq" gajagi "zalvorli" besh burchak g'ilofdan iborat. Burchaklarida feruza ko'zli qublari bor "olma guli" naqshlari ko'zga yaqqol tashlanib turadi.

Quloqqa taqiladigan taqinchoqlar. Quloqqa sirg'a taqish juda qadimdan davom etib kelayotgan odat bo'lib, sirg'alar katta-kichikligi va bezagi jihatidan nihoyatda rang-barang hamda xilma-xildir. Mittilaridan tortib yelkagacha osilib tushgan va xalqa sirg'alar keng tarqalgan. Farg'ona vodiysi aholisi qashqarbaldoq sirg'ani yaxshi ko'rgan. Sirg'alar kumush, asal marjon, dur shisha va qimmatbaho tosh parchalaridan nozik sim to'qimalar bilan zarxal berib ishlangan.

Sochga taqiladigan taqinchoqlar. O'rilgan sochga "sochpopuk", "sochbog'", "ruqta do'mbiroq" va "yumaloq" nomlari bilan ma'lum bo'lgan bezaklar taqilgan. Ushbu taqinchoqlarga xilma-xil shokilalar osilgan bo'lib, ular qubba, yaproq, uchli va tomchinusxa ko'rinishlarida yasalgan. Sochpopuklar orasida "zarkokil" yoki "chulpa"lar kumush yoki tilla tangachalar tizmasidan qilingan. Katta soch o'ramlarini tutib turish uchun "tufak" deb ataladigan taqinchoq ishlatilgan.

Burunga taqiladigan taqinchoqlar orasida eng ko'p tarqalgani arabak deb ataladigan sirg'adir. Arabak taqish juda sharafli ish hisoblanib, ushbu odat Arabiston yo Hindistondan kirib kelgan bo'lsa ajab emas. Arabak taqish uchun burun katagi teshilgan. Samarqanddagi davlat tarix-arxeologik muzey-qo'riqxonasida XIX asr – XX asr boshlarida ishlangan arabak (buloqi) sirg'a saqlanmoqda. U kumush, dur, shisha va qimmatbaho tosh parchalaridan ishlangan.

Bo'yinga taqiladigan taqinchoqlar. Bo'yinga turli-tuman marjon, munchoq, dur va tumorlar taqilgan. *Jevak* deb atalgan taqinchoq ham ishlatilgan bo'lib, u arpa donlariga o'xshagan mayda shokilalardan yasalgan. Shokilalarga bosma gul tushirilib, tilla suvi yugurtirilgan. U bir yoki bir nechta marjon shodasi va tizimidan tuzilgan bo'lib, o'rtaga turli shakldagi turunj joylashtirilgan. Jevaklar kumush, asl marjon, feruza va la'ldan ishlangan hamda bosma usulda, zarhal berib yasalgan.

Ko'krakka taqiladigan taqinchoqlar. Zebizardon, tapishe dil, tavk, kalitbog'i, tumor va nozigardon nomli taqinchoqlar ko'krakka taqib yurilgan. Bulardan tashqari, ko'ylakka taqiladigan zeb-ziynat buyumlari ham xilma-xil bo'lgan.

Ko'ylak umuziga "peshvoz" taqilgan. Peshvoz kichkinagina bejirim ishlangan xaltacha bo'lib, unda pardoz buyumlari (kumush, mo'ychinak, hilol (tish tozalagich), quloq va tirnoq tozalagich, surmadon, atirdon hamda boshqalar) saqlangan.

"Tapishe dil" ko'krak taqinchog'ining nomi "yurak urushi" degan ma'noni anglatib, ba'zi hollarda esa qo'ltiqqa ham taqib yurilgan. "Tapishe dil" zanjirga osig'lik turunndan iborat bo'lib, unga zumrad va la'ldan shokilalar o'rnatilgan.

Ko'krakka taqib yurilgan taqinchoqlar orasida turli-tuman tumorlar alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular ins-jinslardan saqlashga xizmat qilgan. "Tumor" so'zi arabchada "bir parcha qog'ozga yozilgan duo" ma'nosini anglatadi. Tumorlarning turi ko'p bo'lgan: bo'yin tumor, ko'krak tumor, qo'ltiq tumor. Hammasining turli geometrik shaklidagi g'iloflari bo'lib, ular kumushdan qopqoqchali qilib yasalgan.

Qo'l-oyoq taqinchoqlari. Uzuk va bilaguzuk qo'lga taqib yuriladigan asosiy zeb-ziynat buyumlari hisoblangan. Bilakuzuklar odatda, juft taqilgan. Uning sirtiga nozik naqshlar tushirilib, tosh va shishalar o'rnatilgan bo'lib, qadimiy bilakuzuklarda ko'zli ilon yoki qurbaqa boshi tasvirlangan.

Yengil, nozik va sidirg'arang bilakuzuklarga talab doimo katta bo'lgan. Bunday bilakuzuklar ko'pincha kumush tolalardan iborat naqshlar bilan bezatilgan. Birinchi qatori tillarang, ikkinchi qatori esa kumush, yaproq, don, bodom, bosma gulli uchburchak "puncha" bilaguzuklar ham ko'plab miqdorda yasalgan. Qimmatbaho uzuklar hamma vaqt rangli tosh va shishalardan ko'z qadab ishlangan. Har bir viloyat zargarlari o'ziga xos uslubda, boshqa zargarlarnikidan ajralib turadigan uzuklar yasagan. Masalan, Xorazmda deyarli hamisha cho'zinchoq shakldagi haqiq va shishalardan ko'z qadalgan, ayrim hollardagina to'g'ri burchak shaklida bo'lgan.

Uzuklar orasida muhr-uzuklar ham ko'p bo'lgan. Xon, amir, sulton va beklar ularni hokimiyat ramzi sifatida taqqanlar. Ayollar tomonidan tayyorlangan taomlari makruh va yuvgan kirlari nopok bo'lmasligi uchun albatta, biron-bir uzuk taqib yurgan.

Uzuklar tumor sifatida ham ishlatilgan. Oyoqqa taqiladigan zebziynatlardan oyoq bilaguzuklarini eslatib o'tish kerak. Raqqosalar oyoqlariga qo'ng'iroqchali bilaguzuklar taqqan.

Taomlar. O'zbekiston aholisi iste'mol qilayotgan xilma-xil taomlar asrlar davomida shakllanib kelgan. Milliy taomlar ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, ularni tayyorlashda azaldan turli xil go'sht va o'simlik mahsulotlaridan keng foydalanilgan.

O'zbeklar kundalik ovqat sifatida bug'doy, arpa, guruch, no'xat, mosh, zig'ir va kunjut kabi don, sabzi, piyoz, sholg'om singari sabzavotlar, kadi (oshqovoq), qovun va tarvuz kabi poliz mahsulotlarini ko'p iste'mol qilganlar. Azaldan milliy taomlarni tayyorlash uchun chorva – qo'y, qoramol va echki yog'lari, kunjut, zig'ir, sariyog' hamda paxta yog'i ishlatilib kelinadi. XIX asr oxiridan boshlab paxta yog'idan foydalanadigan bo'ldi.

Shaharliklarning asosiy taomlari sut mahsulotlari tarkibiga kiruvchi qatiq, suzma, tvorog yoki chakki (zardobi olingan qatiq yoki kefir hisoblanib), qaymoq va boshqalardan iborat bo'ladi. Samarqand va Toshkent viloyatlari hamda Farg'ona vodiysida taomga juda ko'p zira va zirk ishlatiladi, ular taomga nozik ta'm va hid beradi. Go'shtli, sabzavot va yormali quyuq taomlarga za'faron hamda kashnich qo'shib tayyorlangan. Umuman olganda, o'zbek milliy taomlari o'zining lazzatliliigi, quvvatliliigi va servitaminligi bilan ajrab turadi. Ayniqsa, palov, sho'rva, mastava, shavla, moshxo'rda, moshkichiri, shilpildoq va boshqa taomlar mahalliy xalq tomonidan sevib iste'mol qilinadi. Ba'zi quyuq taomlar (palov) tayyorlashning o'nlab usullari mavjud.

Non tayyorlash ham o'zbek pazandachiligida alohida o'rin tutadi. Buxoro, Samarqand va Toshkent viloyatlari aholisi non yopishda kunjut, arpabodiyon va sedanadan unumli foydalanadi. Non o'zbeklarda tandirda yopiladi va mintaqalarning tabiiy sharoitiga qarab turlicha quriladi. Xorazm vohasining janubiy tumanlari aholisi tandirning og'zini oldinga sal qiyshaytirib o'rnatadi. Turkmanlarga qo'shni yerlarda yashayotgan aholi tandirni turkmanchasiga, ya'ni yerga tickasiga og'zini osmonga qaratib qursa, Farg'ona vodiysi va Toshkent vohasida esa tandir ko'pincha yerdan odam bo'yi baravari ko'tarilib, og'zi ro'para qilib quriladi.

Arpa va bug‘doy unidan xilma-xil taomlar tayyorlangan: yorma, talqon, non, qatlama, chalpak, atala, bo‘g‘irsoq, keskan osh, chuchvara va boshqalar.

Talqon. Qadimdan talqon dondan tayyorlangan. Uning uchun arpani qozonda bir sidra qovurib olgach, tozalangan va havonchaga solib tuyilgan, uni ozgina yog‘ quyib, qozonda qovurilgan. Ba‘zan bir oz qovun qoqi yoki shakar, yo qand qo‘shilgan. Talqon qotgan nondan ham tayyorlangan.

Sumalak. Ilgari ushbu taom erta ko‘klam kezlari Navro‘zi olam boshlangan vaqtdan butun O‘zbekistonda, shu jumladan, qo‘shni xalqlar tomonidan ham keng tayyorlangan. Sumalak tayyorlash uchun kerakli miqdorda toza va sifatli bug‘doy olinib, yaxshilab yuvilgan, so‘ngra qorong‘i joyda tekis joyga yoyib, ustiga doka yopilgan va har kuni dokaga namini qochirmay suv purkab turilgan. Namiqqan bug‘doy una boshlaydi. 10–15 kunda undan mayin maysa unib chiqadi. Barmoq bo‘yi o‘sganidan keyin osh pichoqda ildizi va maysasi bilan birga mayda-mayda bo‘laklarga kesiladi. Qo‘lda ezib sharbati siqib chiqariladi. Sharbatini tog‘oraga solib, keragicha suv quyiladi, dokadan o‘tkazib suziladi. Shundan keyin bug‘doy turpi ustiga yana suv quyiladi, aralashtiriladi, dokadan suzib, sharbati boshqa idishga quyib olinadi. Bu ish uch bor takrorlanadi, har gal sharbati alohida idishlarga quyiladi. Oxiri bug‘doy turpi tashlab yuboriladi.

Sumalak pishirish uchun biror xonadon hovlisida o‘choq qazilib, katta qozon o‘rnatiladi. Qozonda yog‘ qizdirilib sovugach, unga un solib aralashtiriladi, keyin birinchi suzib olingan sharbat quyiladi, maxsus yog‘och kurakcha yoki yog‘och cho‘mich bilan yaxshilab aralashtiriladi. Qozonga o‘t yoqib qaynatiladi. Qozon ivigach, bir-ikki kosa mayda toshlar solinadi. Miltillab qaynay boshlaganidan keyin ikkinchi idishdagi sharbat quyiladi, qaynaganidan keyin uchinchi idishdagisi quyiladi, qozon to‘xtovsiz kovlab turiladi. Kechasi bilan kovlanib, ertasi kuni esa sumalak kosalarga suzib tarqatiladi. Sumalak pishirish uchun har bir xonadon baholi qudrat narsa olib keladi: kimdir bug‘doy, kimdir yog‘ yoki ikki-uch kosa un olib keladi.

Yorma. Ushbu taom ham bug‘doydan tayyorlangan. Bug‘doy qo‘l-juvozda tuyilib, qozonda qaynatilgan. Keragicha miqdorda yog‘, sut yoki qatiq aralashtirilgan.

Atala aksariyat ilk bahor oylarida, "ilik uzildi" paytlarida tayyorlangan va farzand ko'rgan ayollarga albatta atala ichirilgan.

Atala tayyorlash uchun avvaliga piyozdog' qilinib, so'ngra tekis qizarib, yoyilib pishgan piyozdoqqa suv quyib, jizza solib qaynatilgan. Tog'oraga kerakli miqdorda un solinib, unga suv qo'shib aralashtiriladi. Atala holiga kelganidan so'ng qozonda qaynab turgan piyozdoqqa quyilgan, ma'lum miqdorda tuz solinib, kapkir bilan tez-tez kovlab turilgan. Ba'zan atalaga go'shtli qiyma va tuxum qo'shilgan. Atala nihoyatda to'yimli, yuqori quvvatli va darmonli taom hisoblanadi. Lekin, ushbu taomni ko'pchilik unutib, hatto ayollarning ko'pchiligi atalani qanday tayyorlashni ham bilmaydi.

Qishloqlarda biron-bir marosim munosabati bilan tayyorlanadigan taomlardan qatlama, cho'zma, yupqa, lochira va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Chalpak (cho'zma) odatda, turli aza marosimlari paytida pishiriladi. Chalpak pishirish uchun bo'g'irsoqqa qanday xamir tayyorlansa, xuddi shunday usulda xamir qoriladi. Tayyor xamirdan kichik-kichik zuvalachalar uzib olinib, har biri yupqa ko'rinishida yoyilib, keyin 10–15 daqiqa davomida tindiriladi. Tindirilgan chalpaklar dog' qilingan piyozda har ikkala tomonini qizartirib qovuriladi.

Lochira. Ushbu taom ham chalpak va bo'g'irsoq singari xamirdan tayyorlanib, unga iliq sut hamda xamirturush qo'shib, yumshoqroq xamir qilinadi va 2–3 soat iliq joyda saqlanadi. Zuvalalar uzib olinib, o'rtacha qalinlikda yoyiladi, so'ngra zich qilib chakich uriladi, keyin esa tandirda yopiladi va uzilganidan so'ng sovutiladi.

Yupqa. Mazkur taomni tayyorlash uchun xamir qoriladi. Go'shtli qiymaga ziravor va tuz aralashtirilib, piyoz bilan ozgina qovuriladi, so'ngra sovutiladi. Tindirilgan xamirdan zuvalachalar tayyorlanib, qog'oz yupqaligida yoyiladi. Zuvalachalarning hammasini yoyib bo'linganidan so'ng qozon qizdiriladi, moylanadi va yupqalar birin-ketin qozonga yopib pishiriladi. Pishgan yupqalar ustma-ust taxlanib, usti yopib qo'yiladi. Shundan keyin har yupqaning o'rtasiga qiyma solib buklanadi va laganga solinadi. Shuningdek, xamirdan keskan osh va cho'zma osh kabi bir necha xil suyuq taomlar ham tayyorlangan.

Xalqimiz taomlari orasida ko'p iste'mol qilinadigan va o'zbek dasturxonining ko'rki hamda milliy g'ururi palov bo'lib, uning qovurma palov, chumchuq tilli palov, mayiz va no'xatli palov, xalta

palov, xorazmcha (tovuq) palov, qavatoq palov, bedana palov, tustovuq palov, tuxum palov, devzira palov, ugra palov va loviya palov kabi turlari mavjud.

Guruchdan tayyorlanadigan taomlardan yana shovla, qovurma shovla, moshkichiri, shirguruch va mastavani alohida ta'kidlash mumkin. Shuningdek, don mahsulotlaridan guruch va moshdan tashqari no'xat, loviya, makkajo'xori, oq jo'xori hamda so'k arpa ishlatiladi. No'xatdan tayyorlanadigan no'xatsho'rak, oq jo'xoridan tayyorlanadigan jo'xori osh juda ham mazali taomlari sirasiga kiradi.

No'xatsho'rak. Ushbu taomni hozirgi sharoitda tayyorlash uchun tozalangan no'xat sovuq suvda 8–10 soat ivitib qo'yiladi. So'ngra yaxshilab yuvilib, keyin no'xatga nisbatan uch baravar ko'p suv quyilib, idishning usti yopiladi va no'xat bilan suv miltiratib quyiladi. Suv bug'i ta'sirida no'xat bo'rtib yiriklashadi, qisman pishib yoriladi. Kerakli miqdorda tuz solinadi. Yupqa oq piyozdan to'g'rab, tarelkaga solingan no'xat ustiga qo'yilib, muruch yoki achchiq qalampir sepiladi. Farg'ona vodiysining ayrim hududlarida no'xatsho'rakka po'stdumba qo'shib iste'mol qilinadi.

Milliy taomlar orasida parhyezli ovqatlar ham oz emas. Masalan, yovg'on xo'rda, tovuq sho'rva, atala va oqshoq talqon.

Yovg'on xo'rda. Mazkur taomni tayyorlash uchun tozalangan guruch olovga qo'yilgan qozonda bir oz qovuriladi. Ustiga guruchni ko'madigan miqdorda suv quyib, past olovda qaynatiladi. Guruch pishgach, ta'miga yarasha tuz solinadi.

Oqshoq talqoni. Tozalangan oqshoq yaxshilab yuviladi va quritiladi. Yaxshi qurigach, o'rtacha olovga qo'yilgan qozonda qovuriladi, so'ngra alohida idishga qo'tarib olinadi. Shakar va yong'oq mag'zi qo'shib, havonchada tuyiladi hamda mayiz qo'shiladi.

Holvaytar. Olovga qo'yilgan qozonga yog' solib, dog' qilinadi va olovdan chetga olib qo'yiladi. Yog' sovigach, qozonga oz-ozdan un solib, aralastiriladi. Yana olovga qo'yiladi va beto'xtov kovlab turiladi. Qozondagi masalliq bir oz qaynagach, quyila boshlaydi. Shundan so'ng olovni o'chirib, holvaytar idishlarga suzilib, dasturxonga tortiladi.

Go'sht, ayniqsa, ot go'shtidan qazi-qarta tayyorlangan. Qazi tayyorlash uchun ot go'shti, ichagi, zira, murch va tuz ishlatilgan. Yangi so'yilgan semiz ot go'shti olingan: semiz qazi, semiz biqin go'shti, to'sh go'shti, sonning yumshoq joyi 3–4 sm qalinlikda, 20–25

sm uzunlikda kesiladi. Zira, murch va tuz sepib, obdon aralashtiriladi va 5–6 soatga qo‘yiladi. Bitta otning ichagi yuvib tozalanadi, keyin 40–50 sm uzunlikda kesiladi. Bir uchiga cho‘p suqib, yo‘g‘on ip yoki kanop bilan mahkam bog‘lanadi. Ikkinchi uchidan galma-galidan yog‘ va go‘sh t qiqib turiladi. Oxirigacha go‘sh t va yog‘ solinib, ikkinchi uchidan mahkam bog‘lanadi. Tayyor qazi odatda, un yoki yog‘ ichiga solinib, ikki-uch yil saqlanadi.

Qarta. Ot qartasining sirti va ichi ag‘darib yuviladi. 25–30 sm uzunlikda kesilib, 2–2,5 soat qatqda ivitiladi. Tuz, zira va sirka sepib, yaxshilab aralashtiriladi hamda 4–5 soat salqin joyda saqlanadi. Qarta bo‘laklarining ikkala uchi ham bog‘lanib, qozonga solib, suv quyiladi va past olovda qaynatiladi.

Xullas, o‘zbek xalqining an‘anaviy milliy taomlari moddiy madaniyatning asosiy uzvlaridan birini tashkil etishi bilan birga unda xalqning o‘tmishi, etnoslararo aloqalar, ijtimoiy tuzum va iqtisodiyotning milliy madaniyat, kundalik turmush tarziga ta‘siri hamda xalqona urf-odatlar o‘z ifodasini topgan.

Bundan tashqari, har qanday etnosda bo‘lgani singari o‘zbek milliy taomlarida ham xalqning xo‘jalik mashg‘ulotlari, milliy va diniy qarashlari aks etgan bo‘lib, ularning ayrimlari mahalliy tabiiy shart-sharoitga bog‘liq tarzda o‘zgarib, rivojlanib borgan. Qolaversa, milliy taomlar moddiy madaniyatning boshqa elementlariga nisbatan ancha konservativ bo‘lib, ular o‘zida barqaror diniy-etnik xususiyatlarni saqlab qolgan.

Nazorat topshiriqlari:

1. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni to‘g‘risida ma‘lumot bering?

2. Ilk o‘rta asrlarda mintaqadagi etno-madaniy jarayonlarda o‘zbeklar ajdodlarining o‘rni va roli haqida so‘zlab bering?

3. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixini o‘zida aks ettiruvchi manbalarni sanab bering?

4. “O‘zbek xalqining antropologik tipi” atamasini izohlang?

5. “O‘rta Osiyo ikki daryo oralig‘i” tipi to‘g‘risida so‘zlab bering?

6. O‘zbek xalqining shakllanishida ishtirok etgan etnik komponentlar to‘g‘risida nimalarni bilasiz?

7. Xalqning an‘anaviy xo‘jaligi deganda nimalarga e‘tibor qaratish lozim, ularni ta‘riflab bering?

8. O‘zbek xalqining urf-odat, an‘ana va qadriyatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini atroflicha yoritib bering?

IV BOB. QORAQALPOQ XALQI ETNOLOGIYASI

Mavzuga oid tayanch soʻz va iboralar: qoraqalpoq, bronza, Orol dengizi, lingvistika, pecheneglar, oʻgʻuzlar, Noʻgʻoy xonligi, sak-massagetlar, Ketmontepa, qoʻngʻirot, qoʻlduvli, qandakli, jaungʻir, qirq qiz, shulluq, yershi, shurek, kimishek, soʻk oshi, burek, baxizur.

4.1. Qoraqalpoqlar etnogenezi va etnik tarixi

Qoraqalpogʻiston Respublikasi (1932-yil 20-martda Qoraqalpogʻiston ASSR, 1992-yil 9-yanvarda Qoraqalpogʻiston Respublikasi qayta tashkil etilgan) Maydoni 166.600 kv.km.

Qoraqalpoqlar – Markaziy Osiyodagi xalq boʻlib, ularning asosiy qismi Oʻzbekiston Respublikasining shimoliy-gʻarbida joylashgan Qoraqalpogʻiston Respublikasida yashaydi (1.875400 kishi, 2019-yil, 1-aprel). Respublika aholisining tarkibi: qoraqalpoqlar 35,7; oʻzbeklar 38,1; qozoqlar 18,2; turkmanlar 5,1; ruslar 0,7; koreyslar 0,4; tatarlar 0,3; boshqa millatlar 1,5% ni tashkil qiladi. Shuningdek, qoraqalpoqlar Fargʻona vodiysi, Xorazm, Navoiy, Samarqand va Buxoro viloyatlarida hamda qoʻshni Turkmaniston va Qozogʻiston Respublikalarida, shuningdek, Rossiya, Afgʻoniston va Eronda yashaydi. Ularning islom dinining sunniy mazhabiga eʼtiqod qiladi.

Qoraqalpoqlar asosan, qoraqalpoq tilida soʻzlashadi. Ushbu til turkiy tillarning qipchoq guruhiga mansub boʻlib, qozoq va noʻgʻoy tillari bilan birgalikda qipchoq tillarining qipchoq-noʻgʻoy guruhchasini tashkil etadi.

Tarixdan maʼlumki, qoraqalpoqlar dastlab bir nechta qabilalar uyushmasidan tarkib topgan. Ularning eng qadimgi ajdodlari qadimda Orol dengizining janubiy sohillarida yashagan massaget qabilalari xisoblanadi. Ular orasida apasiak qabilasi qoraqalpoqlarning xalq sifatida shakllanishida muhim rol oʻynagan. Ushbu qabila dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shugʻullangan.

Professor T. A. Jdankoning fikricha, massagetlar hayotiga singib ketgan matriarxat davriga oid anʼanalar mashhur qoraqalpoq dostoni “Qirq qiz”da aks etgan. Ushbu doston hozirgi qoraqalpoqlarni ularning oʻtmish tarixi va qadimiy ajdodlari bilan bevosita bogʻlaydi.

XII–XIV asrlarda qoraqalpoqlar Orol dengizining janubiy sohillari va Amudaryoning etaklaridagi qarorgohlarini tark etib, boshqa o'lkalarga ko'chib ketishga majbur bo'lgan. Ularning ko'pchiligi Xorazmning shimoliy-g'arbiy hududlari, Ustyurt, Sariqamish va O'zboy sohillariga borib o'rnamashgan bo'lsa, ayrimlari Volga daryosi qirg'oqlari tomon ketishdi. G'arbiy Xorazm, Ustyurt va Volga sohillarida yashagan qoraqalpoqlar Oltin O'rda xonligi hukmronligi ostida edi.

No'g'oy ulusida joylashgan qoraqalpoqlar ham XIV asrning boshlarida Volga sohillariga ko'chib o'tgan edi. Shunday qilib, qoraqalpoqlar Xorazm va Volga o'rtasidagi kengliklarda yaxlit xalq sifatida shakllangan edi.

XV asrning ikkinchi yarmidan to XVI asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrda qoraqalpoqlar No'g'oy xonligi tarkibida bo'lgan. 1556-yilga kelib Rossiya Astraxan xonligini bosib oladi, shundan so'ng No'g'oy murz (knyazlari) o'rtasida o'zaro nifoq va janjallar boshlanadi. Buning ustiga xonlikda ikki yil (1557–1558) davomida ekinlar bitmay qoldi, oqibatda, ocharchilik boshlandi. Ushbu ofatlar tufayli xonlik hududida istiqomat qilayotgan xalqlarning ko'p qismi boshqa o'lkalarga ko'chib ketishga majbur bo'lgan edi.

Qoraqalpoqlar ham No'g'oy xonligini tark etib, Amudaryo bo'ylaridagi avvalgi yerlariga qaytish imkoniyati bo'lmaganligidan Sirdaryo sohillariga kelib joylashgan. O'sha paytlarda Amudaryo sohillari suvsizlikdan hamon qiynalar edi. Faqatgina XVII asrning boshlariga kelib Amudaryo o'zining eski o'zaniga qaytadi va Orol dengizida quyila boshlaydi. O'sha davrdan boshlab qoraqalpoqlar Amudaryoning ikki sohili bo'ylab yastangan qadimiy joylariga qaytib, yerlarni qaytadan o'zlashtirishga kirishdi.

XVII asrda qoraqalpoqlar Xorazmga ko'chib o'tgan ko'chmanchi o'zbeklar bilan birga Xiva xonligining shimolida Orol (Aran) davlatini barpo eta boshladi. Orol qoraqalpoqlari va o'zbeklar XIX asrning boshlarida Xiva xonligi hududida ham yashar edi.

Qoraqalpoqlarning etnogenezida muhim rol o'ynagan Dashti Qipchoq qabilalari qoraqalpoq tiliga o'z ta'sirini o'tkazgan. Ularning shakllanish jarayoni va nomining paydo bo'lishi XVI–XVIII asrlarga to'g'ri keladi. XVIII asrlarda qoraqalpoqlarning bir qismi Farg'ona vodiysiga ko'chib o'tgan bo'lsa, aksariyati esa XIX asr boshlarida

Sirdaryoning quyi oqimidan qozoqlarning siquvi va Xiva xonlarining zulmi natijasida Amudaryoning quyi qismlariga ko'chib ketishga majbur bo'ladi.

Qoraqalpoqlarning ajdodlari sak-massaget uyushmasiga kirgan apasiaklar va augasiylar miloddan avvalgi I asr oxirlarida Orol dengizi janubiy sohillarida yashagan.

Miloddan avvalgi II – milodiy IV asrlarda sharqdan Orol dengizi atroflariga bostirib kelgan xunlar, VI–VIII asrlarda kelgan turklar sak-massaget qabilalari bilan qisman qo'shilib ketishi natijasida vujudga kelgan qurama xalqlar: pecheneglar va sharqiy (turkiy) o'g'uzlar qoraqalpoq xalqining shakllanishida muhim rol o'ynagan.

Demak, qoraqalpoqlar qadimiy Eron tilidagi Orolbo'yi sak-massaget qabilalari (miloddan avvalgi VII–II asrlar) xunlar (milodiy II–IV asrlar) bilan turkiy tildagi elatlar (VIII–X asrlar)ning aralashuvi natijasida paydo bo'lgan.

O'sha davrda Orol dengizi bo'ylarida pecheneg va o'g'uz qabilaviy guruhlari paydo bo'ladi hamda qalmiq etnosiga asosiy komponent bo'lib kiradi.

Olimlar fikriga ko'ra, "qoraqalpoq" so'zi qipchoq tiliga mansub bo'lib, o'g'uz-pecheneg qabilalarining boshlariga kiyib yurgan qalpog'ining shakli va rangiga qarab berilgan nomdir. Qoraqalpoq xalqining shakllanishida ishtirok etgan barcha urug' va qabilalari ikki asosiy tarmoq aris (shoti)ga bo'linadi: o'n to'rt urug' arisi va qo'ng'iroq arisi. O'n to'rt urug' arisiga xitoy, qipchoq, kenegas va mang'it kabi qabilalar kiradi. Xitoy urug'lari guruhiga esa bessari, beksiyik, qazayoqli, qayshili, anna, quyin, ayteke, sherushi, manjo'li, qirq kabilar kiradi.

Shuningdek, qipchoq (qipshoq) urug'lariga orolboy urug'lari, kenegas urug'lar guruhiga aranshi, oqtog'in, o'mir, taroqli, dobal, oymout, dambazak, no'kis, mang'it urug'lari guruhiga qoramang'it,

qorasiroq, oqmang'it, mamiqsin, qosar, qilqali (bularning hammasi qoratoy guruhini tashkil etadi), arshan, janliq, toqmang'it, arsari, tazjaliq, shuyit, jamansha, yesibi, tamg'ali, tongmo'yin, temirxo'ja (bularning hammasi saritoy guruhiga kiradi.), buztoy (buztoy guruhi) va yeshbug'a (jentimtoy guruhi) urug'lari kiradi.

Shulluq sakkiz qabiladan iborat: ashamayli, qo'ldauli, qo'shtamg'ali, bolg'ali, qandaqli, qoramuyin, qiyot va mo'ytin. Jaung'ir esa qabilalar birlashmasi emas, balki urug'lar uyushmasi bo'lib, uning tarkibi yetti urug'dan iboratdir.

Shulluq qabilalar birlashmasini tashkil etuvchi:

Qiyot qabilasi uch tamg'ali, taroqli, bolg'ali qiyot urug'laridan;

Achamayli qabilasi sako'n, qoraxo'ja, jalaqayoq, ayilli, qabason, turkman qora, janar, sariabiz, oqay, nagqara, uch boshi, qurama urug'laridan;

Qo'ldvuli qabilasi beskampir, mayshishali, qalqamon, g'oyibqarag'on, sariton, kulqo'qojak, jarimbet, jamanqo'ng'iroq, xo'ja qiziloyoq, qorasiroq, jelqarag'on, ulkan bo'rik, shuljuyit, qalmoq, jomonovul, sho'mishli, to'qimbet, tazbolg'ali, qo'sh tamg'ali bolg'ali, qoratolshi, ason, arziqul urug'laridan;

Qandakli qabilasi samat, teli, abiz, kengtanov urug'laridan tashkil topgan.

Jaung'ir teristamg'ali, baqanli, sheyjenli, tiyoqli, irg'aqli, baymoqli, qazayoqli va uyg'ur urug'lariga bo'linadi.

Qoraqalpoqlar antropologik jihatdan qozoqlar, xorazm mang'itlari va quramalarga yaqin. Qoraqalpoq tili qipchoq tillari guruhining qipchoq no'g'oy shaxobchasiga kiradi.

Qoraqalpoq xalqi necha asrlar davomida turli xalqlar va davlatlar hukmronligi ostida yashab kelgan. Ta'kidlaganidek, X–XI asrlarda qoraqalpoqlar yashagan hududlar O'g'uz davlatiga, keyinchalik qudratli Xorazm davlatiga bo'ysungan. XIII–XIV asrlarda mo'g'ullar hukmronligi ostida, XIX asrning ikkinchi yarmida esa Rossiya davlati tarkibiga kirgan.

Xullas, Amudaryo va Orol dengizi sohillari qoraqalpoq xalqining azaldan ota-bobolari yashab, mehnat qilib kelgan ona yurti hisoblanadi.

4.2. An'anaviy xo'jaligi (chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik va uy hunarmandchiligi)

Qoraqalpoqlar qadimda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimida joylashgan hududlarda dehqonchilik, chorvachilik va baliqchilik bilan shug'ullanib kelgan. Ular azaldan chorvador xalq bo'lib, keyinchalik dehqonchilik bilan ham shug'ullana boshlagan, degan munozarali fikrlar mavjud. Ushbu xalqqa xos jihatlardan biri ham shundaki, ular boshqa ko'pchilik etnoslar singari ko'chmanchi hayot kechirishdan o'troq hayotga o'tgan emas, balki qadimdan o'troq hayot kechirib kelgan. Qoraqalpoqlar azaldan sug'orma dehqonchilik shug'ullangan bo'lib, shu maqsadda Sirdaryo va uning irmoqlari Quvondaryo hamda Jonidaryodan suv chiqarib, irrigatsiya tarmoqlari orqali ekin maydonlarini sug'organ.

Dehqonchilikda asosan, g'allachilik rivojlangan. Daryo va ko'llar atrofidagi yerlarga bug'doy, arpa, tariq, sholi, jo'xori, zig'ir, kunjut, beda va poliz ekinlari ekilgan. Ekinlarni sug'orish uchun suv qoraqalpoqlar uchun butun hayot-mamot masalasi bo'lgan. Suv yetishmasligi oqibatida juda ko'p kelishmovchilik va o'zaro nizolar kelib chiqar, ular esa o'z navbatida katta qonli to'qnashuvlarga sabab bo'lar edi. Bir qabila yo urug' boshqa qo'shni qabila yo urug' bilan ko'pincha ixtilofda yashar edi. O'sha zamonning og'ir shart-sharoitlari, mahalliy boy va zodagonlarning zo'ravonligi, ular tomonidan o'rnatilgan og'ir tartib-qoidalar juda ko'p qon to'kilishiga sabab bo'lar edi.

Har bir qoraqalpoq ovullari o'zlariga biriktirilgan merosiy kanal (jap)lar atrofida joylashgan bo'lib, har qaysining suv ichadigan salmasi (irmog'i) mavjud edi. Kimga, qancha miqdorda suv berish, daryodan suv olib kelish uchun kanal (arna) qazishda qaysi ovuldan qancha odam qatnashishi, bahorda arnani tozalash uchun suvga nechta odam ajratilishi mirob tomonidan hal qilinar edi. Suv muayyan mazgil (vaqt)gacha, masalan, erta tongdan tush paytigacha odatda, ikki tanob (taxminan 17 sotix) yerni sug'orishga yetadigan miqdorda berilar edi. Suv tanqis bo'lgan paytda ikki xo'jalikka bir mazgil suv berilar edi.

Ko'p joylarda yerni qo'l serppe yordamida sug'orishga to'g'ri kelar edi. Ushbu moslamalar bilan suv bir ariqdan ikkinchi ariqqa chiqarilar edi. Ayni vaqtda, oyoq yordamida suv chiqariladigan moslama ham ishlatilar edi. Bunday usul kichik maydondagi ekinlarni

sug'orishda qo'llanilgan, katta ekin maydonlariga esa suv chig'ir yordamida chiqarilgan. yer go'ng va eski devor tuprog'i bilan oziqlantirilgan. Haydashdan oldin yerlarning sho'rini yuvish uchun bir necha bor sug'orilgan, keyin omoch bilan avvalo, uzunasiga, so'ngra ko'ndalangiga ikki martadan haydalgan. Keyin haydalgan yerlar mola yoki dandene bilan kesaklari maydalanib, tekislab chiqilgan.

Qoraqalpoqlar asosan, yirik qoramol va yilqi boqqan. Yozda yaylovlarda, qish kunlarida esa qo'lda boqilgan. Yirik qoramollarni podachi (podashi), yilqilarni (yilqishi), mayda uy hayvonlarini esa qo'ychi (qo'yshi) yoki cho'pon (shopon)lar boqqan. Qishda chorva odatda, shox, butoq va qamishlardan tiklangan qo'ralar yoki bostirmalar, molxona va sayisxonada, yilqilar esa yerto'lalarda saqlangan.

Qoraqalpog'istonning shimoliy tumanlarida muytin va qo'ldovli urug'lari yashaydigan hududlarda aholi asosan, baliqchilik bilan shug'ullanadi. Baliq ovlash uchun qamishlardan qaza deb ataladigan moslama tayyorlangan va sol hamda qayiqlarda baliq ovlangan.

Qoraqalpoqlarda mo'ynachilik ham yaxshi rivojlangan. Chunki, qoraqalpoqlar yashaydigan hududlar, ayniqsa, Amudaryo sohillarida xilma-xil yovvoyi qush, parranda va hayvonlar juda ko'p edi. Shuning uchun qoraqalpoqlar boshqa mashg'ulotlardan tashqari vaqti-vaqti bilan ov ham qilib, o'rdak, g'oz, qirg'ovul, quyon, sayroq va jayron ovlaganlar.

Hunarmandchilik. Qoraqalpoqlar yashaydigan ovul va qishloqlar o'zining duradgori, taqachisi, aravasozi, egarchisi, etikdo'zi va zargariga ega bo'lgan. Qoraqalpoqlar orasida yog'ochsozlar, chig'ir, qayiq va o'tov yasaydigan ustalar ham ko'p bo'lgan. Ular to'quvchilik, gilamdo'zlik, namat, ya'ni kigiz tayyorlash bilan ham shug'ullangan. Bo'yrachilik mahsulotlari ham bozorga olib chiqib sotilgan. Qoraqalpoq kulollari yasagan tandir va sopol idishlarga talab katta bo'lgan.

Qoraqalpoqlar o'z mehnatlari evaziga g'alla olgan, yerni haydash uchun ho'kiz yoki uskuna moslamalari bo'lgan. Egarchi (yershi) ustalar, jumladan, ot – orqa deb ataladigan qolipda egar yasalgan. Egarning sakkiz bo'lagi ana shu qolipda yig'ib, yelimgan.

Ip yigirish uchun urshik va sharik ishlatilgan. Jun gazlama, sholcha hamda gilam to'qish uchun o'rmak deb atalgan oddiy bir

moslamadan foydalanilgan. Kenagas va mang'it ayollari nihoyatda mohir to'quvchi bo'lgan.

Transport vositalari. Har qanday yukni qoraqalpoqlar qayiq va aravada tashigan. Aravaga odatda, ho'kiz qo'shilgan. Arava ikki xil usulda yasalgan: tat arava va telegen arava. Qaysi hayvon qo'shilganiga qarab ot arava, ho'kiz arava va eshak arava deb atalgan. Ish hayvonlaridan ko'proq ho'kiz va eshak ishlatilgan, ayrim hollarda esa otdan foydalanilgan.

4.3. An'anaviy moddiy madaniyat

Uy-joylari. Turar-joylar qoraqalpoqlar yashaydigan joyning geografik holati, tabiiy va iqlim sharoitlariga qarab har xil qurilgan. Ularning har qanday sharoitga mos keladigan va eng yaxshi ko'rgan uyi o'tov bo'lib, mahalliy aholi uni "qora uy" deb atagan. Bundan tashqari, qoqra nomi bilan ma'lum bo'lgan loysuvoq uylari ham bo'lgan, ayrim hollarda yerto'lalarda ham yashalgan. Yirik boylarning katta hovlilari bo'lib, bunday hovlilar paxsadan qurilgan bo'lib, chor atrofi devor bilan o'ralgan.

Qoraqalpoqlarning ko'pchiligi hozirda ham qishloqlarda chiroyli, mustahkam, qishda issiq, yozda salqin, ichi keng va kundalik turmush uchun qulay o'tovlarda yashaydi. Ayni vaqtda chiy va qamish devorli sinch devorli uylar ham qurilgan.

Milliy kiyim-kechaklar. Kiyim-kechaklar uchun zarur gazlama va matolarni to'quvchi ustalar yetkazib bergan. Bo'z to'n tikish uchun yo'l-yo'l alasha, ayollar ko'ylaklari uchun ishlatiladigan katak-katak shatirash, ingichka tuya junidan movut (shol), qop va har xil xalta tikishda foydalanadigan jun gazlama tayyorlangan. Po'stin, qalpoq va poyafzalbop teri (asosan, qo'y terisi) shular jumlasidandir.

Qoraqalpoq erkaklarining an'anaviy kiyimlari xorazmliklarnikiga o'xshab ketadi. Erkaklar ko'ylak, ishton va dambal kiyganlar. Ishtonning poychalari etik ichiga tiqib kelingan. Sovuq kunlarda yupqa ishton ustidan qalin chit yoki jun gazlamadan tikilgan issiq sim (ishton) kiyib yurilgan. Keyinchalik no'g'oy yoqali ko'ylak kiyish urfga aylangan.

Qoraqalpoqlarda chopon keng tarqalgan. Chopon turli usullarda tikilgan, qavilgan chopon ham ishlatilgan. Jun, gazlama va movutdan shekpen (chakman) tayyorlangan. Bayram kunlari yaltiroq

gazlamadan tikilgan chopon kiyilib, uning ustidan belbog‘, ba‘zan esa kayis (kamar) bog‘lab yurilgan. Qishda qoraqalpoqlar po‘stin va qalpoq kiyishni yoqtirgan. Qalpoqni takiya deb ham ataganlar. Qalpoq katta va keng qilib tikilgan. Deyarli salla o‘ralmagan, faqatgina din peshvolarigina bundan mustasno edi.

Oyoqqa charm poyafzal, maxsi, kalish, etik, qishda esa jun paypoq kiyilgan. Yoshlar bilan katta yoshdagi erkaklarning kiyimlari deyarli farq qilmagan, faqatgina katta yoshdagilarning kiyimlari sal kengroq va uzunroq ko‘rinishda tikilgan.

Qoraqalpoq ayollarining kiyimlari ko‘ylak, ishton (lozim) ish kiyim, kamzul va yengsiz chopondan iborat bo‘lgan. Ayollar boshlariga do‘ppi kiyib, ro‘mol o‘ragan, yana jegde yopib yurgan. Bayram ko‘ylaklari Buxorodan olib kelingan ola shoyidan tikilgan. Ko‘ylakning tugma qadaladigan ikki tomonida yoqasidan beligacha, yenglari va etagiga xilma-xil rangli ipdan chillak shaklida keng kashta tikilgan. Bunday ko‘ylaklar *halqali ko‘ylak* deb atalgan. Azador ayollar gulsiz ko‘k ko‘ylak kiygan.

Qoraqalpoq ayollarining bosh kiyimlari boshqa xalqlarnikidan yaqqol ajralib turadi. Ayniqsa, kimishek va savkali deb ataladigan bosh kiyimlari juda ham mashhur. Qiz yashaydigan xonadonning hammasida albatta, kimishek tikilgan. Uni qizning o‘zi tikkan va ovulga kuyov kelgan kuni kiygan. Kimishekni kuyov ovulidan kelgan ayollardan biri qizning bo‘yniga solib qo‘yadi. Chunki, kimishekda boshda kiyish uchun maxsus teshigi bo‘lgan. Kimishekning old tarafi qizil movutdan uch burchak shaklda, orqa kuyrikshasi esa Buxoro shoyisidan popukdor qilib, har xil rangdagi jun ipdan to‘qiladi. Yonlarida quloqchinlari bo‘lib, old tarafida peshonaga tushib turadigan jiga (peshona) bo‘lib, orqasidan uzun guldor “kokil” osilib turadi. Ayollar boshlariga “jegde” deb ataladigan chopon yopinib yuradi. Qoraqalpoq kiyimlarining yana bir o‘ziga xos jihatlaridan biri – jengsedir. Bunday yenglar ko‘pincha qizil guldor matodan alohida maxsus tayyorlanadi, so‘ngra to‘n yoki choponga tikiladi.

Taomlari. Qoraqalpoqlarda nonning har xil turlari tayyorlangan: bug‘doy non (shurek), jo‘xori (zog‘ora) non, qotirma non, gulshe (kumesh), ya‘ni qo‘r non (qo‘rda pishirilgan). Qoraqalpoqlar nonni qo‘rda, qozonda va tandirda pishirgan. Tandirning og‘zi yuqoriga qaratib qurilgan.

Suyuq taomlarning turli xillari tayyorlangan. Masalan, tuyilgan arpa, bug‘doy va jo‘xori donidan jarma pishirilgan. Shuningdek, jo‘xori go‘ja, so‘k oshi (so‘kni avvalo, suvda pishirib olib, so‘ngra yog‘da qovuriladi). Tansiq taomlaridan shirguruch, shavla va palov tayyorlash keng tarqalgan. Sut va sut mahsulotlarini ko‘p iste‘mol qilinadi: qatiq, sariyog‘, ayron, qurut, yozda esa chalop tayyorlanadi. Ular qo‘y, qoramol va parranda go‘shini tanovul qiladi. Qovurdoq, kabob, burek (varaqaqa o‘xshagan), buyrak va yurakdan jarkop, qovoqdan esa turli taomlar tayyorlanadi, qovundan esa qoqi qilinadi.

Elshunos U. Shalekenov (“Уш ай сауыным, уш ай қауыным, уш ай қабағым, уш ай шабағым”), “Uch oy sut, uch oy qovun, uch oy oshqovoq, uch oy baliq” degan qoraqalpoq xalq matalini keltirish asnosida ta’kidlaganidek, ushbu matalda o‘ziga to‘q oilalar uchun go‘sh shunchaki kundalik ovqat hisoblangan bo‘lsa, bir vaqtda go‘sh topib yeyish imkoni bo‘lmagan mehnatkash oilalarning ovqatlanish tartibi yaqqol aks etgan. Badavlat oilalar kuniga uch-to‘rt marta go‘shli taomlarni iste‘mol qilgan bo‘lsa, kambag‘allar esa kuniga nari borsa, bir mahal issiq ovqat bilan cheklangan, sigir yoki echkisi yo‘qligidan sutli ovqat yeya olmay, asosan, jo‘xori, tariq va yovvoyi “shirin” o‘simligidan tayyorlangan bo‘tqa iste‘mol qilishga majbur bo‘lgan.

Nazorat savollari:

1. Qoraqalpoq xalqining etnik tarixiga oid manbalar to‘g‘risida nimalar bilasiz?
2. Qoraqalpoq xalqining shakllanishida ishtirok etgan etnik komponentlarni gapirib bering?
3. Xalqning an’anaviy xo‘jaligi deganda nimalar e’tiborga olinadi? Bu haqida gapirib bering?
4. Qoraqalpoq xalqining milliy kiyimlari to‘g‘risida nimalar bilasiz?
5. Qoraqalpoq xalqi milliy taomlari to‘g‘risida so‘zlab bering?

V BOB. TOJIK XALQI ETNOLOGIYASI

Mavzuga oid tayanch soʻz va iboralar: Tojikiston Respublikasi, Salavkiylar davlati, eroniy tillar, tojik tili, Obimozor, yagʻnobliklar, pomirliklar, uy-joylari, transporti, Badaxshon madaniyati.

5.1. Tojik xalqining etnogenezi va etnik tarixi

Tojiklar – Markaziy Osiyodagi qadimgi xalqlardan biri boʻlib, Tojikiston Respublikasining asosiy aholisi (7,8 milliondan ortiq, 2020) hisoblanadi. Oʻzbekistonda (1 mln. 500 ming nafardan ortiq, asosan, Buxoro va Samarqand shaharlari hamda Urgut atroflari, Surxondaryo, Sherobodaryo, Katta va Kichik Oʻradaryo boʻylari, Qashqadaryoning yuqori oqimi, Qarshi vohasi, Nurota togʻlari, Jizzax vohasi, Fargʻona vodiysining Soʻx daryosi boʻylari, Fargʻona va Qoʻqon shaharlarining janubiy qismlari, Namangan viloyatining shimoliy va qisman gʻarbiy hududlari), Qirgʻizistonning Tojikiston bilan chegaradosh hududlarida ham tojik qishloqlarini uchratish mumkin, Afgʻonistonda (13.5 mln. nafar), Xitoyning gʻarbiy qismi, Eron Xurosoni, Rossiya, Qozogʻiston va Turkmanistonda, shuningdek Pokistonda yashaydi. Tojiklarning umumiy soni 35 mln. dan ortiq.

Asosiy qismi tojik-dariy tilida soʻzlashadi. Davlat tili – tojik tili. Togʻli Badaxshon muxtor viloyati hamda Yagʻnob aholisining asosiy qismi sharqiy eron tillari guruhiga kiruvchi maxsus shevalarda soʻzlashadi.

Adabiy tojik tilida qadimgi fors-tojik tili (IX–XV asrlar)ga – fors, tojik va dariy tillarida soʻzlashuvchilar uchun umumiy manbaga borib taqaladi. XX asrda adabiy tilning soʻzlashuv tili bilan yaqinlashuvi natijasida uning leksikasida jiddiy oʻzgarishlar roʻy berdi.

Tojiklar asosan, islom dinining sunniy mazhabiga, Badaxshon vohasi aholisining aksariyati esa shia mazhabining ismoiliya oqimiga eʼtiqod qiladi.

Yirik shaharlari – Dushanba, Xoʻjand, Qoʻrgʻontepa, Koʻlob (Amudaryoning oʻng sohilida joylashgan viloyat; qadimda Xuttalon (Xatlon), XVI asrdan Koʻlob nomi bilan maʼlum; XVI–XVIII asrlarda

Balx xonligi tarkibiga kirgan. G'arbda Vaxsh va Qabodiyon, sharqda qirg'izlar yerlari bilan tutash), Ustrushona, Xorug' va boshqalar.

1925-yilda Tojikistonni hamda undan tashqarida yashayotgan eroniy xalqlarni o'rganish jamiyati tuzildi. Uning tarkibiga rus olimlari A. A. Semyonov, M. S. Andreev va boshqalar kiritildi. Jamiyat tomonidan qator ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etilib, tojik xalqining tarixi, arxeologiyasi, etnografiyasi va antropologiyasiga doir bir qator asarlar yaratildi.

Tojiklar tarixini o'rganishda rus olimlari V. V. Bartold va A. Yu. Yakubovskiyning hissasi katta bo'ldi.

1925-yilda V. V. Bartold "Таджики" deb nomlangan ocherki hamda O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid qator asarlarni e'lon qildi.

B. G. G'ofurov 1917-yilgacha bo'lgan davrni qamrab olgan "История таджикского народа в кратком изложении" nomli birinchi umumlashma ishini bajarish asosida 1972-yilda "Таджики" deb nomlangan asari, 1989-yilda esa kitob 2-jildda qaytadan nashr etildi.

Tojiklarning etnik shakllanishiga Markaziy Osiyoda yashovchi bir qator etnik guruh va qabilalar, chunonchi, sug'diylar, baqtriyaliklar, toharlar hamda ko'chmanchi saklar katta ta'sir ko'rsatdi.

Mamlakatdagi tojiklar shimoliy va janubiy tojiklarga bo'linib, har bir guruh geohududiy kelib chiqishiga qarab yana bir qancha guruhlarga ajratiladi. Chunonchi, xo'jandlik, ko'loblik, garmlik, pomirlik, darvozlik, romitlik, vaxonlik, gazimaliklik, yovonlik va hokazolar). Tojikistonda o'zbek, rus, qirg'iz, turkman va boshqa xalqlar ham yashaydi.

Tojiklarning kelib chiqishi miloddan avvalgi II ming yillikning oxiri – I ming yillikning boshlariga to'g'ri keladi. Ushbu davrda Markaziy Osiyoga yevroosiyodan eroniy tillarda so'zlashuvchi qabilalar kirib kelib, tub mahalliy aholi bilan aralashib ketgan.

Sug'diylar, parkanaliklar va qisman toharlar tojik xalqining shakllanishida faol ishtirok etgan. Yunon-makedonlar, yuechjilar, xioniylar, kidoriylar, eftaliylar, "oq xunlar", so'ngra turkiy

qabilalarning bir qismi mahalliy aholi bilan aralashib ketgan. Arablar hukmronligi davrida va Somoniylar davlati tashkil topgan vaqtga kelib (IX–X asrlar) tojik xalqi shakllangan. Hozirgi tojik tili Somoniylar hukmronligi davrida qadimgi sug‘d va baqtriya tili asosida vujudga kelgan. O‘sha davrda tojiklarning adabiy tili (doriy) paydo bo‘ldi.

Sug‘diy aholi o‘z tili o‘rniga tojik tilida gaplashadigan bo‘ldi. Tojiklar yashayotgan hududlarda tojik tili boshqa sharqiy eroniy tillarni siqib chiqara boshlaydi va IX asr oxiri – X asr boshlarida tojik xalqi etnik tarkibiga kirgan barcha guruhlarining umumiy va yagona tili bo‘lib qoladi. So‘nggi davrlargacha tojiklar orasida turli etnografik guruhlar mavjud bo‘lgan. Hozir ham tog‘lar va vohalarda yashovchi tojiklar o‘rtasida etnik tafovutlar saqlanib qolgan.

Tojiklar o‘zlari yashaydigan joylariga qarab bir qancha guruhlariga bo‘linadi. Yaxsuv va Qizilsuv daryolari atrofida, tog‘ etaklari va tog‘larda qadimdan yashab kelayotgan tojiklar o‘zlarini “Ko‘lob tojiklari” deb ataydi. Yaxsuv daryosining yuqori qismidagi yerlarda joylashgan tojiklar *yaxsuvliklar* nomi bilan ataladi.

Obimozor daryosi sohillaridagi tojiklar *xovalinglar*, Sho‘robdaryo atrofidagi tojiklar *sho‘robdaryoliklar*, Baljuvon hududida yashovchilar *baljuvonlilar*, Baljuvonning shimoliy-sharqiy qismidagi daralarda yashayotgan tojiklar *darachilar*, Qizilsuv daryosining o‘ng irmog‘i atrofida joylashgan tojiklar *dashtlilar* deb ataladi.

Shuningdek, Gazimalak tog‘ tizmasida joylashgan tojiklar gazimalaklilar, Varzob havzasidagilar varzoblilar; Qashqadaryo havzasining janubiy-sharqiy qismidagi tojiklar, harduri tojiklari O‘zbekistonning janubiy mintaqalarida yashovchi lokal etnologik guruh hisoblanadi.

Hardurilar mintaqaning qadimiy mahalliy etnologik guruhlaridan biri bo‘lib, ular asosan, tojik va o‘zbek tillarida so‘zlashadi. Ushbu etnologik guruh asosan, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining tog‘li hududlarida istiqomat qiladi. Ular Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod va G‘uzor tumanlari hamda Qarshi cho‘llarida yashab, asosan, tojik va qisman o‘zbek tilining qarluq lahjasida so‘zlashadi. Ilmiy adabiyotlar va mahalliy aholining bergan ma‘lumotlariga ko‘ra, harduri – har joydan kelib qolgan, yig‘ilib qolgan aholi, deb qaraladi, ya‘ni boshqacha ifodalaganda, “qurama” so‘zining ma‘nosiga deyarli mos keladi, lekin, ushbu guruhning quramalar bilan hych qanday aloqadorligi yo‘q.

5.2. An'anaviy xo'jaligi va moddiy madaniyati

Tojik xalqining xo'jalik mashg'uloti qadimdan asosan, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik va bog'dorchilik hisoblanib, chorvachilik ham xo'jalikda muhim rol o'ynagan. Shuningdek, hunarmandchilikning yog'och o'ymakorligi, ganchkorlik hamda kashtachilik turlari keng rivojlangan.

yerni haydash uchun sipor va omoch ishlatilgan, shuningdek, qo'shho'kiz bilan ham yer haydalgan. Haydalgan yerni mola bilan tekislanib, go'ng, kul, to'kilgan barg va loyqa bilan o'g'itlangan. Ayrim hududlarda eski devor tuprog'i, guvala va paxsa o'g'it sifatida ishlatilgan. Lalmi yerlarga asosan, arpa ekilgan. G'andum (bug'doy), arzan (tariq), jo'xori, loviya, no'xat, mosh, zig'ir, lavlagi, piyoz, sabzi, qovoq, qalampir va boshqa ekinlar ekilgan.

Hosil asosan, o'roq bilan o'rilgan. G'alla turli usullarda yanchilgan bo'lib, galagov usuli ko'p qo'llanilgan (bir nechta ho'kizni bir-biriga bog'lab, g'alla ustida aylantirib yurilgan). Yanchilgan don panshaxa bilan shopirilgan.

G'alla g'arami va xirmon oldiga xotin-qizlar, ayniqsa, yosh juvonlar yaqin yo'latilmagan, it va boshqa hayvonlar yaqinlashtirilmagan. Xirmon oldiga suv olib kelish ta'qiqlangan. Chunki, suv g'allani yanchish vaqtida yomg'ir yog'ishini so'rash bilan baravar hisoblangan. Yanchilgan don ustidan sakrab o'tishga ham ruxsat berilmagan.

Hozirgi Tojikiston qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i – dehqonchilik bo'lib, jami qishloq xo'jalik mahsulotlarining 65% ni beradi. Unda paxtachilik, ayniqsa, ingichka tolali paxta yetishtirish yetakchi o'rinni egallaydi. Bog'dorchilik, uzumchilik va pillachilik rivojlangan. Moyli, sabzavot-poliz va yem-xashak ekinlari, zig'ir, kartoshka, g'alla va sholi ham yetishtiriladi. Tog'oldi va tog' mintaqalarining sug'oriladigan yerlarida tamaki, Hisor va Vaxsh vodiylarida yorongul ekiladi. Sitrus mevalar yetishtirish ham yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Tojiklar chorvachilik bilan ham shug'ullangan. Tojikiston Respublikasining barcha hududlari, ayniqsa, tog' yon bag'irlarida chorvachilik yaxshi rivojlangan: qoramol, qo'y, echki, parranda va yilqi boqiladi. O't-o'lan ko'karishi bilan chorva mollari yaylov va o'tloqlarga olib chiqib ketilgan. Chorvador tojiklarning xotin-qizlari

birgalashib, navbatma-navbat sigir boqib, kuvi pishirgan. Kuvidan yog' va qurut tayyorlangan. Kuvi tojiklarda har xil ko'rinishda bo'lgan: guppi, tugl, kul (chagdek).

Aholi o'rtasida keng tarqalgan hunarlardan eng qadimiysi yigiruvchilik va to'quvchilik hisoblangan. Paxta tolasi va qo'y junidan ip yigirib, gazlama to'qilgan. To'qish uchun urchuq va charx ishlatilgan. Bo'z gazlamani asosan, erkaklar to'qigan. Har bir xonadonning ayoli o'z oila a'zolari uchun zarur kiyim-kechaklar va do'ppini o'zi tikkan.

Kulolchilik bilan shug'ullanuvchi hunarmandlarni deyarli har bir qishloqda uchratish mumkin bo'lgan. Ular qishloq aholisi uchun zarur xilma-xil idish-tovoqlar yasagan. Ayniqsa, Xo'jand, G'ijduvon va Farg'ona vodiysining boshqa shahar hamda yirik qishloqlarida yashayotgan kulolchilik mahsulotlariga talab doimo yuqori bo'lgan.

Gazlama to'qish bilan dong chiqargan shahar va qishloqlar ham bor edi. Masalan, Qoratog'ning shoyi va alachasi, Xo'jandning ipak gazlamasi, O'ratepaning ragza movuti anchagina mashhur edi.

Madan qazib olish, oltin izlash va metall quyish bilan shug'ullanuvchi kosiblar ham kam emas edi. Temirchi, taqachi, ko'nchi, bo'yoqchi, yamoqchi va boshqa hunar egalarining soni ko'pchilikni tashkil qilar edi.

Tojiklar tomonidan qadimdan ardoqlanib kelinayotgan nafis hunar turlaridan biri naqqoshlik va zargarlik hisoblanadi. Naqqoshlik san'atining xilma-xil turlari rivojlanib kelgan. Ganch va yog'och o'ymakorligi, terrakot (kuydirilgan sarg'ish-qizil loylar) ishlash, xalq kashtachiligi keng tarqalgan amaliy san'at turlari edi. O'z o'rnida shuni qayd etish kerakki, tojik ayollari kashta tikish hunarini mukapmmal egallagan edi. Xususan, Samarqand va Buxoroda tojik kashtachilarining mahoratiga teng keladigani bo'lmagan. Buxoro amiri saroyida baxmalga zar tikish bilan mashhur bo'lgan bir guruh zargarlar ishlagan. Zarbof to'n va do'ppi tikishning xilma-xil usullari qo'llanilgan.

So'zana, atlas va duxoba ko'rpa, har xil xalta, ko'ylak, belbog', salla hamda boshqa uy-ro'zg'or va marosim kiyimlari chiroyli, rang barang gul hamda kashtalar bilan bezatilgan. Kelinchaklar yuziga tutiladigan nafis parda – ro'yiband, shuningdek, uchburchak shakldagi guldor tumorchalar o'zining nafisligi va go'zalligi bilan ajralib turadi.

Turli bino va imoratlarning ustuni, shipi hamda peshtoqlaridagi islamiy va girix naqshlar har qanday insonning e'tiborini o'ziga tortadi.

Uy-joylari. Tojiklar nafaqat keng va obod vodiylar, shu bilan birga tog'lar va tog' tegralarida ham yashaydi. Shuning uchun ham ularning uy-joylari ham turlicha ko'rinishda bo'lishi tabiiy hol. Mamlakatning shimoliy tekisliklarida yashaydigan tojiklar bilan Ko'lob va Hisor atrofidagi yalanglik hamda tog' etaklarida yashayotgan aholining uy-joylari bir-biridan ancha farq qiladi.

Farg'ona vodiysiga qo'shni hududlarda yashaydigan tojiklarning turar-joylari bir nechta imoratdan iborat edi. Har bir xonadonda ichkari (darun) va tashqari (berun) mavjud bo'lgan, lekin berun bilan darunni bir-biridan ajratib turuvchi devorlar hozirda saqlanib qolmagan. Xonadonlarda asosiy xonalardan tashqari albatta, mehmonxona bo'lishi shart edi. Hovlining boshqa tarafidan qator turli xil xo'jalik binolari qurilgan. Xonaning shipga yaqin joyidan bitta yo ikkita darcha ochiq panjara bilan to'silgan yoki eshikli bo'lgan. Xonaga yorug' ana shu darchadan tushib turgan. Xonaga kiraverishda dahliz bo'lib, u yerga obrez ham qurilgan. Obrezning og'zi taxta bilan to'silgan bo'lib, taxtalar orasidan ozgina tirqish qoldirilgan, chunki suv ana shu tirqishdan pastga oqib tushib ketgan.

Har qaysi xonada bir nechta katta va kichik taxmon hamda tokchalar mavjud bo'lgan. Katta taxmonga sandiq o'rnatiladi, ustiga ko'rpa va yostiq taxtlab qo'yiladi. Tokchalarga turli-tuman idish-tovoq va ro'zg'or buyumlari joylashtiriladi.

Imorat poydevorlari oralariga bo'yra to'shalgan, uy-joylar bir nechta qator katta-kichik tog' toshlaridan quriladi. Bino poydevoriga qalin g'o'la yog'ochlar o'rnatib chiqiladi. Uyning devorlari har xil bo'lishi mumkin, lekin baland tog'li yerlarda odatda, sinch devorlar o'rnatiladi. Sinch oralari guvala va somon suvoq bilan suvab chiqiladi. Uyning devorlari har xil bo'lganligi uchun ayrim hollarda paxsa devorli uylar ham quriladi. Uyning oldiga ayvon qurilib, ba'zan ayvonning o'rta qismi nisbatan baland ko'rinishda bo'ladi.

Ko'p uylarda mo'ri va sandal bo'lib, ayniqsa, Ko'lob va Hisor atroflarida sandal ixcham qilib quriladi. Aksariyat tojik oilalari – ayvon dolonli ikki xonali uy solishni yoqtiradi. Hovlining uyga tutash yerida supa qurilib, uyning devorlari paxsa bilan tiklanadi. Bu yerda uylarning tomi qo'sh nishabli ko'rinishda qurilgan bo'lib, barcha

uylarning poli tuproqdan iborat bo'ladi. Oyoq kiyimlarni yechish uchun eshik oldi nisbatan chuqurroq qilinadi.

Tog'lik tojiklar uylarini butunlay boshqacha usulda quradilar. Tog'li joydagi uylarning hovlilari bo'lmaydi. Uyning devorlari qalin va tomi ham ancha baquvvat, og'ir qilib quriladi. Aks holda, qor ko'chkilari va qattiq shamol uchirib ketishi mumkin bo'lgan. Uyning poydevori baland bo'lib, og'ir toshlar terib chiqiladi, so'ngra tosh yoki paxsadan devor uriladi. Devorlarning osti keng, qalin va ust tarafiga qarab torayib boradi. Uyning usti shox-butalar bilan yopilib, qalin tuproq solinadi, so'ngra somon suvoq bilan suvab chiqiladi.

Ba'zi hududlarda uyning bitta xonasi ikkiga bo'linadi. Birinchi bo'lagini sathi bir oz baland qilib quriladi, ushbu bo'lakni ro'yi bola deb ataladi. Mazkur bo'lak o'tirib ovqatlanadigan, dam oladigan va yotadigan joy hisoblanadi. Ikkinchi past bo'lagiga o'choq mo'risi bilan omborxon va boshqa xo'jalik xonalari joylashadi. Shuningdek, Zarafshon vodiysining yuqori qismi, Yag'nob daryosi atroflari va Qorateginda yashovchi tojiklarning uy-joylari ham bir-biridan ancha farq qiladi.

Kiyim-kechaklari. Tojik erkaklarining yozgi kiyimi ko'ylak, cholvar, chopon, belbog' va do'ppidan iborat. Erkaklarning ko'ylagi *kurtayi kiftak* deb atalib, ayollarnikiga qaraganda yenglari tor va kaltaroq bo'ladi. Ko'krak oldi yumaloq kesiladi, ushbu ko'ylak turi *kurtayi yaxtak* deb ataladi. Erkaklarning ishtonlari ayollarniki singari bog'ichli bo'ladi. Uning ust tarafi keng, osti tor, ayollarnikiga nisbatan kaltaroq qilib tikiladi. Ushbu ko'ylak ishtonning ustidan tushirib kiyilib, ustidan belbog', ya'ni loki yoki chorsu bog'lanadi. Yozgi chopon uzun, tizzadan tushib turadigan, yenglari qo'llarini yopadigan, satranji deb ataladigan, ko'pincha yo'l-yo'l matodan tikiladi.

Qish kunlari qavilgan paxtali to'n, chakmon va *norigza* nomli keng cholvor kiyiladi. Erkaklar oyoqlariga teridan tikilgan choriq yoki oshlangan charmdan tayyorlangan mo'kki kiyadi. Shuningdek, ularning bosh kiyimlari turlicha bo'lib, ko'pincha cho'qqaygan uzun do'ppi kiyib yuriladi. Qadimda Kitob do'ppilari, hozirda esa Chust do'ppi kiyish an'anaga aylangan. Sovuq kunlarda do'ppi ustidan jun salla o'raladi yoki telpak kiyiladi.

Tojik ayollarining kiyim-kechaklari ham turlicha bo'lib, yashash joyiga qarab har xil matodan tikiladi. Ayollar ko'ylak, cholvor va qavilgan chopon kiyib, boshlariga ro'mol o'raydi. Ularning lozimlari

ozor yoki *poyjamo* deb ham ataladi. Chopon, jamo, ro‘mol va sobadaqa deb yuritilgan.

Ko‘ylak ustidan kamzul kiyish odat tusiga kirgan. Ko‘ylaklarning yoqasi qay tarzda tikilganiga qarab bir necha xilga bo‘linadi: peshchokak, par- pari, qozoqi, o‘zbaki. Qiz bolalar bilan yosh juvonlar yoqasi va yenglarining uchi hamda etagiga har xil kashta tikilgan ko‘ylak kiyib, boshiga ro‘mol o‘raydi. Keyingi vaqtlarda ko‘proq toqi do‘ppi kiyadigan bo‘lib qoldi. Tojik ayollari kiyadigan do‘ppilar orasida Toshkent, Kitob, Samarqand, O‘ratepa, Xo‘jand va Darvoz do‘ppilari uchraydi. Ushbu do‘ppilar turli-tuman, ko‘proq qizil, zangori, sariq, ko‘k pushti va oq iplardan tikilib, bir-biridan guli hamda bezagi bilan farqlanadi. Qorategin va Darvoz tojik ayollarining an‘anaviy kiyimlari kurta-ko‘ylak, ezor, yoki poychama-ishton, choma-to‘n, bosh kiyimlaridan ro‘mol (numol), soba va dokadan iborat bo‘lgan.

Ayollarning bezak-taqinchoqlari asosan, zirak va uzukdan iborat. Sochlariga oddiy yoki qora ipdan yasalgan chura, ya‘ni kokil taqadi. Kokil uchiga xilma-xil rangli ipdan popuk va munchoq osiladi.

5.3. Pomir xalqlari

Pomir tojiklari o‘zlarini *pomiri* deb ataydi. Tojikiston Respublikasi tarkibidagi G‘arbiy Pomirning baland tog‘ vodiysidagi Tog‘li Badaxshon viloyatida yashagan kichik xalqlar-yozg‘ulom (o‘z nomi – zgamik)lar, ro‘shon (o‘z nomi – rixen, ruhni)lar, mahaliy guruh xuf (o‘z nomi – xufik)lar bilan birga, bartang (o‘z nomi bartanj)lar mahaliy guruh arosharlar bilan birga, shug‘non (o‘z nomi – xugni yoki xununi)lar mahaliy aholi bajo‘ylar bilan birga, ishkashim (o‘z nomi – ishkoshumi, ishkashimi)lar, vohan (o‘z nomi – hik, vaxi va vanj)lar guruhlaridan iborat. Shuningdek, Pomir xalqlari Afg‘oniston Badaxshoni (ro‘shonlar, shug‘nonlar, ishkashimlar, vohanlar, zebaklar, munjonlar)da, Pokistonning Chitrol mavzesi (munjon va yidgalar)da va Xunza daryosi vodiysi (vohanlar)da, Xitoyning Shinjon-Uyg‘ur viloyatida (shug‘nonlar va vohanlarga qarindosh sariko‘llar) yashaydi. Zamonaviy o‘zligi anglashi pomiri deb hisoblovchi aholining umumiy nufusi 300 ming kishini tashkil etadi.

Pomir xalqlari katta yevropeoid irqiga mansub bo'lib, hind-yevropa tillar oilasining sharqiy eron tili kichik guruhiga mansub til va lahjalarda so'zlashadi. Ular G'arbiy va Janubiy Pomir vodiylari (Tojikistonning Tog'li Badaxshon muxtor viloyati va Afg'oniston, Pokiston hamda Shimoliy Hindistonning unga tutash hududlari) va Sariko'l tog' tizmalari (Xitoyning Shinjon-Uyg'ur muxtor tumanlari)da yashaydi. Pomir tillariga voxan, ishkashim va yozg'ulom tillari hamda shug'non, rushon, xuf, bartang, o'ro'tur, sariko'l singari qardosh til va lahjalar kiradi. Hozirgi o'lik til hisoblangan qadimiy vanj va sarg'ulom tillari ham ushbu guruhga mansub. Ayrim belgilariga ko'ra, munjon va unga yaqin bo'lgan iydgo tillari pomir tillariga qo'shilsa-da, ushbu masala munozarali bo'lib qolmoqda.

Pomir xalqlarning tarixiy-genetik tavsifi ularni boshqa sharqiy eroniy tillardan farqlanuvchi oila sifatida o'rganish imkonini bermaydi. Bir qator lingvistik belgilar turli pomir tillarini boshqa sharqiy eroniy tillar bilan alohida-alohida yaqinlashtiradi. Barcha Pomir tillarining strukturaviy o'xshashligi va katta umumiy lug'aviy fondi, ularning muayyan til jamoasida o'zaro yaqin va o'xshash rivojlanganligini ko'rsatadi. Pomir xalqlari o'zaro tojik tilida muloqot qiladi va ta'lim oladi. Shuningdek, o'zaro muloqot tili sifatida shug'non va ma'lum jihatdan Voxan tili qo'llaniladi. Ayniqsa, shug'non tili pomirda yashovchi turli etnik guruhlar orasidagi muloqot tiliga aylangan. Zamonaviy jamiyatda tojik tili keng ommalashmoqda va maktablarda va hatto oilalarda ham asosan, tojik tili keng qo'llanilmoqda.

Voxan tili asosan, ushbu hududda asosiy muloqot tili hisoblanadi. Odatda, voxanlar va uning tojik tilli aholisi, shuningdek, voxanlar hamda ishkamishlar o'rtasida muloqot voxan tilida olib boriladi. Og'axon fondi mablag'iga XXI asr boshlaridan boshlab Tog'li Pomir avtonom tumanida pullik maktablar tashkil qilingan bo'lib, ushbu ta'lim dargohlarida tanlov asosida arab, yevropa va rus tillari o'qitiladi.

Xitoyda yashovchi pomirliklar o'zaro muloqot uchun uyg'ur yoki xitoy tillaridan foydalanadi. Afg'onistonda esa pomirliklarning muloqot tili vazifasini dariy va kam miqdorda pushtun tillari bajaradi. Afg'onistonda pomirliklar kompakt yashaydigan hududlarda pomir tillari rasmiy til hisoblansa, shuningdek, Tojikiston qonunchiligiga ko'ra, pomir tillarida erkin so'zlashishga ruxsat berilgan.

Pomir tilida soʻzlashuvchilarning koʻpchiligi uchun yozuv va taʼlim tili tojik, sarikoʻl tilida soʻzlashuvchilar uchun esa uygʻur tili hisoblanadi.

Pomirliklar asosan, islom dinining shia, qisman esa sunniylik mazhablariga eʼtiqod qiladi. Xususan, ularning asosiy qismi shialikning ismoiliya oqimidagi musulmonlar hisoblanadi.

Pomir tojiklari yashaydigan hududlarda qadimda Rushan, Shugʻnon va Voxan kabi davlatlar boʻlgan. Uzoq asrlar mobaynida ushbu joylarni qanchadan-qancha chet el istilochilari bosib olib, Pomir xalqlari ustidan hukmronlik qilib kelgan. VII asrning oxiridan boshlab Pomir va Pomirboʻyi hududlari ikki asrdan koʻproq vaqt mobaynida tibetliklar qoʻl ostida boʻlgan. X asrdan Pomir boʻyidagi qadimiy davlatlar yana mustaqil boʻlib oladi va keyinchalik ushbu yerlar bir qancha podshohlarga boʻlinib ketgan edi. Qariyb 30 yilga yaqin vaqt mobaynida Badaxshon afgʻonlarga boʻysunib kelgan, 1878-yildan boshlab ushbu xalqlar Buxoro amirligi qoʻl ostiga oʻtadi, soʻngra Rossiya imperiyasi tomonidan boʻysundiriladi.

1925-yil 2-yanvarda Tojikiston muxtor Respublikasi tarkibida Togʻli Badaxshon muxtor viloyati tashkil etildi. XX asrning ikkinchi yarmi – XXI asrning boshlari davomida jamiyatda sodir boʻlgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy oʻzgarishlar natijasida Pomir xalqlari etno-madaniy jihatdan asta-sekinlik bilan tojiklarga oʻzaro yaqinlashib, tobora singib bormoqda.

Pomir xalqlarining asosiy anʼanaviy mashgʻulotlari chorvachilik, hunarmadchilik va qisman dehqonchilikdan iborat. Tojikistonning boshqa togʻli hududlaridagidek, Pomirboʻyi aholisi ham asosan, chorvachilik va qisman dehqonchilik bilan shugʻullanadi. Juda qiyin geografik va iqlimiy sharoitlar tufayli va yaroqli yerlar juda kamligi sababli ushbu hududlarda dehqonchilikni keng rivojlantirishning iloji boʻlmagan. yer omoch yordamida hoʻkiz bilan haydalgan va ekin ekishdan oldin yerga oʻgʻit solingan. Haydalgan yerlarda arpa, bugʻdoy, noʻxat, dukkakli ekinlar, zigʻir, makkajoʻxori, ayrim joylarda esa paxta yetishtirilgan.

Togʻ yonbagʻirlariga mevali daraxtlar oʻtqazilib, bogʻlar yaratilgan. Vohan va Shohdaraning yuqori qismlarida chorva mollari koʻp boʻqilgan va aksincha, baland togʻli hududlarda, chunonchi, Huf vodiysi atroflarida chorva kamroq saqlangan.

Uy-joylari. Pomirliklar asosan, daryolar atrofi, yalangliklar va tog' etaklariga uy qurgan. Ularning uy-joylari voha tojiklariga o'xshab tosh va yog'ochdan qurilgan. Yoz kunlari butun aholi ochiq havoda yashab, tunash uchun uch tarafi devor bilan o'ralgan tomsiz joy barop qilingan. Ko'p joylarda chivin ko'pligi sababli yog'och ustunlariga o'rnatilgan baland ayvonlar va daryo bo'ylarida uxlaganlar.

O'z navbatida shuni ta'kidlash kerakki, pomirliklarning turar-joylarini me'moriy tuzilishiga ular yashagan hudud reifining o'ziga xosligi, tabiiy sharoiti, xususan, quruq iqlimi ham ta'sir qilgan. Xususan, yilning issiq davri asosan, yog'ingarchiliksiz bo'lib, kun davomida ob-havo tez-tez o'zgarib turgan. Yilning sovuq davri noyabrning boshlaridan to aprelgacha davom etgan. Qishdagi eng sovuq harorat – 30 bo'lsa, yozda esa +35 darajani tashkil etgan. Havo harorati tog'li va yuqori mintaqalarda ham sezilarli ravishda o'zgarib turadi. Sersuv suv havzalarining mavjudligi sababli sug'orma dehqonchilik yaxshi rivojlangan. Shuningdek, 3000 metrdan yuqorida bo'lgan hududlarda chorvachilik asosiy xo'jalik tarmog'i hisoblanadi.

Turar-joylarni qurishda hududning tabiiy-geografik o'rni, jumladan, tosh va qor ko'chishi xavfi hamda suv toshqinlaridan xoli joy tanlanadi. An'anaviy pomirliklarning uylari asosan, qishloqlarda joylashgan bo'lib, har bir uyda oz bo'lsa-da, o'zining hovlisi va yer maydoniga ega edi. Odatda, uylar asosan, bir qavatli qilib qurilgan, lekin agar uyning hovlisi qiya jarlikda bo'lsa, unda uyni ikki qavatli uyning birinchi qavati maxsus og'ilxona sifatida hayvonlarga ajratilgan. Uy qurish uchun asosan, tosh va tuproqdan foydalanilgan.

Pomirliklarning uylari boshqa xalqlar uylariga o'xshamagan. Ularning uylari asrlar davomida o'zgarimasdan ajdodlardan avlodlarga o'tib kelmoqda. An'anaviy uylardagi har bir me'moriy belgi o'ziga xos ma'noga ega bo'lib, ularda islomgacha va islomiy qarashlar mujassamlashgan. Uyning har bir elementi odamlar hayotida ma'lum bir ma'noni bildirgan. Pomirliklar uyining asosi beshta ustundan iborat bo'lib, bu islom olamidagi 5 buyuk shaxslar: Muhammad s.a.v., Hazrat Ali, Fotima, Hasan va Husanlarni anglatgan. Muhammad s.a.v. ustuni – uydagi asosiy ustun bo'lib, ushbu e'tiqod erkakning hukmronligi, dunyoning abadiyligi va uyning mustahkamligi ramzi hisoblangan. Mazkur ustun oldiga doimo bola yotadigan beshik qo'yilgan. Fotimaning ustuni – poklik ramzi va uy o'chog'ining homiysini bildirgan. Nikoh to'yi paytida ushbu ustun oldida kelinni

kiyintirishib, taqinchoqlar taqilgan va Fotimadek chiroyli bo'lsin, deb niyatlar qilingan.

Shuningdek, Hazrati Alining ustuni – sevgi, vafo va do'stlik ramzi bo'lgan. Kuyov birinchi marta kelinni uyiga olib kirayotgan vaqtda ularni aynan ushbu ustun oldiga o'tirg'izilgan va birgalikdagi oilaviy hayoti baxtli bo'lib, ulardan sog'lom zurriyodlar dunyoga kelsin, deb niyat qilingan. Hasanning ustuni esa yerga bog'liq bo'lib, u serhosil bo'lishi uchun xizmat qilgan. Husanning ustuni yorug'lik va olov ramzi bo'lganligi bois uning oldida diniy matnlar bilan birga namoz o'qilgan. Shuningdek, u yerda maxsus chiroq yoqish marosimi (“charogravshan”) o'tkazilgan. Uyning to'rt tomoni “chorxonona” to'rt unsur: yer, suv, shamol va olov ramzi hisoblangan.

Kiyim-kechaklari. Pomir erkaklari yaxtak, tambun, ya'ni ishton, ustidan jun chopon “gilim”, boshlariga toqi do'ppi, oyoqqa esa yumshoq etik va pex, ayollari esa uzun yengli ko'ylak va cholvor kiyib, boshlariga durracha ro'mol o'raydi, kekxa ayollar esa qalpoq kiyadi. Taqinchoqlari xalqa, mis bilakuzuk, xilma-xil munchoq, muguz va soch popuklaridan iborat.

Hunarmandchiligi. Pomir tojiklari turli iplardan paypoq to'qiydi. Ushbu odat Pomirbo'yi ayollarining juda qadimiy va ajoyib hunarlaridan biridir. Voxan, Shug'onon va Rushonda do'ppichilik taraqqiy etgan. Yog'ochdan sandiq, shamdon, turli idish-tovoq tayyorlash yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Taomlari. Pomir tojiklari yashayotgan joyi, uning tabiiy va iqlimiy shart-sharoitlari hamda mavjud imkoniyatlariga qarab taomlari turlicha bo'lgan. Chorva mollari ko'p va g'allachilikka asoslangan yerlarda non bilan sut ko'p iste'mol qilinadi. Sholikor hududlar va yalangliklarda yashaydigan aholi asosan, guruchdan tayyorlangan taomlar sevib tanovul qilinsa, tog' va tog' etaklarida joylashgan tojiklar esa go'shtni kam iste'mol qiladi.

Qishloqlar va ko'pchilik shahardagi hovlilarda yashayotgan tojiklar tandir non, tog'li hududlarda esa yupqa, chappoti non, patir, katta g'irlacha non, kulcha yopib, qatlama iste'mol qilinadi.

Suyuq ovqatlardan oshi burida, oshi ord (uvra osh) va tushbera (chuchvara) sevimli taomlar hisoblanadi. Go'sht, sabzi va qovoq somsalar, shuningdek, mantilar ko'p iste'mol qilinadi.

Sut va sut mahsulotlari (qatiq, maska yog'i, kurd, suzma, pishloq – patir) kundalik asosiy taomlar hisoblanadi.

Pomirlik tojiklarning eng yaxshi ko'radigan taomi palovdir, shuningdek, qovurdoq, lag'mon, sho'rva va atala ham sevib iste'mo qilinadi. Ko'pchilik no'xat sho'rva, arpa yoki tariq non, ba'zi hollarda esa atala bilan qanoatlanishga majbur bo'ladi. Sut va sut mahsulotlari, bug'doy, meva kam bo'lgani uchun faqat bayram kunlari hamda to'ylarda istemol qilinadi. Tuz Badaxshondan olib kelinadi. Choy ham kam bo'lganligi uchun ko'pincha sutli choy ichiladi.

Marosimiy taom sifatida holvaytar va atala tayyorlanadi. Maxsus ayollar marosimlarida pishirilgan atalani faqat xotin-qizlar ichgan, uni erkaklar ichishi taqiqlangan.

Transporti. Tojikistonda tog'li joylar, dara, jar va toshqin daryolar ko'p. Shu sababli, yo'llarning sifati yaxshi emas. Faqat vodiylar, katta qishloqlar va shaharlarda tekis yo'llar qurilgan. Tog'lardagi ko'p qishloqlarga so'qmoq yo'llar va osma ko'priklar orqali borish mumkin. Shuning uchun asosiy transport vositasi ot bilan eshak hisoblanadi.

Tojiklarda nisbatan qadimgi katta patriarxal shakli saqlanib qolgan. Badaxshon va Voxanda aholi bir nechta oilalarga bo'lib, bir uyda yashaganligi rus sayyohi Vuda izlanishlari davomida guvoh bo'lganligini qayd etadi. Qorategin va Darvozda esa qishlash uchun bir nechta oila joylashadigan binolar bo'lgan. Tog'li tojiklar oilani bo'linib ketishiga yo'l qo'ymaslikka harakat qiladi, yerlari bo'linmasligi uchun esa yangi oila otasining qaramog'ida yashaydi. Agar oila juda yiriklashib ketsa, yoniga yangi bino qurilgan, ammo ovqatlanish uchun barcha oila a'zolari bir joyga yig'ilgan.

To'y marosimlari va urf-odatlari. Hozirgi kunda urf-odatlarning juda ko'p qismi o'z mazmuni va ahamiyatini yo'qotib bormoqda. Qadimda qalunga asoslangan nikoh o'z ahamiyatini yo'qotib, uning o'rniga erkin tanlash va shaxsiy istak asosida turmush qurishga asoslangan nikoh kirib keldi.

Sovchilik va u bilan bog'liq urf-odatlar tuman va qishloqlarda bir-biridan farqli jihatlariga ega. Sovchilik instituti tojiklarda gapzani – sulh tuzuvchilar, bitim tuzuvchilar yoki asakoli – oqsoqollar deb nomlanadi, buning sababi, sovchilikka odatda, asosan, qariyalar borgan. Kelin tanlashda kuyovning ota-onasi va qarindosh-urug'lari bo'lajak kelinni har tomonlama surishtirgan, qizning husni, yashash sharoiti hamda uy yumushlarini qay darajada uddalay olishi hisobga olingan va shunga ko'ra, baholangan. Kelin tanlanganidan so'ng

sovchilarni jo'natishga qaror qilingan. Sovchilik uchun xosiyatli kunlar tanlangan – payshanba, shanba yoki yakshanba. Xuf vodiysida esa chorshanba, payshanba, juma va shanba zarur ishlarni boshlash uchun ulug' kunlar sanaladi. Sovchilar o'zlari bilan kichikroq patir non – katmol, tut, un va mevalardan iborat tugun olib borgan. Mehmonlarni siylash uchun mezbbon tomonidan bir xil taom – mirraugan tortilgan.

To'y marosimini keyingi bosqichida unashtirish "fotiha to'y" (tui fotiha) bo'lgan. Unashtiruvda kuyovni ota-onalari va qarindosh urug'lari kelin tomonga boshdan oyoq sovg'a tayyorlagan. Ushbu sovg'alar *sarupo* deb atalgan.

Kelinni uyiga kuyovning otasi tomonidan un, yog' va qo'y to'shi yuborilgan. Fotiha to'yida mehmondorchilikdan so'ng ikki yoshni baxtini so'rab duo qilingan.

Pomir tojiklarida unashtirish marosimi *dzaklay to'y*, ya'ni "kichik bayram" deb ataladi. Fotihadan to to'ygacha kuyov va kelin bir-birlariga ko'rinmasliklari shart hisoblangan. "Fotiha to'y"dan keyin kelin va bo'lg'usi kuyovning yangi qarindoshlaridan qochib yurishni boshlaydi. Tojiklarda ushbu odat megurizan, ya'ni "qochish" deb ataladi. "Fotiha to'y" bo'lib o'tganidan so'ng ikkala tomon ham asosiy to'yga tayyorgarlik ko'ra boshlagan.

Kuyov tomon kelishilgan qalin va ikki yoshga atalgan uy-joyni tayyorlashga harakat qilgan bo'lsa, qiz tomon esa kuyov tomon yuborgan sovg'alarga munosib sovg'a tayyorlagan. Shundan keyin qalinning miqdorini belgilash uchun ikki tomon oldi-berdisi boshlangan, ushbu odat "peshkashiburi", ya'ni "qalin miqdorini belgilash" deb ataladi.

Bundan tashqari, yana shunday urf-odatlar ham bo'lganki, ular "osol" yoki "osol to'y" deb atalgan. Mazkur odatga ko'ra, to'y yaqinlashgan sari kuyov tomon kelin tarafga belgilangan qalin o'rmini bosuvchi buyum bergan. Qalin tayyor bo'lganidan so'ng qizning otasi to'y kunini belgilagan.

Tojiklarning to'y marosimi odatda, "to'y" yoki "to'y arusi" deb atalgan. To'y asosan, kuz yoki qishning ilk kunlari, ya'ni aholi dala ishlaridan bo'shagan paytiga qarab o'tkazilgan.

To'y marosimining boshidan oxirigacha asosiy rolni "yasaul" bajaradi. To'y kuni kechqurun ikkita xonadonda ham bayram shodiyonasi boshlangan, kuyov o'z uyida do'stlari bilan o'yin-kulgi

qilsa, kelin esa o'z uyida dugonalari bilan xursandchilik qilgan. Ushbu shodiyona "shau to'y"–"tungi bayram" yoki "bazm" deb atalgan. Bazm paytida kuyovni "sha"– "podshoh", "shoh", ("knyaz", "sar") nomini olib, bazmda hazil shoh rolini o'ynayotgan kuyovga yaqinlari va do'stlari sodiqlik bilan xizmat ko'rsatgan.

To'yning ertasi kuni yana mehmonlar kuyovning uyiga yig'iladi. Ular ertalab yoki chosh, ya'ni kunning yarmida keladi. Kuyovning otasi kelganlarni turli xil taomlar bilan mehmon qiladi, ushbu odat "yakdega", ya'ni "bir qozondan ovqat yeyish" deb ataladi. Shundan so'ng kuyov sochini olish udumi bajariladi, ya'ni kuyovning sochi olinib, yuviladi. Soch olish udumi so'nggida kuyovga yangi ko'ylak, ishton, ikki juft paypoq (goruk), ikkita xalat, do'ppi va "chalma" kiydiriladi.

Nikoh to'yi o'tganidan so'ng qishloq masjididan mulla taklif qilinib, nikoh o'qitiladi. Mulla yoniga bitta kosada suv ("nikoh suvi" – "obi nikoh"), uning ustiga bir yoki ikkita non qo'yiladi.

Kelin nikoh o'qish marosimida qatnashmaydi, uning yoniga ikkita guvoh yuboriladi va roziligi olinib, mullaga ma'lum qilinadi.

Nikoh o'qishi marosimidan keyin kelin yangi uyiga ketishga hozirlanadi. Karvon bilan birga kelinning seplari ham jo'natiladi, karvonni esa ashulalar bilan kuzatadilar.

Nazorat savollari:

1. Tojik xalqining etnogenezi to'g'risida nimalarni bilasiz? Manbalar asosida ma'lumot bering?
2. Tojiklarning mintaqaning boshqa xalqlari bilan etno-madaniy aloqalarini izohlang?
3. Tojiklarning antropologik tipi va uni o'ziga xos xususiyatlari haqida so'zlab bering?
4. Tojiklarni Markaziy Osiyo mintaqasining boshqa xalqlari bilan xo'jaligidagi o'xshash hamda o'ziga xos jihatlarini bayon eting?
5. Pomir xalqlarining etnogenezi va etnik tarixi to'g'risida so'zlab bering?
6. Pomir xalqlari antropologik tipini manbalar asosida izohlang?
7. Pomir xalqlari an'anaviy xo'jaligining o'ziga xos jihatlari to'g'risida ma'lumot bering?

VI BOB. TURKMAN XALQI ETNOLOGIYASI

Mavzuga oid tayanch soʻz va iboralar: Turkmaniston Respublikasi, dax-massagetlar, saljuqiylar, turkmanlar antropologiyasi, teke, yovmut, ersari, goʻklan, Kaspiyorti tipi, chumur, oʻtov, choʻqay.

6.1. Turkman xalqining etnogenezi va etnik tarixi

Turkmanlar asosan, hozirgi Turkmaniston hududida yashaydi. Turkmaniston – Markaziy Osiyoning janubiy-gʻarbida joylashgan davlat boʻlib, maydoni 491, 2 ming km²dan iborat. Turkmaniston Respublikasida 6,2 million kishi yashaydi. Poytaxti – Ashxobod shahri.

Turkmaniston shimolda Qozogʻiston, shimoliy-sharqda Oʻzbekiston, janubda Afgʻoniston va Eron bilan chegaradosh. Kaspiy dengizining sharqiy qismi Turkmanistonning gʻarbiy qirgʻoqlari boʻylab oʻtadi. Turkmaniston hududi 5 ta viloyatga boʻlinadi. Birinchi viloyat Amudaryoning oʻrta havzasida joylashgan boʻlib, bu yerda ersari, soluri, boyati, sakari mukri, xotab va olam turkmanlari istiqomat qiladi. Ikkinchi viloyat Murgʻob va Tejen vohalaridan iborat.

Uchinchi viloyat Kopetdogʻning togʻoldi va tekislik qismlari, Ateka, Sumbar va Chandir daryolari vodiysini oʻz ichiga olgan. Ushbu hududda goʻklan, murchali, nuxurli, qardoshli, anauli va tekinlar hayot yashaydi. Toʻrtinchi viloyat Turkmanistonning janubiy-gʻarbiy va Kaspiy dengizining sharqiy qirgʻoqlarini egallagan. Bu yerlarga XIX–XX asrlarda yovmut, ogurjali va evlyad turkmanlari koʻchib kelgan. Beshinchi viloyat Markaziy va Janubiy Qoraqum hududlaridan iborat boʻlib, Turkmanistonning shimoliy-gʻarbiy hududlarini Balxan deb ham atalgan. Turkmanistonning janubida Kopetdogʻ togʻlari (eng baland joyi 2942 m. – Rizo choʻqqisi), undan shimoliy-gʻarbda Kichik Bolxon (777 m gacha) va Katta Bolxon (1881 m gacha) togʻlari joylashgan.

Turkmaniston hududi qadimda Ahamoniylar, Salavkiylar va Parfiya davlatlari, Yunon-Baqtriya podsholigi, Eftaliylar, Turk

xoqonligi, Arab xalifaligi, Tohiriylar, Somoniylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar hamda Mo'g'ullar imperiyasi tarkibida bo'lgan. XIV asrning 70–80-yillaridan Turkmaniston hududi Temuriylar tasarrufiga o'tgan bo'lsa, XVI asrning oxiri – XVII asrda Xiva va Buxoro xonliklariga bo'ysungan, bir qismi Eron tarkibiga o'tgan edi. 1869–1885-yillarda Turkmaniston hududini Rossiya bosib oldi. 1917-yil noyabr-dekabr oylarida hududda sovet hokimiyati o'rnatildi. 1918-yilda TASSR (Turkiston muxtor sovet sotsialistik respublikasi tashkil etilgach, Turkmanistonning asosiy qismi (Zakaspiy viloyati, 1921-yil avgustdan Turkmaniston viloyati) uning tarkibiga kirdi. 1924-yil 27-oktyabrda Turkmaniston SSR tashkil topdi va SSSR tarkibiga kirdi. 1991-yil 27-oktyabr kuni mamlakatda “Mustaqillik kuni” deb e'lon qilindi.

Turkmaniston Respublikasining asosiy aholisi turkmanlar hisoblanadi. Shuningdek, bugungi kunda turkmanlar O'zbekiston, Shimoliy Kavkaz va Rossiyaning Astraxan viloyati hamda boshqa shaharlarda (50 ming nafar), Afg'onistonda (932 ming nafar), Eronda (1 mln 328 ming nafar) va Turkiyada (500 ming nafar) yashaydi. Turkmanlarning butun dunyo bo'yicha nufusi 8 mln nafar kishini tashkil qiladi.

Rasmiy til – turkman tili. Dindorlari asosan, sunniy musulmonlar. Yirik shaharlari: Ashxobod, Turkmanobod, Toshhovuz, Mari va Turkmanboshi.

Turkmanistonda rasmiy bayramlar bilan birga milliy bayramlar sifatida “Axaltekini otlari kuni”, “Suv kuni”, “Qovun kuni” va “Gilam kunlari” ham nishonlanadi.

Hozirgi vaqtda turkman xalqining etnogenezi muammolari to'liq o'rganilgan, deb bo'lmaydi. Chunki, etnik tarix va turkman etnogenezining ko'plab savollari javobsiz qolmoqda. Turkmanlarning o'ziga xos antropologiyasi va lingvistik tuzilishining tarixiy bosqichlari kam o'rganilgan. Turkman xalqining shakllanish davriga taalluqli savollar, ayniqsa, bahsli bo'lib qolmoqda. Ushbu muammolarning tarixiy va etnologik yechimi bir necha bor turkman olimlari hamda xorijlik izlanuvchilar e'tiborida bo'lib keldi. Ushbu savollarga javob topish o'rta asrlardanoq boshlangan.

Birinchi bo'lib turkmanlar haqida Abu Rayhon Beruniy o'zining qimmatbaho toshlarni o'rganishga bag'ishlangan “Минералогия” kitobida ma'lumot bergan va “turkman” nomining etimologiyasiga

doir fikr-mulohazalarini bildirgan. Keyinchalik ushbu muammo Mahmud Koshg'ariyning "Девону луғотит-турк" asarida ham o'z ifodasini topgan. Alloma turkmanlarning o'g'uz va qarluq qabilalari tarkibiga kirishi hamda o'g'uzlarning forsiyzabon o'troq aholi bilan yaqinlashishi natijasida o'zgarishi haqida tarixiy faktlarni yozib qoldirgan.

XIV asrda tarixchisi Rashiddin turkmanlarning Movarounnahr va Erondan qochib kelgan o'g'uzlardan kelib chiqqan hamda tashqi sharoitlar ta'sirida tojiklarga o'xshab borgan, deb yozgan edi. XVII asrda yashagan Xiva xoni Abulg'oziy Bahodirxonning "Шажарайи туркнома" asarida turkmanlarning kelib chiqishi va tarixi haqidagi o'rta asr olimlarining ma'lumotlari hamda xalq afsonalarini keltirgan.

G'arb davlatlarida ushbu mavzuga birinchi bo'lib fransiyalik tarixchi De Erbelo qo'l urgan edi. U o'g'uzlarning Amudaryoning orqa tomoni va Movarounnahrning chegara qismlariga joylashishi, ularning mahalliy aholi bilan qo'shilib ketishi, o'z tillarida avlodlarga xos dag'allikni saqlab qolganliklari hamda buning natijasida xurosonliklar ularni "turkman", ya'ni "turklarga o'xshash", deb atagan, deb yozgan edi.

J. Deginning "Шарқий халқларнинг умумий энциклопедияси" asarida turkmanlarning kelib chiqishiga boshqa tomondan yondashiladi. U o'g'uzlar boshqa turk qabilalari kabi qadimiy xunnlarning avlodi, deb hisoblagan edi. Mazkur olim o'rta asrlarda o'g'uzlarning ikki: g'arbiy va sharqiy qismga bo'linganini ko'rsatib bergan. G'arbiy o'g'uzlar XI asrda Gretsiya va Makedoniyaga, ularning sharqiy qismi esa Eronning chegara hududlaridagi viloyatlarga kirib borgan hamda ular turkmanlar deb atala boshlangan.

Rossiyada turkman etnogenezi yoritish bo'yicha dastlabki tadqiqotlar XVIII asrda boshlandi. Chunonchi, M. N. Karamzin o'g'uzlarni qadimgi rus yilnomalarida turklar bilan bir, deb hisoblagan edi. O'z navbatida, ushbu fikrlar M. I. Pogodin va D. I. Iloviyskiylarning izlanishlari uchun asos bo'lib xizmat qildi.

1836-yilda S. G. Karelin o'z ekspeditsiyasi bilan Kaspiy dengizining sharqiy qirg'oqlarida bo'ldi. U turkmanlarning kelib chiqishi va vatani to'g'risida afsonalarni yozib oldi hamda bu borada ko'plab ma'lumotlar to'pladi. S. G. Karelin esa turkmanlarni qadimgi massagetlar bo'lsa kerak, deb yozgan edi. XIX asrning 60-yillarida venger sayyohi X. Vamberi turkmanlarning hayoti va turmushi ustida

qimmatli etnologik kuzatishlar o'tkazdi. Shuningdek, M. T. Xautsning "O'g'uz qabilalari" asarini alohida ko'rsatish kerak. Ushbu asarda muallif turkmanlarning u yoki bu darajada eronlashgan turklar, degan g'oyani ilgari surgan edi.

XIX asrning oxirlarida Urxun yozuvlarini o'rganishning boshlanishi bilan o'g'uz va turkmanlarning etnogenezi muammolari yanada dolzarblashdi. Mo'g'ulistondagi qadimgi turk yozuvlarining deshifrovka qilinishi o'g'uzlarning Markaziy Osiyodan kelib chiqqanligi haqidagi fikrlarni yanada jonlantirdi.

Turkman etnogenezini o'rganish borasida V. V. Radlov va V. V. Bartoldlar ham shug'ullandi. Tadqiqotchilar "turkman" nomi X asrda arab adabiyotida eslatilgani, ushbu atama "to-ku-mong" nomi bilan xitoylarning VII asr "Tun'-Dyan" ensiklopediyasida keltirilganligini qayd etgan edi. Ular qadimgi Urxun yozuvlarini o'rganilishi natijasida o'rta asrlarning boshlarida O'rta Osiyoga ko'chib kelgan Markaziy Osiyolik qabilalarni o'g'uzlar deb atagan, degan xulosaga kelgan.

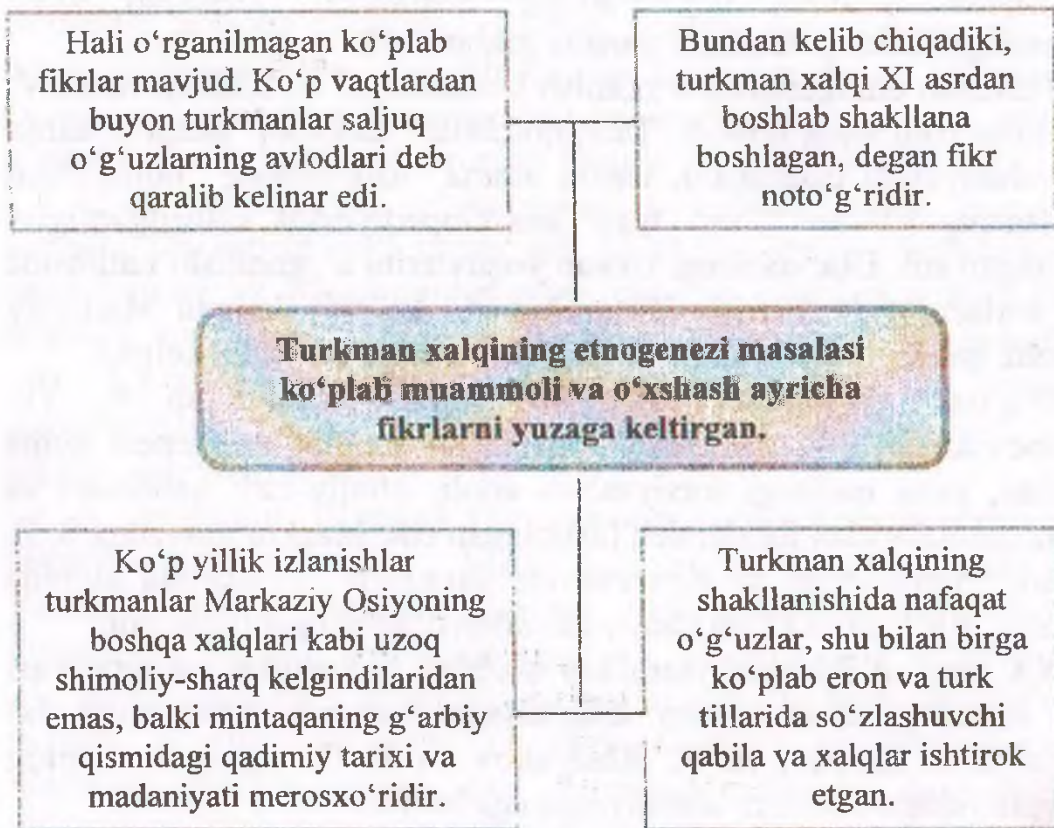
O'g'uz va turkman etnogenezi muammolari bilan A. Yu. Yakubovskiy ham shug'ullangan edi. U turkmanlar etnogenezi uchta qismdan, ya'ni qadimgi forsiyzabon aholi, eftaliy-turk qabilalari va o'g'uz qabilalaridan iborat, deb hisoblagan edi. Mazkur mavzuga S. P. Tolstov "Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари" to'plamda alohida to'xtalib, o'g'uzlarni O'rta Osiyo tub aholisi, deb hisoblagan edi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab turkmanlar etnografiyasi bilan mahalliy olimlar ham shug'ullana boshladi. Chunonchi, bu borada G. I. Karpov, A. A. Roslyakov va S. G. Og'ajonovlarning ilmiy tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Turkmanlar etnogenezida mahalliy dax-massaget, shuningdek, sarmat va alan qabilalari, qisman qadimgi Marg'iyona, Parfiya va Xorazm davlatlari aholisi qatnashgan. I ming yillik o'rtalarida Kaspiybo'yi cho'llarida turkiy qabilalar va IX asrlardagi o'g'uzlar turkmanlarning etnogenezida muhim rol o'ynagan. O'g'uzlarning asosiy guruhi XI asrda shimoliy-sharqdan kelib, mahalliy aholi bilan aralashib ketgan.

XI asrda saljuqiy qabilalari turkmanlar yashaydigan hududlarga kela boshlaydi. O'g'uz, alan va qipchoq qabilalarining qisman xorazmliklar bilan qo'shilishi natijasida yangi qavmlar paydo bo'ladi. Demak, "turkman" nomi dastlab X asr oxirlarida paydo bo'lgan.

XIV–XV asrlarda Kaspiy dengizi atroflari, Mang‘ishloq yarim oroli, Sariqqamish ko‘li, Qoraqum, Xorazmning g‘arbiy va shimoliy chegaralarigacha bo‘lgan hududlarda turkmanlar joylashgan edi. Ular asosan, yetti qavmdan iborat bo‘lgan: *teke, yomut (yovut), ersari, sariq, chovdur, go‘klan, salir* va boshqalar. Ko‘pincha ushbu urug‘ qabilalar bir-birlariga qo‘shilib ketib, qadimgi o‘z nomlarini unutgan, natijada yangi urug‘ qabilalari paydo bo‘lgan.

Turkman xalqining shakllanish jarayoni mo‘g‘ullar istilosidan keyingi davr (XV asr)da tugaydi. XV asrga kelib turkman xalqining shakllanish davri nihoyasiga yetgan. Ushbu davrda turkmanlarga ayrim o‘g‘uz bo‘lmagan turkiy qabilalar, shu jumladan, qisman qipchoqlar ham kelib qo‘shilgan. Turkmanlarda qabila-urug‘larga ajratish saqlanib qolgan. Ulardan eng yiriklari *tekelar, yomut (yovut)lar, ersari, salirlar, sariqlar, go‘klan* va *chavdirilar* hisoblanadi.

Teke – turkman urug‘laridan biri bo‘lib, XVII–XVIII asrlarning birinchi yarmida Bolxon tog‘i vodiysi, Xorazm va Amudaryo bo‘ylarida yashagan va ularning katta bir qismi Tajan vohasini

egallagan edi. Tekelarning asosiy qismi XVIII asr oxiri – XIX asrning boshlarida Axaltaka va Murg‘ob vodiylariga ko‘chib o‘tgan edi.

Tekelar ikki guruh: otamish (beg, anouli va vekil nomli yirik urug‘larga) va to‘xtamishga bo‘lingan. 1897-yilda tekelardan Murg‘ob vohasida 20000 ta, Tajan va Qaahqada 7000 ta, Axalda esa 9000 ta xo‘jalik mavjud bo‘lgan. Tekelar dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan. XIX asrning boshlarida tekelar boshqa turkman qabilalari bilan aralashib, turkman xalqi tarkibiga singib ketgan.

XVIII – XIX asrlargacha turkmanlar yuqorida ta'kidlanganidek, yetti yirik qavmga bo‘linishni saqlab qolgan edi. Ushbu toifa o‘z navbatida to‘rt elga bo‘lingan: *gara, bekovul, ulugdepe va gunesh*.

Gara qavmi chekich, quraysh, islom, boy, uga, tagam, mamish, yabanlar;

Bekovul qavmi lambe, sarli yerli ushaqom, tog‘achi, kultak;

Ulugdepe qavmi garama, surxi, surx, chatroq, oqteri, aji esenmengli, giziloyoq, etbosh, denaji, chakir, gabasoqol, sulaymon, omar, gizilja;

Gunesh qavmi gurama gunesh ellaridan iborat.

Teke elini ikki nasl – nasab avlodlari tashkil etgan: otamish va to‘xtamish.

Otamish avlodi sichmaz hamda bag‘shi avlodlaridan iborat. Sichmaz avlodi sichmazning o‘zi bilan uch urug‘ qavmlaridan, bag‘shi avlodi esa bag‘shi, dashayoq, bo‘rkun, sultoniz qavmlaridan tashkil topgan.

To‘xtamish nasl – nasabini beg va bekil avlodlari tuzgan bo‘lib, beg avlodi, gongur, omonsha – gukche qavmlariga, bekil avlodi esa ganjiyusup, yazi – yusuf, gagsual, ariq – garaj, gofa va bukri qavmlariga ajraladi.

Teke eliga mujevur avlodi ham kiradi.

Yovmut (yovmut) eli: ham ikki nasl – nasabga bo‘linadi.

Bayramali nasabi sayak, o‘kuz, ursuqchi, ushak urug‘lariga bo‘linadi.

Sariq qabilasi suqti, bayrach, alasha, xerzeki, gazmilmirad, bedeng, gal – bosh urug‘laridan;

Choudur qabilasi igdir, chovdur (gara - chodur), yabdal, bo‘zaji, burunchi qavmlaridan tashkil topgan.

Turkmanlarning yana boshqa bir qancha kichik qabila va urug'-qavmlari mavjud bo'lganligi bizga ma'lum: afg'on, arab, gurd, qipchoq, aymoq, girey, gazak, galmik, garamugol, tut, gullar va h.k.

XV–XVI asrlarda Turkmanistonning shimoliy tumanlarida chovdur va ularning qarindoshlari bo'lgan abdal va arabli qabilalari yashagan. Ushbu qabilalarning hammasi birga qo'shib, esen-xoni, ya'ni Hasan eli deb yuritilgan. Qolgan urug'-qabilalar sain-xoni deb atalgan.

Sariqamish qo'li atroflari va katta Balxanda turkmanlarning teke, salir hamda yovmut qabilalariga qarashli urug'-qavmlar yashagan. Mazkur qabilalar orasida eng nufuzlisi salir qabilasi hisoblangan. Salirlar ichki salir deb ham atalgan bo'lsa, teke, yovmut, sariq urug'lari esa tashqi salirlar nomi bilan yuritilgan.

Yazir (qoradoshli), emreli, nuxurli va qisman bayat urug'lari Turkmanistonning janubiy qismida yashagan.

XIX asrning 80-yillarida Turkmaniston Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, ular (turkman qabilalari)ning etnik birikish jarayoni tezlashgan, ammo qabilaviy bo'linish saqlanib qolgan. Yirik qabilalaridan teke turkmanlari Murg'ob havzasi va Tajanda, yovmutlar Kaspiy bo'ylari hamda Xiva xonligida, ersarilar Amudaryo vodiysida, salirlar, sariqlar, go'klan va chovdurlar Xiva xonligida yashagan. Xo'jalik madaniy jihatidan turkmanlar ko'chmanchi (chorvador) va o'troq dehqon (chumur)larga bo'lingan.

Xullas, turkmanlar Markaziy Osiyoda yashovchi boshqa xalqlarlan uch jihati, ya'ni milliy kiyinish madaniyati, gilamlari va mashhur axaltekini otlari bilan boshqalardan farqlangan. Mahalliy aholining fikriga ko'ra, aynan kiyim-kechaklar, gilamlar va otlar turkman xalqining milliy o'zligining ramzi hisoblangan.

6.2. An'anaviy xo'jaligi

Turkmaniston aholisi o'ziga xos xo'jalik mashg'ulotlariga ko'ra, oltita tarixiy-madaniy hududga bo'linadi.

Birinchi – O'rta Amudaryo havzasi. Ushbu hududdagi suv bilan bog'liq vaziyat Turkmanistonning boshqa yerlariga qaraganda nisbatan yaxshiroq. Dastlabki yillardanoq turkmanlar dehqonchilikdan tashqari chorvachilik bilan ham shug'ullana boshlagan. Barcha turkman qabilalari (ersari, solir, bukri, saqar va boyat)ning

dehqonchilik bilan shug'ullanganlarining dalili sifatida qadimgi sug'orma dehqonchilik tizimini ta'kidlash mumkin. Dehqonchilik va chorvachilik bilan birga Amudaryo bo'yi turkmanlari pillachilik, tikuvchilik hamda teri oshlash bilan shug'ullangan. Turkman dalalarida paxta, kunjut, arpa, bug'doy va dukkakli o'simliklar yetishtirishgan.

Ikkinchisi – Xorazm atrofidagi Turkman viloyatini o'z ichiga oladi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, XVII asrdan boshlab turkmanlar yarim o'troq hayot tarziga o'tgan. Xiva xonligi turkmanlari xo'jalikning kompleks turiga ega bo'lgan dehqonchilik-chorvachilik-baliqchilikni o'zida mujassam etgan. Shimoliy Xorazm turkmanlari paxta, bug'doy, arpa, guruch, mosh, qovun, tarvuz hamda tamaki yetishtirgan, ularni xo'jaligining muhim eng muhim tarmog'i pillachilik edi.

Uchinchisi – Murg'ob va Tajan viloyatlari. XIX asrgacha ushbu hududdagi turkmanlarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan. XIX asrning oxirida esa asosiy mashg'ulotning turi sug'orma dehqonchilikka aylandi. Murg'ob turkmanlarning hayotida hayvon boqish katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ular qorako'l qo'ylarini boqqan, shuningdek, bu yerda pillachilik ham rivojlangan. Savsan, begrez va serinde kabi shoyi gazlamalariga talab katta bo'lgan.

To'rtinchisi – Tog'oldi Kopetdog' tekisligi, Sumbar va Chandir vohalari kirgan.

Beshinchisi – Janubiy-g'arbiy Turkmaniston va Kaspiy dengizining sharqiy qirg'oqlarini o'z ichiga oladi. Ushbu viloyat dengiz yaqinligi tufayli aholi asosan, chorvachilikdan ko'ra dehqonchilik va baliqchilik bilan shug'ullangan. Shuningdek, mazkur viloyatning ba'zi hududlarida neft ham qazib olingan. Turkmanlarning bir qismi Kaspiy dengizning sharqiy sohillaridagi neft va tuz konlarida mehnat qilgan. Ularda savdo-sotiq yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, ayniqsa, Eron, Buxoro va Xiva xonligi bilan savdo aloqalari nihoyatda rivojlangan edi. Mari va Turkmanistonning ayrim shahar (qal'a) hamda qishloq (ovul)larida katta bozorlar bo'lgan.

Zamonaviy Turkmaniston sanoatining yetakchi tarmoqlari – neft va gaz qazib chiqarish, energetika, kimyo, mashinasozlik, yengil, oziq-ovqat (yog'-moy, vinochilik) va binokorlik materiallari sanoati tashkil qiladi. Buzmayin GRES, Turkmanboshi, Nebitdog',

Turkmanobod, Mari va Gugurtdog'da issiqlik elektr stansiyalari barpo etilgan.

Neft qazib chiqarish va uni qayta ishlash Turkmanistonning g'arbiy tumanlarida olib boriladi, Cheleken g'arbida dengiz tubidan neft qazib olinadi. Asosiy gaz konlarini Gazo'choq, Naip, Shatlik, Gugurtdog va boshqalar tashkil etadi. Neftni qayta ishlash tarmog'ida benzin, kerosin, dizel yonilg'isi, mazut, bitum, elektrodli koks, kir yuvish vositalari, kimyo sanoatida natriy sulfat, yod, brom, oltingugurt, mineral o'g'it, oltingugurt kislotasi, superfosfat va ftorli alyuminiy ishlab chiqariladi. yengil sanoat paxta, jun, pillani dastlabki qayta ishlash, ip gazlama, jun va ipak gazlama, trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish, qorako'l oshlash, pillakashlik, tikuvchilik, ko'nchilik hamda poyabzal korxonalaridan iborat. Yog'ochsozlik, poligrafiya va shisha sanoati ham muhim tarmoqlar sirasiga kiradi. Asosiy sanoat markazlari Ashxobod, Toshhovuz, Turkmanobod, Mari, Turkmanboshi, Nebitdog' va Bayramali shaharlari hisoblanadi.

Oltinchisi – Qoraqumning markaziy va janubiy qismlarini o'z ichiga oladi. Bu yerda asosiy mashg'ulot turi chorvachilik bo'lib, asosan, qo'y, echki va tuya boqilgan. Sug'orma dehqonchilikning asosiy turlari paxta va bug'doy yetishtirish hisoblangan.

Chorvachilik. Turkmanlarning aksariyat urug'lari orasida chorvachilik muhim o'rin egallaydi. Chunki, turkman qabilalarining ko'pchiligi chorvador urug'-qavmlar bo'lgani uchun mazkur soha asosiy mashg'ulot vazifasini bajargan. Turkmanlar qisman dehqonchilik bilan shug'ullangan. Chorvachilikda asosan, quyruqli qo'y-qo'zilar boqilgan. Chorvador urug' qabilalar ham aslida ikkiga bo'lingan: chorva va chamri (chamru).

Chorvalar uy hayvonlarini yaqin uzoq yaylovlarga olib chiqib, bir yerdan ikkinchi yerga ko'chib yurgan. Chamri xalqi esa bir yerda o'tov qurib, o'troq hayot kechirgan. Chorvani qo'lda boqib, ekin ekish bilan kun kechirgan.

Amudaryo qirg'oqlarida yashovchi no'xurli, anauli, murchali va bayat qabilalari qadimdan chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan. XVI–XVIII asr boshlarida turkmanlarning shimoliy hududlarga ko'chib o'tishi ularning xo'jalik hayotida dehqonchilikning rolini oshirgan, bu esa turkmanlarni o'troq hayotga o'tishiga olib kelgan. XVIII asrda dehqonchilik chorvachilik bilan birga turkmanlarning

asosiy mashg'ulotiga aylangan. Ushbu sohalarning xususiyatlari tabiiy sharoit, urf-odat va an'analariga chambarchas bog'liq bo'lgan.

Turkmanlar dunyoga o'z otlari bilan, ayniqsa, axalteken otlari juda mashhur. Zotdor otga "Axaltekin" nomining qo'yilishida ikki so'z asos bo'lgan: Axal (Turkmanistondagi tarixiy viloyat) va teke (turkman qabilasi, Axal hududida yashovchilar). Mutaxassislar ushbu zotning qadimiyligi besh ming yilni tashkil etishini ta'kidlaydi. Turkmanistondagi Axaltekin otlarining soni uch mingdan ortadi va ushbu ot o'zining zotdorligi va go'zalligi bilan ajralib turadi. Axaltekin otlari Turkmanistonda o'ziga xos iftixor timsoliga aylangan, davlat ramzlarining markazidan o'rin olgan va qator xorijiy mamlakat rahbarlariga eng oliy hadya sifatida tortiq qilinadi.

Turkmanlar chorvachilik bilan bir qatorda mazkur xo'jalik tarmog'iga bog'liq bo'lgan boshqa kasblar ham rivojlangan. Bularga teri oshlash va jun mahsulotlari, gilamdo'zlik, palos tayyorlash hamda tikuvchilik kirgan.

Har bir urug' chorvani o'ziga tegishli hududda boqqan. Yirik chorvadorlarning qo'lida minglab qo'y-qo'zi va yuzlab tuyalar mavjud bo'lib, ular yana juda ko'p yaylovlar va suv manbalariga egalik qilgan. Kambag'al chorvadorlarga ancha qiyin edi, chunki, ular o'z qudug'i bo'lmaganligi uchun quduq suvidan foydalangan. Buning evaziga ular boyning chorvasini boqib, qudug'ini tozalab berishi kerak edi. Ozigina chorvaga ega bo'lganlari esa o'z mollarini boyning hayvonlariga qo'shib, o'zi esa uning yerida ishlab berishi kerak edi. Yollanma mehnatning gullukchi va xizmatkor shakllari mavjud bo'lgan. Turkmanlarning dengizga yaqin hududlarida yashovchi urug'lari baliqchilik bilan ham shug'ullangan.

Dehqonchilik. Qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i dehqonchilik bo'lib, unda paxtachilik asosiy o'rin egallaydi. Vohalar va tog' yon bag'irlarida asosan, ingichka tolali paxta yetishtiriladi. Donli ekinlardan bug'doy, arpa, sholi, oq jo'xori va makkajo'xori, yem-xashak ekinlari, poliz ekinlaridan qovun va tarvuz yetishtiriladi. Bog' va tokzorlar ko'p bo'lib, Atrek daryosi va uning irmoqlari bo'ylarida subtropik ekinzorlar (anor, zaytun, anjir, bodomzorlar) ekilgan.

Azal-azaldan turkmanlar sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangan. Bug'doy, jo'xori, arpa, paxta, kunjut, sholi, beda, qovun, tarvuz va qovoq yetishtirilgan, shuningdek, kuzgi bug'doy –

guyzluk ekilgan. Sabzavotlarni asosan, qadimdan o'troq hayot kechirib kelayotgan onauli, maxinli, murchali, maxtumi va go'klan urug'lari ekkan. Uzum yetishtirish va bog'-rog'lar o'stirish bilan kam shug'ullanilgan. Mamlakatning deyarli barcha hududlarida piyoz ekilgan.

yer yog'och omoch va temir uchli azal kunda bilan haydalgan. Hosil o'roq bilan o'rib olinib, don xirmonda chorva mollari yordamida yanchilgan. Tegirmon, kash-kash va juvozlar qurilgan. Ekinlarni sug'orish uchun hovuzlar qazilgan. yer go'ng, kul va eski tuproq bilan o'g'itlangan.

Hunarmandchilik. Temirchilik, qurolsozlik, zargarlik, ko'nchilik va duradgorlik hunarlari Turkmanistonning hamma joylarida keng tarqalgan. Kosiblar o'z uyi va ovullarda mehnat qilgan.

Ayrim hunar turlari bilan ma'lum ovullar, alohida urug' yoki qabilalar shug'ullanib kelgan. Chunonchi, kulolchilik asosan, Chorjo'y atrofidagi hunarmandlar orasida keng tarqalgan. No'xurilar, ayrim marvlik tekelar, shuningdek, Hasan ko'li va Kumushtepa hunarmandlari o'tovlar uchun zarur qismlar yasash bilan mashhur bo'lgan. Yaz urug'i a'zolari egar-jabduq, yari-gukchalar, yog'ochdan idish-tovoq, burkuz urug'i vakillari esa qamchi tayyorlash bilan shug'ullangan.

Xonadonlarda gilamdo'zlik va shoyi to'qish bilan shug'ullanilgan. Hunarmandlar orasida zargar va kumushchilar qariyb har bir ovulda bo'lgan.

Gilamdo'zlik. Turkmanlar qadimdan o'z gilamlari bilan dong taratgan. Turkman gilamlari Markaziy Osiyodan tashqari bo'lgan hududlarda ko'chmanchi madaniyatning mashhur namunasi hisoblanadi. Turkman xalqining badiiy ijod namunasi gilamlarda aks etganligi uning mashhurligini ta'minlagan.

Gilam ko'chmanchilarning bayramlarida, urushlarda va tinch kunlarida doimiy hamrohi bo'lgan. Sharqda gilamlar qanchalik qimmat bo'lmasin, faqatgina turkman gilami etnik ramz darajasiga ko'tarilgan. Undagi ranglar va faqat turkmanlarga xos shakllar kishining hayratini oshiradi. Chunki, aynan turkman gilamlarida qadimiy an'ana, shakl va ranglar asl hoida saqlanib qolgan. Xullas, serjilo va bejirim turkman gilamlaridagi ranglar o'z mazmun-mohiyati ega. Masalan, gilamlardagi oppoq rang yo'llarning oq bo'lishiga

ishora bo'lsa, yashil rang hayot mazmunini ifoda etadi. Qizil rang esa tomirlarda oqib turgan qon – tiriklik belgisidir.

Turkman gilamlari asrlar davomida shakllangan uslubda, hech bir zamonaviy uskunalarsiz to'qilgan, bitta gilam uchun oylab, ba'zida esa yillab mehnat qilingan. Gilam to'qish san'ati turkman ayollarining eng muhim mashg'ulotlaridan biri bo'lgan. Eng yaxshi gilamchilar haqidagi hikoyalar xalq xotirasida saqlanib qolgan. Gilam to'qish san'ati avlodan-avlodga, onadan qizga o'tgan. Qizlar gilam to'qishga 5–6 yoshdan o'rgatilgan. Bora-bora qizlar ushbu hunarni puxta egallab borgan. Ammo, gilam to'qish hunarmanddan katta jismoniy kuch va sabr hamda tajribani talab qilgan. Shuning uchun qizlar mahoratli gilamchi darajasiga faqatgina 25 yoshga to'lgandagina erishgan. Turkman gilamlariga xos bo'lgan belgilardan yana biri shuki, unda samoviy, mifologik va etnik timsollar joy oladi. Ba'zida esa to'shaladigan gilamlarda nishonlar tizimi yoki o'ziga xos qabilaviy emblemalar aks etadi. Eng ko'p tarqalgan nishonli kompozitsiya geliviy bo'lsa, eng qiyini esa darvoza kompozitsiyasidir. Darvoza kompozitsiyasi ko'p komponentli naqshlar va bir qancha arkalardan iborat. Turkman gilamlari kompozitsiyalarida dekorativ “Ansi” tasvirlarida dunyoning yaratilish tasvirlari o'z ifodasini topgan.

Turkmanlar 30 dan ortiq gilamdo'zlik mahsulotlaridan foydalangan. Ularni 3 guruhga bo'lish mumkin.

1. O'tovlarda ishlatiladigan gilamlar “xoli” yerga to'shaladigan gilam. “Ansi” – eshikka osiladigan gilam; “chuval”, “tuvra” “torba”, “mafrach” – narsalarni saqlash uchun ishlatiladigan turli qoplar.

2. Diniy marosimlarda ishlatiladigan gilamdo'zlik mahsulotlari “Namozliq” – namoz o'qiladigan gilam, “joynamoz” “Oyatliq” – motam marosimlarida ishlatiladigan gilamlar.

3. Hayvonlar uchun ishlatiladigan gilamdo'zlik mahsulotlari (to'qim).

Turkmanlar to'qigan tukli gilamalar o'zining tugunlari, ya'ni sochoqlari bilan farq qiladi. Ba'zi tugunlar yakka va uch tomonlama to'qiladi. Turkman gilamdo'zligida har xil to'qish usullari mavjud; solurlarda o'ng tomonlama assimetrik va kuchli depressiyali; chovdurlarda kuchsiz depressiyali; tekinlarda chap tomonlama assimetrik; sariqlarda – simmetrik va boshqalar.

Bu shundan dalolat beradiki, turli qabila-urug'larda to'qilish usullari har xil vaqt va joyda paydo bo'lgan (assimetrik to'qimi Eron an'anasini o'zida aks ettirsa, simmetrik esa Kavkaz an'anasini namoyon qiladi).

Gilamlarning har birida ikki mingdan tortib besh minggacha, ba'zilarida esa hatto o'n mingtagacha to'qima bo'lishi mumkin. Turkman gilamlari qo'y, tuya va echki junlari, paxta va ipakdan to'qilgan. Odatda, gilamlar och qizil yoki maymunjon rangiga bo'yalgan.

Transport. Qatnovda asosan, otlardan foydalanilgan, axaltekin va yovmut otlarida yurilgan. Yuklar tuyalarda tashilgan. Turkmanlarda uch xil tuya boqilgan: yakka o'rkachli (arvana), qo'sh o'rkachli (bugra) hamda ularning chatishganlari. Yo'li yaxshi, bir muncha tekis joylarda Xivaning ikki g'ildirakli aravasidan foydalanilgan. Eshak arava, ba'zan esa tuya aravalar ko'p ishlatilgan.

Dengiz yaqinida yashagan turkmanlar kema va novlarda yuk tashiganlar. Uzun va ingichka qayiq (taymun, yek merdem)lar ham ko'p bo'lgan.

6.3. Moddiy madaniyati

An'anaviy turar-joylari. Turkmanlar qadimda butun umrini deyarli yaylov va o'tovlarda o'tkazgan. O'tov ularning asosiy va eng ko'p tarqalgan uyi hisoblangan.

Turkman o'tovlari ko'rinishidan hamma joyda deyarli bir xil bo'lgani bilan bir-biridan farq qilgan. O'tovni usti va atrofida bog'langan yup – to'qima lenta mintaqaga qarab turli rang va ko'rinishda bo'lgan. Ayrim o'tovlarning usti yotiq, yassiroq, ba'zilar esa cho'qqi ko'rinishda ishlangan. Chunonchi, yovmutlarda o'tovning tepasi va gumbazi boshqa urug'larnikiga qaraganda pastroq bo'lsa, chovdurlarniki esa baland va uchli qilib ishlangan. O'tovning

tashqarisi bilan ichkarisiga darmiq, ya'ni bezakdor tasma bog'lab qo'yilgan.

Turkmanlarda kichik o'tovlar ham bo'lib, ushbu o'tovlarni ular oroshga yoki gushtdikme (kichkina o'tov) deb ataganlar. Oroshalarning panjara – terimi bo'lmagan, namat ustidan esa palos va gilamlar to'shalgan. Xo'jalikda kerak bo'ladigan jamiki buyumlarning o'z o'rni va joylashtirish tartibi bo'lgan. O'tovga kirgan kishi turli joylarga osilgan non, tuz, idish va ip-igna solinadigan xaltalar hamda boshqa har xil jun xaltalarni ko'rishi mumkin edi. Kiraverishda o'ng tarafda mis, yog'och va sopol idishlar hamda samovar joylashgan. Ro'parada ko'rpa-yostiqlik, namat, kigiz, gilamlar, yon-atrofida bug'doy va un solingan qoplar hamda egar-jabduqlar joylashgan. O'tovning to'rida sandiq va belanchak (sallanchak) turgan.

XIX asrda ayrim urug' vakillari o'zlari uchun alohida qal'a qura boshlagan. Bunday qal'alar ko'proq teke qavmiga tegishli bo'lgan. Teke ovullari uch-to'rt xo'jalikdan iborat bo'lib, dasht cho'l yerlarda quduqlar atrofida joylashgan.

Hovli qal'a yonida xilma-xil xo'jalik binolari qurilgan: otxona, seyixxona, dueetiqlik (tuyaxona), molxona (qo'yxona), somonxona, ombor va h.k.

Har bir hovlida albatta, ayvon qurilgan. Ayrim qabilalar, chunonchi, Xorazm turkmanlarida quyoshga qarama-qarshi qilib tersayvon solingan. O'ziga to'q turkmanlarning hovlilari ichkari va tashqariga bo'lingan. Yovmutlar bilan yemreli qavmlariga qarashli hovlilarda xo'jalik va turar-joy binolari hovlining ikki chekkadagi devorlari bo'ylab qurilgan va hovlining o'rtasi ochiq holatda bo'lgan. Turkmanlarda chayla – chatma ham qurilib, uning devorlari shoxbutoqlik, qamish yoki yog'ochlardan iborat bo'lgan, tomiga es shoxshabba to'shalgan va ustidan loy bilan suvalgan. Keyingi vaqtda xom yoki pishiq g'ishtdan tomi yassi va tekis qilib uy solish odati keng tarqalgan.

Milliy kiyimlari. Turkman erkaklarining kiyimlarida qadimiy urf-odat va an'analar ta'siri deyarli sezilmaydi, ammo xotin-qizlarning milliy kiyimlarida farqlar mavjud. Bundan tashqari, qaysi xalq bilan uzoq vaqt qo'ni-qo'shnihilik qilib kelganiga qarab turli turkman qavmlarining kiyimlarida ichki va tashqi ta'sir yaqqol sezilib turadi. Ayniqsa, Kavkaz xalqlari va eroniylar kuchli ta'sir ko'rsatdi. Xiva turkmanlari kiyim-kechaklarida o'zbek bilan qozoqlarning kiyinish

an'analari o'z ifodasini topgan. Sariq turkmanlari Buxoro vohasi aholisi kiyim-kechaklariga o'xshab kiyinadi.

Turkman erkaklarining kiyimlari balaq (ishton), yengi uzun ko'ylak, qavilgan chopon (don)dan iborat bo'lib, boshiga kerlin yoki kubanka (tepassi, va eni ensiz) telpak, oyog'iga choriq, cho'ponlar esa yelken kiyadi. Ayollari balaq (uzun ishton), ko'ylak, yengsiz kemzor (kamzul), oldi guldor qavilgan to'n (chabit), boshiga bo'riq, bog'mach, o'ramak xasaba va topon kabi bosh kiyimlari, oyog'iga esa kovush yoki poshnali poyafzal kiyadi.

Erkaklarning ko'ylagi oldin yoqasiz tikilgan bo'lsa, endilikda tik yoqali ko'ylak kiyish odatga aylanmoqda. Lekin, turli qavm erkaklari bilan ayollarning kiyim-kechaklari bir-biridan ma'lum darajada yo bichilishi, tikilishi yoki tashqi bezagi bilan ajralib turadi. Masalan, erkaklar kiyadigan don, chopon va chakmonlar, garchi tikilishi jihatidan hamma yerda bir xil bo'lsa ham, matoning rangi, ko'rinishi hamda nomi bilan farqlanadi. Qadimda to'nning uzun yenglari qo'lni yopib turadigan qilib tikilgan bo'lib, yon tomonlarini kesib, unga cho'ntak o'rnatilgan. To'nning etagi, yoqasi va cho'ntaklarining chetiga tasma hamda uqa tikilgan. To'nlarning xivali don, girmizi don va astaroma chopon, ya'ni oqtoy xillari keng tarqalgan edi. Turkmanlarning chakmoni tuya junidan tikilgan bo'lib, sovuq kunlari chopon bilan to'n yoki po'stin – ichmek kiyilgan. Dengiz bo'yida yashaydigan yovmutlar, ilgari kurt bichim to'n kiyishni yoqtirar edi (kurdacha bichimda bo'lgani uchun shunday deb atalgan).

Oyoqlariga choriqdan tashqari cho'qay va chapak (shippak) ham kiyib yurganlar. Cho'qay – buzoq terisidan uchi qayrilgan va gajakdor qilib tayyorlangan poyafzal bo'lsa, choriq esa yaxlit teridan tikilgan va oq paytava o'rab kiyiladigan oyoq kiyimi hisoblangan.

Taqinchoqlari. Turkman ayollari bezak-taqinchoqlarni juda yoqtiradi. Shu sababli, ularning quloq, qo'l, bosh va burunlariga xilma-xil taqinchoqlarni taqib yurganligini ko'rish mumkin. Kim, qanday bezak taqqaniga qarab qaerlik va qaysi tabaqaga mansub ekanini ajratib olish oson bo'lgan. Bolalarga kumush tanga va munchoqlardan yasalgan turli-tuman taqinchoqlar taqib qo'yilgan. Qiz bolalarning bosh kiyimlari hisoblangan do'ppi, telpak va qalpoqlar, ayniqsa, chiroyli rangdor qilib bezatilgan bo'lsa, katta yoshdagi o'g'il bolalarning bosh kiyimida hyech qanday bezaklar uchramaydi. Qiz bolalar telpagining chetlariga turli xil shakllar berilib, tepasiga g'upba

deb ataladigan bezak o'rnatilgan bo'lsa, bo'yinlariga esa tanga, munchoq va nishon osilgan shoda taqilgan.

Turkman ayollari ko'ylak va choponlarining ko'krak qismiga apbasi osib yuradi. Apbasini quloq (teshik)li tanga yoki tangasimon ko'rinishida kesilgan kumush parchalaridan ipga tizib yasaydilar. Ayollar sochlariga yosiq osib, kokillarini turli xil tanga yoki medalon hamda kalitlar bilan bezatganlar. Qo'llarida bizelik deb ataladigan bilakuzuk, quloqlariga uzuk – tulak xalqa, isirg'a, buranlariga esa irebek taqqanlar. Endilikda turkman ayollari taqinchoqlarida burun xalqalarini kam uchratish mumkin.

Taomlari. Turkmanlar o'zbek va qoraqalpoqlarga o'xshab, asosan, sut va sut mahsulotlarini ko'p iste'mol qiladi. Ularning churek deb atalgan noni, ayniqsa, mashhurdir. Shuningdek, jo'xori non, vaqt tig'iz paytlarda esa chuchuk xamirdan patir non yopiladi.

Turkmanlarda go'shtli taomlar ko'p bo'lib, bundaylar sirasiga go'shtli churba (sho'rva), gaynatma, dograma sho'rva, govurma, govurdok, palov, shara yoki konab (kabob) kiradi. Turkmanlar go'sht qoqisini juda yaxshi ko'radi, shuning uchun tuya va qoramol go'shtini ham shu tariqa tilim-tilim qilib tuzlab, shamolda quritadilar. Qo'y go'shtini ham shu tariqa tayyorlab, qoringa yoki chala qovurib, idishlarga solib qo'yadilar. Yangi go'sht tugagan vaqtda ana shu qovurma go'sht ishlatiladi va gara cho'rba qaynatiladi.

Quyov, jayron, kiyik va kaklik hamda osyotr balig'i go'shti ko'p istemol qilinadi.

Ko'k choy, ayrim joylarda esa qora choy ichiladi. Nonushta dasturxoniga qovun qoqi va jiyda albatta qo'yiladi.

Oilaviy marosimlari. Turkmanlarning to'yi avvalo, kelin va kuyovning qarindoshlari tomonidan kelishuvidan boshlanadi. Kelishuvdan so'ng kelin va kuyovning qarindoshlari tomonidan to'ygacha bo'lgan urf-odatlar bajarilgan. Kelin va kuyov qarindoshlari tomonidan to'yga ancha oldin tayyorlangan. Yig'ilish, ya'ni (genesh to'y)da yaqin qarindoshlar, do'stlar va qo'ni-qo'shnilar marosim uchun kerakli buyumlarni kelishib olgan.

Hamqishloqlar to'yga maxsus taklif qilinmagan, jarchi ertalabdan butun ovul bo'ylab to'yga jar solgan. Qarindoshlar va qo'shni ovulda yashaydiganlarga bir necha kun oldin chopar orqali xabar berilgan. To'y marosimini o'tkazish uchun "omadli kun" ("sexetli gun") belgilanadi. Amudaryoning o'rta oqimida yashaydigan turkmanlarda

ushbu kun dushanba hisoblanadi. Xosiyatli oylar sirasiga qurban, barot (meret) va ramazon oylari kirgan. Qayd etish kerakki, dehqonchilik bilan shug'ullanadigan tumanlarda to'y va boshqa marosimlar (taqvim bilan bog'lanmasdan) kuzda, qishloq ho'jalik ishlari tugagandan keyin o'tkazilgan. Turkmanistonning sharqiy qismida to'yga 9 kun qolganda, kuyovning uyiga kelinni ko'chirish (gez gechurmek)ga tayyorgarlik ko'rilgan ("dokuz"), qizning sepi tayyorlangan: kiyimlari, gilam, gilam qop va uy anjomlari.

Marosimning asosiy qismi kuyovning xonadonida bo'lib o'tgan. Faqatgina ersarin qabilasida to'y marosimi ham kelin, ham kuyovning uyida bir vaqtning o'zida o'tkazilgan, lekin barcha xarajatlar kuyov tomonidan qoplangan.

To'y kelinning uyida, hamqishloqlari davrasida boshlangan. Kuyovning uyida nechta qo'y so'yilsa, kelinning uyida ham shuncha qo'y so'yilgan (10 ta qo'y har birida).

Erta tongdan kelinning uyiga o'rtoqlari-tengdoshlari kelinni xursand qilish uchun to'y qo'shiqlari kuylab ("olenler"), o'yin-kulgi qilgan. Kelinning yangalari mazkur qo'shiqlarda kuyovning ijobiy va salbiy xislatlarini hazil tariqasida kuylaganlar va bunga javoban, kuyovning ham yangalari tomonidan javob tariqasida aytishuvlar aytilgan.

An'analarga muvofiq, to'y karvoni kelishida kelinga yangalari (salirlarda kelin opa, tekinlar, yovmutlarda esa yedge deb atalgan) paranji tashlaganlar, kelinning dugonalari esa ushbu jarayonga xalaqit berishga uringanlar. Yanga 3-4 nafar ayolni yordamga chaqirgan, ular kelinning o'rtoqlarini chetga chiqarib, kelinga ro'mol va "nakidka" tashlagan. O'zaro ramziy kurash bu bilan tugamagan, to'y karvoni kelguncha davom etgan. Kelin va kuyovning yangalari to'yning tantanali qismida qatnashishdan tashqari, ularning o'zaro birinchi muloqotida ham muhim rol o'ynagan.

To'y karvoni ("гелнальжы") tekeinlarda juda ham jonli ko'rinishda bo'lgan: tuyalar va ularning ustiga o'rnatilgan kelin uchun bezatilgan maxsus taxtiravonda bayramona kiyingan ayollar oldinda, yon tomon va orqada otliq qo'riqchilardan iborat bo'lgan. Har bir tuyada ikki yonli taxtiravon ("yan kejebe"), kelin uchun alohida kedjebe bo'lib ("dik kejebe"), yonlari turli xil rangdagi duxobalar bilan bezatilgan va tuyalarning bo'yniga esa qo'ng'iroqcha osib

qo'yilgan. Kelinning qarindoshlari va qishloqdoshlari tuyalarni oldindan tayyorlab qo'yilgan non bilan siylaganlar.

Yo'laton sariqlarida to'y kuni kuyovning otasi to'y karvonini kuzatish marosimini uyushtirgan, ushbu marosimda tuya va oti bor xohlagan kishi qatnashishi mumkin bo'lgan. Ba'zan ularning soni 70 tagacha yetgan. Sariqlar to'yining alohida xususiyati shundaki, to'y karvonini kuzatishda ayollar qatnashmagan. Kelinning ovuliga 500 metr qolgunga qadar kuzatuv davom etgan. Karvonni kelganligi haqida yangalar xabar bergan va ushbu xabarni eshitgan kelinning yaqinlari karvonni kutib olish uchun tayyorgarlik ko'rgan. Qizning onasi kelinni bezatish uchun ayollar va qo'shni qizlarni chorlagan.

Ersari qabilalarida esa to'y karvonini kuzatish marosimida erkaklar ham, ayollar ham qatnashgan. Kelin uchun kurashda faqat ayollar qatnashgan, ushbu kurash hazilomuz ko'rinishda bo'lib, kelinni egallab olish uchun harakat qilingan. Tekinlarda mazkur kurashda kelinning xonasiga bostirib kirib, qo'lidan ushlab, tortishgan. Bunda kelinning dugonalari xalaqit berishga uringan. Eshikka kirishda gilam solingan, bu yerda erkaklar kutib turgan, ayollarning uzoq tortishuvidan so'ng kelin olib chiqilib, gilamga o'tqazilgan. Mazkur urf-odatlar janubiy turkmanlarda azaldan mavjud bo'lgan.

Nazorat savollari:

1. Turkman xalqining etnogenezi to'g'risida so'zlab bering?
2. Turkman xalqining shakllanish jarayonida ishtirok etgan etnik komponentlar to'g'risida nimalar bilasiz?
3. Turkmanlarning hunarmandchiligi va an'anaviy turar-joylari haqida so'zlab bering?
4. Turkmanlarning chorvachilik xo'jaligi to'g'risida so'zlab bering?
5. Turkmanlarning dehqonchiligi va uni rivojlanish bosqichlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Turkman milliy kiyimlari va taqinchoqlarining o'ziga xos jihatlari izohlang?
7. Turkmanlarning qo'shni xalqlar bilan o'zaro o'xshash va farqli jihatlari ko'rsating?

VII BOB. QOZOQ XALQI ETNOLOGIYASI

*
—————

Tayanch soʻz va iboralar: Qozogʻiston Respublikasi, qozoqlar, antropologik belgilar, irqiy tip, Janubiy Sibir irqi, etnografiyasi, antropologiyasi, sinantrop, katta, oʻrta va kichik juzlar, qozoq qarluqlari, qarluq jabgʻulari, toʻralar, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, transport, oʻtov, saukel, qimiz, taomlar.

7.1. Qozoq xalqining etnogenezi va etnik tarixi

Qozogʻiston Respublikasi (Qazaqstan Respublikasi) – yevrosiyo materigining markaziy qismida joylashgan davlat boʻlib, gʻarbda Kaspiy dengizi bilan tutashgan. yer maydoni 2 mln 724,9 ming. km², kattaligi boʻyicha dunyoda 9-oʻrinda turadi. 2020-yil 1-fevraldagi maʼlumotga koʻra, aholisi 18653500 kishini tashkil qiladi. Shuningdek, qozoqlar asosan, Oʻzbekiston, Turkmaniston, Qirgʻiziston, Tojikiston, RF, XXR, Mongoliya va boshqa mamlakatlarda yashaydi. Qozoqlarning umumiy soni 22 mln.dan ortiq. Rasmiy tili – qozoq tili. Aholining asosiy qismi islom dinining sunniylik mazhabiga eʼtiqod qiladi.

Poytaxti – Nursulton (Ostona) shahri. Maʼmuriy jihatdan 14 viloyat, 178 ta tuman va 87 ta shahardan iborat. Nursulton, Olma-ota va Chimkent Respublika miqyosidagi shaharlar hioblanadi.

Qozogʻistonda 130 dan ziyod millat va elatlar istiqomat qiladi. Jumladan, Respublikada rus, ukrain, nemis, oʻzbek, tatar, uygʻur va boshqa xalqlar yashaydi.

Qadim zamonlardan buyon Markaziy Osiyoda oʻzbeklar, qirgʻizlar, turkmanlar, tojiklar va boshqa xalqlar bilan qoʻni-qoʻshni boʻlib yashab kelayotgan qozoqlar 1920-yillarning oʻrtalarigacha ular notoʻgʻri talqin qilinib, *qirgʻiz-qaysaq* yoki *qirgʻiz* deb atab kelingan.

Miloddan avvalgi I ming yillikda hozirgi Qozogʻiston hududida yashagan shak, usun, alan va qangyuy qabila ittifoqlari hamda boshqalar qozoqlar etnogenezida dastlabki qatlam hisoblangan. Olimlarning fikricha, miloddan avvalgi VIII–IV asrlarda ushbu hududda qadimgi shak qabilalari koʻchib yurgan. Ular massaget,

sarmat, alan, apasiak, augasi, dax va xunn qabilalari ta'sirida etnik tarkibini ancha boyitgan.

Qozoqlarning qadimgi ajdodlariga sak, usun va boshqa qabilalar kirgan.

Milodning boshlarida Orol dengizidan g'arbda qozoqlar etnogeneziga ta'sir ko'rsatgan alanlar yashagan.

Qozoqlarning etnogenezi turli ko'chmanchi qabilalarning uzoq muddat davomida aralashuvi sharoitida kechgan.

Qozoq xalqi etnogenezida Turk xoqonligi muhim rol o'ynagan. VI–VII asrlarda mazkur hududda turgash, qarluq-chig'il, yag'mo va boshqa qabilalar bilan ko'p asrlar davomida yonma-yon yashashi natijasida qozoqlarning turkiylashishi hamda mahalliy qabilalarning ko'chmanchilar bilan aralashuv jarayoni sodir bo'lgan.

VI–VII asrlarda Qozog'istonning janubiy-sharqiy qismida yashagan qabilalar G'arbiy Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan. Ushbu davrda sharqdan turgash, tele, qarluq va boshqa qabilalar kelib o'mashgan. IX–X asrlarga kelganda esa hozirgi Qozog'iston yerlariga qarluq, o'g'uz, pecheneg, qipchoq, kimak va boshqa qabilalar ham joylashgan hamda XI–XII asrlarda ushbu hududda yashaydigan barcha qabilalarning birlashishiga turtki bo'lgan. XII asrda Qozog'iston hududiga qoraxitoy (kidan)lar bostirib kirib, ular mahalliy turkiy aholi bilan aralashib ketgan.

XI–XV asrlarda Irtishdan Dunaygacha bo'lgan Buyuk yevroosiyo tekisligi va Qrimdan to Volga bo'yidagi Buyuk Bulg'oriyagacha arab hamda fors manbalarida "Polovetslar (Qipchoqlar) dalasi" deb atalgan qipchoqlar ko'chib yurar edi. XVI–XVIII asrlarda turk superetnosi bir nechta mustaqil etnoslarga bo'linib ketgandan so'ng qudratli qipchoq urug'ining katta qismi qozoq xalqi tarkibiga kirgan va "Qipchoq cho'li" yoki "Cho'l" deb hozirgi Qozog'iston hududi tushunila boshlangan. "Cho'l-Qozog'iston" tushunchasi va o'zining ichki

mazmun-mohiyatiga ko'ra "erkin" ma'nosini beruvchi "qozoq" etnonimi – "qozoq xalqi milliy g'oyasi"ning asosini tashkil etdi.

XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Qozoq xonligi tashkil topgan va qozoq xalqining shakllanish jarayoni nihoyasiga yetgan. XVI asr boshlarida g'arbga qaytib kelgan mahalliy qabilalar Qozoq xonligiga birlashgan (Shayboniyxon boshchiligidagi ayrim Dashti Qipchoq urug'lari esa Movarounnahrda joylashgan). Shu bilan qozoq elatining shakllanish jarayoni to'liq yakunlangan.

XV–XVI asrlarda qozoq xalqining tashkil topishi va markazlashgan Rus davlatining mustahkamlanishi natijasida bevosita qozoq-rus aloqalari vujudga kelgan. Rus hukumati o'sha davrda qozoq xalqi bilan qiziqib, u haqda turli ma'lumotlar to'plagan, qaysiki ular Moskva buyruqlarida aks etgan va podsho devonxonasida saqlanar edi. Masalan, Rus shoh arxivining 1574–1584-yillardagi ro'yxatida "Қосим подшо давридаги казак (қозоқлар)лар" kitobi va ro'yxati 38-jildda saqlanganligi qayd etilgan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, juzlar to'g'risida IX–XVIII asrlar manbalarida umuman ma'lumotlar uchramaydi. Hatto XIII–XIV va XV–XVI asrlarning yetuk tarixchilari Rashiddin va Fayzulloh Ibn Ro'zbexonlar ham juzlar haqida hech qanday ma'lumot bermaganlar.

Qozoqlarning juzlarga bo'linishi to'g'risidagi dastlabki haqqoniy va aniq ma'lumotlarni 1931-yilda Kichik o'rdaga borgan tarjimon M. Tevkelev bergan edi. Uning yozishicha, "Qirg'iz-qaysoq" o'rdasi uch qismdan: Uluyuz, Oretayuz va Kichiyuzdan iborat bo'lgan. Aynan shu kabi fikrlarni P. I. Richkov va V. Tatischevlar ham bergan edi. I. Georgi esa "qirg'izlarni" qachon va qaysi sabab bilan uchta o'rdaga bo'linganligi va nima uchun katta, o'rta va kichik deyilganligini hech kim bilmaydi, – deb yozgan edi. Uning jiddiy xatosi Katta o'rdani burut (qirg'izlar)lar bilan aralashtirib yuborganligida edi.

XIX asr tarixchisi Ch. Valixonov birinchilardan bo'lib qozoq xalqining aytishuv va afsonalariga asoslanib, mazkur masalaga oydinlik kiritishga harakat qiladi. U mo'g'ul ulusi namunasi bo'yicha qozoq juzlarini XV–XVI asrlarda paydo bo'lgan, degan xulosaga keladi va qozoqlarni burutlar (qirg'izlar) bilan aralashtirib yuborgan Ritter hamda Georgilarni qattiq tanqid qiladi. Ularning fikrini inkor qilib, "Katta, O'rta va Kichik" – qirg'iz-qaysoq o'rdalari bitta – "qozoq" xalqi ekanligini ta'kidlaydi. V. V. Velyaminov-Zernov esa

XVI asrda Haqnazarxon o'z davlatini uchta o'rdaga bo'lganligini qayd etgan edi.

Akademik V. V. Bartold juzlarning bo'linish sababini Qozog'istonning ba'zi bir hududlarida chorvachilik uchun shart-sharoitlarning turlicha bo'lganligida deb biladi. U shunday hududlardan birinchisi deb, Semireche (yettisuv) va Sirdaryoning o'rta oqimini, Sarasu va Sirdaryoning quyi oqimi bo'ylarini ikkinchisi deb, Uralbo'yidan Aktyubinskka, ya'ni zamonaviy G'arbiy Qozog'iston yerlarini uchinchi hudud deb hisoblagan edi.

Qozoq tarixchisi X. Adilgireevning 1951-yilda "Vestnik AN SSSR" jurnalining 1-sonida e'lon qilingan "К истории образования казахского народа" maqolasida Mas'udiy va V. V. Radlovlarning fikriga ko'ra, qozoq juzlarini XII asrdayoq paydo bo'lganlar, deb qayd etilgan edi.

"История Казахской ССР" kitobining mualliflari juzlarning paydo bo'lishini XVI asr bilan belgilab, ularni "xo'jalik va geografik jihatdan o'ziga xos hudud sifatida Qozoq xonligi va xalqi paydo bo'lgunga qadar mahalliy etnografik guruhlar yashaydigan qabilaviy ittifoq hududi bo'lganligini ta'kidlaydilar. "Juz" so'zi "qism" yoki "bo'lak" va "tomon" ma'nolarini anglatadi.

Va nihoyat, professor S. Omanjo'lov jamoaviy o'zini himoya qilish, qabila ittifoqiga kiruvchi qabilalarning til umumiyligi, juzlarning o'ziga xosligi paydo bo'lgan ma'lum bir tabiiy-geografik sharoitda tug'ilgan ehtiyoj juzlarning tashkil topishiga sabab bo'lgan, deb hisoblagan edi.

Cho'qon Valixonov birinchilardan bo'lib adabiy manbalarni tahlil qilish asnosida XV–XVI asrlarda juzlarning vujudga kelish davri va sabablarini tushuntirib bergan edi. "Juz" atamasi o'zi "yuzlik" yoki "yuz qabilasi" emas, balki "qism", "bo'lak", "shaxobcha" ma'nolarini anglatadi. "Juzlar"ning ushbu davrda yagona xalqning bir bo'lagi sifatida faoliyat yuritishi siyosiy, iqtisodiy, til va madaniy jihatdan umumiylikning ko'p elementlari bilan bog'liq edi, deb ta'kidlaydi.

XIII asrda mo'g'ullar bosqini arafasida qozoqlarning yagona xalq va davlat sifatida shakllanishi uchun qulay sharoit vujudga kelgan edi, ammo bunday bo'lmadi. V. Vostrov o'zining "Родоплеменной состав и расселение казахов" kitobida mo'g'ul bosqini Qozog'istonning janubida ko'pgina shahar va o'troq aholini vayron qilib, o'lkaning ishlab chiqarish kuchlariga putur yetkazdi, ko'p sonli

mahalliy qabilalarni aralashuvi va bir-biridan ajratishga, ularni etnik, iqtisodiy va madaniy aloqalarini yo'qotishga olib olib keldi, deb ta'kidlagan edi.

XVIII asrning boshlarida Qozoq xonligiga har tomondan ko'p sonli dushmanlar va ular ichidan eng asosiysi, jung'orlar bosqini boshlandi. Gap hamma qabilalarni siqib chiqarish haqida borar edi. 1726-yilda barcha qabila vakillari tomonidan Abulxayrxon qozoq xonining bosh qo'mondoni etib, tantanali ravishda e'lon qilindi. 1729-yilda Anirkay ostonasidagi hal qiluvchi jangda Abulxayrxonning jung'orlarni tor-mor qilishi natijasida dushmanlar tomonidan bosib olingan hududlarni ozod qilish boshlandi. Bunday qiyin g'alabadan keyin juzlar birlashishi kerak edi, lekin qozoq qabilalari o'rtasidagi o'zaro janglar Abulxayrxonning oddiy bo'lmagan va 1731-yil oktyabrdan asta-sekin boshlangan Rossiyaga qo'shib olinishi to'g'risida taqdirning belgilovchi qarori qabul qilingan sharoitda ham davom etdi.

Katta juzning ko'pgina urug'lari qadimdan mavjud bo'lib, kam o'rganilgan ko'p asrlik va murakkab tarixga ega edi. Katta juzlarning urug'-qabilaviy tarkibi to'g'risidagi haqiqatga yaqin ma'lumotlar rus manbalarida uchraydi. M. Tevkelev qozoqlarning urug'-qabilaviy tarkibini 1748-yilda tuzgan tavsifida shunday deb yozgan edi: "Katta o'rdada 10 ta urug', hammasi ouysyun asosiga ega: Botbay ouysyun, Cherm ouysyun, Djanes ouysyun, Sikam ouysyun, Adbansuvan ouysyun, Sari ouysyun, Sli ouysyun, Chanekli ouysyun, Kanli ouysyun, Chalaer". Katta juz hozirgi sharqiy Qozog'iston hududini egallagan, shimolda janubiy Oltoy, sharqda Jung'oriya bilan chegaradosh bo'lgan.

O'rta juz zamonaviy Qozog'istonning markaziy qismida shakllangan. U g'arbda Orol dengizi – Irgiz yo'nalishi bo'yicha Kichik juz, To'rg'ay daryosi yo'nalishi bilan Irtish daryosining sharqiy basseyni, Oltoy va Tarbagatay tizmalari bilan, janubda esa Sirdaryo va Chuy daryolari, Balxash ko'li vodiylari, shimolda Omsk va Tomsk guberniyalari bilan chegaradosh. O'rta juz haqidagi to'liq ma'lumotlarni "Сибирские летописи" da uchratish mumkin. Uning hududida qipchoq, arg'in, nayman, kerey va uaq qabilalari yashagan. Juzlarning janubi – Qoratau, Bognen, Shayan va Aris daryolari vodiylarida O'rta juz qabilalari bilan ittifoqda qo'ng'irotlar ham yashar edi. Lekin, XIX asrda Valixon vafotidan keyin qo'ng'irotlar

O'rta juzdan ajraldilar. O'rta juzlarning eng katta qabilasi qadimgi kerayitlarning avlodlari bo'lgan kereylar edi”.

Kichik juzlar to'g'risida dastlabki ma'lumotlarni ham 1748-yilda tarjimon M. Tevkelev bergan edi. Ushbu juz kuchli alchin urug'idan iborat, o'z navbatida, qorasuyak va bayo'g'liga bo'linadi. Kichik juz hozirgi g'arbiy Qozog'iston hududini egallab, sharqda O'rta juz, janubda Kaspiy dengizi, shimolda esa Ural tizmasi bilan chegaradosh bo'lgan.

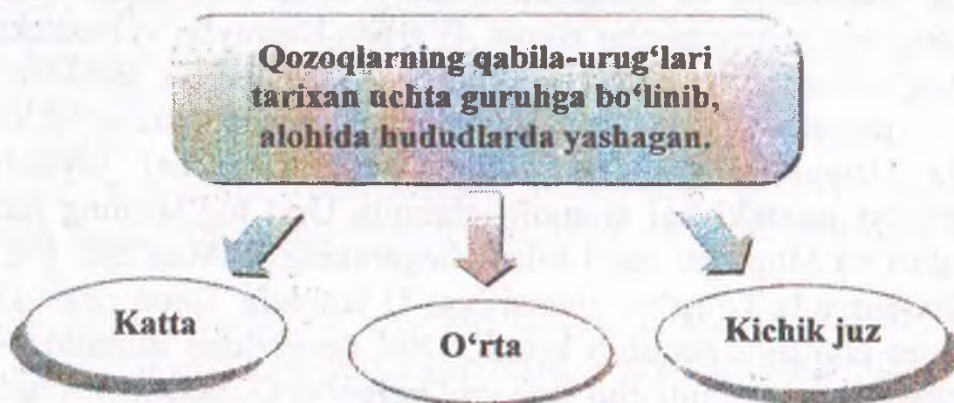
Qozog'istonning hududi g'arbda Volga daryosi quyi oqimidan sharqda Oltoygacha va shimolda G'arbiy Sibir tekisligidan janubda Tangritog' tog'larigacha cho'zilgan. G'arbda Kaspiybo'yi pasttekisligi va Mang'ishloq yarim oroli mavjud; bu yerda dengiz sathidan past botiqlar (masalan, Qoragiyo – 132 m) uchraydi. Mang'ishloqdan sharqda Ustyurt platosi (balandligi 340 m gacha) joylashgan. Kaspiybo'yi pasttekisligi shimoliy-sharqda Ural tog'larining janubiy tarmoqlari va Mug'ojar tog'i bilan chegaralangan. Mug'ojar tog'idan shimoliy-sharqda To'rg'ay platosi bor. U janubda Turon pasttekisligi (Qizilqum cho'li)ga tutashib ketadi. Orol dengizidan shimolda Katta va Kichik Bo'rsiq qumli cho'llari va Orolbo'yi Qoraqumi joylashgan. Qozog'istonning markaziy qismini Qozog'iston past tog'lari (Seriorqa) egallagan. Bu yerda Qizilray (1565 m), Qarqarali (1366 m), Ulug'tov (1133 m) kabi alog'ida tog' massivlari bor. Qozog'iston past tog'laridan janubda Betpaqdala cho'li, undan janubda Mo'yinqum cho'li joylashgan. Betpaqdaladan sharqda katta maydonni egallagan yettisuv hududi mavjud. Qozog'istonning sharqiy va janubiy tarmoqlari, shuningdek, Saura, Tarbatag'ay, Jung'oriya Olatovi tizmalari, shimoliy va g'arbiy Tangritog'ning ayrim tizmalari joylashgan.

Qozoqlar, asosan, “Janubiy Sibir” tipiga kiradi (ushbu tip o'ziga ham mongoloid, ham yevropeoid belgilarini oladi). Janubiy Sibir tipi mo'g'ul irqiga mansub, ko'zlari qisq, yuzlari yumaloq, tanasi oq sariq-malla, puchuq burun, panjalari kalta, jussalari mayda, bosh chanog'i braxikefal (dumaloq). Bepoyon dashtliklar, ot-ulov, tuya ularning jonu-dili, erkin, ozod, hayot turmush tarzi bilan suyagi qotgan.

Oltoy oilasini turkiy til guruhining shimoliy-g'arbiy til (qipchoq) tillari shoxobchasiga qoraqalpoq, qirg'iz, tatar, boshqird, qorachoy,

balqar, qo'mik, no'g'oy va qarayim tillari bilan birga qozoq tili ham kiradi.

Qozoq tili bir qancha qadimiy qabilalar hamda boshqa tillar asosida tashkil topgan bo'lib, uchta asosiy shevaga bo'linadi: g'arbiy, shimoliy-sharqiy va janubiy. G'arbiy sheva alshin qabilalar ittifoqi tilidan paydo bo'lgan. Shimoliy-sharqiy sheva arg'in, nayman, qiray, qipchoq, qo'ng'iroq qabilalarining umumiy tilidan kelib chiqqan. Hozirgi qozoq adabiy tili ana shu shevaga asoslangan. Nihoyat, janubiy sheva uysin, jaloyir, qang'li, dulat va boshqa qabilalar tilidan vujudga kelgan.

Katta (uli) juz *qang'li, sara uysun, shanshiqli, asti, oshaqti, dulat, jaloyir, sirgeli, shaprashti, abdan (alban), suan, bes, tangbali* urug'laridan tashkil topgan bo'lib, dulat bilan jaloyir urug'lari o'z navbatida yana bir qancha kichik urug'larni tashkil etadi. Masalan, jaloyirlar shu-manaq hamda sir – manaq urug' guruhlariga bo'linadi.

– shu-manaqlar andas, mirza, qora kapan, o'raqti, oq bo'yim, kalpe, supatoy;

– sir – manaqlar, ariq tinim, boyshig'ir, sayrshi, bolg'ali, qayishli urug'laridan iborat.

O'rta juz besh yirik urug'larga bo'linadi: arg'inlar, naymanlar, qipshaqlar, qangratlar va kereylar.

– Qipshaqlar to'ri ayg'ir, to'yiqli, qitaboq, bulting, qora baliq, kulde men, tanabuga, ko'p murin, uzun urug'larini birlashtirgan.

– Qo'ng'iroqlarga beylar – jandar, orazgeldi, kuljigash bushman, toqbolat, jamanboy, qora kesek jetimaer, qush sansiz urug'lariga bo'lingan.

– Kereylar uaq, qora kerey, hamda abai ashamayli kerey urug'lar birlashmasidan tashkil topgan. Qora kereylar murun, boyjigit va to'rt

ul urug'laridan tuzilgan. Ashamayli kereylari jas taban, merkit, jadiq, jantekey, iteli, sherushi, qasaqas, malqi, sarbas, shubar ayg'ir, kong, sadaq, shiuning urug'lariga bo'linadi.

Nihoyat, kichik (kishi) juz alim uli, boy uli hamda jeteru urug' guruhlaridan tuzilgan.

– Alim uli guruhiga qora soqqol, qora kesen, kete, to'rt qora, shumekey, shekti;

– boy uli guruhiga aday, jappas, alasha, boy baqti, masqara berish tazdar, yesentemir serkesh, tana, qizil, kurd, shayqilar kereyt urug'lari kiradi.

Ushbu juzlarga kiruvchi qabila va urug'larining har qaysisi Qozog'istonning muayyan hududida qadimdan o'rnashib kelgan.

Ulkan hududga yoyilgan kichik juzga kiruvchi qabila va urug'larning yerlari Qozog'istonning g'arbiy qismida joylashgan. Qozoq juzlari Rossiya imperiyasi hukmronligi vaqtida ham ana shunday bo'lingan holda o'z avlod-ajdodlari yerlarida yashab kelgan.

Qozoqlarning qabila va urug'-aymoq bo'lib yashash odati uzoq asr mobaynida davom etgan. Qozoqlar orasida to'ralar alohida o'rin tutgan. Ularning ajdodlari Chingizxon shajarasiga borib taqaladi, deb hisoblanadi, shuning uchun ular o'zlarini oq suyek (oq suyak)lar deb ataydilar.

Botirlarning avlod-ajdodlari harbiy sarkarda va lashkarboshi askarlarining boshlig'idan tashkil topadi.

Urug' oqsoqol boshliqlaridan biy (yoki bek)lar o'sib chiqadi. Ba'zi biylar o'z urug'i chegarasida mutlaqo mustaqil bo'lgan, hatto xon va sultonlarga ham bo'ysunmagan. Oq suyaklar qatoriga hoji, xo'jalar ham kirgan.

Har bir ko'chmanchi qozoq ma'lum urug' yoki urug' toifasiga bo'ysunishdan tashqari, ma'lum bir jamoa a'zosi ham hisoblangan. Ana shu jamoadan ajralgan holda mustaqil ko'chib yura olmagan.

Ko'chmanchi dehqonlar o'rta hol - dauletti sharua, kam quvvat o'rta xo'jaliklar kungerishti sharua hamda kambag'al kedey sharua guruhlariga bo'lingan. Shuningdek, qozoqlar orasida qullar ham yashagan.

Qozoq qarluqlari. Qarluq bodun ("Qarluqar xalqi") yoki "uch qarluq" ("qarluqlarning uch qabilasi") – qadimiy turk yozma manbalarida, janubda Mo'g'ul Oltoyidan Balxash ko'ligacha va shimolda Tarbagatay tizmasigacha bo'lgan hududni egallagan

ko'chmanchi qabilalarning kuchli uyushmasi shunday atalgan. Qarluq birlashmasi tarkibiga uchta yirik qabila: bo'lak, chigil va toshliq kirgan, ammo qarluq ittifoqining ilk bosqichidayoq hududiy va siyosiy tarqoqlik ko'zga tashlangan. Qarluqlarning VI asr ikkinchi yarmi – VII asr boshlarida Toxariston hududidagi qismining boshlig'i jabg'u unvoniga sazovor bo'lib, avval G'arbiy turk, so'ngra Turgash xoqonlariga qaram edi. Ushbu qarluq guruhlarini arab bosqinchilariga qarshi kurashda muhim rol o'ynagan. Qarluqlarning boshqa qismi Uzoq Sharqda, ya'ni Mo'g'ul dashtlarida istiqomat qilar edi.

XV asr oxirida yettisuvda Qozoq xonligi tashkil topgan bo'lsa, XVI asr boshlarida esa qozoq elatining uzoq davom etgan shakllanish jarayoni nihoyasiga yetdi. Qosimxon davri (1511–1523)da Qozoq xonligi mustahkamlanib, chegaralari kengaydi, aholi soni esa ortib bordi.

XVI asr o'rtalarida No'g'oy O'rdasi, keyinroq Mo'g'uliston va Sibir xonliklari parchalanib ketdi. Qozoq xonligi juzlarga bo'linib, Katta juz (yettisuv), O'rta juz (Markaziy Qozog'iston) va Kichik juz (G'arbiy Qozog'iston) deb atala boshlandi. XVII asrda juzlar hududlarida mustaqil xonliklar vujudga keldi. XVIII asr boshlarida qozoq juzlariga Jung'oriya xonligi xavf solib turdi (1729-yilda jung'orlar Katta juzning talaygina yerlarini bosib oldi). 1726-yilda Abulxayrxon Kichik juz oqsoqollari nomidan Rossiya podshosiga fuqarolikka olishni iltimos qilib, murojaat qildi. 1731-yilda Kichik juz Rossiya tarkibiga kirdi. 1731–1740-yillarda kelganda esa O'rta juzning ayrim xon va sultonlari Rossiya fuqaroligini qabul qildi.

XVIII asr o'rtalarida qozoq sultonlari orasida nizo kuchayib, pirovardida Abulxayrxon o'ldirildi (1748). Uning o'g'li Nurali Kichik juz xoni bo'lib, podsho ma'muriyatiga tayandi va o'z hokimiyatini O'rta juzning bir qismi, shuningdek, Xiva xonligi hududiga yoyishga urindi, ammo muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Jung'orlarning Xitoydan mag'lubiyatga uchrashi (1758) natijasida hududining katta qismi Jung'orlar hokimiyati ostida bo'lgan Katta juzda manchjurlar hukmronligi o'rnatilishi xavfi paydo bo'ldi. Qozog'istonning janubiy hududlari, jumladan, Chimkent Qo'qon xonligi tomonidan bosib olindi.

XIX asr boshlarida O'rta Juz xonlari Buke (1815) va Vali (1819) vafotidan so'ng podsho hukumati xon hokimiyatini tugatib, 1822-yildan yangicha boshqarish tizimini joriy etdi. 1824-yilda Kichik

juzda ham xon hokimiyati tugatildi; urug' oqsoqollari hokimiyatini cheklaydigan hududiy boshqaruvga o'tildi. Dasht yerlarning janubiy hududlari Qo'qon va Xiva xonliklari tarkibida qoldi. 1853-yilda Orenburg va Samara general-gubernatori V. A. Perovskiy Qo'qon xonligiga qarashli Oqmasjid qal'asini ishg'ol qilib, uni tayanch punktga aylantirildi. 1854-yilda Verniy istehkomi (hozirgi Olmaota shahri) qurildi.

Rossiya imperiyasining ta'siri kuchayib borayotganligidan xavfsiragan Qo'qon xoni Xudoyorxon 1860-yilning kuzida ruslarning Verniy istehkomini bosib olish uchun yuborgan 20 ming nafar askari mag'lubiyatga uchraydi. Natijada yettisuvning barcha qismi Rossiyaga qo'shib olindi va XIX asrning 60-yillarida qozoq yerlarining Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib olinishi nihoyasiga yetdi.

1917-noyabr – 1918-yil fevralda Qozog'istonda sovet hokimiyati o'rnatildi va 1918-yil aprelda Turkiston ASSR tarkibiga kiritildi. 1926-yil 26 avgustda RSFSR tarkibida Qirg'iziston (Qozog'iston) ASSR tuzildi. 1920-yil 4–12-oktyabrda Orenburgda bo'lib o'tgan Qozog'iston sovetlarining ta'sis s'ezdida RSFSR tarkibida Qozog'iston ASSR tuzilganini e'lon qilindi. 1936-yilda Qozog'iston ASSR SSSR tarkibida ittifoqdosh respublikaga aylantirildi. 1991-yili 16-dekabrda Respublika Oliy Kengashi davlat mustaqilligi to'g'risida qonun qabul qildi.

7.2. An'anaviy xo'jaligi

Qozoq xalqining asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan, faqat janub (Sirdaryo bo'ylari)dagi ba'zi vohalar aholisi sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullangan. Asrlar mobaynida qozoqlarda asosan, qoramol, yilqi, qo'y va tuya boqilgan. Cho'ponlar doimiy ravishda qo'y-qo'zilarni ko'paytirish va naslini yaxshilash bilan shug'ullangan. Qo'yning juni va terisi ichki hamda tashqi savdoda katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Xo'jalikning ikkinchi muhim tarmog'i yilqichilik edi. Ot, bir vaqtni o'zida ham tengi yo'q dastyor, transport vositasi, ham qimiz manbai, go'shti, qazi-qartasi esa sevimli taom hisoblangan.

Qozog'istonning janubiy, markaziy va g'arbiy cho'l hamda chala cho'l hududlarida, ayniqsa, tuyachilik keng rivojlangan. Asosan, bir

o'rkachli (nor tuyalar bilan qo'sh o'rkachli (ayir urkesh) tuyalar boqilgan. Nor tuyalar nisbatan baquvvat va chidamli bo'lganligi sababli ularni boqishga nisbatan ko'proq e'tibor berilgan. Tuya yaxshi yuk tashish vositasi bo'lishi bilan birga, uning juni juda qimmat turgan, tuya sutidan shubat deb ataladigan to'yimli ichimlik tayyorlangan.

Qozoqlar xo'jaligida qoramol juda kam bo'lgan, faqat keyinchalik qoramol saqlash va boqishga katta e'tibor berilgan.

Dehqonchilik. Dehqonchilik qozoqlar uchun ikkinchi darajali ish, deb hisoblanib kelingan. Lekin, Qozog'istonning ayrim hududlari, chunonchi, yettisuv, Qora tov yon bag'irlari, Chuy, Talas va Sirdaryo sohillari bo'ylab Irtish daryosining yuqori oqimi atrofi, Markaziy Qozog'istonning ayrim yerlari, jumladan, Qarqarali tumanida yashaydigan aholi qadimdan dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan.

Dehqonchilik bilan asosan, mol-holidan ayrilgan, kambag'ailashib qolgan qozoqlar shug'ullangan. Ular sug'orma dehqonchilikni Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinganidan keyingina asta-sekin o'zlashtira boshlagan.

yetishtirilgan hosil pichoq va o'roqlar bilan, ba'zan esa g'alla boshloqlari qo'lda supurib, yig'ishtirib olingan. Kirman (xirmon) ot yoki ho'kizlar yordamida yanchilgan. Donni kuraklar bilan sovurilib, qoplarga yuklangan. Qozoqlar ovchilik va baliqchilik bilan ham qisman shug'ullangan. Ko'proq tulki ovlashgan, chunki tulki terisidan bosh kiyim tikilgan. Savdo- sotiq olib borilgan. Juda qadim zamonlardan Qozog'iston hududida sayga ovlangan. Buning uchun qator qilib, qopqon ichiga qamab, ba'zan esa ot bilan quvib, charchagan hayvonni so'yil bilan urib ovlaganlar.

Baliqchilik bilan asosan, daryo va ko'llar atrofida yashaydigan aholi shug'ullangan.

7.3. Moddiy va ma'naviy madaniy hayot

Qozoqlar kundalik hayotidagi juda ko'p buyumlarni o'z xonadonlarida tayyorlagan. Chorvador xonadonlar a'zolari asosan, qo'y va tuya junidan turli xil materiallar, xususan, namat va kigiz tayyorlash bilan butun bir oila shug'ullangan.

Uy hayvonlarining terisidan koʻn tayyorlash juda qadimdan keng tarqalgan. Qoramol, echki, ot va tuya terisidan poyafzal, har xil charm idish va kiyim-kechaklar tikilgan.

Yogʻochsozlik hunarini deyarli har bir xonadon yaxshi bilgan. Ushbu hunar koʻproq oʻrmonlarga boy shimoliy va sharqiy tumanlarda keng tarqalgan. Maxsus uyshi, yaʼni uy oʻtovlari va egarchilar ham koʻpchilikni tashkil etgan. Shuningdek, temirchilik ham rivojlangan.

Turar-joylari. Qozoq oilalari asosan, oʻtov (kigiz uy)larda yashagan. Ularning oʻtovi Markaziy Osiyodagi boshqa chorvador etnoslar, yaʼni qirgʻiz, turkman va qoraqalpoq oʻtovlaridan deyarli farq qilmagan. Oʻtovlar Qozogʻistonning turli hududlarida bir-biridan ustki bezagi bilan farqlangan. Qozogʻistonning janubiy hududlarida ilgari Katta Juz urugʻlari yashaydigan qismida oʻtov balandroq, shimoliy choʻl yerlarida esa pastroq va kengroq koʻrinishda qurilgan.

Boylarning oʻtovi keng va balandligi, ustiga qimmatbaho namat – kigiz yopilganligi bezagi bilan ajralib turgan. Oʻtovlardan tashqari omonat uylar ham boʻlgan: koʻrki (chayla), jappa va qoʻs. Kambagʻal aholi qamishdan oʻtovsimon qilib qurilgan yertoʻla (kazba) va chim uylarda yashagan.

XVIII asr oxiri – XIX asr boshlariga kelib qozoqlarning bir qismi oʻtroq hayot tarziga oʻta boshlagan, natijada doimiy va muqim yashaydigan uylar paydo boʻla boshlagan. Zamonaviy qozoqlar asosan, katta shaharlarda, oʻziga zos meʼmorchilik uslubida qurilgan uylarda yashaydi.

Kiyim-kechaklari. Qadimda qozoq oilalari oʻzlari uchun zarur kiyimlarni xonadonning oʻzida qoʻlda tikkanlar. Yupqa namat – kigiz, teri va charm kiyim tikish uchun zarur materiallar hisoblangan, lekin Markaziy Osiyoning qoʻshni etnoslaridan olib kelinadigan chit va shoyi gazlamalardan ham foydalanilgan.

Kiyim-kechaklar koʻchmanchi hayot tarziga moslab tikilgan. Erkaklarning kiyimi koʻylak, ishton, beshmet, chopon, temak (jun qalpoq), doʻppi, kumis, beldik, kamar, etik va paypoqdan, ayollarning kiyimi esa boʻriq (qizlar kiyadigan bosh kiyim), saukel (yosh juvonlarning bosh keyimi), kemshek (ayollar bosh kiyimi), koʻylak, shapan, yengsiz kamzul va beshmetdan iborat boʻlgan. Qish kunlari qoʻy terisi, baʼzan tulki va boʻri moʻynasidan tikilgan uzun poʻstin, shuningdek, chakmon (shekpen) ham kiyilgan.

Qizlar sochlarini mayda qilib o'rib, kokil uchlarini ikkita qilib birlashtirgan. Ayrim ovullarda qozoq ayollari shop kiyib, ya'ni sochlarini maxsus xaltaga solib yurgan.

Taqinchoqlari. Qozoq ayollari asosan, boshlariga xilma-xil bezak va taqinchoqlar taqishni yaxshi ko'rgan. Qizlar kokillariga tanga va kumush bezaklar tikilgan lentalar o'ragan bo'lsa, ayrim joylarda, masalan, G'arbiy Qozog'iston hududlarida bosh kiyimga biron-bir bezak qadash odat bo'lgan. Quloqlariga turli xil ziraklar, bo'yinlariga esa bilakuzuk va turli taqinchoqlar taqish keng tarqalgan.

Taomlari. Ko'chmanchi qozoq oilalari sigir va qo'y sutini sog'ib olingandan so'ng ichishni yoqtirgan. Darhol sutdan qatiq ivitilib, ayron tayyorlangan. Qozoq xalqining eng sevimli ichimligi qimiz hisoblangan. Ular tuyachilik bilan ham shug'ullangan. Bug'doy unidan bo'g'irsoq, qiyiqsha, tandir va juqa nonlar tayyorlangan.

Qozoqlar, ayniqsa, pishirilgan go'sht (yet) va kulshetay hamda beshbarmoq taomlarini sevib tanovul qiladi. XIX asr o'rtalaridan boshlab choy ichish keng tarqala boshlandi. Bo'za ichish qozoqlar ichida azaldan ma'lum bo'lib, uni bug'doy, sulii va guruchdan tayyorlaganlar. Baliq va parranda go'shti kam ishlatilgan, shuningdek, sabzavot va mevalar ham tanovul qilingan.

Oila va oilaviy marosimlari. XIX asrda qozoqlar uchun kichik oila xos bo'lib, u ota-ona va voyaga yetmagan bolalardan tashkil topgan. Mazkur oilada patriarxal munosabatlari qaror topgan bo'lib, xotin ustidan eri, kichiklar ustidan kattalar hukmronlik qilar edi. Oila boshlig'i – erkak kishi atrofida oilaning barcha a'zolari shariat va odat qoidalariga amal qilib, jiplashib yashar edi. Ushbu qoidalar qozoqlarning oilaviy munosabatlarini tartibga solib turar edi. Oilada ayolning o'rni, uning yoshidan qat'iy nazar oila a'zolari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlaridan kelib chiqib, katta farqlangan.

Qizlar oilada erkin yashagan va boy-badavlat oilalarda uy yumushlaridan butunlay ozod qilingan. Oilada farzand tug'ilgunga qadar yosh kelinning haq-huquqlari o'ta chegaralangan bo'lib, yangi kelina past nazarda qaralgan. Yosh kelin oiladagi barcha kattalarni buyrug'iga bo'ysunishi shart bo'lib, unga eng og'ir ishlar yuklangan. Yosh kelina erining oila a'zolari bilan muloqot va munosabatlar, urf-odatlar, taqiqlar hamda cheklovlar uqtirilib borilgan. Masalan, kuyovning otasiga ro'para kelib qolishdan qochish, qaynota, er hamda qayin ukalarni nomi bilan atamaslik. Kelin farzad ko'rganidan keyin

bir qancha huquqlarga ega bo'lgan, yoshi katta ayollar esa oilaga ancha ta'sir o'tkaza olgan.

Qozoq milliy o'yinlari

Bayge (poyga) – 10–100 chaqirim (bir chaqirim – 1000 metr atrofida. Odatda, bir odam ikkinchi kishining chaqiruvini eshitadigan uzunlik olingan) masofada otda bahslashish musobaqasi; alaman-bayge – uzoq masofa yugurish bo'yicha tashkillashtiriladigan musobaqa bo'lib, taxminan 40 kilometr atrofida o'tkazilgan; Kunan-bayge – ikki yoshli otlar poygasi; jorga-jaris – ot poygasi; Kiz kuu (qiz quvlash) – otda qiz quvish musobaqasi. Bunda yigit qizni quvadi. Agar yigit qizga yetib ololmasa, unda qiz yigitni quvadi va agar yigit yetib ololmasa, unda yigitni qiz uni orqasidan qamchi bilan quvadi.

Kokpar – otda, yigitlar o'rtasidagi musobaqa bo'lib, o'yin shartiga ko'ra, chavandoz o'ljani belgilangan masofaga olib borishi shart bo'lgan. Tenge alu – chavandoz tangani otda turgan holda boshqa chavandozlar ishtirokida yerdan ko'tarib olish musobaqasi. Sayis – otda tik turib, o'zaro kuch sinanish musobaqasi. Kazaksha kures – qozoq milliy kurashi. Togiz-kumalak – to'qqiz to'p musobaqasi. Asiki – ochiq maydonda qo'y oshig'ini o'ynash bilan o'zaro bog'liq musobaqa.

Burkut-salu – lochin va burgut bilan ov qilish, tartispak esa otda o'zaro ikki jamoa bo'lib, arqon tortish musobaqasi hisoblanadi.

Nazorat savollari:

1. Qozoq xalqining shakllanish jarayoni haqida ma'lumot bering?
2. Qozoq xalqining mintaqadagi boshqa etnoslar bilan o'zaro munosabatlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Qozoq xalqining urug'-qabilachilik an'analari va ularga xos xususiyatlarini izohlang?
4. Qozoq xalqining an'anaviy xo'jaligi to'g'risida ma'lumot bering?
5. Bugungi kunda qozoqlarning kundalik turmush tarzi va an'analari haqida qanday o'zgarishlar sodir bo'lmoqda?
6. Qozoq xalqining moddiy madaniyati haqida nimalarni bilasiz?

VIII BOB. QIRG'IZ XALQI ETNOLOGIYASI

Mavzuga oid tayanch soʻz va iboralar: Qirgʻiziston Respublikasi, qirgʻizlar, qoraqirgʻiz, Tangritogʻ, Issiqkoʻl, oʻtiz oʻgʻul, qipchoq, qayman, teyit, keseko, kiyim-kechaklar, chorvachilik, hunarmandchilik, diniy qarashlar, turar-joylar.

8.1. Qirgʻiz xalqining etnogenezi va etnik tarixi

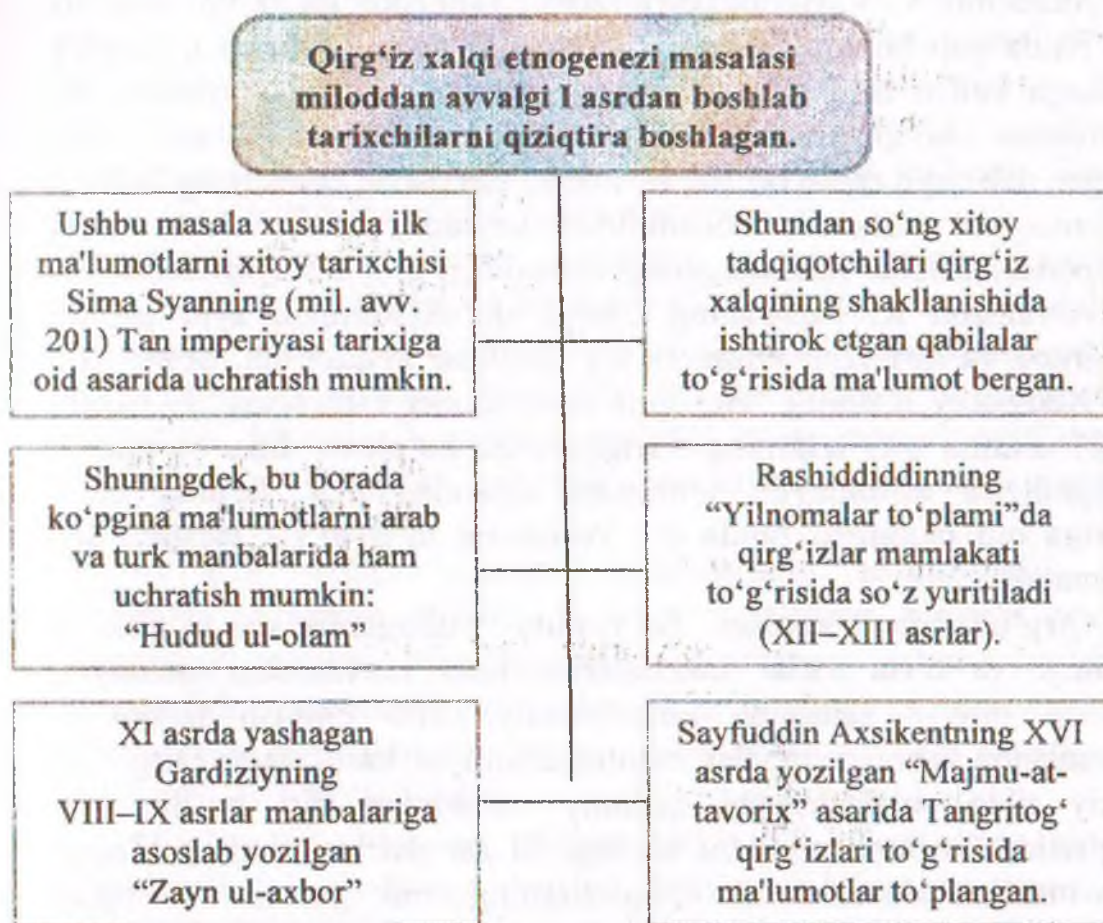
Markaziy Osiyoning eng qadimgi etnoslaridan biri boʻlgan qirgʻizlar Tangritogʻ, Pomir–Oloy, qisman Hindiqush togʻ tizmalari oraligʻida joylashgan hududlarda yashaydi. Qirgʻiziston Respublikasida Milliy Statistika qoʻmitasi maʼlumotlariga koʻra, 2019-yilda Respublika aholisining umumiy soni 6389500 nafarni tashkil etib, shundan 4695646 nafari qirgʻizlardir. Shuningdek, qirgʻizlar Oʻzbekiston, Tojikiston, Rossiya Federatsiyasi, shuningdek, Xitoyda ham yashaydi. yer shari boʻyicha taxminan 6 mln. nafar qirgʻizlar mavjud. Aksariyati oʻz ona tili boʻlgan qirgʻizchada soʻzlashadi. Ular asosan, islom dinining sunniy mazhabiga eʼtiqod qiladi. 1920-yilgacha qirgʻizlar “qoraqirgʻiz” deb atab kelingan.

Qirgʻiziston – Markaziy Osiyoning shimoliy-sharqida joylashgan davlat boʻlib, sharqdan gʻarbga tomon Tangritogʻ va Pomir-Oloy boʻylab choʻzilgan. Shimolda Qorogʻiston, janub va janubiy-sharqda Xitoy, janubiy- gʻarbda Tojikiston, gʻarbda esa Oʻzbekiston bilan chegaradosh. Chegaralarining umumiy uzunligi 4500 kmni tashkil etadi. Hududi 198500 ming kv. km boʻlib, uning katta qismini Tangritogʻ togʻli hududi (yuqori choʻqqisi – Gʻalaba 7439 m.) va Xon-Tangri (6995 m) egallaydi. Mamlakatning qariyb 90% hududi dengiz sathidan 1500 m balandlikda joylashgan.

Poytaxti Bishkek shahri boʻlib, 1887-yilda tashkil topgan. Yirik shaharlari: Oʻsh, Jalolebod, Norin va Qorakoʻl.

Qirgʻizlar tarixiga oid voqyealar bir necha asrlardan beri Yevropa, Rossiya va Xitoy olimlari eʼtiborini oʻziga jalb qilib kelmoqda. Qirgʻizlar tarixini oʻrganishga N. F. Miller, V. Shott, V. V. Radlov, V. V. Bartold, S. V. Kiselev, A. N. Bernshtam, S. M.

Abramzon, R. A. Abdumannopov, A. Baytur va boshqa olimlar katta hissa qo‘shgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qirg‘izlar etnogenezi masalasiga qiziqish yana qayta tiklanadi. Qirg‘izlarning kelib chiqishi haqidagi dastlabki ilmiy qarashlar F. Miller va E. Fisherlar tomonidan ilgari surilgan bo‘lib, ular qirg‘izlar jung‘orlar tomonidan XVII asrda Yeniseydan hozirgi Qirg‘iziston hududiga ko‘chirilgan, deb ta’kidlaydi. Ushbu fikrni A. I. Levshin ham qo‘llab-quvvatlagan.

Qirg‘izlar etnogenezining o‘rganishda xitoyshunos olim N. Ya. Bichurin munosib hissa qo‘shgan bo‘lib, u o‘z ishida qirg‘izlarning Tangritog‘ va Sharqiy Turkistonda yashaganlar, deb qayd etgan bo‘lsa, N. Aristovning nazariyasiga ko‘ra esa, qirg‘izlar *Usun* nomi bilan tanilgan.

V. V. Radlov qirg‘izlar mo‘g‘ul bosqini davrida dastlabki hududlaridan siqib chiqarilgan deb yozgan edi va o‘z navbatida ushbu

fikrni Cho'qon Valixonov hamda O. Qoraev, M. Kojobekovlar ham ma'qullagan edi.

Akademik V. V. Bartold qirg'izlarni Tangritog'ga ilk ko'chishlari to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas, deb ta'kidlaydi va u bunday xulosaga kelish uchun xitoy hamda arab manbalariga tayanadi. A. Bernshtam esa qirg'izlarni Tangritog'ga ko'chishi sekin-asta sodir bo'lgan deb qayd etgan bo'lsa, K. Petrov esa ushbu etnos (qirg'iz)ning Tangritog'da mo'g'ullar bosqinidan keyingi davrda uchta etnik komponent asosida shakllanganligi borasidagi g'oyani ilgari suradi. S. M. Abramzon K. Petrovning fikriga qo'shilmasdan, ayni paytda Tangritog'ga qirg'izlar emas, turkiy qabilalar kelgan edi, degan edi. Yu. Xudyakoy o'zining "История енисейских кыргызов" (Abakan, 2000) asarida qirg'izlarning Tangritog'ga ko'chishi ikki bosqichda bo'lganligini tasdiqlaydi. Umuman olganda, qirg'izlarning etnik tarixiga oid muammo fanda o'z yechimini to'la-to'kis topgan, deb bo'lmaydi.

Qirg'izlarning Yenisey bo'ylarida yashaganliklari to'g'risida qadimgi va o'rta asrlar manbalarida ham ma'lumotlar uchraydi. Hozirgi qirg'iz xalqining etnomadaniy kelib chiqish jarayonini tushunishda ushbu manbalar muhim ahamiyat kasb etadi. Qirg'izlar turkiy tilda so'zlashuvchi qadimiy xalqlardan biri bo'lib, ular to'g'risida ilk bora miloddan oldingi III asr oxirlarida xitoy tilidagi Xan manbalarida eslatiladi. Qirg'izlarning etnik guruhleri ko'pgina turkiy va mo'g'ul tillarida so'zlashuvchi xalqlarning shakllanishiga olib kelgan jarayonlarda ishtirok etgan edi.

"Buyuk davlatchilik" davri qirg'izlarning Sharqiy Turkistonda paydo bo'lishiga olib keldi va ularning G'arbiy Tangritog' tomon siljishlarida muhim bosqich bo'ldi.

Qirg'iz xonliklari yettisoyda XVIII asr boshlarigacha, ya'ni qirg'izlar jung'orlar tomonidan Jung'oriyaga olib ketgunga qadar mavjud bo'ldi. Jung'orlar xonligi manchjurlar tomonidan tor-mor etilgach, qirg'izlarning bir qismi Manchjuriyaga ko'chirilgan bo'lsa, bir qismi esa qalmiqlar bilan birga Volga bo'ylariga qochgan va hozirgi Ural xalqlari tarkibiga kirgan.

Qirg'izlar asosan, mongoloid irqiga mansub. Ma'lumki, mo'g'ul irqiga xos alomatlar: tana terisining sarg'ishligi, qattiq to'g'ri soch, badandagi sochning uncha ko'p bo'lmasligi, iyagining bo'rtib

chiqqanligi, burunning yassiligi (pachoqroqligi), me'yordagi qalinlikda lab hamda mo'g'ul qovoq (epikantus)dan iborat.

Odatda, qirg'izlarning sochi qattiq va to'g'ri, badandagi sochi uncha ko'p emas, yuzi yassi, burni bo'rtib chiqmagan, yuqori qovog'i epikantus (o'g'il va qiz bolalarda) ko'rinishda bo'ladi. Ammo, oltoy, tuva va buryat xalqlari bilan solishtirganda, yuqoridagi hamma belgilar qirg'izlarda yanada yaqqolroq namoyon bo'lgan. Shuning uchun qirg'izlar sof mo'g'ul irqiga xos emas.

Yenisey-Irtish daryo oralig'i (zamonaviy Tangritog' qirg'izlarining avlodlari yashagan hudud) aholisi yevropeoid irqiga mansub bo'lganligiga e'tiborimizni qaratamiz. O'sha paytda mo'g'ul irqiga mansub odamlar Bayko'lbo'yi va Sharqiy Mo'g'ulistonda yashar edi, lekin II–IV asrlarda mo'g'ul irqiga mansub qabilalarning Yenisey va Oltoyga ko'chishi avtoxton aholining qiyofasini o'zgarishiga olib keldi.

Mo'g'ul irqiga mansub qabilalarning asta-sekinlik bilan Tangritog'ga qarab siljishi, II ming yillikning birinchi yarmida Tangritog' aholisi qiyofasining o'zgarishiga sabab bo'ldi va pirovardida, zamonaviy qirg'izlarnikiga o'xshab shakllandi. Ushbu o'zgarishlar qirg'izlarning Janubiy Sibir irqiga mansub ekanligi so'z yuritishga asos bo'la oladi.

Qirg'iz tili Oltoy til oilasini turkiy tili guruhining shimoliy-g'arbiy til shoxobchasiga mansub. Ushbu til bilan bir qatorda xalq dialektikasining ikki guruhi: shimoliy dialekt guruhi va qirg'iz hamda o'zbek tilining o'zaro ta'siri natijasidagi aralash dialektlarning janubiy guruhi mavjud.

Taniqli tilshunos B. Yunusaliev til tarixidagi uch davrni ajratib ko'rsatadi: qadimgi davr, ya'ni VII–XII asrlar; o'rta davr – XII–XV asrlarning o'rtalari (Oltoy davri deb ham ataladi). Ushbu davrda qirg'iz tilining qipchoq tili bilan o'zaro ta'siri natijasida asta-sekinlik bilan g'arbiy til ko'rinishiga ega bo'ladi: yangi davr – XV asrning o'rtalari – XVI asr. Shu davrdan boshlab qirg'iz tili yagona xalq tili shakllana boshlaydi. Olim qirg'iz tilini zamonaviy Qirg'iziston hududida emas, balki undan shimoliy-sharqda, ya'ni Sharqiy Turkistonda paydo bo'lgan, deb hisoblaydi.

Zamonaviy qirg'iz tilining paydo bo'lishi so'nggi davrga taalluqli, holbuki, milodiy I asrda Yeniseyda yashagan qadimgi qirg'iz qabilalarining tili uning shakllanishida asos bo'lib xizmat qilgan.

So'nggi davrlarda qirg'iz tili qipchoq tili bilan assimiliyasiyalashgan, shu bilan birga, boshqa til va til guruhleri, xususan, mo'g'ul tili ham uning shakllanishida muhim rol o'ynagan, degan qarashlar ham ilgari surilmoqda. Qirg'iz tili leksikasi mo'g'ul elementlari bilan birga arab va eron tillaridan so'zlarning kam o'zlashtirilganligi bilan farqlanadi.

“Qirg'iz” nomi ilk bor geegun shaklida xitoycha “Xanshu” (Xan sulolasi tarixi) yilnomasida mil. avv. 203-yilda gi voqyealar bayonida tilga olingan. Qirg'izlarning eng qadimgi ajdodlari gun, shak, usun va dinlin qabilalari ittifoqiga borib taqaladi.

“Qirg'iz” etnonimining kelib chiqishi to'g'risida bir qancha qarashlar mavjud. Jumladan, “qirg'iz” nomi haqida keng tarqalgan talqinlarning birida ushbu atama “qirq urug'li xalq” degan ma'noni bildiradi, deyiladi. Boshqa bir taxminga ko'ra, qirg'iz etnonimi “qirilgis” – “yengilmas”, “qo'rqmas” degan ma'nolarni bildiradi, deb qayd etilsa, taniqli tilshunos olim K. Petrovning fikricha, “Qirg'iz” atamasi etimologiyasi qadimgi turk sifat so'zi “qirig” – “qizil”dan kelib chiqqan. “Qirg'iz” atamasi shu so'zning ko'plikdagi ma'nosi bo'lib, mazkur so'z xalq yashagan hudud bilan bog'liq, xalqning nomi esa shu so'zdan olingan.

Yenisey bo'yidagi Qirgun mamlakati (“Qizil mamlakat”) mil. avv. I ming yillikdayoq mavjud edi. O'sha paytda “Qirgut” atamasi paydo bo'lgan, keyinchalik esa “qirg'iz” atamasiga o'zgargan.

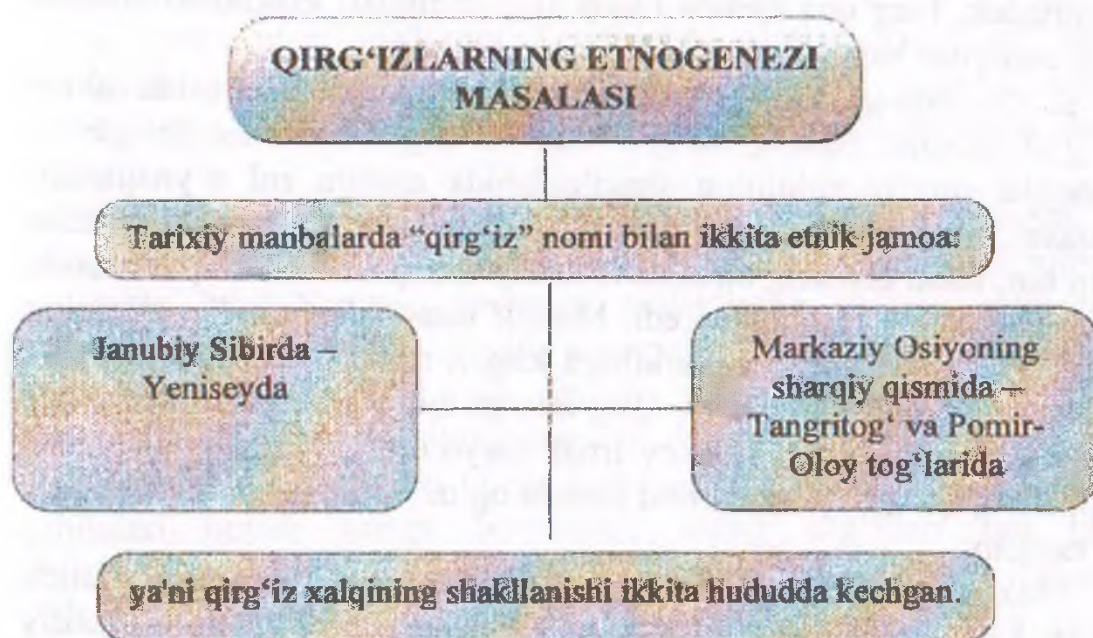
Abulg'oziy Bahordirxonning “Шажарайи турк” asarida qirg'izlarning kelib chiqishi haqida ma'lumot berilgan bo'lib, ushbu manbada qayd qilinishicha, O'g'uzxonning Qirg'iz degan nabirasi bo'lgan. Aynan mana shu nabirasidan qirg'izlar tarqalgan ekan.

Xullas, qirg'izlarning kelib chiqishi to'g'risida turlicha qarashlar mavjud. Xususan, ularning Yenisey qirg'izlaridan tarqalganligi biroz bahsli masala hisoblanadi. Qirg'izlarning ilk etnik tarixi va qadimgi qabila ittifoqlari (xunlar, dinlinlar, saklar va usunlar) bilan bog'liq. VI–X asrlarda Sayan-Oltoy va Tangritog' etaklarida yashovchi turkiy qabilalar qirg'izlar yerlariga ko'chib kelib, mahalliy aholi bilan qo'shilib, Qirg'iz davlatini tuzadi. Turk xoqonligi va ko'chmanchi davlat uyushmalari davri (VI–X asrlar)da keyinchalik qirg'izlar tarkibiga kirgan qabilalar Sayan-Oltoy, Irtishbo'yi va Sharqiy Tangritog'ning turkiy aholisi orasida shakllangan. Hozirgi hududga IX–X asrlarda ko'chib kelgan eroniy tilli, kichik turklashgan mahalliy elatlar hisoblangan qarluqlar va o'g'uzlar bilan aralashib ketgan. XIII

asrgacha Tangritog' aholisi irqiy jihatdan yevropeoidlarga mansub edi. Qirg'izlarning bir qismi IX–XII asrlarda, katta qismi esa o'rta asrlar davomida g'arbga ko'chib, Issiqko'l atroflari, yettisuv havzasi, Tangritog' yon bag'irlari, Farg'ona vodiysining tog'oldi mintaqalari va Dashti Qipchoq hududlariga borib joylashgan.

Qirg'izlarning asosiy qismi Tangritog' va Issiqko'l oralig'ini makon tutib, bu yerdagi bir nechta turkiy qabilalar bilan birgalikda hozirgi qirg'iz xalqini tashkil qilgan. Qirg'iz xalqi tarkibiga, shuningdek, yettisuv va Movarounnahrning turkiy qabilalari, jumladan, qarluqlar hamda uyg'urlar, keyinchalik mo'g'ul qabilalari qo'shilgan. Ushbu davrda qirg'izlarning tipi bo'yicha mo'g'ullashuvi va tili bo'yicha turkiylashish jarayonlari nihoyasiga yetgan. XV–XVII asrlarda esa, kelib chiqishi qozoq no'g'oylar bilan bog'liq qabilalar kirib kelgan. Qozoqlarning bir qismi boshqa turkiy xalqlarning etnogenezi singib ketgan. XVI–XVII asrlarda qirg'izlarga qozoq-no'g'oy qabilalari kelib qo'shilgach, Tangritog' qirg'izlarining etnik jihatdan shakllanish jarayoni nihoyasiga yetgan.

Keyingi ikki asr davomida Jung'or xalqlari qirg'izlarni talab keldi. Ular XIX asr birinchi yarmigacha Qo'qon xonligiga tobe bo'lgan. XIX asrning 60–70-yillarga kelib qirg'iz yerlarining aksariyat qismi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinadi.

Qirg'izlarning urug'-aymoqlari asosan, uchta yirik guruhga bo'linadi: *o'tiz ugul (o'ttiz o'g'il) ning o'ng va so'ng qanotlari, ichkilik.*

O'ng qanot uch avloddan iborat: *tog'ay, adigine va mungush.* Eng yirigi tog'ay avlodi bo'lib, uning tarkibiga *sari, bag'ish, bug'u, solta, tinimseyit, sayoq, chekir, cheriq, jedigir, aziq, bag'ish, munguldor, suu, murun, baarin* urug'lari kiradi.

So'l qanot *qo'shchi (qutchu), saruu, munduz, jetigem, kitay, basiz, tubey, cho'ngbag'ish* urug'laridan tashkil topgan.

Ichkilik guruhiga *qipchoq, qayman, teyit, keseko, jos kesek, qanrdi, bo'ston, moygut, avagat (avat), to'ylus (do'ylus)* urug'lari birlashgan.

Tog'ay guruhi Tangritog'ning asosiy qismida, adigine bilan mungush guruhlari esa Janubiy Qirg'iziston yerlarida joylashgan. Tog'ay guruhining eng yirik qabilasi bo'lgan bug'ular Issiqko'lning shimoliy va sharqiy sohillari hamda butun janubiy chegaralaridagi hududlarda yashagan. Chu daryosining janubiy qirg'oqlari bo'ylab Qirg'iz tog' tizmasi daralarida solto qabilasining yerlari bo'lgan.

Norin daryosining o'rta oqimi, Dungal va Susamir vodiylari chekir hamda sayoq qabilalariga qarashli yerlar hisoblangan. Farg'ona past tekisligining sharqiy qismi, Oltoy vodiysi va sharqiy Pomir, shuningdek, Farg'ona hamda Oltoy tog' tizmalari etaklarida adigine bilan mungush hamda ichkilik qabilalari yashagan.

K. Petrovning ta'biriga ko'ra, mo'g'ul tilli xalqlar orasida *oyrat-mo'g'ul, bargut, baarin, kereyit, markit, dug'lat, barlos, jaloyir* va boshqalar qirg'iz xalqining shakllanishida muhim rol o'ynaganlar. Mazkur olim qirg'izlarning shakllanishida mo'g'ullarning muhim o'rni bor, lekin ularning birlashuvi turkiy tilli qabila va xalqlar orasida sodir bo'ldi, deb hisoblagan edi. Muallif tomonidan qirg'iz xalqining etnik qiyofasi va ularning tarkibiga kirgan turkiy xalqlarning urug'-qabilaviy guruhlari aniqlandi. Qirg'izlarga mo'g'ullar bosqiniga qadar Tangritog'ni egallagan Yenisey-Irtish daryo oralig'i qabila va xalqlari – qipchoq, tokuz-o'g'uz, qarluq hamda og'uz-uyg'urlar eng ko'p ta'sir ko'rsatgan.

Mazkur muallifning fikricha, Tangritog' qirg'izlari xalq sifatida uchta katta mavze asosida shakllangan. Tangritog'ning mahalliy aholisi mo'g'ul bosqiniga qadar mil. avv. I ming yillikda Oltoy-Xangay qabilalarining Tangritoqqa siljishi natijasida shakllangan. Ilk

bor ko'chmanchilar milodiy asr arafasida Tangritog'da mahalliy aholini o'ziga singdirib, ularni bo'lib yuborgan edi. Tangritog'da Ashina boshchiligidagi turklar yetakchi rolni egallagan bo'lsa, VII–XII asrlarda esa qarluq va o'g'uz-uyg'ur qabilalari yetakchi rol o'ynagan. Tangritog'ga ko'chib o'tgan barcha qabilalar (ham mo'g'ul, ham turk) qarluq-uyg'urlarning tarkibiga singib ketgan edi, lekin xalq sifatida shakllanish jarayonida vaqti-vaqti bilan boshqa turli qabilalarning bostirib kirishi hisobiga uzilishlar sodir bo'ldi. Shunday qilib, XIII asr boshlarida ko'pgina o'g'uz-qarluq qabilalari mo'g'ullar tomonidan G'arbiy Tangritog'ga siqib chiqarilgan edi.

Mo'g'ullar qirg'izlarning shakllanishida ikkinchi qatlam hisoblanadi. Ushbu holat qirg'izlarda bugungi kunda mo'g'ul tilli urug'-qabilaviy nomlarning saqlanishi bilan tasdiqlanadi (mo'g'ul, baarin, kereit, markit va boshqalar).

Irtish-Yenisey daryolari oralig'ida qimoq-qirg'iz qabilalari hamda ularga yaqin qarindosh bo'lgan sharqiy qipchoq qabilalari uchinchi, ya'ni asosiy guruh hisoblanadi. Mazkur guruhning harakatlari XIII asrda mo'g'ullar bosqiniga qadar mavjud mahalliy aholining qoldiqlari va kelgindi mo'g'ullarning siqib chiqarilishi yoki singib ketishiga sabab bo'ldi. Aynan qimoq-qipchoq qabilalari so'nggi ikki massiv asosida xalq sifatida Tangritog' qirg'izlarining qiyofasini belgilab berdi.

K. Petrovning ma'lumot berishicha, qirg'iz xalqining etnik qiyofasini qimoq-qirg'iz qabilalari belgilab bergan, qaysiki, ularni Yenisey qirg'izlarining chekka qabilalari deb, shartli ravishda atash mumkin.

Chingizxon tomonidan ushbu hududlarning bosib olinishi va uning o'g'illariga bo'lib berilishi hamda uluslarning tashkil topishi natijasida Irtish-Yenisey daryolari oralig'ining sharqiy qismidagi qipchoq-qirg'iz qabilalari alohida mavqyega ega bo'ladi. Ular "davlat qabilalari" mavqeida bo'lib, hyech kim ularga egalikka davo qilolmas edi. Ushbu qabilalarning Ob daryosining yuqori qismidan Tangritog'ga qarab siljishi O'rda davridayoq boshlangan edi. Qirg'iz qabilalari buyuk xonga bo'ysunar, uning o'g'illari esa ulus yo'l boshchilari bilan yaqin aloqada edi. Bir muddat o'tgach, Chingizxonning nabirasi Xaydu sharqiy Tangritog'dan Yeniseygacha bo'lgan barcha turk-mo'g'ul qabilalari hamda tarkibida qirg'izlar kam bo'lganlarni ham qo'shib, o'zining boshqaruvi ostida birlashtirgan edi.

1340-yilda yangi davlat – Mo‘g‘uliston paydo bo‘ladi, qaysiki, uning etnik tarkibi Tangritog‘ning mo‘g‘ul bosqiniga qadar mahalliy aholi qoldiqlari, mo‘g‘ul va qipchoq-qirg‘iz qabilalaridan iborat edi.

Qirg‘izlarning G‘arbiy Tangritog‘gacha tarqalishi dastlab boshqa mo‘g‘ul-turk aholisi bilan birgalikda kichik guruhlarining ham ko‘chishi orqali ro‘y berdi. Ushbu jarayon Amir Temurning siyosiy maydonga kelishi bilan yanada kuchaydi.

XV asrning ikkinchi yarmida Axmadxon boshchiligida Qirg‘iz xonligi tashkil topdi. Uning tarkibiga Tangritog‘da qolgan mo‘g‘ul-turk qabilalari ham kirdi. Mazkur davlat uzoq faoliyat ko‘rsatmasa-da, muhim oqibatlar: qipchoq-qirg‘iz qabilalarining birlashuvi va ularga mo‘g‘ul-turk qabilalarining qo‘shilishi, ya‘ni tarkibi unchalik o‘zgarmagan qirg‘iz xalqining birlashishiga sabab bo‘ldi. Shu tariqa, Tangritog‘ bo‘ylab qipchoq-qirg‘iz qabilalarining tarqalishi jarayonida qirg‘iz xalqining shakllanishi sodir bo‘ldi.

Irtish-Yenisey daryolari oralig‘ida juda ko‘p qirg‘iz, alachin, kuban, qipchoq hamda turkiy va mo‘g‘ul tilli qabilalar yashar edi. Bularning birortasi ham xalq sifatida shakllanmagan bo‘lib, ularni “Лесные народы” (“O‘rmon xalqlari”) deb atashar edi.

Diqqatga sazovor jihati shundaki, ba‘zi qabilalar XIII asrda Tangritog‘da boshqa qirg‘iz qabilalari bilan birga o‘z nomlarini saqlab qolgan. Shular qatorida bulgacha va keremuchi qabilalari ichkilik guruhining yadrosini tashkil etadi. Ayni shu paytda Irtish-Yenisey daryolari oralig‘ida qipchoq va oyrat qabilalari qirg‘izlar bilan aralashgan holda yashar edi. Oltoy-Xangay tog‘oldi aholisi uyg‘ur va tokuz-o‘g‘uz qabilalari qirg‘iz xalqi tarixida muhim rol o‘ynagan.

Muallifi noma‘lum “Худуд ул-олам” asarida qimoqlarning yashash joyi to‘g‘risida XI asrga oid ma‘lumotlar uchraydi, aynan undan sharqda qirg‘iz qabilalaridan biri, janubda Irtish daryosi, g‘arbda qipchoqlarning ba‘zi qismi, shimolda esa inson yashamaydigan hududlar borligi yozilgan. Bunga ko‘ra, Qipchoq hududi qimoqlar o‘lkasi, uning aholisi esa qirg‘izlarga o‘xshaydi.

O‘rta asrlarning mashhur tarixchisi Gardiziy qimoqlarning asosiy qabilalari imi, imek, tatar, boyandar, qipchoq va boshqalar ekanligini ta‘kidlagan edi. Qimoqlar xalq sifatida shakllanmagan edi, ular orasida VII asrda tilga olingan qipchoqlar alohida ajralib turar edi. “Qimoq” nomi X asr oxiri – XI asr boshlarigacha mavjud bo‘lib, shundan so‘ng XI asrda qipchoqlar asosiy rol o‘ynay boshlagan edi.

K. Petrov qirg'iz xalq eposi – "Manas" va uning bosh qahramon nomini qirg'iz qabilalari yuqori Ob havzasidan olib kelgan. "Manas" eposi faqat o'ng va so'l qanot qabilalarda keng tarqalgan. Bu faqat Obning yuqoridagi qimoq va qimoq-qirg'iz qabilalari qirg'iz xalqining o'ng hamda so'l qanot qabilalarining avlodi ekanligi to'g'risida fikrlashga asos bo'ladi. Ichkilik guruhi esa Yenisey qirg'izlari tarkibining asosini tashkil etadi.

K. Petrov Ob daryosining yuqori qismida Oltoy va Yenisey qabilalari madaniyatining o'zaro aralashuv jarayoni juda keng hududda sodir bo'lgan, deb hisoblaydi. Etnogenezda qimoq va Yeniseybo'yi qirg'izlari bevosita ishtirok etgan. Bular "chekka" qirg'izlari, ularning o'ziga xosligi keyinchalik aynan "qirg'iz" nomining kelib chiqishiga asos bo'lgan edi.

XII asrda Yenisey-Ob daryolari oralig'ida oyrat-mo'g'ul, ularda shimolda qirg'iz-qirgu va "chekka" qirg'iz-burutlar yashar edi. K. Petrov Yenisey-Ob daryolari oralig'i Tangritog' qirg'izlari avlodlarining ilk etnogenez hududi, deb hisoblaydi. Qirg'izlar etnogenezida qimoq va Yenisey qirg'izlari tarkibidagi qabilalar ham qatnashgan.

Yenisey-Ob daryolari oralig'idagi mahalliy aholi va kelgindi qabilalarning etnik birlashuv jarayoni I ming yillikning o'rtalarida sodir bo'lgan edi.

Mazkur davrda qirg'izlarda patriarxal-urug'chilik tuzumining yemirilishi ro'y bergan. Qirg'izlarning hududiy-davlat birlashuvining paydo bo'lishi VI–VII asrda qabilalararo jamoalar shakllanishining ma'lum bir darajasini o'zida aks ettirar edi. Uyg'urlar 748-yilda qirg'izlar ustidan hukmronligini o'rnatgan edi. Ushbu jarayonda qirg'izlar qisqa muddat o'zlarining davlat birlashmalarini e'lon qildi, shu bilan birga yagona xalq sifatida namoyon bo'la olmadi. O'sha paytda qirg'izlar birlashmasiga furii (xori, kori), qosim va boshqa qabilalar kirar edi.

Xitoy manbalariga ko'ra, X-asrga kelib qimoq-qirg'iz qabilalarining so'nggi birlashuv jarayoni ro'y berdi. XI–XII-asrlarda ushbu qabilalar naymanlar tomonidan siqib chiqarildi.

Qirg'izlarning asosiy qismini bukara va charbalar tashkil qilgan (nisbatan ozgina mol-holga ega bo'lgan kishilar ana shunday nom bilan atalgan). Aholiga biylar bilan manaplar boshchilik qilgan. Manaplik juda qadimdan mavjud bo'lib, saribag'ish qabilasidan

bo'lgan barcha kishilar ilgari "manap" deb atalgan (Manap ismli qabila boshlig'i nomidan kelib chiqqan). Manaplar uch guruhga bo'lingan: og'a yoki cho'ng manap, o'rta manap hamda chala manap.

Mol-holidan ayrilgan kambag'allar biy va manaplar xo'jaligida malay, cho'pon-qo'ychi, jilqichi, jalchi (kunbay ishlovchi mardikor) sifatida ishlab, kun kechirishga majbur bo'lgan. Shuni ta'kidlash kerakki, 92 o'zbek urug'iga oid shajaralarning barchasida "qirg'iz" etnonimi uchraydi.

8.2. Qirg'iz xalqining an'anaviy xo'jaligi

Ko'p asrlar davomida qirg'izlarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan. Mahalliy chorvadorlar ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi hayot kechirgan. Qirg'izlar juda qadimdan ardoqlab va e'zozlab kelayotgan chorvachilik tarmog'i mintaqaning janubida keng tarqalgan. Shuningdek, ular qo'sh o'rkachli tuya urchitgan, ushbu kasb O'sh viloyatining tog'li hududlarida rivojlangan edi.

Qirg'izlar mo'g'ul zotli otlarni boqqan, eshak va xachir kabi uy xayvonlaridan ham keng foydalangan va Qirg'izistonning barcha hududlarida tarqalgan. Har bir urug'-aymoq va qabila chorvadorlari mol-holini o'zlariga ajratilgan yerlarda boqqan. Qo'y-qo'zi va yilqilar olis yaylovlardagi otarlarda parvarish qilingan.

Dehqonchilik. Qirg'izlarda dehqonchilik Farg'ona pasttekisligi va uning atroflaridagi yerlarda olib borilgan. Issiqko'l, Chuy hamda Talas daryolari, shuningdek, boshqa hududlarda ham dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan. Qolgan mintaqalarda dehqonchilik yaxshi rivojlanmagan, asosan, sug'orma dehqonchilik qilingan. Ariq, nov va to'g'onlar qurilib, suv keltirilgan, lalmikor yerlardan ham dehqonchilikda foydalanilgan.

yerlar bursun va isfar (omoch) bilan haydalgan. Urug' qo'lda sepilgan va uni qalpoq (telpak), to'ning etagi va chelak to'rvaga solganlar. Otda yurib urug' sepish usulidan ham foydalanilgan va yerni shoxmola bilan tekislaganlar. Hosilni o'roq va mangal bilan o'rib, yig'ib olingan g'alla mola bilan yanchilgan. Avvalo, panshaxa, ya'ni beshlik, so'ngra kuraklar bilan sovurilgan.

Dehqonchilikda paxta, bug'doy, arpa, tariq, makkajo'xori, jo'xori, sholi, beda va poliz ekinlari yetishtirilgan. Mamlakatning shimoliy

tumanlarida asosan, bug‘doy, arpa va tariq, ayrim joylarda esa qisman suli ham ekilgan.

Shimoliy Qirg‘izistondagi muqim yashash sharoitining vujudga kelishi va uning rivojida mahalliy hamda ko‘chmanchilar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar muhim rol o‘ynagan. Farg‘ona vodiysidagi dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi aholi joylashgan maydonlar yaxlit hisoblanib, yagona davlat boshqaruviga ega bo‘lgan.

Arxeologik tadqiqotlar tufayli ilk o‘rta asrlardagi hozirgi Shimoliy Qirg‘iziston shahar va qishloqlarining tashkil topishi xususida bugungi kungacha saqlanib qolgan ma‘lumotlar to‘plangan. Yozma manbalar bilan birgalikda ular, o‘tmish to‘g‘risida muayyan ma‘lumotga ega bo‘lishni ta‘minlaydi.

I–II asrlarda mintaqada dehqonchilik, savdo va hunarmandchilik bilan shug‘ullangan bir qator vohalar vujudga kelgan bo‘lsa, VI–IX asrlarda esa qishloq xo‘jaligidan hunarmandchilik, shahardan qishloqning ajralib chiqish jarayoni nihoyasiga yetmagan edi. Shimoliy Qirg‘izistonda janubdagidek aholining qishloq joylarida muqim turib qolishi uchun shart-sharoitlar yetarli bo‘lmagan.

Yirik aholi manzilgohlari yaqinida himoya istehkomlari, turar-joylar oraligida esa karvonsaroylar mavjud bo‘lgan, Eng katta istehkomlar hozirgi Qirg‘izistonning Olatog‘ qoyalaridan boshlanadigan Chuy daryosining so‘l qirg‘og‘idagi daralarga kirish qismida qurilgan edi. Mazkur himoya istehkomlari tog‘dan keladigan dushman yo‘liga g‘ov bo‘lishi bilan birga, daryo suvi bilan sug‘oriladigan yerlarni muhofaza qilish vazifasini ham bajarar edi.

X–XII asrlarda Markaziy Osiyoda ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi kuzatilgan edi. Ushbu davrda mazkur hudud hayotida muhim o‘rin tutgan yirik hunarmandchilik va savdo markazlari rivojlangan. Ammo, qishloq xo‘jaligi, XIII asrgacha, ya‘ni mo‘g‘ullar tomonidan hozirgi Shimoliy Qirg‘izistonning muqim yashovchi qishloq aholisiga qaqshatqich zarba berganga qadar, hеч qanday o‘zgarishsiz qolib ketgan edi.

Ovchilik. Qirg‘izlarda qadimdan ovchilik rivojlanib kelgan. Ov qushlari, miltiq yordamida, shuningdek, qopqon qo‘yish orqali ov qilingan. Asosan, tog‘ echkilari, bug‘u, ayiq, bo‘ri va tulki ovlangan.

Tog‘-toshlarda bemalol yurish uchun turli xil moslamalar: toy tuyoq, japqaq va temir chukalardan foydalanilgan. Qirg‘iz ovchilari ov jarayonida it, burgut, lochin va qirg‘iylardan keng foydalangan.

XIX asrning oxiridan boshlab qirg'izlarning kundalik hayotida baliqchilik muhim rol o'ynay boshlagan. Suv havzalariga yaqin yerlarda yashayotgan qirg'iz oilalari baliq ovlash bilan mashg'ul bo'lgan. Keyinchalik asalarichilik va pillachilik vujudga kelgan.

Hunarmanchilik. Mintaqaning boshqa chorvador xalqlarida bo'lgani singari, qirg'izlarda ham ko'proq chorvachilik bilan bog'liq kasb-hunarlar taraqqiy etgan. Masalan, bahor va kuzda qirg'ilgan qo'y junidan urchuq, ya'ni iyyiq yordamida ayollar uyda ip yigirgan va oddiygina qop xalta hamda tasma tikish uchun zarur matolar to'qilgan.

Yog'ochsozlik va duradgorlik ham keng tarqalgan hunarlardan hisoblangan. O'tov, egar va idish-tovoq yasalgan, ularni tayyorlovchi ustalar jigach usta deb atalgan. Bunday ustalar qirma va duko'n kabi dastgohlarda ishlagan.

Qadimiy kasb-hunarlardan aksariyati hozirda ham butun o'lka bo'ylab keng qo'llanilib kelinmoqda. Shahar va qishloq hunarmandlari temirdan ish qurollari, uy jihozlari, shuningdek, harbiy qurol-aslahalar tayyorlagan. Afsuski, arxeologik qazishmalar tayyorlangan barcha temir uskunalarning turlari xususida to'liq ma'lumot bermaydi. Chunki temir yer ostida yomon saqlanadi, shunga qaramay, ko'plab ma'lumotlar to'plangan.

Qishloq xo'jaligi uchun omoch uchiga kiydiriladigan tish, ketmon, o'roq, bog'dorchilik va qo'y junini qirg'adigan qaychilar, nag'al, ishga yaroqli hayvonlar abzali hamda aravaga zarur bo'ladigan jihozlar tayyorlangan. Shuningdek, temir idishlar, qozon, tarozi, tosh, qaychi, pichoq, qoshiq, beshlik, qulf-kalit, zanjir va boshqa buyumlar yasalgan.

Badiiy quyma buyumlar orasida juda ko'plab bronzadan yasalgan ustunlar va zinapoyachalar muhim ahamiyatga ega. Ustunlar silindr shaklida ishlangan, balandligi 30 sm, diametri 15 sm. bo'lib, usti o'ymakor naqshlar bilan qoplangan. Yuqori badiiy saviyada bajarilgan ikki ustun sirti, turli xil naqshlar (har xil o'simliklar, gajaklar, geometrik shakllar va yozuvlar)da cho'lda borayotgan to'rt yo'lbars tasviri o'ta mohirlik bilan ishlangan.

Oqbeshim (To'qmoq shahri yaqinida) shaharchasidagi budda ibodatxonasidan topilgan juda ko'plab tilla qoplangan nozik qirqma bronza nishonlar qadimdan oltinni eritib ishlash usuli rivojlanganligidan dalolat beradi.

Rangli va qimmatbaho metallardan ayollar uchun turli xil bezak va buyumlar yasalgan. Jumladan, bilakuzuk, isirg'a, uzuk, qo'ng'iroqcha, hayvonlar shakli tushirilgan osma tumorlar va oynachalarni misol qilib keltirish mumkin. Shoshtepa manzilgohi va hozirgi Krasnorechensk shaharchasidan topilgan kumush bilakuzuklar o'zining badiiy qiymati yuqoriligi bilan ajralib turadi. Bilakuzuklar tayyorlash usuli bitta bo'lgan: uchta silliq kumush sim bir bog'lam qilingan, ikki yo'g'on sim o'rtasidan nozik kumush sim o'tkazilgan. Bilakuzuk uchi yuqalashtirilib, shunga o'xshash maxsus jihoz bilan hayvon boshlari ulangan.

Kulolchilik hunari hammadan ko'proq o'rganilgan. Mahalliy kulollar idishlarga bo'lgan talabni qondirishga harakat qilgan, shu bois bunday mahsulotlardan keng foydalanilgan. Kuydirilgan loydan yasalgan buyumlar qurilish, jamoat va madaniy binolarni me'moriy bezash hamda diniy marosimlarni o'tkazishda keng qo'llanilgan. Kulolchilik VI–XII asrlarda bir nechta bosqichda rivojlanib kelgan.

VI–VIII asrlarda kulolchilik mahsulotlarining asosiy qismi uyda, qo'lda bajarilgan. Idishlar va yoritqichlar uncha takomillashmagan, shakllar bilan ishlov berilgan holda, uning ustiga bo'yoq surtilgan, so'ngra pardoz qilingan. O'choq tirgaklari hayvonlar boshini eslatuvchi shaklda jihozlangan.

Shuningdsk, kulolchilik buyumlaridan loy tobutlar sifatida foydalanilgan. Ular ko'pincha badiiy jihozlarda ishlatilgan, masalan, inson qiyofasi va hayvonlar shaklida yasalgan bezaklar dsvorlarga yopishtirilgan. Shaharlik kulollar tomonidan bino peshtoqlarini bezovchi g'ishtlar ham yasalgan.

Kulollar faqat tor doirada ish ko'rmagan, idish yasash bo'yicha kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ularni uy sharoitida tayyorlash keng yo'lga qo'yilgan. Xalqlarning bir yerda muqim yashashi, dehqonchilik bilan shug'ullanishi va ular bilan ko'chmanchi qabilalar o'rtasida aloqalarning rivojlanishi kuzatilgan. Maxsus uskunalarda tayyorlangan idishlar ko'paygan, ayrim joylarda ular o'z ustunligiga ega bo'lgan. Ushbu davrda kulollar yasagan buyumlar ko'plab uchrashini ta'kidlash o'rinlidir.

O'troq aholi hunarmandchiligining ko'pgina turlari to'g'risida yozma manbalarda deyarli ma'lumot uchramaydi. Hunarmandlarning mehnat quroli va mahsulotlariga u yoki bu darajada tavsif berish uchun arxeologiya materiallari ham yetarli emas. Masalan, yog'ochga

ishlov berishni buyumlar (so‘qa)ning namunasi va qurilish buyumlari (ustun qoldiqlari va kuygan to‘sin yog‘ochlari), duradgorlik asboblari (iskana, randa va bolta) orqali tasavvur qilish mumkin. Surplar, shuningdek, gazmol qoldiqlarining topilganligi yigiruv va to‘quv ishlari keng rivojlanganligidan dalolat beradi. Teri oshlash va hayvon suyaklaridan anjomlar yasash haqida deyarli hech qanday ma‘lumotlar mavjud emas.

Ko‘rinib turganidek, VI–XII asrlar mobaynida hozirgi Qirg‘iziston hududida hunarmandchilik ishlab chiqarish va texnik taraqqiyoti yuksak darajasiga yetgan. Bunda shubhasiz, hunarmandlarning yuqori kasbiy mahoratini kuzatish mumkin. Qirg‘iziston hududida aholining doimiy yashab qolishida yana bir sababi, oldinlari Farg‘ona va Oloydan o‘tgan savdo yo‘lining VI–VII asrlarda yettisiv hamda Tangritog‘ orqali Uzoq Sharq, O‘rta yer dengizi bo‘yidagi mamlakatlar hamda Yevropa bilan bog‘lanishi muhim rol o‘ynagan. G‘arbiy turk xoqonligining yettisivda o‘z hokimiyatini o‘rnatishi va qarorgohini bu yerga ko‘chirishi ham muhim savdo yo‘lining yo‘nalishining o‘zgarishiga sabab bo‘lgan.

Mazkur yo‘ldan foydalangan Sug‘d savdogarlari o‘z faoliyatlarini yanada rivojlantirgan. yettisiv va Sug‘dning aholisi muqim yashay boshlagan davrda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish taraqqiy etish boshlagan. Shu bois qadimgi solnomalarda yozilishicha, Siyobdan to Amudaryogacha bo‘lgan turkiylar yeri bitta nom bilan atalib, odamlar bir xil yozuv va tilga ega bo‘lgan, shuningdek, bir-biriga o‘xshash holda kiyingan. Bu shundan dalolat beradiki, Sug‘d va Shoshdan kelgan savdogarlar hozirgi Shimoliy Qirg‘iziston vohasi hayotida muhim rol o‘ynagan. Ammo, keyingi davrlarda sug‘d tili turkiy tilda so‘zlovchi mahalliy aholi tilidan farq qilgan. Ushbu yettisiv tarixidagi muhim voqeani Mahmud Koshg‘ariy qoldirgan ma‘lumotlar ham tasdiqlaydi: “Sug‘diylar – Bolasog‘unga ko‘chib kelgan odamlar guruhi. Ular Buxoro va Samarqand o‘rtasidagi Sug‘ddan bo‘lib, turkiylar ko‘rinishiga ega va ularning odatlarini qabul qilgan”.

Muqim aholi yashovchi markazlarning vujudga kelishi va rivojlanishida mahalliy turkiy xalqlarning o‘rni beqiyos bo‘lganligini turar-joylarining turkiycha nomlanishida ham ko‘rsa bo‘ladi. Jumladan, VII–X asrlarda Sariq, Jo‘l, Xo‘rran-Juvon, Bolasog‘un va hokazo nomlar bunga misol bo‘la oladi.

Arxeologik tadqiqotlarda shu narsa aniqlanganki, Shosh va Sug'ddan kelgan savdogarlarning moddiy madaniyati mahalliy aholi ta'siri ostida o'zgarib borgan.

8.3. Moddiy va ma'naviy madaniyati

Turar-joylari. Qirg'izlar qadimdan alohida, bir-biridan ancha olisda, 2–3 ta oila bo'lib yashagan. Chorva mollarini yaylovlarga olib chiqib ketib, har bir xo'jalik ajralgan holda kun kechirgan. Sovuq tushib, yog'ingarchilik boshlanadigan vaqtlarga kelib qishloq joylariga qaytilgan. Qarindosh-urug'lar bir ovul bo'lib yashagan, ushbu ovullarning orasi bir chaqiringacha borgan.

Qirg'izlarning hammasi o'tovlarda yashashni ma'qul ko'rgan. O'tovni qirg'izlar bo'z uy, qora uy yoki qirg'iz uy deb atar edi. Biy va manaplarning o'tovlari bilan kambag'al aholining o'tovlari orasida juda katta farq bo'lgan. Biylar, manaplar va o'ziga to'q, badavlat qirg'izlar xonadonlarining o'tovlari ancha katta, baland hamda chiroyli bo'lib, usti va atrofi qalin hamda sifatli kigizlar bilan yopilgan, shuningdek, bezaklari ko'p bo'lgan.

Qirg'iziston hududidagi o'tovlar hamma joyda bir xil ko'rinishga ega bo'lmagan. Aftidan, o'tovlar tabiiy, iqlim sharoitlari, urf-odat va an'analarga qarab xilma-xil ko'rinishda qurilgan. O'tovlar asosan, usti va gumbazi bilan farqlangan. Qirg'izistonning shimolida o'tovning gumbazi qonussimon ko'rinishda bo'lsa, Talas hamda Chotqol vodiylarida sal yalpoqroq, bir muncha tekis qilib qurilgan.

O'tovlar, qanday va qancha qavat kigiz bilan yopilganligi bilan ham bir-biridan farqlangan. Ko'p hollarda o'tovning ustiga ikki qavat kigiz yopilgan. Birinchi qavat o'tovlarning atrofini yopsa, ikkinchi qavat uning ustiga yopilgan. Nihoyat, o'tovlar nafaqat tashqi, shu bilan birga ichki bezaklari bilan ham farqlangan. O'tovning ichi bir necha bo'laklarga bo'lingan. O'tovga o'choq joylashgan qismi (kolomta) markazi hisoblangan. O'choq orti, eshikdan kiraverishda ro'paraga yog'och tosh yoki egalar ustiga sandiq, ko'rpa-yosti, gilam, namat, kigiz kabi uy-ro'zg'or buyumlari, xaltalar, va kiyimlar joylangan. Bu yerda idish-tovoq, ro'zg'or anjomlari, oziq-ovqat mahsulotlari solingan qop va xaltalar turgan. Erjakda egar-jabduq, arqon, miltiq va boshqa buyumlar saqlangan.

Qirg'izlar o'tovdan tashqari chayla va alachiq uylarda ham yashagan. Chaylada yog'ochlarning uchlari yuqoridan bitta qilib bog'lab qo'yilgan va xoda, ya'ni yog'ochlarining ustiga kigiz yopilgan. Sharqiy Pomir qirg'izlarida chayla xodalarni hayvon terilari bilan yopilgan. O'tovlarda qishlash uchun atrofida baland qor uyumi hosil qilinib, o'tovning usti poxol, ba'zan qamish bilan yopilgan.

Qirg'izlar keyinchalik sinch va paxsa devorli uylar qura boshlagan. Ko'pgina qirg'iz oilalari devorlari xom g'ishtdan ko'tarilgan, tomi tekis, bir necha xonali uylarda yashagan. Bunday uylarning hovlisida yonma-yon yordamchi xo'jalik binolari (molxona, otxona, qo'yxona, somonxona va boshqalar) joylashgan.

O'rta asrlarning rivojlangan davridagi qurilgan uylar tadqiqotchilar tomonidan batafsil o'rganilgan. X–XII asrlarga oid hunarmandning uyi Krasnorechensk shaharchasidan topilgan. Bu yerdagi turar-joylar devor bilan o'ralgan, 15x17 metr hajmli to'g'ri burchakli hovlida barpo etilgan. Hovli xom g'ishtli devor bilan ikkiga bo'lingan: sharq tomonida xo'jalik inshootlari joylashgan, g'arb tomonida esa turar-joy imoratlari qurilgan. Turar-joy kompleksi oltita xonadan iborat bo'lgan. Barcha xonalardagi 50x20x10 sm. hajmli xom g'ishtdan, devorlarning qalinligi 25 sm. xonalarning hajmi katta emas – 4,5 dan 8,5 m² gacha bo'lgan. Ulardan birida Markaziy Osiyoga xos bo'lgan oddiy bir pech (tandir) bo'lgan. Boshqa uchta xonani sharob tayyorlash ustaxonasi egallagan: ikkitasida ishlab chiqarish moslamalari, uchinchisida esa omborxona joylashgan.

X–XII asrda shahar zodagonlari o'z uylarini eski arxitektura an'analari bo'yicha qal'a ko'rinishida barpo etganlar. Shunday uylardan biri, Talas vodiysidagi Oqtepa shaharchasida qazilma paytida topilgan 40x60 metr hajmida to'g'ri burchakli qo'rg'onda joylashgan bo'lib, u 6 ta 2,4x10 metrli uzun xonalardan tashkil topgan. Devorlari xom g'isht va paxsadan ishlangan va eshikning o'rni xom g'ishtdan ark shaklida qurilgan. Imoratdan qo'rg'on hovlisiga chiqilgan.

Tomning to'sini xom g'ishtdan gumbazli ko'rinishda bo'lgan. Qurilish uyumining ko'pligidan qurilma bir qavatli bo'lganligini bilish mumkin. Imorat boy manzarali jihozlar bilan bezatilgan va hovli tomondan tashqi devorning yuqori qismigacha xom suvoqqa naqqoshlik bezaklari tushirilgan friz saqlanib qolgan. Uslubga solingan uzun novdalar va to'qima usulidagi geometrik naqshlar bilan to'ldirilgan to'g'ri burchaklarning o'zaro bir-biriga tutashib ketgan

bezaklar motivi bo'lgan. Ichki devorlarga aftidan, suvoq paytida naqshlar ishlangan, buni vayronalar ichidan topilgan devor parchalari ham isbotlab turibdi. Ammo, X–XII asrlarda qal'a inshootlari o'rnida to'la jihozlangan shahar uylari vujudga kelgan. Ularning atrofida turli hajmda 8–9 ta xona joylashgan keng markaziy zal joylashgan edi. Bunday uylarning umumiy maydoni 200 m kvga yaqin bo'lgan. Binoning ichi yuksak mahorat bilan ishlangan ganchli o'yma naqshlar bilan bezatilgan. O'simlik nihollari, geometrik to'qimalar va hayvonlar tasviri ham uning mazmunini tashkil etgan. Devorlariga o'yma naqshlar ishlangan.

Janubiy Qirg'izistonda kattaligi jihatidan ikkinchi o'rinda turadigan shahar O'zgan bo'lib, o'z vaqtida ushbu shahar joy Movarounnahr o'lkasining poytaxti bo'lgan. Unda ham qo'rg'on bo'lib, shahriston va bir qancha rabotlar joylashgan to'rtta darvozaga ega edi. O'zgan katta savdo-sotiq markazi hisoblanib, u yerdan chiqqan karvonlar Yassi dovoni orqali Markaziy Tangritog' va undan keyin yettisuv hamda G'arbiy Turkistonga yo'l olgan.

Qadimgi O'zgan shahrining qoldiqlarini bugungi kunda ham uchratish mumkin. Xarobalar Qoradaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan bo'lib, har biri alohida mudofaa qudratiga ega, uch qismdan iborat xandaqlar mavjud. Daryo qirg'oqlari va xandaqlar beqiyos mohirlik bilan tarashlanganki, ushbu holat shaharni dushmandan himoya qilishda ayniqsa, qo'l kelgan. Xarobaga aylangan shaharda uylarning qoldiqlari saqlanib qolgan. Shaharning o'rtasida bir vaqtlar saroylar bo'lganligini anglatuvchi vayronalıklar uchraydi va uning ayrim joylarida kulolchilik qoldiqlarini ko'rish mumkin. Qator paxsa va katta g'ishtdan qurilgan devor va xalqa minoralar qoldiqlarini ham kuzatish mumkin. Bu yerda pishirilgan g'ishtdan qurilgan devorlar kam uchraydi. Bugungi zamonaviy O'zgan shahrining chekkasida o'rta asrlarning ajoyib me'morchilik yodgorliklari bo'lgan, XI–XII asrlarga oid minora va uchta maqbara saqlanib qolgan.

O'shdan uncha uzoqda bo'lmagan Medva ham o'z mavqeyiga ko'ra Janubiy Qirg'izistondagi uchinchi shahar bo'lgan. Bugungi kunda u yerda shahar qal'asining bir qancha mustaxkam himoya qoldiqlari saqlanib qolgan. Uning qolgan qismida zamonaviy uy-joylar qurilgan. Pomirga olib boradigan yo'l bo'ylab borilganda, bir

kilometrcha masofada koʻhna shahar markazi xarobalari koʻzga tashlanadi. Xaroba qirralarining balandligi 12 metrgacha yetadi.

Qirgʻiz xalqining anʼanaviy turar-joylari deganda, avvalo, oʻtov tushuniladi. Oʻtov – qirgʻiz xalqi milliy madaniyatining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Qirgʻizlarda oʻtov oila, yurt, vatan va insonning tugʻilgandan tortib vafotigacha boʻlgan hayoti ramzi hisoblangan. Aynan oʻtov orqali qirgʻiz xalqining eng muhim anʼanaviy marosimlaridan tortib moddiy madaniyatigacha boʻlgan koʻrinishlari namoyon boʻladi. Shu bois Qirgʻizistonning davlat bayrogʻida ham oʻtov aks etgan.

Jumladan, oʻtov markazidagi tunduk oila va koinot ramzi boʻlganligi bois ham milliy bayroqda aks etgan. Aynan oʻtov turkiy xalqlar orasida ham keng tarqalgan boʻlib, qurilishining qulayligi va mustahkamligi bilan ajralib turgan. Oʻtovdagi har bir ashyo oʻziga xosligi, naqshlari va qoʻllanishilish bilan ajralib turgan. Anʼanaga koʻra, oʻtovning oʻng tomoni ayollar tomon “epchi-jak” deb atalib, u yerda idish-tavoqlardan iborat oshxona anjomlari, turli kiyimlar va oziq-ovqatlar solingan sandiq joylashgan. Chap tomon erkaklar bilan bogʻlanib, “er-jak” deb atalib, ushbu tomonda asosan, otning egar va boshqa anjomlari bilan birga ov uchun zarur boʻlgan qurollar hamda pichoq boʻlgan. Oʻtovning markazida oʻchoq boʻlgan. Mehmonlar uchun alohida joy ajratilgan boʻlib, oʻtovning ushbu qismi toʻri, oʻtovga kiraverishdagi eshik oldi esa boʻsagʻa deb yuritilgan.

Oldinlari badavlat qirgʻizlar katta va kichik boʻlgan bir qancha oʻtovlar sohiblari boʻlgan. Ularning kichiklari “ashkana-uy (oshxona va ombor)”, “meyman-uyu (mehmonxona)”, “yerge (toʻy oʻtovi)” va uylangan oʻgʻillarining alohida oʻtovlari boʻlgan. Oʻtovning oldi belgisi boʻlganligi bois doimiy ravishda yangi oila qurilganda yangi oʻtov tiklangan. Oʻtroq turmush tarziga oʻtilishi bilan birga tom uylar, yaʼni yogʻoch va loysuvoqdan qurilgan xonadonlar koʻpaygan. Uylarni oʻtovga oʻxshatib qurilgan holatlari boʻlsa-da, qoʻshni boʻlgan oʻzbeklarning taʼsiri kuchli edi. Zamonaviy qirgʻizlarning turar-joylari birmuncha takomillashgan boʻlib, hozirda koʻp hollarda pishgan gʻishtdan koʻp xonali uylar qurilmoqda. Uylarda oshxona, mehmonxona va yotoqxonalar mavjud.

Kiyim-kechaklari. Qirgʻizlarning kiyimlari nihoyatda xilma-xil boʻlib, oʻziga xos milliy jihatlari bilan ajralib turadi.

Erkaklarning kiyimi asosan, ishton, ko‘ylak, to‘n, chopon, bosh kiyimlar va poyafzaldan iborat. Ko‘ylaklari ochiq ko‘rinishda bo‘lib, bichilishi va tikilishi jihatdan to‘nga o‘xshaydi. Keyinchalik oldi faqat ko‘kragigacha ochiq tik yoqali ko‘ylak kiyilgan, bu ko‘rinish qozoq tatarlarining ko‘ylagini eslatadi. Ko‘pgina qirg‘iz erkaklari boshida oppoq namat telpagini ko‘rish mumkin. Erkaklarning ishtoni charmdan tikilgan bo‘lib, uning turli qismlari har xil nom bilan atalgan: chalbar, qanday, jargaq shim.

Qirg‘izlarning milliy an‘analari asosan, ayollar kiyim-kechaklarida yaxshi saqlanib kelmoqda. Hozirgi ayollar ko‘ylagi (ko‘ynuk) bichimi bo‘yicha avvalgilardan keskin farq qiladi: ancha kalta, ochiq, ba‘zan esa tik yoqali, burma, ko‘proq, qizil, pushti rangli gazlamalardan tikiladi. Ko‘ylak ustidan turli xil gul va bezaklar solib tikilgan o‘ngur kiyiladi.

Xotin-qizlar albatta, nimcha va kamzul (poyjen, kamzur, ba‘zi yerlarda kiyamzur deb ham ataladi) kiygan. Ushbu kiyim yoqasiz, o‘mizi keng yoki tik yoqali qilib tikiladi, ayrim hollarda kumush tugmachalar qadaladi.

Qirg‘iziston tog‘li o‘lka bo‘lganligi sababli ko‘p hududlarning iqlimi va tabiati ancha salqin bo‘ladi. Shuning uchun qishin-yozin issiqroq kiyinib yurishlariga to‘g‘ri kelgan. Ko‘pincha duxoba paltoda yuriladi.

Qirg‘iz ayollari bosh kiyim sifatida odatda, yorqin, rangdor chit ro‘mol, bayram kunlari esa shohi ro‘mol o‘raydi. Ko‘pchilik yosh juvonlar, ayniqsa, qizlar do‘ppi kiyadi. Qirq kokil qilib sochlarini o‘rish hozir ancha urfdan qolgan. Ko‘pincha sochlarini qo‘sh kokil qilib o‘rib, ustidan do‘ppi kiyadilar. Qizlarning eng sevimli bosh kiyimi ikki cheti mo‘ynali telpakdir. Bunday telpakning uchiga chiroyli qush patlarini bog‘ich bilan tikib qo‘yiladi.

Ko‘pincha qirg‘iz ayollari quloqchin kiyadi va uning tashqi ko‘rinishi hamda bezagi bilan bir-biridan farq qiladi. Qirg‘izistonning shimoliy tumanlarida ayollar quloqchinini takiya kop, g‘arbiy va janubiy tumanlar, jumladan, O‘sh viloyati atroflarida esa chachqop nomi bilan ataydi. Takiya qopning orqasi yelkaga osilib turadi, qop ustidan yupqa oq mato yoki dokadan salla (elechik) o‘raladi. Quloqchining ikki tomoniga sochpopuk osiladi.

Ayollar kiyimining noyob elemetlaridan biri tugma qadalmaydigan yubka – “beldemchi” va bosh kiyim “elechek” hisoblangan, uni asosan, keksa ayollar kiygan.

Issiqko‘l, Chuy va Tangritog‘ atroflarida yashaydigan qirg‘iz qizlari sallani o‘rama ko‘rinishda o‘raydi. Sallaning uchi chap tomondan o‘rama ichiga qistirib qo‘yiladi. Talas vodiysi va O‘sh viloyatning shimoliy tumanlarida sallaning iloq turi keng tarqalgan (yumaloq yoki yalpoq ko‘rinishda bo‘ladi).

Ayrim hollarda salla ustidan duriya, ya'ni chiroyli ro‘mol tashlab olinadi. Ba'zi joylarda naqshdor hoshiya va kumush taqinchoqlar (tanga, marjon hamda dur) bilan bezaladi. Ushbu odatni ko‘proq ichkilik guruhiga kiruvchi qirg‘iz qizlarda uchratish mumkin.

Qirg‘iz ayollari, xususan, janubiy tumanlaridan yashaydigan xotin-qizlar ko‘ylak ustidan belga taxlangan guldon ro‘mol yoki keng tasma (beldik) yoki bezkur bog‘lab oladi. Qirg‘izlarning oyoq kiyimlari orasida echki tivitidan ishlangan namat etik keng tarqalgan. Ularning namat etikdan tashqari choqoy deb ataladigan pastak etigi ham bor. Keksalar poshnasiz massi (maxsi)ni kalish bilan kiyib yuradi. Etik va maxsining ichidan namat paypoq hamda guldor jorob kiyadilar.

Milliy taomlari. Qirg‘izlar mavsumga qarab xilma-xil tartibda ovqatlanishga odatlangan, lekin taomlarning turlari unchalik ko‘p emas. Qadimda ko‘pincha un va donning yetishmasligi sababli asosan, sut va go‘sh mahsulotlari bilan tirikchilik qilingan. Kun issiq kezlari asosan, sut va sut mahsulotlari, qishda esa un, don, shuningdek, pishloq, sariyog‘ va sho‘rtak suzma iste‘mol qilingan.

Qirg‘izlarda mehmonga alohida hurmat ko‘rsatiladi. Boshqa turkiy xalqlarda bo‘lgani singari qirg‘izlarda ham mehmonni hurmati uchun qo‘y so‘yilib, qo‘noq osh tayyorlanadi. Qo‘noq osh tarzida qo‘yning tanasi qozonga solib pishiriladi va eng shirin joyi mehmonga tortiq qilinadi.

Ko‘pchilikning kundalik taomi har xil suyuq oshlardan iborat bo‘lgan. Qirg‘iz tili bilan ifodalaganda, maqsim bilan jarma ichilgan. Maqsim – suli talqoni yoki tuyilgan arpa unidan tayyorlansa, jarma pishirish uchun esa arpa yoki bug‘doyni yog‘och kelida qaynab turgan suvga solingan. Atala sovuganidan keyin ozgina solod, ya'ni ko‘kat va un qo‘shilgan.

Oshqovoqdan sho'ruva va chuchvara pishirilgan yoki o'zini qaynatib dimlab istemol qilingan. Tandirda non yopilib, buursoq pishirilgan, kurd (suzma), pishloq tayyorlangan. Kul qo'rida kumuch, choymo tokoch, jupqa, non, qattama (qatlama), toytokoch, quymoq, kesma osh, sirguruch va boshqa taomlar pishirilgan. Sho'ruva, beshbarmoq, quuroq, quurma, kuygan o'pka, olobo va kulchatoy taomlari ham sevib iste'mol qilingan. So'nggi vaqtiarda jarkop, manti va lag'mon pishirish keng tarqalmoqda.

Oila va ma'naviy madaniyati. Qirg'izlarda yaqin-yaqingacha o'zida patriarxal an'analarning ba'zi qirralarini saqlab qolgan alohida (kichik) oila hukmron hisoblangan. Qirg'izlarda oilaning asosini oila boshlig'i, xotini va farzandlari, ba'zan esa ota-ona tashkil etgan. Nikoh tuzish sovchilikdan boshlangan. Shu bilan birgalikda beshikkerti, bola tug'ilishi bilan yoki tug'ilmasidan unashirib qo'yilishi bilan bog'liq urf-odatlar mavjud bo'lgan. Shuningdek, ushbu xalq vakillari orasida levirat va sororat ham keng tarqalgan. Ba'zan opa-singillar yoki qarindoshlar o'rtasida qalin to'lamasdan almashtirish hollari ham bo'lgan. Qizlar o'z roziligi bilan o'g'irlangan, lekin qiz o'g'irlash bilan kuyov qalin to'lashdan ozod bo'lmagan. Qalin miqdori turli xil bo'lib, kuyov tomonning iqtisodiy holatiga bog'liq edi. Qalin asosan, chorva hayvonlari bilan to'langan, keyinroq esa kiyim va sep buyumlari bilan o'rni qoplangan.

Qirg'izlarda qizlar 13–15 yoshda turmushga berilgan. O'tmishda ota urug'i tomonidan yetti pushtigacha yaqin bo'lmagan qarindoshligi bor oiladan xotinlikka olingan bo'lib, keyinchalik ushbu udumga amal qilinmay qo'ydi.

Xullas, oila ko'p hollarda patriarxal tartiblar asosiga qurilgan. Oila boshlig'i oiladagi barcha holatlar va hatto farzandlarning taqdirini ham hal qilgan. Oiladagi barcha yumushlar: bola tarbiyasi, hayvonlarga qarash, kiyim tikish va boshqa mayda-chuyda ishlar ayollarning zimmasiga yuklangan.

Agarda, o'tmishga yanada teranroq nazar tashlansa, ayollarning jamiyatdagi roli boshqacharoq namoyon bo'ladi. Chunonchi, qirg'iz xalq dostoni bo'lgan "Manas"da o'z eriga hatto qiyin harbiy ishlarda ham ko'maklashgan jasoratli ayollar timsoli saqlanib qolgan (masalan, Manasning xotini qiyofasida).

Xalq ijodiyoti. Qirg'iz xalqi o'z tarixi davomida ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan xalq ijodiyoti va madaniyati bilan bog'liq

bo'lgan xazinani bugungi kungacha saqlab kelmoqda. Qirg'iz xalq og'zaki ijodiyoti xalqning ko'p asrlik yorqin tarixiy taqdiri va madaniyati, tabiatan shoirona qarashlari, ozodlikka intiluvchi va mardlik kabi xislatlarini ifodalagan.

Xalq ijodiyoti orqali qirg'iz xalqining qahramonliklari va go'zal romantik kechinmalari yoritib berilgan. Chunonchi, "Manas" dostoni qirg'iz xalqining durru gavharidir. "Manas" misoli bir epik asar bo'lib, dastlab XIX-asrning 50-yillarida Cho'qon Valixonov tomonidan yozib olingan, lekin rus tiliga faqat 1904-yilda tarjima qilinib, nashr etilgan. "Manas"ning qisqartirilgan varianti akademik V. V. Radlov tomonidan nemis tilida chop etilgan.

"Manas" xalq orasida yuksak poetik esdalik sifatida nafaqat xotira tufayli, shu bilan birga xalq orasida mashhur bo'lganligi sababli ham hozirgi vaqtgacha saqlanib qolgan. "Manas" eposi qirg'iz folklorining barcha janrlarini o'z ichiga qamrab olgan, ya'ni afsona, qo'shiq, ertak, aytishuv va masallardan iborat edi. "Manas"ning xalq ichida keng tarqalishida irchi (ырчы)larning roli katta bo'lib, ular dostonni mashhur bo'limlarini aytib, keng tarqatgan.

"Manas"da asosiy 9 ta qo'shiqlar uziviyligi ko'rish mumkin: Manasning tug'ilishi va bolalik yillari, Manasni xon sifatida tanilishi, Manasni Qoshg'ar xonligiga qarshi birinchi yurishi, mintaqa hududlariga yurishidan iborat. Doston Xitoy poytaxti (Beypin)ga yurish va Talas vodiysida Manasning o'limi bilan yakunlanadi.

Manasning qimmatini shundaki, unda tarixiy, etnologik, geografik va boshqa ma'lumotlarni o'z ichiga olganligi sababli qirg'iz xalqi hayotining qomusi deb ham atash mumkin. Dostonda juda katta ijtimoiy-maishiy hayotga doir ma'lumotlar: to'ylarning tavsifi, dafn marosimlari, xalq o'yinlari va mashg'ulotlari o'rin olgan. Shu boisdan ham "Manas" qirg'iz xalqining tarixi va etnografiyasiga oid beba'ho manbadir. Qolaversa, ushbu doston o'ziga xosligi bois dunyodagi eng uzun epos sifatida Ginnesning "Rekordlar kitobi" va 2013-yil YUNESKOning nomoddiy madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan.

Nazorat savollari:

1. Qirg'iz xalqining shakllanish tarixi to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Markaziy Osiyoning turkiy tilli xalqlari bilan qirg'izlarning o'zaro etnik aloqalarini ko'rsatib bering?

3. Qirg'iz xalqining shakllanishida ishtirok etgan etnik komponentlar haqida so'zlab bering?

4. Qirg'iz xalqining an'anaviy xo'jaligi deganda nimalarni tushunasiz?

5. Qirg'izlar xo'jaligining boshqa qo'shni xalqlar mashg'ulotlari bilan o'xshash va lokal jihatlari to'g'risida so'zlab bering?

6. Qirg'izlarning an'anaviy va zamonaviy moddiy madaniyati haqida ma'lumot bering?

7. "Manas" eposining qirg'iz xalqi madaniyati va xalq og'zaki ijodida tutgan o'rni haqida ma'lumot bering?

IX BOB. MARKAZIY OSIYODAGI BOSHQA XALQLAR ETNOLOGIYASI

Mavzuga oid tayanch soʻz va iboralar: Markaziy Osiyo, arablar, loʻlilar, Buxoro yahudiylari, uygʻurlar, dunganlar, tatarlar, koreyslar, kurdlar, balujlar, oltoylar, moʻgʻullar, salorlar, saxalar, buryatlar, xakaslar, ruslar, belorus, ukrainlar, tuvalilar, shorlar, yevropeoid, moʻgʻullar, Markaziy Osiyo tipi, Janubiy Sibir tipi, antropologik tadqiqotlar, etnik tarix.

9.1. Mintaqadagi boshqa xalqlarning etnogenezi va etnik tarixi

Markaziy Osiyo mintaqasida mahalliy oʻzbek, tojik, qirgʻiz, qozoq, qoraqalpoq va turkmanlar bilan birga turli tarixiy davrlarda kelib qolgan koʻplab xalqlar ham istiqomat qiladi. Aynan mazkur xalqlar qatoriga arablar, yahudiylar, uygʻurlar, dunganlar, tatarlar, koreyslar va loʻlilar kabi koʻplab etnoslarni kiritish mumkin.

Mintaqa xalqlari orasida arablar oʻziga xos madaniyati va milliy qadriyatlari bilan alohida ajralib turadi. Arablarning tarixiy vatani Arabiston yarim oroli boʻlib, ushbu hududning koʻp qismi choʻl va sahrolardan iborat boʻlib, dehqonchilik qilish uchun noqulay edi. Shuning uchun Arabiston aholisining ozchilik qismigina oʻtroq hayot kechirar va dehqonchilik bilan shugʻullansa, ularning koʻpchiligi esa koʻchmanchi-badaviylardan iborat boʻlib, qoʻy, echki va biya boqar edi.

Arabistonning dehqonchilik uchun eng qulay boʻlgan oʻlkasi janubiy-gʻarbiy viloyat – Yaman yoki “Baxtli Arabiston” boʻlib, bu yerda qadimda bir nechta yirik quldorlik davlatlari mavjud boʻlgan. Hijozning esa faqat ayrim vohalaridagina dehqonchilik qilish mumkin edi. Yarim orolning eng katta qismi Najid boʻlib, sugʻoriladigan yerlari juda kam va gʻoyat katta yassi togʻlikdan iborat boʻlganligi uchun faqat chorvachilik bilan shugʻullanish mumkin edi.

VI asrning oxiri – VII asrning boshlarida arablar iqtisodiy va ijtimoiy inqirozga uchraydi. Yarim orolning aholisi koʻpayib, tirikchilik uchun yer yetishmay qoladi. Arablar uchun katta daromad

manbai bo'lib kelgan karvon savdosi ham tushkunlikka uchradi. VI asrda eronliklar bilan habashlar o'rtasida uzoq davom etgan urushlar natijasida Yaman deyarli butunlay harob va vayron bo'ladi. Shimoldan janubga va janubdan shimolga mahsulot sotish uchun borish kamayib ketadi.

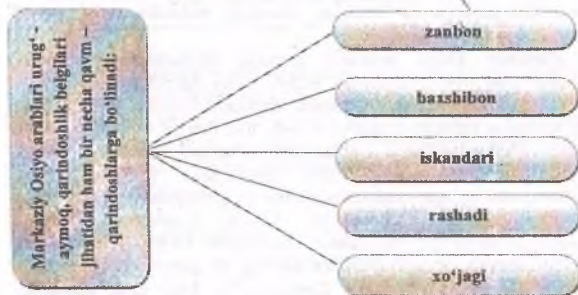
Markaziy Osiyo arablari mintaqa davlatlarida yashovchi, o'zlarini arab deb hisoblovchi kichik etnos hisoblanadi. Ularning ajdodlari VII–XIV asrlar davomida Markaziy Osiyoga kirib kelgan. Ular ko'pgina hollarda o'zlarini o'zbek, turkman va tojiklar tarkibiga kiritadi. Markaziy Osiyo arablarining aksariyati Zarafshon daryosi bo'ylari va Samarqand shahri atroflaridan tortib Qorako'l sohillarigacha bo'lgan oraliqdagi shahar va qishloqlarda, shuningdek, Sherobod, Surxon, Kofirnixon, Vaxsh, Qizilsuv va Jilg'a daryolarigacha bo'lgan hududlarda, shuningdek, Farg'ona vodiysining shimoliy-sharqiy qismida ham arablarning bir guruhi yashaydi. Ular Buxoro, Qarshi, Xo'jand va Kattaqo'rg'on kabi yirik shaharlar, Koson, Nurota, Sherobod va boshqa tumanlarda ham istiqomat qiladi. Bir so'z bilan aytganda, arablar butun O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikiston bo'ylab yoyilib ketgan. Ular asosan, ikki guruhga bo'linadi: shayboniy va sanoniy. Umuman olganda, bularning hammasi umumiy nom bilan *Markaziy Osiyo arablari* deb ataladi.

Arablarning Markaziy Osiëga kirib kelishi uchta davrga bo'linadi: Birinchi bosqich VII asr o'rtalari – XIII asrlar. Ushbu davrda arablar, asosan, islom dinini qaror toptirish va mahalliy xalqlarning boyliklarini o'zlashtirish maqsadi bilan kelgan hamda keyinchalik mahalliy xalqlar tarkibiga singib ketgan.

Arablarning migratsiyasining ikkinchi bosqichi XIV–XV asrlarga to'g'ri keladi. Mazkur davrda arablar islom madaniyati va marosimlarini keng tarqatgan. Amir Temur Iroq va Suriya kabi arab davlatlariga yurishlari natijasida ushbu mamlakatlar aholisining katta qismini ko'chirib kelgan va mahalliy xalqlar orasiga joylashtirgan. Ushbu davrda arablarning asosiy qismi chorvachilik bilan shug'ullanib, ular XX asr boshlariga qadar o'zlarining etnik va til xususiyatlari hamda an'analarini saqlab qolgan.

Arablarning ko'chib kelishining uchinchi bosqichi XVI–XIX asrlarga to'g'ri keladi. Ushbu davrda ko'chib kelgan arablarning ko'pchiligi hunarmandlar bo'lib, ular asosan, Afg'oniston hududlaridan ko'chib

kelgan. Mazkur davrdagi arablar o'zlarining til va etnik xususiyatlarini ma'lum darajada unutgan.

Markaziy Osiyo arablarining aksariyati o'z ona tilini unutgan bo'lib. hozirda ular asosan, o'zbek yoki tojik tilida so'zlashadi. Ular orasida ikkita, ya'ni asosan, Buxoro va Qashqadaryo shevalari keng tarqalgan. Arab tili ikkinchi til sifatida ayrim qishloqlarda hozirgacha qo'llanilib kelinmoqda. Ularning shevalarida mahalliy aholi tilining ta'siri yaqqol kuchli seziladi.

Arablarning o'zi ota-bobolarini Arabistondan emas, balki Afg'onistonning shimolidan kelib joylashgan, deb hisoblaydi. Qisman Balx (Sanoniy qabilasi)dan, qisman Axchi va Andxo'y (shayboniyar)dan, Qashqadaryo, Samarqand va Kattaqo'rg'on arablari ajdodlarini Amir Temur olib kelgan, boshqalari esa arablar Movarounnahr hududini istilo qilgan davrdan ancha oldin kelgan, deb hisoblaydi. O'zbekistonda arablar bilan bog'liq ko'plab joy etnotoponimlari mavjud.

XIX asr boshlarida mintaqadagi boshqa xalqlar qatori arablar ham o'troq hayotga o'tgan edi. Olib borilgan etnografik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, arablarning turmush tarzi va madaniyatiga kommunikatsiya texnologiyalarining kirib kelishi ularning xo'jalik hayotida ham katta o'zgarishlarga olib keldi.

Cho'l hududida yashaydigan arablar, asosan, chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lsa, o'troq arablarning asosiy mashg'ulotlari dehqonchilik va chorvachilikdan iborat edi. Uchinchi turdagi arablar

etnomadaniy identikligida esa dehqonchilik va hunarmandchilik asosiy tarmoq hisoblangan.

Farg'ona vodiysida yashovchi arablarning xo'jalik mashg'ulotlari asosan, dehqonchilik va bog'dorchilikka moslashgan bo'lib, bu jihatdan ular vodiyning boshqa etnoslaridan farq qilmagan. Xususan, Farg'ona viloyati Rishton tumanida yashovchi arablar tumandagi o'zbek va tojiklar kabi bog'dorchilikning o'ziga xos sir-sanoatlarini yaxshi o'zlashtirgan.

Markaziy Osiyoda yashab kelayotgan arablarning an'anaviy kiyimlarida milliy xususiyat, urf-odat hamda estetik did yaqqol namoyan bo'lgan. Masalan, Qashqadaryo viloyati Mirishkor tumani Jeynov qishlog'ida oqsoqollar "nabbat" yoki "jaddi", momolar "nabba" yoki "judo", o'rta yoshli erkaklar "sabayin", bolalik ayollar "kadasa", yigitlar "ruzon", qizlar "binad", "bint" kiyadi. Yoshga qarab kiyinish qadimiy arab odatlaridan biridir.

Arab erkaklarining milliy kiyimlarida mahalliy xalqlar madaniyatining ta'sirini kuzatish mumkin. Jumladan, XX asrning 30-yillarida ko'ylak, yaktak, chopon odatiy kiyim hisoblangan bo'lsa, mazkur asrning o'rtalarida kostyum-shim ommalasha boshlagan. Xuddi shu davrda yillarda palto va plash kirib kelgan bo'lsa, 70-yillarda esa jun matolardan tikilgan kiyimlar keng tarqalgan. Globallashuv jara'ida arablarning milliy kiyimlarida an'anaviylik unutilib bormoqda.

Markaziy Osiyo arablari cho'l hududlarda o'ziga xos turar-joylarni barpo etgan. Uylar gumbazli qilib qurilgan bo'lib, cho'l hududlarida yashovchi arablarda "o'tov", "cho'lgumbaz" va "toybon" deb nomlangan uylar mashhur bo'lgan.

XX asr boshlaridan uy-joy qurish va uni jihozlash an'analarida dastlab pishgan g'ishtdan imroat solish, tunuka bilan tomni yopish, derazalariga oyna o'rnatish va ko'cha tomonni ochish kabi yangiliklar kirib kelgan. Kerosin, elektr lampasi, fabrika va zavodlarda ishlab chiqarilgan uy-ro'zg'or buyumlaridan foydalanila boshlangan. Qishloq uylarida ham yangiliklar ko'zga tashlanib, ayniqsa, qurilish materiallari va imorat qurish uslublarida muhim o'zgarishlar ro'y beradi.

Hozirgi vaqtda arablarning turmush tarzidagi o'ziga xos o'zgarishlardan biri – ularning zamonaviy va ko'p qavatli uylarda yashashligidir. Chunki, ularning kundalik hayot tarzi avvaligidan

tubdan farq qiladi. Turar-joylar tuzilishi va qurilishiga tabiiy-geografik muhit, xo'jalik turmush tarzi hamda etnik o'ziga xoslik ta'sir ko'rsatgan.

Markaziy Osiyo lo'lilari – ko'chmanchi xalq bo'lib, ularning boshqa vakillari jahondagi barcha mamlakatlarda tarqoq holda yashaydi. Ularning ikki asosiy guruhi: Yevropa va Markaziy Osiyo lo'lilari mavjud. Lo'lilar katta yevropeoid irqining hind o'rta dengiz guruhiga mansub bo'lib, ko'plab lahjalarda so'zlashadi.

Ularni O'zbekistonda *lo'lilar*, Tojikistonda *jo'gilar*, Armanistonda *bosha*, Angliyada *misrlik*, Eronda *karachi*, Fransiyada *firavn qabilasi*, Finlyandiyada *qora*, Rossiyada *sigan* va yana boshqa mamlakatlarda turli nomlar bilan ataladi. Lo'lilarning asl vatani, qachon va qanday qilib jahonga tarqalganligi ham uzoq vaqt mobaynida jumboq bo'lib keldi. O'zbekistonning ayrim tumanlarida lo'lilar *mo'ltoni* deb ham ataladi. Ushbu atama Karachi va Mo'lton shaharlari nomi bilan bog'liq, degan farazlar ham mavjud. Markaziy Osiyo lo'lilarining ayrim guruhlari *jo'gi* (hindcha kambag'al yoki qashshoq), *hindistoniy* va *bo'lijiy* deb atalishi ham lo'lilarning asl vatani Hindiston bo'lganligini tasdiqlaydi.

Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, lo'lilarning dastlabki guruhlari milodning boshlarida V–VII asrlar va undan keyingi davrlarda Shimoliy Hindistonda tarqala boshlagan. Ularning ayrim guruhlari Hindiston-Balujiston-Afg'oniston-Eron-Kavkaz-Turkiya orqali Yunonistonga, ikkinchi guruhi esa Hindiston va Eron orqali Markaziy Osiyoga tarqalgan.

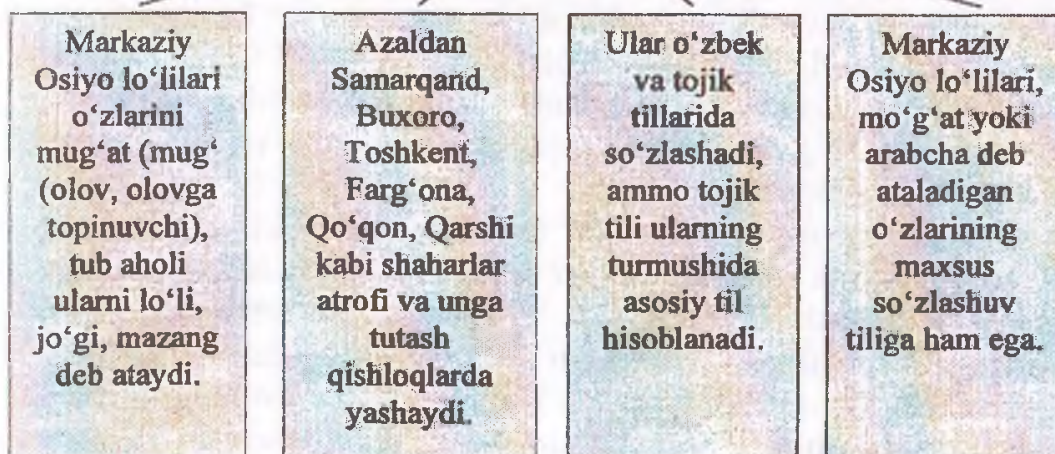
Markaziy Osiyo lo'lilari mintaqaga bir vaqtda emas, balki turli davrlarda kichik-kichik guruhlar tarzida kelib joylashgan. Ularning migratsiyasi qo'shni davlatlar – Eron va Afg'oniston orqali amalga oshgan. Masalan, lo'li guruhlaridan biri o'zlarini *afg'oni (kovuli)* deb ataydi. Bundan tashqari, lo'li guruhlari azaliy vatanlari bo'lgan Hindistonni tark etgach, O'rta Osiyoga kelishlaridan oldin ko'p vaqt mobaynida Arab mamlakatlarida kun kechirgan bo'lishlari ham mumkin. Bunga lo'lilarning shevasida arab tiliga xos bo'lgan ko'plab so'zlarning uchrashi va ular o'zlarining yashirin tillari (argo)ni "arabcha" deb, o'zlarini esa "arablarning amakivachchalari" deb nomlashlari dalil bo'ladi.

Lo'lilarning yana bir guruhini *afg'on* yoki *mo'g'at qovuli* deb ataganlar. O'z navbatida afg'onlar ham uch guruhga bo'linadi: qaval,

chistoniy va parya. XX asrning 20-yillarida Surxondaryodagi Sariosiyo va Yurchida Qoratog' lo'lilari yashagan, shuningdek, Surxon va Hisor vodiylarida ham ularni uchratish mumkin edi. Hisorda ularning katta mozori, ya'ni xilxonasi ham bo'lgan. Olimlar "mahalliy lo'lilar"ning Markaziy Osiyoga Hindistondan kirib kelganligi va bunga ko'p vaqt bo'lganligini qayd etadi. Jumladan, tadqiqotchi A. P. Barannikov ushbu fikrni asoslash maqsadida, Abulqosim Firdavsiyning "Шохнома" dostoniga murojaat qiladi. Dostonda Eron shohi Bahrom Go'r (V asr)ga Hindistondan tortiq sifatida 12 ming lo'lilar yuborilgani haqida ma'lumot keltiriladi.

Shuningdek, lo'lilar to'g'risida Zahiriddin Muhammad Boburning "Бобурнома", Abulg'oziy Bahodirxonning "Шажарайи турк" va Mir Muhammad Amin Buxoriyning "Убайдулланом" asarlarida ham ma'lumotlar mavjud. Buyuk Amir Temurning Hindistonga qilgan yurishlari davrida ham lo'lilarning o'z vatanini tark etishi kuchaygan. Sohibqiron Hindistondan qaytayotganida ko'plab ustalarni Samarqandga olib kelgan. Ularning orasida lo'lilar ham mavjud edi. Samarqandda Amir Temur davrida lo'lilar mahallasi bo'lganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Samarqand, Buxoro, Toshkent, Farg'ona, Qo'qon va Qarshi kabi yirik shaharlar hamda ba'zi qishloqlarning chekkalarida lo'lilarning mahalla va to'p (to'por)lari bo'lgan.

MARKAZIY OSIYO LO'LILARI

Markaziy Osiyo lo‘lilari asosan, o‘ziga xos sheva bilan tojik tilida so‘zlashadi, ya‘ni ular argo (o‘ziga xos jargon) uslubiga ham ega. Ammo, Tojikistonning Dushanbe, Hisor, Ko‘lob va Qo‘rg‘ontepa kabi hududlari, shuningdek, O‘zbekistonning Buxoro viloyatida istiqomat qilayotgan lo‘lilarning ba‘zilari o‘zbek tilida gaplashadi.

Markaziy Osiyo lo‘lilarining an‘anaviy mashg‘ulotlari asosan, dallollik, zuluk sotish, yog‘ochlardan turli uy-ro‘zg‘or buyumlarini tayyorlash, panshaxa, ketmon, g‘ildirak to‘g‘i va gupchagini charxlash, do‘ppi, belbog‘ tikish hamda qalaydan xalqa yasash kabilardan iborat bo‘lgan. Shu bilan birga, zargarlik va chachvon tayyorlash ham ularni faoliyatining bir qismini tashkil etgan. Ayollari tilanchilik, folbinlik va xalq tabobati bilan mashg‘ul bo‘lgan.

Lo‘lilar asrlar davomida hamma yerda muttasil quvg‘inda bo‘lgan va och-yalang‘och kun kechirgan. O‘tmishda lo‘lilarning ko‘pchiligi ijtimoiy foydali mehnat bilan emas, asosan, tilanchilik bilan shug‘ullangan. XX asrning 20-yillaridan so‘ng lo‘lilarning o‘troq madaniy hayot kechirish va ijtimoiy foydali mehnatga jalb etishga alohida ahamiyat berildi. Sho‘ro hukumati ko‘chmanchi lo‘lilarni o‘troq hayot va foydali mehnatga jalb etish bo‘yicha muhim qarorlar qabul qildi. Jumladan, 1933-yilda “Lo‘lilarni ishlab chiqarish, ta‘lim muassasalari va rahbarlik faoliyatlariga jalb etish” to‘g‘risidagi hukumat qarori hamda 1956-yilda Sobiq Ittifoq Oliy Kengashi Rayosati lo‘lilar haqida “Daydilik bilan shug‘ullanayotgan lo‘lilarni mehnatga jalb etish haqida”gi Qonunni qabul qildi.

Markaziy Osiyo lo‘lilari vaqtlar o‘tishi bilan o‘troq hayot kechirib, turmush darajasi tobora yuksalib bormoqda. Ular hozirgi davrda jamoa xo‘jaliklari, shirkatlar va sanoat korxonalarida ishlashmoqda. Turli idoralarda faoliyat ko‘rsatuvchi ziyoli lo‘lilar qatlam salmoqli foizni tashkil etadi. Lo‘li bolalarining aksariyati maktabga jalb etilgan, yoshlari esa o‘rta maktab va oliy o‘quv yurtlarida ham ta‘lim olmoqda.

Lo‘lilarda qadimdan endogam (ichki) nikoh hukmron bo‘lgan, biroq hozirgi kunda atrofdagi xalqlar bilan o‘zaro munosabatlar tobora yaqinlashib, aralash nikohlar soni kundan-kunga ortib bormoqda. Qadimda jamiyatdan biqiq yashagan lo‘lilarning keyinchalik xo‘jaligi va madaniyati taraqqiy etib borishi natijasida, ular atrofdagi aholiga yanada yaqinlashib, o‘zaro do‘stlik va ishonch yanada mustahkamlandi. Nikoh marosimlari asosan, xonadonlarda, yaqin

qarindoshlar ishtirokida o'tkaziladi. To'ylar qizg'in va jo'shqin o'tishi odat tusiga kirgan. To'yga taniqli polvonlar ham taklif etilib, g'oliblarga ot, ho'kiz va pul berilgan.

Lo'lilarning qon-qarindoshlik guruhi (to'p, to'por)ga obro'li oqsoqol rahbarlik qilgan. To'p va to'por shu oqsoqol nomi bilan ham atalgan. O'zbek xonliklarida lo'lilarning oqsoqollari maxsus yorliq bilan tasdiqlangan va ularga muhim vazifalar yuklatilgan. Lo'lilar to'p va to'pori oqsoqollari hamda boshqa qarindoshlari to'y, dafn va boshqa marosimlarda bir-birlariga har tomonlama yordam bergan. Katta tadbirlarga esa asosan, ota rahbarlik qilgan.

Markaziy Osiyo lo'lilari e'tiqod jihatidan musulmon sunniylari hisoblanadi. Shuningdek, lo'lilarda islomgacha bo'lgan jin, pari, alvasti va ziyon-zahmat haqidagi tasavvurlar juda kuchli saqlanib qolgan.

Lo'lilarda san'atga bo'lgan ishtiyoq tobora kuchaymoqda, "Jo'gi" qo'shiq dastalari xalq shodiyonalari va bazmlarda xizmat qilmoqda.

Buxoro yahudiylari – Markaziy Osiyo yahudiylari (o'zlarini yegudim, idn, isroel, bani isroel, yahudiy-tojik deb ataydi) mazkur mintaqaning turli shaharlarida yashovchi etnik guruh hisoblanadi. Buxoro yahudiylari atamasi birinchi marta XVI asrda paydo bo'lgan. Ularning o'tmishdagi umumiy soni haqida aniq ma'lumot yo'q, lekin ingliz missioneri Volf Amir Nasrulloxon hukmronligi davri (1826–1860)da Buxoroda 10 ming nafar yahudiy yashaganligini qayd etgan. Aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, 1926-yilda O'zbekistonda 18172 nafar, 1982-yilda esa 28369 nafar, shu jumladan, Buxoroda 4200 nafar Buxoro yahudiylari yashagan.

O'zbekistonda Buxoro yahudiylari asosan, Buxoro, Samarqand, Qo'qon, Xatirchi, Shahrisabz, Andijon, Marg'ilon va Toshkent shaharlarida istiqomat qiladi. Ularning tili yahudiy-tojik oilasiga mansub bo'lib, tojik tilining janubiy guruhiga kiradi.

Buxoro yahudiylarining Markaziy Osiyoda qachon paydo bo'lganligi ancha munozarali masala hisoblanadi. Markaziy Osiyo qadimgi afsonalariga ko'ra, yahudiylarning ajdodlari Bobildan kelgan. Ayrim ma'lumotlarda mo'g'ullar istilosi davrida yahudiylarning bir guruhi Erondan Shahrisabz, Buxoro va Samarqandga ko'chib kelgan hamda Markaziy Osiyoning boshqa hududlariga o'rnamashgan, deb qayd etilgan.

Marg'ilon, Toshkent va boshqa shaharlarga yahudiylar XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida, Farg'ona shahriga esa ilk bor XX asrda ko'chib o'tgan. Keyinchalik mahalliy yahudiylar "yahudiyxon" mahalliy nomi bilan yuritilgan.

Yahudiylar qadimdan boshqalarga ko'p qo'shilmay, o'zlariga yakka hol yashashga o'rganib qolgan. Erub deb ataladigan to'siqning mavjud bo'lganligining o'zi, ularni boshqa xalqlardan ajralgan holda yashashga intilganligining yorqin dalili hisoblanadi. Ularning diniy ta'limotida uqtirilishicha, yahudiy boshqa dindagi odamlarga aslo yaqinlashmasligi kerak. Erub – yahudiylar bilan musulmonlar yashayotgan chegarada ikki qoziqqa tortilgan simdir.

Ba'zi olimlar (M. Zand)ning fikricha, yahudiylar Markaziy Osiyoda miloddan avvalgi VI asrda paydo bo'lgan. "Yahudiylar ensiklopediyasi"da Buxoro hududi Bibliyadagi Xabar bilan isroilliklarning o'n pushti surgun qilingan joylardan biri sifatida tenglashtirilgan (mil avv. 722-yil). Arxeologik tadqiqotlarga ko'ra, yahudiylar Markaziy Osiyo (Marv, Samarqand)ga II–V va VIII asrda kirib kelgan. Yozma manbalarga ko'ra, yahudiylar miloddan avvalgi I – milodiy I asrlarda Marvga, VI–VIII asrlarda esa Xorazmda paydo bo'lgan. Akademik V. V. Bartoldning yozishicha, X asrda Movarounnahrda yahudiylar xristianlarga nisbatan ko'pchilikni tashkil qilgan. Tudellik sayyoh Venlamin (XII asr)ning ma'lumotiga ko'ra, Samarqand shahrida 30 ming nafar yahudiylar yashagan. Yahudiylarning Buxoroda bo'lishlari to'g'risida ilk ma'lumotlar XIII asrga to'g'ri keladi. Buxoro yahudiylarining oilaviy afsonalariga ko'ra, XIV asr oxiri – XV asr boshlarida yahudiy to'quvchilar Amir Temur tomonidan Sabzavor, Sheroz va Bag'doddan Movarounnahrda olib kelingan va ular keyinchalik mahalliy yahudiy jamoalariga aralashib ketgan. XVI asrda Buxoro yahudiylarning bosh markaziga aylangan, aynan ushbu asrda shaharda yahudiylar mahallasi – "Mahallai ko'hna" tashkil topgan. Ular asosan, yahudiy diniga e'tiqod qiladi.

Uyg'urlar. Xitoy Xalq Respublikasidagi Shinjon-Uyg'ur muxtor tumanining tub joy aholisi bo'lib, ularning nufusi 11 mln kishidan iborat. Uyg'urlar, shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari, jumladan, Qozog'istonda 243 ming, Qirg'izistonda 50 ming, O'zbekistonda 20 ming, Turkmanistonda esa 1,2 ming kishi istiqomat qiladi. Shuningdek, ular Hindiston, Afg'oniston va Pokistonda ham yashaydi.

Jahon bo'yicha jami 12 mlndan to 15 mlngacha uyg'ur millatiga mansub aholi yashaydi. Ular asosan, uyg'ur tilida so'zlashib, islom dinining sunniylik mazhabiga e'tiqod qiladi.

Tarixdan ma'lumki, uyg'urlar turkiy tilli aholi bo'lib, uzoq davom etgan etnogenetik jarayonlar natijasida Sharqiy Turkistonda alohida etnik jamoa bo'lib shakllangan. Taniqli tilshunos olim Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida "uyg'ur" atamasining etimologiyasi, "Turkiy qavmlar tarixi" va "Шажарайи турк" asarlarida esa ular tarkibidagi urug'-qabilalar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Xitoyshunos A. Xo'jaev xitoy yozma manbalariga asoslangan holda qadimda uyg'urlar 9 ta qabiladan iborat bo'lib, keyinchalik ular soni 30 taga ko'payganligini qayd etgan. Shuningdek, olim "uyg'ur" etnonimining turli talqinlari haqida ham ma'lumotlar bayon qilgan.

Yana bir xitoyshunos olim N. Bichurinning tadqiqotlarida esa "uyg'ur" etnonimning transkripsiyasiga doir ma'lumotlar mavjud. "Уйғурларнинг қисқача тарихи" asarida qayd qilinishicha, "uyg'ur" so'zi turkiyda "uymoq", "xuyxe" esa xitoychada "birlashmoq" degan ma'nolarni bildiradi. "Uyg'urlar tazkirası" nomli asarda keltirilishicha, "... uyg'urlar buku, tungro va boyirg'ular bilan birlashib, turklarga qarshi isyon ko'tarib, mustaqillikka erishgan, o'zlarini esa avvaliga "erkin", so'ngra "uyg'ur" deb atagan. Mazkur etnonim genezisiga doir bildirilgan barcha fikrlar orasida "uyg'ur" atamasining "birlashgan" yoki "tashkil topgan" degan ma'nolari haqiqatga yaqin bo'lib, ushbu termin turkiy qabilalar ittifoqiga nisbatan qo'llanilgan.

Uyg'urlar 646-yilda Sharqiy Turk xoqonligi hududida Uyg'ur xonligini tiklagan. Uyg'ur-Urxun xoqonligi (Uyg'ur xoqonligi) davrida (744–840) uning barcha fuqarolari "uyg'ur", IX asrda uyg'urlarning Idiqut (Turfon) davlati Xitoy manbalarida esa "Kuju xonligi" deb atalgan. XI asrda uning hududi g'arbda Kuchar shahridan Buyuk Xitoy devorigacha cho'zilgan bo'lib, arab manbalarida "bilod Uyg'ur" yoki "Yug'ur" (al-Marvaziy) deb qayd etilgan.

Qozog'istonda uyg'urlar butun bir katta tumanni egallagan. Issiq Chilik, Chunja hududlari, Norinko'l hamda Ili tumanlari, Olmaota va Chimkent shaharlarida ham ko'plab uyg'urlar yashaydi. Qirg'izistonda esa Bishkek, To'qmoq, Prjevalsk va O'sh shaharlari, shuningdek, ayrim qishloqlarda, Turkmanistonning Bayramali va Mari tumanlari hamda Tojikistonning ayrim hududlarida uyg'ur oilalari

yashaydi. O'zbekistonda uyg'urlar Farg'ona vodiysining Andijon shahri va Asaka, Izboskan va Paxtaobod tumanlarida istiqomat qiladi.

Sharqiy Turkistonda "uyg'ur" etnonimi bilan birga joy nomlari asosida ham o'zlarini atash keng tarqalgan. Shu sababli ham 1921-yil mayda Toshkentda chaqirilgan "Jung'or va Oltishahar mehnatkashlarining I qurultoyi"da Sharqiy Turkistondan kelgan barcha aholiga nisbatan yagona "uyg'ur" nomi berilgan.

Dunganlar. Mazkur xalq o'zlarini loxuey, laoxueyxuey, xuey yoki chjunyuanjin (dvunyuanjin) deb atab, asosan, Qozog'iston, Qirg'iziston, qisman O'zbekiston hududida yashaydi. Ular dungan tili (Shimoliy Xitoyning shensi va gansu shevalari asosida shakllangan)da so'zlashadi. Dunganlar Xitoydagi xuey xalqi bilan etnogenetik jihatdan yaqindir. Ular 1953-yildan boshlab rus grafikasiga asoslangan yozuviga, gansu shevasi asosdagi adabiy tiliga ega va islom dinining hanafiylik mazhabiga e'tiqod qiladi.

Dunganlarning kelib chiqishi fanda hali uzil-kesil hal etilmagan bo'lib, bu borada tadqiqotchilar asosan, uchta guruhga bo'linadi. Birinchi guruh tadqiqotchilari ularni arablar va xitoyliklarning aralashuvidan kelib chiqqan deb hisoblasa, ikkinchi guruh olimlar esa ularni uyg'urlarning xitoy madaniyatini qabul qilgan, ichki Xitoyda yashaydigan qismi deb hisoblaydi. Tadqiqotchilarning uchinchi guruhi esa ularni VII–XV asrlar oralig'ida Shimoliy Xitoyga kirib kelib, o'rnashib qolgan arab, fors va Markaziy Osiyoning islom diniga e'tiqod qiluvchi turkiy qabilalarining avlodlari deb biladi. Dunganlar enogenezi bilan shug'ullangan tadqiqotchilarning ko'pchiligi, shu jumladan, xitoyliklar ham uchinchi guruh fikrini qo'llab-quvvatlaydi.

Taniqli xitoyshunos olim Ablat Xo'jaevning dunganlar etnogenezi bo'yicha fikrlari esa umuman boshqacha. Uning yozishicha, "Xitoyning asosan, dungan (xuey)lar yashaydigan provinsiyalarida qadimdan xitoy manbalarida "g'arbiy rivemlar (西戎 – g'arbiy otliqar)" deb ataluvchi ilk turklar, ya'ni bugungi turkiy xalqarning avlodlari yashagan tiek-rivemlar (ilk turklar) o'z makonlarini tashlab, shimol va g'rbga ketishga majbur bo'ladi. O'z ona yurtlarida qlgan tiek-rivem qvmlarining bir bo'lagi shimolga ketgan xunlar bilan qshni yashagan va o'zlarini turkiy deb hsoblagan. Ular Xitoy ahlisiga mansub xonlardan tubdan farqqilgan, lekin ming yillar jarayonida xitoy xalqari bilan (keyinchalik o'zlarini xanszu deb

ataganlar bilan) yaqin yashaganliklaridan ularning qyofasi, tili va ba'zi bir urf-odatlarini o'zlashtirgan. Shunga qramasdan, ularning asosiy qismi ming yillar jarayonida xan (xitoy)lar bilan qshila olmasligi oqibatida islom dinini qbul etib, dungan (xuey) va shu kabi mayda millatlar shakllanishida eng muhm omillardan biri bo'lganligi ma'lum".

Dunganlarning alohida etnik guruh bo'lib shakllanish bosqichlari ko'p asrlar mobaynida davom etib kelgan ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayon, asosan, Xitoyning shimoliy va shimoliy-g'arbiy viloyatlarida ro'y bergan.

Dunganlarning qo'shnilari hisoblangan xitoyliklar ularni "syao-szya", ya'ni "kichik oila" deb atagan. Xitoyda qadimdan yashab kelayotgan aholisi esa o'zlarini "xan sulolasining avlodlari" deb hisoblaydi.

"Dungan" nomi Sinszyan viloyatida XVIII asrda paydo bo'lib, Xitoyning ichki viloyatlaridan ko'chib kelib, o'troqlashib qolgan harbiy xizmatchilar, savdogarlar, hunarmandlar va boshqa ijtimoiy tabaqalarni ifodalagan (ba'zan "dungan" etimologiyasini "tungan" – hammasi Gansudan, "dvunyuanjin" – "Xitoyda yashovchilar" yoki turkiycha "tungan" – "turli o'lkalardan kelib, turib, o'r'nashib qolgan" deb talqin etiladi). Dunganlar Xitoyda "xueytszu" – "musulmon millati" deb atalib, 1949-yilda alohida millat maqomi berilgan. Ularning asosiy qismi Xitoyning Gansu, Shensi va Ninsya-Xuey avtonom viloyatlarida yashaydi.

1864–1878-yillarda Xitoyning shimoliy-g'arbida Sin sulolasi zulmiga qarshi dehqonlar qo'zg'oloni bo'lib o'tgan edi. Qo'zg'olonda dunganlar va boshqa musulmon xalqlarining kambag'al tabaqasi asosiy kuch sifatida ishtirok etgan. Uzoq davom etgan harbiy harakatlar natijasida qo'zg'olonchilar yengilgan, natijada 1877–1878, 1881–1884-yillarda dunganlar guruh-guruh bo'lib, o'sha vaqtda Rossiya imperiyasi hududi hisoblangan Qirg'iziston va Qozog'iston yerlariga qochib o'ta boshlagan hamda ushbu hududlarda o'r'nashib qolgan.

Ularning Markaziy Osiyo hududiga ko'chib kelib joylashuvi uchta bosqichdan iborat. Har qaysi guruh Xitoyning ma'lum bir viloyatidan O'sh, Qorako'l va Soquluq atrofidagi yerlarga kelib o'r'nashgan. Markaziy Osiyo dunganlarining ko'pchiligini Xitoyning Gansu viloyatidan ko'chib kelgan dunganlar tashkil etib, ularning

madaniyati boshqalarnikidan birmuncha farq qiladi. Chunki, ularning madaniyati va til xususiyatlarida uyg'ur madaniyatining ta'siri nisbatan kuchli seziladi.

Markaziy Osiyo dunganlari XX asr boshlarida xalq bo'lib

shakllandi va asrning o'rtalariga kelganda o'z adabiy tili, madaniyati, adabiyoti va matbuotiga ega bo'ldi. Dunganlar asosan, savdo-sotiq, dehqonchilik (bug'doy, sholi, jo'xori, qand lavlagi, tamaki v.b.), bog'dorchilik hamda hunarmandchilik bilan shug'ullanadi.

Dunganlar O'zbekiston hududiga dastlab 1877–1883-yillarda ko'chib kelgan. Aynan ushbu davrda Farg'ona vodiysining O'sh viloyatiga atiga 343 nafar dungan ko'chib kelgan. Toshkentda dastlab dungan savdogarlari XIX asr oxiri – XX asr boshlari va 1917-yilgacha Toshkentga yettisuvdan bir nechta dungan savdogar oilalari ko'chib kelgan. Dunganlarning asosiy qismi Xitoyning Shensi viloyatidan 1930-yillardan boshlab Toshkent viloyati hududiga joylasha boshlagan. 1935–1936-yillarda dunganlar Toshkent viloyatida “Lunmin Gunxo” va “Staxanovskiy risorob” nomli jamoa xo'jaliklari tashkil qilindi. Hozirgi davrda dunganlarning asosiy qismi Toshkent viloyati O'rta Chirchiq tumani Do'stlik MFY (Dungan mahalla), Toshkent, Andijon va Farg'ona vodiysining boshqa shaharlarida yashaydi.

1933-yilda SSSR va Xitoy o'rtasida chegaradan o'tish tartibi kuchaytirilganligi tufayli O'zbekistondan Xitoyga qayta olmagan savdogar dunganlarning oz sonli qismigina doimiy yashab qolishga majbur bo'ldi. Keyinchalik ular o'z farzandlari bilan birga dunganlar jamoasining eng o'qimishli qismini tashkil etadi.

XX asrning 50-yillari oxiri – 60-yillarining boshlarida O'zbekistonga XXRdan ko'chmanchilarning yana bir to'liqini kirib keldi. Xalq orasida ular “Ba xo”- “sakkizinchi son” (Xitoyning sakkizinchi Xalq Ozodlik Armiyasi nomidan) degan nom oladi. Keyingi 10–15 yil mobaynida dunganlarning mazkur qismi

Qirg'iziston va Qozog'istonga ko'chib ketdi. Hozirda ularning avlodlari Toshkent shahri va viloyatida yashovchi dunganlarning 10% ga yaqinini tashkil qiladi. Ularning ayrimlari kelib chiqishiga ko'ra salarlardir. Bugungi kunga kelib ular dunganlar bilan deyarli to'liq chatishib ketgan va o'zlarini "dungan" deb hisoblaydi. Shuni qayd etish kerakki, salarlar, shuningdek, dunshyon va baoanlarning dunganlar bilan aralashuvi verbal darajada Xitoyda ham sodir bo'lmoqda.

XXR Ninsya-Xuey Avtonom hududining markazi bo'lgan Inchuan shahrida xitoylik eng mashhur dunganlarga 10 ta haykal o'rnatilgan. Ularning orasida 4 nafari buxorolik va samarqandlik, shulardan uchtasining haykali markaziy osiyoliklarning choponi va sallasida tasvirlangan. To'rtinchi mashhur zot, kelib chiqishi buxorolik bo'lgan admiral Chjen Xe XV asrning birinchi choragida, imperator Yunle hukmronlik qilgan davrda Hindiston, Arabiston, sharqiy va janubi-sharqiy Afrika qirg'oqlariga yetti marta dengiz orqali sayohat qilgani bilan tanilgan.

1979–1989-yillarda O'zbekistonda dunganlar soni 1106 kishidan 1353 kishiga, ya'ni 22% ga ko'paygan.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda dunganlar soni ham aholining tabiiy ko'payishi, ham Qozog'iston, Qirg'iziston va XXRdan O'zbekistonga bir necha kishilarning ko'chib kelishi hisobiga o'sishda davom etadi.

Hozirgi vaqtda, taxminiy ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda uch mingdan ortiq dunganlar yashaydi.

O'zbekiston mustaqillikka erishishi o'z millatdoshlari bilan va o'z milliy-madaniy markazi orqali XXRning O'zbekistondagi rasmiy vakolatxonalari, shu jumladan, Xitoy elchixonasi bilan aloqa qilish imkoniyatlari yanada kengayishi natijasida dunganlarda o'z tarixi, madaniyati va tiliga bo'lgan qiziqishi yanada kuchaydi. So'nggi yillarda O'zbekiston va Xitoy o'rtasida dunganlar do'stlik ko'prigi vazifasini bajarmoqda.

Tatarlar. Qozon tatarlarining asosiy qismi Tatariston Respublikasida yashaydi. Ular, shuningdek, Rossiya Federatsiyasining

Boshqirdiston, Mari, Mordoviya, Udmurtiya va Chuvashiston respublikalari, Nijniy Novgorod, Kirov va Penza viloyatlarida yashaydi. Shuningdek, turkiy tilda soʻzlashuvchi Sibir (Sibir tatarlari), Qrim (Qrim tatarlari) va boshqa qavmlarni ham oʻzlarini “tatarlar” deb ataydi va tatar tilida soʻzlashadi. Dindorlari – sunniy musulmonlar boʻlib, dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shugʻullanadi.

Birinchi marta “tatar” etnonimi VI–IX asrlarda Baykal koʻlining janubiy-sharqiy sohillarida yashovchi koʻchmanchi moʻgʻul qabilalari orasida uchragan. Moʻgʻullar istilosi davri (XIII asr)da “tatar” nomi Yevropaga maʼlum boʻlgan. Turkiy tilli qabilalarning Ural va Volga boʻylariga kirib borishi milodiy III–IV asrlarga toʻgʻri kelib, xunn va boshqa qabilalarning Sharqiy Yevropaga istilosi davri bilan bogʻliq. Tatarlar ugor-fin xalqlari bilan aralashib ketgan. V – VII asrlarda turkiy qabilalar Turk xoqonligi bosqini munosabati bilan Gʻarbiy Sibir, Volga va Uralboʻyi mintaqalariga qayta kirib kelgan. VII–VIII asrlarda Azov boʻylaridan Volgaboʻyiga bulgʻorlar kirib kelib, turkiylar va mahalliy ugor-finlar bilan birga Volga-Kama Bulgʻoriyasi davlatini tuzgan. XV–XVI asrlardagi davlat (Qozon, Astraxan, Qrim, Sibir va b.)lar davrida tatarlarning alohida guruhlari – Oʻrta Volgaboʻyi va Uralboʻyi (Qozon tatarlari, misharlar), Astraxan, Sibir va Qrim tatarlari shakllana boshlagan.

Koreyslar. Koreyslar oʻzlarini “Choson sarom” – “Choson mamlakati odamlari” deb ataydi hamda Koreyaning asosiy aholisini tashkil qiladi. Ular asosan, KXDR, Koreya Respublikasi, AQSh, Rossiya Federatsiyasi, Xitoy, Yaponiya, Oʻzbekiston, Qozogʻiston va boshqa qator mamlakatlarda yashaydi hamda koreys tilida soʻzlashadi. Mongoloid irqiga mansub boʻlib, asosan, budda, konfutsiylik va xristian dinlariga sigʻinadi.

Koreyslarning ajdodlari juda qadimdan Koreya yarimoroli hududida yashab kelmoqda. Koreyslarning rivojlanishida uchta qabila guruhi (paleosiyo, oltoy, avstronez) faol qatnashgan boʻlib, bunda yetakchi rolni protooltoy qabilalari oʻynagan. Koreys qabilalarining birinchi ittifoqi – Choson milodiy I asrda vujudga kelib, ushbu holat aholining etnik tarkibiga katta taʼsir koʻrsatgan. Miloddan avvalgi I ming yillikning oʻrtalarida Manjuriyaning janubi va Koreyaning shimolida Choson davlati (oʻzlarini choson deb ataganliklari shundan) tashkil topgan.

Ilk o'rta asrlarda Koreys davlatlarining vujudga kelishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti tarixda hanuzgacha bahsli masala hisoblanadi. Koreyada quldorlik davri bo'lganmi? - degan savolga haligacha uzil-kesil javob berilmagan. Ba'zi koreys tarixchilari mamlakat hududidagi ilk feodal uyushmalarini quldorlik davlatlari, deb hisoblaydi.

Manbalarda yarim orolda yashagan turli qabilalar haqida ma'lumotlar mavjud. Shimolda koguryo, yemek va ochko, Xangien daryosidan janubroqda esa xan qabilalari yashagan. Ular uchta shoxobchaga bo'lingan: maxan (xan), chinxan va pyonxan. Aholi chorvachilik, baliqchilik va ovchilik bilan mashg'ul bo'lgan, lekin asosiy mashg'uloti dehqonchilik hisoblangan. Asosan, "besh-non" deb atalgan ekinlar ekilgan va kiyimlari bo'z va shoyidan tayyorlangan.

Sinfy munosabatlar shimoldagi Amnoka daryosi havzasida yashovchi koguryo qabilasida ertaroq boshlangan va natijada okcho hamda yemek qabilalari Koguryoga bo'ysundirilgan. O'lponlar don, material, baliq va kanizaklar bilan to'langan. Janubda sinfiy jamiyat qaror topishi jarayoni kechroq boshlangan. Xan qabilasi 78 ta uruqqa bo'lingan va xitoy manbalarida ham tilga olingan Koguryoda harbiy dohiy Van (korol) unvonini olgan.

Koguryo davlati qachon paydo bo'lganligi xususida tarixchilarda yagona fikr mavjud emas, lekin u IV asr oxiri – V asr boshlarida yarimorolning shimoli hamda qo'shni Lyaodun hududini egallagan kuchli davlat edi. Yarim orol janubida davlatning paydo bo'lish jarayoni pekche, saro va kaya qabilalari tomonidan zaifroq qo'shnlarni bo'ysundirish orqali yuz bergan. Bo'ysundirilgan yerlar aristokratiyasi tabiiy ravishda bosqinchi zodagonlar bilan qo'shib ketgan. Pekche jamoasi III–IV asrlarda qo'shma jamoa va qabilalarni bo'ysundirgan. Koreya janubiy g'arbida Xangan va Kimgan dayorlari havzalarida ancha kuchli Pekche davlati paydo bo'lgan.

V–VI asrlarda yarim orolning janubiy-sharqiy qismida Silla davlati vujudga kelgan. Uning yadrosini saros (sobol) qabilasi tashkil etgan. Yangi davlatda ma'muriy bo'linishning hududiy tamoyiliga amal qilingan. Turli darajadagi maxsus chinovniklar apparati vujudga kelgan. Silla davlatining eng janubidagi Kaya qabilalar ittifoqi va uzoq Usam orolini o'ziga qo'shib olgan. Shunday kilib, VI asrga kelib, Koreya yarimorolida hukmronlik uchun o'zaro kurashayotgan Koguryo, Pekche va Silla davlatlari bor edi. Ushbu davlatlardagi

ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar xarakteri masalasi koreys tarixshunosligida uzoq vaqt bahslarga sabab bo'lib keldi. Ba'zi tarixchilar ularni quldorlik davlatlari edi, deb hisoblasalar-da, ular feodal xarakterga ega bo'lib, dehqon jamoalari davlat fuqarolari sifatida soliq to'lagan.

Koguryoda dastlabki budda rohiblari 372-yilda paydo bo'lgan. Pxenyan yaqinida ikkita budda monastiri qurilgan bo'lib, 384-yilda Pekche vanni iltimosiga binoan, Xitoydan rohiblar kelgan va ularga katta yerlar in'om etilgan. Silla davlatiga Koguryodan kirib kelgan buddizm VI asr birinchi yarmida keng tarqalgan. Sillada ham ma'muriy bo'linish Xitoydagi kabi ko'rinishda bo'lib (viloyat, okrug va uezd), ularning rahbarlari poytaxtdan tayinlangan. Davlat poytaxti Kimson vaqtlar o'tib, yirik shaharga aylangan. X asrning boshlarida koreyslar yagona xalq sifatida shakllangan.

Koreyslar O'zbekiston, Qozog'iston va boshqa MDH respublikalariga XX asrning birinchi yarmida kelib qolgan. Dastlab ular XIX asr o'rtalaridan Rossiya imperiyasining shahar va qishloqlariga ko'chib o'ta boshlagan. Qashshoqlik va og'ir hayotga barham bera olmagan kambag'al koreyslar tirikchilik uchun qulay shart-sharoitlarni izlab, o'zga yurtlar, birinchi navbatda, Xitoy va Rossiyaga o'z oilalari bilan yoki yolg'iz qochib borgan. 1920-yilgacha vaqti-vaqti bilan koreyslar sovetlar mamlakatiga ko'chib o'tgan. XX asrning 20-yillari oxiriga kelib sobiq ittifoq hududida yashayotgan koreyslarning ko'pchiligi ushbu davlat fuqaroligiga o'tdi.

O'zbekistonda koreyslar ko'proq Toshkent viloyatining Bo'ka, Piskent, To'ytepa, Oqqo'rg'on, G'azalkent va Ohangaron shaharlari va ularning atrofidagi qishloqlarda yashaydi. Shuningdek, koreyslar Xorazm, Samarqand, Namangan, Farg'ona va Andijon viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida ham yashaydi.

Qozog'istonga ko'chib o'tgan koreys oilalari asosan, Qizilo'rda va Olmaota viloyatlarida istiqomat qiladi. Koreyslarning aksariyati ikki til (o'z ona tili va rus tili)da gaplashadi, ba'zilar esa uchta til, ya'ni mahalliy tilni ham biladi.

1937-1939-yillarda sovet tuzumi zo'ravonlik bilan Rossiyaning Uzoq Sharq o'lkasidan 74500 nafar koreyslarni O'zbekiston hududiga ko'chirdi. Bunga asosiy sabab, Sovet Ittifoqi bilan Yaponiya o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi bo'lgan. O'sha davrda Koreya yarimoroli Yaponiya tomonidan bosib olingan bo'lib, tub

koreys aholisi bilan Uzoq Sharq hududidagi koreyslarning etnik kelib chiqishi bir xil edi. O'zbek xalqi koreyslarga nisbatan o'zining mehmondo'stligi va bag'rikengligini ko'rsatdi. Ularni uy-joy, ish bilan ta'minladi, ularga maishiy xizmat va madaniy o'choqlar yaratdi, bolalarining o'qishi hamda ta'lim olishi uchun maktablar ochdi.

Kurdlar o'zlarini "kura", "kurmaaj" deb ataydi. Ular Turkiyada 15 mln, Iroqda 7,2 mln, Eronda 10–12 mln, Suriyada 2,5–3 mln, Germaniyada 800 ming, Afg'onistonda 200 ming, Ozarbayjonda 6,1 ming, Livanda 80 ming, Rossiyada 65 ming, Gruziyada 12 ming, Qozog'istonda 38 ming, Turkmanistonda 6 ming kishini tashkil qiladi. Ularning asosiy qismi sunniy musulmonlar bo'lib, shuningdek, shialar va alaviylar hamda boshqa mazhab egalari ham bor.

Kurdlar asosan, Turkmanistonning Ashxobod, Bayramali va boshqa tumanlarda joylashgan. Ular qadimdan Xuroson va Turkmanistonda yashab kelgan. Kurdlarning asosiy mashg'ulotlari chorvachilik va dehqonchilik, shuningdek, hunarmandchilik turlaridan biri bo'lgan to'quvchilik ham keng tarqalgan.

Balujlar. O'zlarini "baluch" yoki "baloch" deb ataydilar, asosan, Pokiston (6,2 mln. kishi) va Eron (2,5 mln. kishi)da yashaydi. Shuningdek, Afg'oniston (567 ming), Turkmaniston (28,3 ming kishi) va arab mamlakatlarida ham yashaydi. Umumiy soni 9 mln. kishi atrofida bo'lib, baluj tilida so'zlashadi va islom dinining sunniy mazhabiga e'tiqod qiladi.

Balujlar ko'chmanchi chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Arab geograflarining bergan ma'lumotlariga ko'ra, balujlar Kermon (Eronning janubi-sharqidagi shahar) va uning sharqiy qismidagi Seyiston viloyatida yashagan hamda ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan. Balujlar ushbu hududlarga arablar istilosidan taxminan 300 yil avval kelib joylashgan. Ingliz olimi M. Longudos Deymosning ma'lumotlariga ko'ra, balujlarning vatani Shimoliy Eron bo'lib, eftaliylarning shimoliy Eronga qilgan hujumi (VI asr) natijasida, ular Kermonga ko'chib ketgan. Keyingi asrlarda yaylovlarning tanqisligi tufayli ularni asta-sekin sharqqa siljishga majbur etgan. XI–XIV asrlar davomida balujlar yashagan hudud hozirgi Balujiston joylashgan yerlarigacha kengaygan. XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Afg'oniston va Eron Seyistonida yashovchi balujlarning bir qismi Turkmaniston Respublikasi, Mari va Chorjo'y (hozirgi Turkmanobod) viloyatlariga kirib kelib joylashgan.

Balujlarning ayrim guruhlari Farg'ona vodiysi va quyi Qashqadaryodagi Baluch qishlog'ida ham yashagan.

Markaziy Osiyo balujlari asosan, Turkmaniston (Mari viloyati)ning shahar va qishloqlarida joylashgan, ko'proq Bayramali tumanida yashaydi. Ular qisman Tojikistonda ham yashab, asosan, chorvachilik bilan shug'ullanadi.

Balujlarning turar-joylari boshqalarnikidan ancha farq qiladi. Ular orasida gedan nomi bilan mashhur bo'lgan uy asosiy yashash maskani vazifasini o'tagan. Chodirning ustiga echki junidan qalin qilib to'qilgan, to'q jigarrang to'qilgan mato yopilgan. Qishda yarim yerto'la yoki loy suvoqdan qilingan "qora uy"larda yashagan. Erkaklari ishton, sholvor, oq ko'ylak, jumag, oq yoki qora chit gazlamadan tikilgan nimcha (voskat) kiyib yurgan. Oyoqlariga turkman poyafzalini kiyib, boshlariga qalin salla o'raydilar.

Ayollari ham sholvor, ko'ylak va jumak kiyib, boshlariga ro'mol o'raydi hamda ro'mol ustidan durracha, ya'ni chargat va pat taqib oladi. Qo'sh ro'mol ustidan yana chodir tashlab yuradilar.

Taomlari orasida tandir non, turli pishloqlar, qovun va tarvuzni ko'p tanovul qilinadi.

Salorlar, salurlar – (o'zlarini "salir" deb ataydilar) Xitoydagi turkiy xalq bo'lib, asosan, Chingxay (Sinxay) o'lkasi Syunxua ("itoatkorlik" ma'nosini bildiradi) tumanida yashaydi. 1954-yilda ushbu tumanga muxtoriyat maqomi berilgan. Salorlarning kam qismi Gansu va Shinjon-Uyg'ur muxtor viloyatida istiqomat qiladi. Ularning umumiy soni 130607 kishini tashkil etadi va salor tilida so'zlashadi. Salorlar sunniy musulmonlar hisoblanadi va 1954-yilda ular alohida millat sifatida tan olingan.

Xitoy yilnomalarida salorlar XIV asrdan boshlab tilga olingan. Akademik V. V. Bartold salorlarning Turkmanistonda yashaydigan turkman (o'g'uz)lar tarkibida bo'lgan salor (salir) qabilasi bilan tarixan bog'liq, deb ta'kidlagan edi. Abdulg'oziy Bahodirxonning yozishicha, O'g'uzxonning o'g'li Tog'xonning 4 nafar o'g'li bo'lib, kattasining ismi Salur edi. Hozir XXRda yashaydigan salorlarning hayotida turkistonliklar, ayniqsa, o'zbeklarning urf-odatlarini yaxshi saqlanib qolgan. Masalan, ular uylarining atrofi, ko'chalari va hovlilariga mevali daraxtlar ekib, boqqa aylantiradi, uy-joy qurishda to'sinlarni bezatib, hovliga qaratilgan katta ayvon barpo etadilar. Mahallalarda masjid solishga alohida e'tibor beriladi, masalan, birgina

Syunxua tumanida 79 ta katta-kichik masjid mavjud. Ro'za va Qurbon hayitlari katta tantana bilan nishonlanadi.

Xitoylar bilan yaqin yashashiga qaramay, islom bo'yicha harom deb ko'rsatilgan narsalar yeyilmaydi. Erkaklar oq yoki qora do'ppi, yosh yigitlar esa oq ko'ylak, uning ustidan nimcha kiyib, bellariga qizil belbog' bog'laydi, shuningdek, katta yoshdagilar to'n kiyadi.

Salor qizlari qizil ko'ylak, uning ustidan qora nimcha va do'ppi kiyadi, qulog'iga bir nechta xalqadan iborat bo'lgan zirak taqadi. Yosh ayollar yashil, o'rta yoshdagilar qora, keksalari esa oq ro'mol o'raydi. Nikoh va motam marosimlari o'zbek va uyg'urlarnikiga o'xshab ketadi. So'nggi yillarda salorlarning maishiy hayoti, ayniqsa, kiyinish madaniyatida ancha o'zgarishlar bo'lsa-da, milliylik yaxshi saqlanib qolgan. Salorlar qadimdan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan, shuningdek, savdogarchilik, bog'bonchilik va oltin qazish kabi kasblar ular hayotida katta o'rin tutadi va aksariyat oilalar hunarmandchilik bilan ham shug'ullanadi.

Mo'g'ullar – (o'zlarini mo'g'ul deb ataydi) Mo'g'ulistonda yashaydigan asosiy xalq bo'lib, XX asrning o'rtalarida mo'g'ullar yashagan hududning janubiy qismlari XXR tarkibiga kiritilib, unga Ichki Mo'g'uliston deb nom berilgandan so'ng ular Mo'g'uliston va XXR mo'g'ullariga bo'linib ketgan.

Mo'g'ulistonda 3 mln., XXR da 6 mln., Rossiya Federatsiyasida esa 647 ming mo'g'ullar yashaydi va ularning umumiy soni 10 mln. kishini tashkil etadi. "Mo'g'ul" etnonimi Chingizxon davriga oid bo'lib, tarkibi murakkab bo'lgan qabilalar ittifoqi nomini anglatgan.

Xitoy manbalarining guvohlik berishicha, mo'g'ul nilun-mo'g'ul (sof mo'g'ul) va xamuxe-mo'g'ul (omuxta, ya'ni aralashgan mo'g'ul) kabi ikki toifaga bo'linadi. Birinchi toifaga dastlab 30 ta qabila kirgan bo'lib, bular orasida ko'k ko'zliklar ko'pchilikni tashkil etgan. Chingizxonning otasi Yasugay bahodir (Asugay-batur) tobe bo'lgan avlod ham ko'k ko'z bo'lgan. Shu bois u Xitoy manbalarida "lanyan chiyati" (ko'kko'z chiyat) deb nomlangan. Ularning tarkibiga kirgan qabilalarning eng yiriklari tatar (dadan-aluxay, dutaut, alchi va chagan kabi yirik qabilalardan tashkil topgan ittifoq), qiyot (kele), nayman, jaloyir, merkit (meerchiti, vuduyivuti, melichi, meliji) va boshqalar bo'lgan.

XII asrning birinchi choragida tatar va boshqa xalqlar Chingizxon boshchiligida o'zlarining g'arb va janubdagi qo'shinlari (kidanlar,

qipchoqlar, uyg'urlar, naymanlar, keraitlar, merkitlar (marqitlar) va tangutar)ni bo'ysundirib, yirik davlatni barpo etgan. Mo'g'ul elati aynan shu davrda shakllangan. Shu sababli "mo'g'ul" nomi XIII asrdan boshlab Chingizxonga tarafdor va tobe barcha qabila hamda elatlarning umumiy nomiga aylanib ketgan.

XIII–XIV asrlar ko'chmanchilikka asoslangan Mo'g'ul saltanatining gullagan davri hisoblanadi. Aynan o'sha davrda mo'g'ullar xalq sifatida shakllangan. XV asr boshlarida ma'lum siyosiy voqyealarga ko'ra, mo'g'ullarning g'arbiy qismi (4 ta katta qabiladan iborat bo'lgan oyrot va, derbenlar) ajralib chiqib, 1635-yilda o'z davlati – Jung'or xonligi (1635–1758)ni tashkil etgan va Markaziy Osiyodagi yirik kuchga aylangan. XVI asr o'rtalarida esa sharqiy mo'g'ullar shimoliy (xalxaliklar) va janubiy (uzumchinlar va ordalar) kabi qismlarga bo'linib ketgan. XVI–XVII asrlardan mo'g'ullar lamaizmga e'tiqod qila boshlagan.

MO'G'ULLARNING ETNOGENEZI MASALASI

Ayrim xitoy manbalarida mo'g'ullarning kelib chiqishi turkiy bo'lib, ularning ilk ajdodlari tatarlar (tat, dadan)ga borib taqaladi, deb qayd etiladi.

Mo'g'ul olimlari, jumladan, Suren Badalax (Suri-badalaka) mo'g'ullarning qadimiy turkiy xalq bo'lmish "di" larning avlodi, miloddan avvalgi III asrlarda govchilardan ajrab chiqqan muoge qabilasi mo'g'ullarning ilk ajdodidir, deb hisoblaydi.

Xorijiy olimlarning aksariyati, jumladan, ayrim yaponiya va xitoy tadqiqotchilari mo'g'ullar xunnlarning avlodi, deb hisoblaydi.

Hozirgi zamon Xitoy olimlari ichida mo'g'ul tunguslar (dungxu – sharqiy xo'rlar demakdir)dan kelib chiqqan, degan fikrlar keng tarqalmoqda.

XIII–XIV asrlar ko'chmanchilikka asoslangan Mo'g'ul saltanatining gullagan davri hisoblanadi. Aynan o'sha davrda mo'g'ullar xalq sifatida shakllangan. XV asr boshlarida ma'lum siyosiy voqyealarga ko'ra, mo'g'ullarning g'arbiy qismi (4 ta katta qabiladan iborat bo'lgan oyrot va, derbenlar) ajralib chiqib, 1635-yilda o'z davlati – Jung'or xonligi (1635–1758)ni tashkil etgan va Markaziy Osiyodagi yirik kuchga aylangan. XVI asr o'rtalarida esa sharqiy mo'g'ullar shimoliy (xalxaliklar) va janubiy (uzumchinlar va ordalar) kabi qismlarga bo'linib ketgan. XVI–XVII asrlardan mo'g'ullar lamaizmga e'tiqod qila boshlagan.

XVII asr boshlarida Mo'g'ulistonni manchjurlar bosib olganidan so'ng mo'g'ullar deyarli uch asr (1691–1911) mobaynida asoratda yashab, 1921-yilda mustaqillikka erishgan. Xalq inqilobidan keyin mo'g'ullar sotsializm g'oyasiga berilib, o'z davlatini Mo'g'uliston deb e'lon qilgan. XXRda yashaydigan mo'g'ul elatlari (xochinlar, barinlar, ordoslar, uzumchinlar va b.) o'z nomlarini saqlab kelmoqda. Ularning xo'jaligi va moddiy madaniyatida xitoy hamda manchjurlarning ta'siri yaqqol seziladi.

Mo'g'ullarning azaliy mashg'uloti chorvachilik hisoblanadi. Dehqonchilik mo'g'ullarga kidanlar davridan beri ma'lum bo'lib, asosiy ekinlari lalmikor g'allachilik (bug'doy, arpa) hisoblandi. Shuningdek, ovchilik xo'jaligi an'analari ham yaxshi saqlangan.

Buryatlar – o'zlarini burayat deb atab, Rossiya Federatsiyasining Buryatiya Respublikasining asosiy aholisi hisoblanadi. Hozirgi kunda ularning 286 ming nafar kishini tashkil qiladi. Ular Rossiya Federatsiyasida 461 ming, dunyo bo'yicha esa 600 ming kishidan ortiq. Buryatlar (bulag'atlar, exiritlar, harinlilar va xo'ndxo'rlar) Mo'g'ulistonning shimoli va Xitoyning shimoliy-sharqida ham yashaydi.

Buryatlar mongoloid irqiga mansub bo'lib, buryat tilida so'zlashadi. Ular orasida budda, lamaizm, shuningdek, xristianlik (pravoslavie) tarqalgan va qadimiy diniy e'tiqodlar (shomonlik) ham saqlangan.

Buryatlar ikki qismga bo'lingan: g'arbiy o'troq chorvadorlar va dehqonlar. Ular XX asrning 20–30-yillarida o'troqlashgan.

Buryatlar xo'jaligini asosan, chorvachilik tashkil etadi, ba'zi tuman (aymoq)larda dehqonchilik, ovchilik va hunarmandchilik bilan ham shug'ullaniladi.

Saxalar – rus manbalarida “yakutlar” deb qayd etilgan. Ular Rossiya Federatsiyasi Saxa Respublikasining tub aholisi (466 ming) hisoblanadi va Rossiya Federatsiyasida saxalardan jami 478 ming kishi yashaydi. Shuningdek, saxalar Amur, Magadan va Saxalinsk viloyatlari, Taymur va Evenk muxtor o'lkalarida ham tarqalgan. Ular Lena daryosi o'rta oqimi, Janubiy Oldan va Vilyuda, qisman Olekmaning quyi oqimi va chekka shimol hududlariga joylashgan.

Saxalar tili turkiy tillarning sharqiy tarmog'iga mansub bo'lib, saxa tilida so'zlashadi. Dindorlari – pravoslavlar.

“Saxa” etnonimining kelib chiqish tarixi juda murakkab. Ular Baykal ko'lidan Lena daryosining o'rta oqimi bo'yiga ko'chib kelib (X–XV asrlar), tub aholi (evenklar va yukagirlar) bilan qo'shib ketgan. Milodning dastlabki davrida Saxa hududiga evenklarning ajdodlari ko'chib kelgan.

“Saxa” etnonimi milodiy II asrning birinchi yarmida Lena daryosining o'rta oqimi va Baykal sohillaridan kelgan turkiy qabilalarning qadimgi paleosiy va tungus tillaridagi elatlarning o'zida singdirishi natijasida paydo bo'lgan.

X–XV asrlarda Baykal ko'li atrofidan kelgan turkiy qabilalar bilan tub aholi aralashib, saxa xalqi vujudga kelgan. XVII asrda saxalarning katta guruhi Lena, Yana, Indigirka va boshqa yirik daryolarning vodiylariga yoyilib, mahalliy aholi bilan aralashib ketgan. Saxalarning etnik birlashuvi XVII asrning 20–30-yillarda Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinganidan keyin tugallangan.

Saxalar turkiyzabon xalqlardan uzoqlashib ketgan. Chorvachilik bilan shug'ullansalar-da, lekin o'z qo'shnilari – shimolda yashovchi ovchilik xo'jaligini yurituvchi kichik etnoslardan keskin farq qilmaydi. Shuningdek, saxalar dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ulanadi.

Oltoylıklar – o'zlarini “oltoy-kiji” deb atab, G'arbiy Sibirdagi Oltoy Respublikasida yashaydi (68 ming kishi). Rossiya Federatsiyasida oltoylıklar jami 74 ming nafar kishini tashkil etadi.

Oltoy hududida qadimdan olon qabilalari yashagan. Quyi va yuqori paleolit davrlariga oid manzilgohlar (Usalinka va Ukan)

topilgan. Ushbu hududlardan xunlar, turk qabilalari, uyg'urlar, Enasoy qirg'izlari, qoraxitoylar va mo'g'ullar o'tgan.

XIII asr boshlarida Oltoy hududi mo'g'ullar davlatiga tobe qilingan bo'lsa, 1756-yilga kelganda oltoylar Rossiya imperiyasi tarkibiga o'tgan.

O'tmishda "oyrotlar" deb noto'g'ri atalgan Oltoy xalqi qadimiy samoviy, ket, utar va turk qabilalarining aralashish jarayoniga sabab bo'lgan. Janubiy oltoyliklar esa Sayan-Oltoy qadimiy turklari (VI–VIII asrlar) bilan ko'chib kelgan mo'g'ul qabilalari (XIII, XV–XVIII asrlari) bilan aralashishi oqibatida paydo bo'lgan.

Oltoyliklar quyidagi etnografik guruhlariga bo'linadi: oltoy-kiji, telengitlar, teleslar, teleutlar, tubalarlar, chikanlar va kumandinlar. Ular oltoy tilida so'zlashadi, dindorlari esa pravoslav, bir qismi baptistlar hamda an'anaviy diniy e'tiqodlar saqlangan. Aholi asosan, chorvachilik va ovchilik bilan shug'ullangan. Oltoyliklar hozirgi davrda yuqori Ob daryosi havzasi va Oltoy oralig'idagi vodiylarda yashaydi.

Tuvaliklar – asosan, Rossiya Federatsiyasining Tuva (Tiva) Respublikasida yashaydi (273 ming nafar kishi). O'tmishda "uryanxayliklar", "soyotlar" va "sayanlilar" deb atalgan. Tuvalilarning kelib chiqishi VII–VIII asrlardagi Urxun-Enasoy yozuvlarini yaratgan turkiy qabilalar bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Ularning etnogenezida samodiy qabilalari (nenetslar va selkuplar) ham qisman ishtirok etgan.

Tuvalilar tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, ushbu til Tuva Respublikasi, qisman Mo'g'uliston va Xitoyda tarqalgan. Mazkur tilda 250 ming nafardan ziyod kishi gaplashadi.

Xakaslar – Sharqiy Sibirning janubiy qismida yashab, o'zlarini "xakas" deb ataydi. Ular qadimda "Abakan yoxud Minusinsk tatarlari" deb ham yuritilgan. Ular asosan, Rossiya Federatsiyasining Xakasiya Respublikasida yashaydi (63,9 ming nafar kishi). Rossiya Federatsiyasida xakaslar soni jami 74 ming nafar kishidan oshadi. Ular xakas tilida so'zlashadi. Dini xristian dini bo'lib, an'anaviy e'tiqodlar ham saqlangan.

Xakaslar asosan, chorvachilik, ovchilik va dehqonchilik bilan shug'ullanadi.

Shorlar – Rossiya Federatsiyasining Kemerovo viloyati (Tog'li Shoriya), qisman Oltoy va Xakas Respublikalarida yashaydi. Ularning soni 13 ming nafardan ortiq bo'lib, shor tilida so'zlashadi. Ushbu til

turkiy tillarning uyg'ur-o'g'uz guruhi xakas shoxobchasiga kiradi. Dindorlari deyarli rasman xristian bo'lsalar-da, qisman shomonlik ham saqlangan. Ular ket va ugorlarga xos bo'lgan mahalliy etnoslar asosida shakllangan.

VI-VIII asrlarda shorlar Turk, Uyg'ur va Yenisey xonliklari tarkibiga kirib, qadimgi oltoy, uyg'ur hamda Yenisey qirg'izlari ta'sirida turkiylashgan. XVII-XVIII asrlarda shorlar shimoldan kirib kelgan teleutlar bilan aralashib ketgan. XVII-XVIII asrlarda ruslar shorlarni "temirchi tatarlar", "kondom va mras tatarlari, abinlar" deb atagan. Shorlar o'zlarini urug' (qarg'a, qiy, qabiy), hudud (Tayash choni-Tayash hududi) yoki daryo nomlari (Mras kiji-Mras odamlari, Kandum chani-kondum xalqlari), yashash joylaridan tashqarida bo'lsa, aba kiji (aba-urug', kiji-odamlar), chji kiji (tayga odamlari) nomlari bilan ataganlar.

Oltoyliklar va xakaslar ularni urug' nomi bilan "shorlar" deb atagan. Ushbu atama keng tarqalib, XX asrdan boshlab shu nom bilan rasmiy yuritib kelinadi. XIX asrgacha shorlarning asosiy mashg'ulotlaridan biri temirchilik bo'lgan. Ular temir va temir mahsulotlari bilan Turk xoqonligiga o'lpon to'lar, qo'shni chorvadorlar bilan bo'lsa, qoramolga almashtirar edi.

XVIII asrdan boshlab ishlab chiqargan temir mahsulotlarini rus savdogarlariga o'tkazgan. Ruslar shorlarni "temirchi odamlar", o'lkasini bo'lsa, "Temirchilar yeri" deb atagan. XVIII asrning oxirlaridan boshlab, ko'chmanchilar bilan aloqalarning susayishi, aksincha, ruslar bilan kuchayishi natijasida shorlarning temirchilik mahsulotlari raqobatga bardosh berolmadi va asta-sekinlik bilan yo'qolib, asosiy mashg'ulotlari ovchilikdan iborat bo'lib qoldi.

Kundalik oziq-ovqatlarining asosini baliq mahsulotlari tashkil etib, shorlarning 40-70 % aynan shu mashg'ulot bilan band bo'lgan. Qo'shimcha mashg'ulotlaridan yana biri termachilik bo'lib, bahor va yoz oylarida shor ayollari turli o'rmon mevalari va o't o'lanlarni terib, qishga saqlab qo'ygan. O'lkaga ruslar kirib kelguniga qadar shorlar dehqonchilik bilan ham shug'ullanib, asosan, bug'doy ekan bo'lsa, ruslar kirib kelganidan so'ng esa shorlar otlarni ko'paytirish (urchitish), arava va chanalar yasash hamda ulardan foydalanishni o'zlashtirib olgan. Shor ayollari xonaki usullardagi tikuvchilik bilan ham shug'ullangan. XX asrning 20-yillaridan so'ng shorlar an'anaviy

xo'jalik yuritish shakllarini yo'qotib, o'rmon, yog'och tayyorlash va oltin qazish ishlari bilan band bo'lgan.

Shorlarning dastlabki oziq-ovqat mahsulotlari turli hayvon va parrandalarning go'shti, baliq hamda yovvoyi o'simliklardan iborat bo'lgan. Keyinchalik dehqonchilik rivojlangach, un mahsulotlaridan keng foydalanish boshlangan. Dasht hududlarida yashovchi shorlarning oziq-ovqat ratsionida sut va sut mahsulotlarini keng o'rin egallagan. Shorlarda boy an'anaviy folklor rivojlangan bo'lib, xalq orasida ertaklar, ovchi hikoyalari, afsonalar, ashula, aytishuv, maqollar va topishmoqlar keng tarqalgan.

1980-yillardan boshlab shorlarning an'anaviy madaniyatiga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. 1989-yilda "Tog'li shorlarning uyg'onishi" dasturi qabul qilindi. Bugungi kunda shor milliy parki va turli folklor ansambllar tashkil qilinmoqda.

Ruslar – Rossiya Federatsiyasining asosiy aholisi hisoblanadi (120 mln. dan ziyod kishi). Shuningdek, ular Ukrainada 11,35 mln., Qozog'istonda 3,5 mln., O'zbekistonda 750 ming, Belorussiyada 916,6 ming, Latviyada 900 ming, Moldaviyada 560 ming, Estoniyada 475 ming, Ozarboyjonda 390 ming, Tojikistonda 390 ming, Litvada 345 ming, Gruzviyada 340 ming, Turkmanistonda 330 ming, Armanistonda 51 ming, shuningdek, Shimoliy Amerika mamlakatlari (asosan, AQShda 1 mln. nafar, Kanada va boshqa davlatlarda taxminan 1,4 mln. nafar) va G'arbiy Yevropada yashaydi. Ularning umumiy soni 140 mln. kishidan iborat bo'lib, rus tilida so'zlashadi hamda xristianlik dinining pravoslav mazhabiga e'tiqod qiladi. Ruslar ukrain va beloruslar kabi urug'-qabilachilik munosabatlarining yemirilishi hamda Kiev atrofida Qadimgi Rus davlatining vujudga kelishi jarayonida sharqiy slavyan qabilalaridan shakllangan qadimgi rus elatidan paydo bo'lgan.

Rus dehqonlari Qozog'istonda XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida birinchi marta paydo bo'lgan. Ushbu rus oilalari asosan, Buxtarma daryosining tog'li tizmalariga yaqin vodiylarda uy-joylar qurgan. XVIII asrning 60-yillarida rus starobryadchilari (Polshada yashayotgan va diniy e'tiqodlari uchun ta'qib qilinayotgan ruslar) hisobiga ko'paya borgan. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida krepostnoylik huquqi bekor qilinganligiga qaramay, hamon og'ir ahvolda yashayotgan janubiy rus va ukrainlar Markaziy Osiyo hududiga ko'cha boshlagan. Ruslar Qozog'istonning to'rtta va

Markaziy Osiyoning boshqa davlatlaridagi yetti viloyatda mutlaq ko'pchilikni tashkil etadi.

Ruslarning Markaziy Osiyo xalqlari bilan aloqalari qadimga borib taqaladi. Rus knyazlari o'rta asrlarda Markaziy Osiyo hukmdorlari bilan aloqada bo'lgan. 986-yilda knyaz Vladimir Xorazmga elchilar yuborgan, shuningdek, Plano Karpini va V. Rubrukning kundaliklarida ham Markaziy Osiyoda yashovchi ruslar haqida ma'lumotlar mavjud.

XVII asrda Buxoro va Xiva xonliklariga rus sayohatchilari Ivan Xoxlov hamda aka-uka Pazuxinlar kelgan. XVIII asr sayohatchilarining ma'lumotlarida Markaziy Osiyodagi rus asirlari tilga olinadi. 1820-yilda Buxoro amirligiga A. F. Negrining diplomatik missiyasi kelgan bo'lsa, 1840-yilda o'lkaga ilmiy ekspeditsiyalar ham uyushtirilgan.

XIX asr o'rtalarida Turkiston Rossiya tomonidan istilo qilingach, ruslarning mintaqadagi soni ortib borgan. 1897-yildagi aholi ro'yxatiga ko'ra, Qo'qon xonligida 197 ming, Buxoro va Xivada esa 16 ming nafar ruslar yashagan hamda ular Orenburg va Samara guruhlari deb atalgan. XX asr boshlarida Buxoroda 19 ming nafar rus yashar edi. 1926-yilda O'zbekistonda 275000, 1979-yilda 1665658, 1989-yilda 1653478, 2000-yilda esa 1199015 nafar ruslar istiqomat qilgan edi.

Ukrain va beloruslar ham qariyb ruslar yashagan tuman hamda shaharlarda istiqomat qilgan. Ular ayni bir vaqtda ko'chib kelganliklari tufayli, urf-odati, turmush tarzi va an'analari bir-biriga o'xshaydi, lekin ularning milliy an'ana va udumlarida bir-biridan farqli xususiyatlar ham mavjud.

Ukrainlar – Ukrainaning asosiy aholisi bo'lib, jami 37,42 mln. nafar kishini tashkil etadi. Shuningdek, Rossiya Federatsiyasida 1 927988 nafar, Qozog'istonda 333031 nafar, Belorussiyada 291 ming nafar, O'zbekistonda 77 ming nafar, Qirg'izistonda 108 ming nafar, Latviyada 92,1 ming nafar, Kanadada 530 ming nafar, Polshada 300 ming nafar, Argentinada 100 ming nafar ukrainlar yashaydi. Ularning umumiy soni 46 mln. nafardan iborat bo'lib, ukrain tilida so'zlashadi. Dini – xristianlik bo'lib, pravoslav mazhabiga e'tiqod qiladi.

Ukrainlar ruslar va beloruslar singari sharqiy slavyanlarga mansub. Ularning umumiy etnik asosini X asrga kelib yaqin qardosh sharqiy slavyan qabilalari asosida shakllangan va Kiev Rusini barpo

etgan qadimgi rus elati tashkil qilgan. Keyinchalik ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot hamda qadimgi rus yerlarining siyosiy tarqoqligi davri (XII–XIV asrlar)da qadimgi rus elati asosida uchta qardosh xalq – rus, ukrain va belorus xalqlari shakllangan. Taxminan, XIV–XVII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan taraqqiy etgan xalqlarning litva, polyak va venger agressiyalari hamda turk-tatar bosqinchilarining talonchilik hujumlariga qarshi kurashi natijasida ukrainlar birlashishga muvaffaq bo‘lgan.

Rossiya imperiyasining rasmiy hujjatlarida Ukraina “Malorossiya”, ukrainlar esa “maloruslar” degan nomlar qayd etilgan. Ilk bor ukrain etnosi vakillari taxminan XVII asr boshlarida Qozog‘iston kengliklarida paydo bo‘lgan. Markaziy Osiyo xonliklariga esa bundan oldin tutqun sifatida olib kelingan. Ukrainaning Markaziy Osiyo davlatlari bilan aloqalari taniqli ukrain shoiri T. G. Shevchenko nomi bilan bog‘liq. Shoir surgundaligida, ya‘ni 1848–1849-yillarda A. I. Butakov rahbarligidagi ekspeditsiyada qatnashgan edi.

XIX asr o‘rtalarida Turkistonga kelgan rus harbiylari ichida ukrainlar ham bor edi. Turkiston o‘lkasiga ukrainlarning ommaviy tarzda kirib kelishi 1885-yildan boshlangan. 1861-yildagi islohotdan so‘ng ukrain dehqonlari Sirdaryo va Farg‘ona viloyatlari hamda Mirzacho‘lga kelib joylashgan. Ular g‘allachilik, paxtachilik, bog‘dorchilik va polizchilik bilan, 1890-yillarda kelganlari esa chorvachilik bilan mashg‘ul bo‘lgan.

Ukrainlarning Buxoroga kirib kelishi XVII asrning o‘rtalari, ya‘ni ular Rossiya qaramog‘iga o‘tganidan so‘ng boshlangan. Dehqonlardan so‘ng hunarmand va temiryo‘lchilar kelgan. Ushbu ishchilar Toshkent, Samarqand va Farg‘ona vodiysi shaharlariga joylashgan.

XX asrning 20-yillarida Turkistonda 500 ming nafar ukrain yashagan. O‘zbekistonda 1926-yilda ukrainlardan 25804 kishi, 1979-yilda 113826 kishi, 1989-yilda 93197 kishi, 2000-yilda esa 104720 kishi yashaganligi manbalarda qayd etilgan. O‘z o‘rnida shuni ham qayd etish kerakki, 1966-yildagi “Toshkent zilzilasi” oqibatlarini bartaraf etishda ukrainalik 2600 nafar muhandis-quruvchilar qatnashgan edi.

Beloruslar – Belarus Respublikasining asosiy aholisi (9475174 kishi). Shuningdek, Rossiya Federatsiyasi (1206 ming nafar kishi), Ukraina (440 ming nafar kishi), Qozog‘iston (183 ming nafar kishi),

Latviya (120 ming nafar kishi), Estoniya (27,7 ming nafar kishi), Litva (63 ming nafar kishi) va O'zbekistonda (63 ming nafar kishi) yashaydi. Polshada 300 ming nafarga yaqin aholi belorus tilida so'zlashadi. Dindorlari asosan, pravoslavlar, qisman katoliklar ham mavjud.

Tarixiy manbalarda beloruslarning dastlabki paydo bo'lishi XIX asrning 60-yillari birinchi yarmida K. Kalinovskiy rahbarligidagi xalq qo'zg'oloni davriga to'g'ri kelishi qayd etilgan. Beloruslarning ozchilik qismi XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi bosqini davrida rus armiyasi tarkibida talabgorlar sifatida Turkistonga kelgan bo'lsa, belorus dehqonlari esa XIX asrning 90-yillarining boshlarida kelib joylashgan. Beloruslar rus, ukrain va moldovan xalqlari bilan birgalikda yashagan. Ular Samarqand viloyati, Mirzacho'l hududlari, Toshkent va Farg'ona vodiysi shaharlarida yashagan.

Birinchi jahon urushi yillarida ham beloruslar qochoq sifatida Turkistonga kirib kelgan. Turkistonda fuqarolar urushi tugaganidan so'ng beloruslarning kirib kelishi yanada kuchaygan. Ushbu holat XX asrning 50-yillari boshlarida ham kuzatilgan. 1966-yildagi Toshkent zilzilasi bartaraf etishda ikki ming belorus quruvchisi qatnashgan. 1970–1975-yillarda Toshkent traktor zavodi qurilishida ham belorus mutaxassislari qatnashgan. 1990-yillardan beloruslarning ona vataniga qaytish jarayoni boshlandi.

9.2. An'anaviy xo'jaliklarning o'ziga xos xususiyatlari

Markaziy Osiyo arablari xo'jaligida chorvachilik yetakchi o'rinda turadi. Sug'oriladigan hududlarda dehqonchilik bilan shug'ullaniladi. Arablar xo'jaligida qorako'l qo'ylari va tuya boqilgan bo'lsa, ro'zg'or hunarmandchiligida esa ko'proq gilam to'qilgan. Sherobod va Denov arablari ham gilamdo'zlik bilan shug'ullangan. Turar-joylari asosan, o'tov va kapa hisoblanib, uy ichining tuzilishi, buyumlarning joylashishi va kiyim-kechaklari o'zbeklarnikiga o'xshash bo'lgan.

Qadimda uyg'urlarning aksariyati dehqonchilik bilan shug'ullanib, o'troq hayot kechirgan. Shu sababli ularda qabila-urug'chilik munosabatlari yo'qolib, yashagan joylari nomi bilan atab kelingan. Tog'li o'lkalarda chorvachilik bilan shug'ullangan qismi ko'chmanchi hayotga moslashgan. yettisuv va Farg'ona vodiysiga

ko'chib kelganlarning ahvoli unchalik yaxshi bo'lmagan: yer yetishmas, bo'lsa ham og'ir va unumsiz edi. Yaxshi yerlar boylarning qo'lida edi.

Uyg'urlar yangi yerlarga ko'chib kelganlaridan keyin yangitdan suv chiqarish va ariq hamda kanallar qazishga majbur bo'lgan. Ko'p joylarga suv yetishmas edi. Dehqonlar bug'doy, arpa, tariq, makkajo'xori, jo'xori va sholi ekilgan, shuningdek, kanop hamda kunjut yetishtirilgan. Dehqonchilikdan uch paykallik tizimi qo'llanilgan. yerlar go'ng va kunjut bilan oziqlantirilgan hamda yog'och sapan (bugusa) bilan haydalgan. Urug' qo'lda ekilgan va yetishtirilgan hosil o'roq (og'aq) bilan o'rib olingan hamda ot yoki ho'kizlar tuluq (tosh) bilan yanchilgan.

Dehqonchilikda ishlatiladigan qurollar o'zbeklarnikidan farq qilmagan. Ketmon, omoch, mola va yerni yumshatish uchun chanchaba (kichkina krak) ishlatilgan. Uyg'urlarda bog'dorchilik yaxshi rivojlangan, umuman olganda, ularning aksariyati yaxshi bog'bon va polizchi hisoblangan. Poliz ekinlaridan qovun, tarvuz va har xil qovoqlar, sabzavotlardan piyoz, sabzi, rediska, garmdori, ukrop va boshqa xil ko'katlar yetishtirilgan.

Farg'ona vodiysi va yettisuvdagi har bir xonadonda albatta, bog' bo'lgan. Unda uzum, shaftoli, o'rik, anor, olma, nok va jiyda daraxtlari ekilgan. Farg'ona uyg'urlari pillachilik bilan ham shug'ullangan. Har bir qishloqda suv tegirmoni va juvoz bo'lgan.

Dunganlarning ajdodlari dehqon bo'lib, ular bug'doy, arpa, makkajo'xori, kunjut, kungaboqar, ko'knori, beda va jo'xori ekanlar.

Qirg'iziston, Qozog'iston va Markaziy Osiyoning boshqa hududlariga kirib kelganidan so'ng atrofdagi yerlarga qarab turli ekinlar ekish bo'yicha ixtisoslasha boshlagan. Jumladan, Botkent shahri atrofidagi hududlarga o'rnamashgan dunganlar sholikorlik, O'sh dunganlari paxta yetishtirish, Olmaota va Yorkent atrofiga kelib joylashgan dunganlar g'alla ekish bilan shug'ullangan. Dunganlar orasida bog'dorchilik, sabzavotchilik, polizchilik, sohalari ham keng rivojlangan. Dehqonchilikdagi ish tartibi va qo'llanadigan qurollari jihatidan dunganlar mahalliy aholiga yaqin turadi.

Koreyslarning asosiy mashg'ulotlari sholikorlik, chorvachilik, baliqchilik, ipakchilik va hunarmandchilikdan iborat. Ularning ko'pchiligi dehqonlar bo'lib, mehnatkash va serg'ayrat xalq

hisoblanadi. Shu sababdan ham bu yerga ko'chib kelgan yillardayoq, yerni sug'orib, dehqonchilik qilish bilan shug'ullangan.

Keyingi yillarda Markaziy Osiyoda sholi yetishtirishning yanada rivojlanishida dunganlarning hissasi katta bo'lmoqda. Sholikorlikda yangi – *kyonjo* navining joriy etilishi xo'jalikning ushbu sohasini tez sur'atlar bilan rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur sholi navlari Toshkent viloyatidagi "Politotdel" jamoa xo'jaligi sholikorlari tomonidan 1928-yilda yetishtirilgan edi. *Kyonjo* sholisi ekilgan yerlarda har gektardan 50 sentnerga yetkazib, ya'ni mahalliy nav sholi ekilgan yerlardagiga nisbatan qariyb 20 sentner ortiq hosil yig'ishtirib olingan.

Koreyslar sholichilik bilan bir vaqtda sabzavotchilik, polizchilik va rezavorchilik bilan ham yaqindan shug'ullanib keladi. Bu otabobolaridan o'tib kelayotgan azaliy kasbdir. Koreyslar ko'chib kelganlarida xilma-xil sabzavot ekinlari urug'larini olib kelgan edi. Ular Markaziy Osiyo hududlariga kirib kelgan vaqtdan boshlab koreys karami, sarimsoqpiyoz, piyoz, turp, bodring va bir qancha dukkakli ekinlar turi ancha ko'paydi va eng muhimi, mintaqa uchun yangi ekin turi – kanop yetishtirila boshlandi. O'zbekiston bilan Qozog'istonda bir qancha koreys fermer xo'jaliklari tashkil etilgan va ular hozirgi kunda hosildor xo'jaliklarga aylangan.

Hunarmandchilik. Uyg'urlar juda qadimgi turli-tuman hunarlar bilan shug'ullanib kelgan. Ular orasida tikuvchi, to'quvchi, etikdo'z, telpakchi, g'isht teruvchi, suvoqchi, temirchi, ko'nchi, zargar va duradgorlarni uchratish mumkin. Kamroq bo'lsa ham nonvoy, sartarosh, savatchi va sovungar kabi kasb egalari topiladi.

Yorkent, Andijon, O'sh va boshqa yirik shaharlarda ustalar nafaqat o'z ehtiyojlari, shuning bilan birga bozorlarga olib chiqib sotish uchun ham turli xil buyumlar yasaganlar. Shu sababdan ham ko'plari yirik bozorlarga yaqin joylarda yashar edi.

Uyg'urlar orasida paxta va pilla tolasidan charxda ip yigirish hunari ham keng tarqalgan edi. Ushbu mashg'ulot bilan asosan, xotinqizlar o'z uylarida shug'ullanar edi. Shuningdek, qamishdan bo'yra to'qish hunari rivojlangan edi. Qolaversa, yettisuv va Farg'ona vodiysiga ko'chib kelgan uyg'urlar mahalliy aholi, ayniqsa o'zbeklar, tojiklar va qozoqlardan bir qancha hunarlarni o'rganadi (masalan, qozoqlardan kigiz tayyorlash).

Dunganlar orasida eng ko'p tarqalgan kasb-hunarlar: savdogarchilik, aravakashlik va yuk tashuvchilik bo'lib, ular Bishkek, To'qmoq, Verniy (Olmaota), Toshkent va Prejevalsk orasida qatnab, o'simlik yog'i, un, bug'doy va guruch bilan savdo qilganlar.

Shaharlarda yashayotgan dunganlarning aksariyati oshxona va karvonsaroylariga joylashib olgan edi. Ba'zilari dungan taomlari bilan savdo qilar, holva (tunjin) pishirish, shuningdek, chigachilik (dinva) bilan shug'ullanar edi.

IV–V asrlardagi o'zaro urushlar davrida Xitoyning deyarli barcha shaharlari talangan va yondirilgan. Qadimiy poytaxt shaharlar bo'lgan Chan'an va Loyan xarobazorga aylantirilgan. Xitoy janubidagi shahar hayoti qishloqnikidan farq qilmagan.

VI asrga kelibgina shahar hayoti va shaharsozlik qayta tiklandi. Shaharlar chegara qasrlari, savdo va hunarmandchilik markazlari sifatida xom-ashyo mavjud bo'lgan joylar, daryo bo'ylari hamda dengiz qirg'oqlarida vujudga keldi.

O'rta asr dunyosining yirik shahri hisoblangan Chan'an rejali qurilganligi bilan ajralib turgan. Shaharning sharqiy qismida imperator saroyi va boy xonadonlar joylashgan. VIII asr boshlarida shaharda daosizm, buddizm, nestorian, zardushtiylik, mazdakiylik va moniylik ibodatxonalari hamda bir nechta bozorlar bo'lgan.

XII asr boshlarida Buyuk kanal bo'yida Xanchjou shahri qurilgan bo'lsa, shimolda esa Kayfin shahri vujudga kelgan. Chendu, Chengjou va Suchjoular yirik savdo va hunarmandchilik markazlariga aylandi. Guanchjou, Syuanjou va Uchan kabi port shaharlar kengaytirildi.

Shaharlar harbiy-mudofaa, ma'muriy, iqtisodiy va madaniy funksiyalarni bajargan. Yuqori darajadagi amaldorlardan tashqari, fuqarolarning kechasi ko'chalarda yurishi ta'qiqlangan. Shahar devori va to'siqlardan oshib o'tganligi uchun 70 darra urish usuli joriy etilgan. Ilk o'rta asrlar qonunlarida shaharliklar uchun alohida normalar mavjud bo'lmagan.

Suy va Tan imperiyalari davrida tog' sanoati hamda metall eritish sanoati paydo bo'lgan. Szyansida sopol va chinni, Yanchjouda esa kemasozlik markazlari shakllangan. Chendu shoyilari Buyuk ipak yo'li orqali dunyoga tarqalgan.

Hunarmand buyurtmaga qarab ishlab, ortiqchasini bozorda sotgan. Monastirlar huzurida ham ustaxonalar bo'lgan. Bir soha hunarmandlari bitta ko'cha yoki mahallada yashagan. VI asrda savdo

va hunarmandchilik birlashmalari tarkib topgan – tuan va xan (Yevropada sex, XI–XII asrlar), ba'zi xanlarga 400 tagacha oila kirgan. Xanni oqsoqollar boshqargan va ular shogirdlarni olib, ish vaqtini belgilagan hamda kasb sirini saqlagan.

VII–VIII asrlarda davlat hunarmandchiligi ham ancha taraqqiy etgan. Konlar, ustaxonalar va malaka talab qiladigan hunarlar merosiy bo'lgan. Katta shaharlardagi bozorlar amaldorlar nazoratida bo'lib, kun botishi bilan berkitilgan. Do'kon va ustaxonalar joylashgan yer va sotilayotgan choy uchun alohida soliq solingan, (te-yashil barg) kontrabanda choyini sotgan savdogar uch marta qo'lga tushsa, qatl qilingan.

Xitoy manbalarida Yanszi daryosidan janubda yashagan ko'p sonli Yue qabilasi ham tilga olingan. Ushbu qabilalarning ko'pchiligi asosan, tay, shuningdek, indonezlar, vetnamlar va monxmer xalqlarining ajdodlari hisoblangan. Xitoyning o'ziga xos mentaliteti, an'analari, urf-odatlar, axloq normalari, milliy g'oyasi va madaniyati mavjud. Asosan, qishloq xo'jaligida sholi, paxta va choy yetishtirish, pillachilik hamda bog'dorchilik bilan shug'ullanadi. Xitoy chinnisi dunyoga juda ham mashhur buyum hisoblanadi.

Markaziy Osiyo yahudiylari qadimdan boshqa millatlarga deyarli qo'shilmay, o'zlari alohida xo'jalik yuritib kelgan. Ularning hattoki, o'z yerlari ham bo'lmagan. Mahalliy hukmdorlar va Rossiya imperiyasi rahbarlari yahudiylarga yer bermagan. Shu sababdan, turli hunar va savdo-sotiq, qisman to'quvchilik bilan shug'ullangan. Ular orasida oz bo'lsa-da, o'z zargarlari, mashindo'z (tikuvchi), telpakdo'z, sartarosh (mo'ysargir) va kir yuvuvchi (jomasho'y)lari bo'lgan. Yahudiylar orasida eng ko'p tarqalgan kasb – bo'yoqchilik bo'lib, ularni “kabudgar” deb ataganlar (ko'k indigo – nil bo'yoq bilan bo'yovchilar “kabudgari” deb atalgan).

Olimlar lo'lilarni uchta etnologik guruhga bo'ladi: 1) asosan, ko'chmanchilik qilib, xayr-sadaqa yig'ib, kun ko'radigan, folbinlik, tabiblik hamda zargarlik bilan shug'ullanuvchi lo'lilar; 2) tovoqtarosh, ular yarmi o'troq hayot kechiradi, asosan, yog'ochga ishlov berish bilan shug'ullanadi, xususan, yog'ochdan beshik, tovoq, qoshiq va cho'mich yasaydilar. Qadimda ular tomonidan tayyorlangan yog'och tovoqlariga ehtiyoj katta bo'lgan, shu sababli ularni *tovoqtaroshlar* deb ham atalgan; 3) mazang, ya'ni o'troq lo'lilar (jo'gilar), asosan, mayda savdogarchilik, shuningdek, dehqonchilik bilan shug'ullanadi.

Lo'li erkaklari ot urchitish, ovchilik, temirchilik, metall eritish, savat to'qish, g'alvir va elak kabi buyumlar yasash hamda ayiq, maymun, ilon o'rgatish bilan, ayollari esa tilanchilik va folbinlik bilan shug'ullangan.

9.3. Moddiy va ma'naviy madaniyati

Turar-joylari. Yahudiylar alohida mahalla-mahalla bo'lib yashagan. Ularning uy-joylari eski shahar qismida joylashgan. Aksariyat shaharlarda yahudiylarning mahalla yoki guzarlari bir nechta bo'lakka bo'lingan. Qadimdan yashab kelayotgan yahudiylarning mahallalari "*gettalar*" deb yuritilgan.

Markaziy Osiyo yahudiylarining uy-joylari o'zbek va tojiklarnikidan deyarli farq qilmagan, lekin ularda hovlining ichkari-tashqarisi bo'lmagan. Xonalari odatda, derazasiz quriladi. Tuynuk panjara (yahudiylarda tobadon) yoki xona eshiklaridan tushib turadigan yorug'da o'tiriladi. Har bir xona oldidan seni (dahliz) quriladi va polga bo'yra to'shaladi. Bo'yra ustidan sholcha, namat va gilam solinadi. Qishning sovuq kunlarida asosan, sandal yonida o'tiriladi va o'sha yerda tamaddi qilinadi. Xo'jalik xonalari oshxona, xezumxona (yoqilxona), angishtxona (ko'mirxona), govxona (og'il, molxona) va aspxona (otxona)dan iborat bo'lgan.

Mintaqaga ko'chib kelgan koreyslar yangicha uylarda yashay boshlagan, lekin ular o'z milliy an'alarini saqlab qolgan. Chunonchi, uyni isitish, xonalarning joylashuvi va ulardan foydalanish bobida o'zlariga xos tarzda ish tutadi. Masalan, koreys xonadonida albatta, alohida oshxona (puok) bo'ladi. U yerga 2-3 ta qozon o'rnatilgan loy o'choq (pech) qurilib, u odatda, xonaning yarmini egallaydi.

Koreyslar yotoqxonani *ukkan* deb ataydi va xonaning poliga qamish bo'yra solinadi. Poli ostiga uyg'urlarning o'chog'i singari quvur o'tkazilgan bo'ladi. O'choqda olov yoqilganda, ushbu xonaning poli ham isiydi. Xonadon a'zolari issiq polda o'tirib, o'sha yerda dam oladi.

Koreyslar uyida uchinchi xona (marupan) yog'och polli qilib quriladi. Odatda, ushbu xona mehmonxona vazifasini o'taydi, mehmon kelmagan paytda esa ayollar yotoqxonasi vazifasini ham bajaradi.

Qaysi vaqtda, kimlar bilan kelganlariga qarab uyg'ur oilalari har xil yerlarga joylashadi. Sinszyan viloyatida qo'ni-qo'shni bo'lib yashagan va qavm-qarindoshlik aloqalari bilan bog'langan oilalar bir yerda bo'lishga harakat qilgan hamda alohida-alohida qishloq bo'lib joylashgan. Qishloqlarning nomlari ham eskicha, ya'ni Sinszyanda nima deb atalgan bo'lsa, ushbu nom bilan yuritila boshlangan. Qishloqlarda hovlilar soni har xil bo'lib, yiriklarida 500–900 ta xonadon joylashgan.

Qishloqlarda uylar yonma-yon, bir-biriga taqab qurilgan, har bir hovlida mevali bog', uying orqasida o'ziga yarasha tomorqasi mavjud bo'lgan. Hovlilar asosan, yo'l chetlari, suv bo'ylari va tog' etaklariga qurilgan. Ko'chalarga daraxt (tok, terak va chinor)lar o'tqazilgan. Hovlilariga turli xil gullar ekilgan, chunki uyg'urlar gullarni nihoyatda yaxshi ko'radi.

Yirik qishloqlar o'z bozoriga ega bo'lgan. Qishloqning eng yaxshi va yuqori qismiga masjid qurilgan va u yerda turli do'konlar joylashgan.

Uylar asosan, paxsa va xom g'ishtdan qurilgan. Devorlarning yuqori qismida ochiq joy tuynuk qoldirib, deraza, panjaralar o'rnatilgan. Uying burchagi yoki devorlarning o'rtasiga o'choq (morochoq) qurilgan. Xonalarning biriga katta-kichik supa (kong) qurilib, o'choq quvuri ana shu supa ichidan o'tkazilgan. O'choq tutuni xona burchagiga devor bo'ylab o'rnatilgan quvur (mo'ri)dan tashqariga chiqib ketgan.

Qadim uyg'ur hovlisida usti berk, keng ichki hovli – dolan (dahliz) bo'lgan va darvozadan to'g'ri shu dolanga kirilgan. Dolanning bir tomoni mehmonxona (saroy), o'choqxona va oshxona, keyin turli xil, katta-kichik xonalar (ombor, sang, qaznoq)dan iborat bo'lgan. Dolanning boshqa tarafiga molxona (yegil) va somonxona (somonlik) kabi turli yordamchi xo'jalik xonalari qurilgan. Ushbu xonalarga ham dahliz (dolan)dan kirilgan. Dolanning orqa tarafida hovli va tomorqa, boqqa chiqadigan ayvon (lampa) bo'ladi. Bu yerga o'choq qurilgan bo'lib, yozda ovqatlar shu yerda pishiriladi. Bog'da baranglik bir yog'iga paxsa devor urilib, usti shox-shabbalar bilan yopilgan ayvonda o'tirish mumkin.

Uyg'urlar orasida keng tarqalgan hovlilardan yana birini alohida ta'kidlash kerak bo'ladi. Yuqorida ko'rsatilgan hovlining to'rida xonalarning barchasi yonma-yon qurilib, hammasi bir tom ostida

bo'lsa, keyingi xil hovlida esa xonalar alohida-alohida joylashtiriladi. Darvoza orqali dahlizga emas, hovliga kiriladi. Hovlining o'ng va chap taraflariga alohida 2–3 xonali uylar qurilgan, ushbu uylarning eng kattasida ota-onalar, kichiklarida esa o'g'illar yashaydi. Xo'jalik xonalari alohida joylashtirilgan bo'lib, ularning oldiga boshidan oxirigacha cho'zilgan ayvon qurilgan.

Dunganlarning uylari Shimoliy Xitoydagi faizalarga o'xshaydi. Uylarning derazalari hovli ichiga qaratib o'rnatiladi va uning atrofi baland loy devor bilan o'rab olinadi. Ba'zan dungan uylari xom g'isht va toshdan ishlangan sinchli devorlar bilan o'ralgan. G'ishtni bir xil emas, navbatma-navbat, bir qator uzunasiga, bir qator tickasiga o'rnatiladi. Derazaga panjara o'rnatilib, moy qog'oz yopishtirib qo'yiladi, xonaning tashqarisi (hovli tomoni) esa ayvon bilan to'siladi. Xonaning har biri uyg'urlarniki singari kong (pech) bilan isitiladi.

Hovlida shiyponga ayvon qurilib, ikki tarafidan tok ko'tarilgan bo'ladi. Atrofiga turli-tuman gullar ekiladi va xuayyan (gulzor) yonlari pastak qamish devor bilan o'rab chiqiladi.

Xonalarga pastak va kichik shkaf (komod, guyjuse, yumaloq va to'rt burchak narsalar)lar o'rnatilgan. Dunganlarning uylari loydan, pastakkina qilib qurilib, usti qamish bilan yopilgan. XX asrning 30-yillari va ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda paxsali uylar paydo bo'lgan. O'tmishda lo'lilarda shomanda odati mavjud bo'lgan. Qarindosh-urug' lo'lilar oqsoqol rahbarligida erta bahordan to kech kuzgacha daryo vodiylariga chodir tikib, o'sha yerda yashagan. Sovuq tushishi bilan yana o'z joylariga qaytib kelgan va ushbu odat hozir ham saqlanib qolmoqda. Lo'lilarning ikki xil chodiri mavjud: chodiri zimiston (qishki) va chodiri soyabon (yozgi).

Kiyim-kechaklari. Arablarda junli matolar ko'p ishlatilgan. Masalan, kigiz astarli to'n (chaydamiya) boshqa etnik guruhlarda *kebenak* deb ataladi. Shuningdek, ichi mo'ynali po'stinning turiga ko'ra, qo'zi po'stin, barra po'stin va tulki po'stinlarga bo'lingan. Cho'ponlar esa sovuq qish paytlarida po'stin bilan birgalikda ichi mo'ynali keng ishton (cholvor) ham kiygan. Keksa arablarda esa ro'mol shaklidagi belbog'lardan emas, balki uzunligi 3–4 metrli bo'lgan bir necha marta o'ralgan vazra (kamar)dan foydalanilgan.

Erkaklar an'anaviy bosh kiyim sifatida salla o'ragan. Salla 4–5 metrli mato bo'lagidan o'ralgan bo'lib, u hamisha o'rab yurilgan, ammo ish paytlari kichkinaroq, bayram va to'y paytlari esa kattaroq

hamda salobatliroq qilib o'ralgan. Salla ipak, paxta va jun matolaridan turli ranglarda tayyorlangan. Diqqatga molik tomoni shundaki, arablarda yoshiga qarab turli rangdagi sallalar o'ralgan. Yosh erkaklar odatda, qizil salla, o'rta yoshlilar ko'kish va keksalar esa oq rangdagi salla o'ragan. Bo'ydoq yoshlar va uylangan yosh erkaklar oddiy gardi salla kiygan. Albatta, sallani to'g'ridan-to'g'ri boshga emas, balki kallapo'sh kiyilib, uning ustidan o'ralgan, keksalar salla ostidan ko'loh kiygan. Arablar qadimdan mo'ynali telpak ham kiyishga odatlangan.

An'anaviy oyoq kiyimlari ham turlicha bo'lib, odatda, etik va maxsi-kavush bilan kiyilgan. Cho'ponlar esa yumshoq charm chirik va eng sifatli hisoblangan "kalla xasani" deb atalgan charmdan etik tayyorlagan. Shuningdek, qora va yashil teridan tayyorlanadigan kavush eng qimmatbaho hisoblanib, eshak terisidan tikilgan. Bundan tashqari, arablarda qora rangli kavushlar oq teridan tikilgan bo'lsa, etik-mu'zalar esa oq dag'al teridan tayyorlangan.

Kuyov to'y paytida ochiq rangdagi ko'ylak, yo'l-yo'l paxtali matodan ishton, beqasb (o'zbeklarda beqasam) chopon, uning ichidan oq matodan tikilgan yengil yaktak, shoyi atlasdan kelin tomondan maxsus tayyorlangan belbog' va kamar taqqan. Kuyovning bosh kiyimi to'q qizil yoki qizil salla bo'lib, bir uchiga kashta tikilgan va jig'a taqilgan.

Ayollar kiyimi tarkibiga ko'ylak, ishton, kamzul va paxtali xalat kirgan. Arab ayollarining qadimgi ko'ylagi O'rta Osiyo uchun xos bo'lgan nov shakldagi kiyimdir. Shunday odat bo'lganki, ustma-ust ikki qavat ko'ylak kiyilgan va ushbu kiyim kengroq va uzunroq ko'rinishda bo'lgan. Keksa ayollar oq yoki ko'k rangdagi ko'ylak kiygan va uning uzunligi to'piqqacha yetib, yangi hamda yoqasi qora kashta bilan bezatilgan. Arab qizlari yaqin kunlargacha "mundi yoqa ko'ylak" kiygan. Turmushga chiqqan ayollarning kiyimlari tik yoqali ko'ylak – keng ko'rinishda va uzun yengli bo'lib, an'ana bo'yicha qizlarning kiyimlari o'rta yosh va kekxa ayollarnikidan farq qilgan. Arab qizlari turmushga chiqqandan so'ng qizlik ko'ylagini vertikal yoqali qisqa qirqimga ega bo'lgan ko'ylakka almashtiradi. Bunday fasondagi ko'ylak kelinning ota-onalari tomonidan tayyorlab qo'yiladi. Yangi oilada birinchi farzand tug'ilgach, ayol onalar ko'ylagi (subinmoro)ni kiyishni boshlaydi. Uni yoqasi uzun vertikal qirqimga ega bo'ladi.

Arab ayollarining an'anaviy kiyimlarida o'ziga xoslikni saqlab qolgan bosh kiyimi – gizza bo'lib, u qizil satin va alvondan, yoqasi esa o'yma, qora satindan jiyagi qo'shib tikiladi. Ushbu jiyak ustidan oq ipdan hoshiya kashtali bo'ladi. Gizzaning oldi beligacha tushadi, yengi esa kalta, tirsakkacha yotmaydi. Orqa tomoni ko'ylak uzunligida, ko'krak tomoni esa oq ipak bilan chiroyli kashtalangan bo'ladi. Bo'yigacha bo'lgan qismi uch-to'rt xil rangdagi materialdan ko'ndalang tikiladi va ustidan esa 8–10 qator kumush tanga baldoq musulxa va boshqa yaltiroq taqinchoqlar terib tikiladi. Gizza ikki xil; birinchisi qizil gizza, buni arab qizlari to'rt yoshdan boshlab kiyadi. Qiz gizzasi qizil rangda bo'lib, uni ular turmushga chiqqunlarigacha kiysalar, ikkinchisi oq matodan tikiladi va uni turmushga chiqqan kunlaridan boshlab kiyadilar.

Arab qizlari turmushga chiqqanlaridan keyin uch kun o'tgach, "qasabandan", ya'ni "ko'rpa yig'di" marosimi o'tkaziladi. Ushbu marosimda qishloq xotin-qizlari qatnashadi. Kuyovning otasi mol so'yib, qishloq ayollariga ziyofat beradi. Kelinning yaqinlari sovg'a-salom olib keladi va shu kuni kelinga qizil gazmoldan tikilgan qalin kashtali, hoshiyatli bosh kiyim – buxnak kiydiriladi. Mazkur bosh kiyimi peshonadan betgacha tushib, quloq-chakkani yopib turadi. Bog'ichi bilan iyak ostidan bog'lansa, buxnak ustidan esa taqinchoq (sinsila) taqiladi. Bosh va peshona taqinchog'i bo'lgan sinsila bayram kiyimi bilan birga taqiladigan go'zallik bezaklari majmuasidir.

Barcha tabaqadagi arab qizlari va ayollari qadimdan hammabop taqinchoqlarni afzal ko'rganlar. Ularning sifati va soni oilaning iqtisodiy holatiga bog'liq bo'lgan. Taqinchoqlar ichida eng ko'p tarqalgani va barcha ayollar taqishi zarur bo'lgan taqinchoq – bilakuzuk va uzuk hisoblanib, u moviy yashil ko'zli bo'lib, kumush yoki tillodan yasalgan. Shunisi xarakterliki, O'rta Osiyoning boshqa mahalliy xalqlarida keng tarqalgan quloq taqinchog'i sirg'a arablarda kam uchraydi. Faqatgina burunga taqiladigan sirg'a (izmak, natti, chet-natti)ni oldinlari arab ayollari ko'p taqqan, hozirda esa keksa yoshli momolardagina saqlanib qolgan.

Buxoro yahudiylarining kiyimlarida o'ziga xos milliy an'analar yaxshi saqlanib qolgan. Erkaklarning kiyimi uzun ko'ylak (kurta) va ishton (ezor) dan iborat bo'lib, ular har xil bichimda tikilgan. Ayollarning kiyimi esa (ich ko'ylak), kurtai ro' (ustki ko'ylak), ishton (ezor)dan iborat bo'lgan. Bosh kiyimlari haqida shuni ta'kidlash

kerakki, erkaklar telpak, qorako'li, kallapo'sh, do'ppi, qishda baragi, ayollar esa yoshiga qarab durra ro'mol o'ragan. Emizakli bolasi bor juvonlar lachak kiyib yurgan.

Uyg'urlarning kiyimlari ko'p jihatdan qo'ni-qo'shnilar va mahalliy aholidan keskin farq qiladi. Erkaklar tor tik yoqali ko'ylak bilan keng bog'ichli ishton (tanbal) kiyib yurgan. Ishtonning poychasi etik ichiga tiqib yurilgan. Ko'ylak ustidan yengi tor, tik yoqali beshmet, keyin uzun chopon kiyilgan va chopon ustidan uzun chit belbog' bog'langan. Qishda qo'y terisidan tikilgan po'stin (juga) kiyilgan. Oyoqqa masi (maxsi), charm kalish va etik kiyilgan.

Ayollar esa uzun keng qilib tikilgan kichkina tik yoqali ko'ylak, pastga torayib boradigan ishton kiyib yurgan. Turmushga chiqqan ayollarning ko'ylaklari oldi ko'krigidan, qizlarniki esa yelkasidan tugmalanadigan qilib tikiladi. Ko'ylak ustidan uyda va ko'chada ko'pincha tugmalanmaydigan etagi tizzaga tushib turadigan, yengsiz kamzul kiyilgan.

Xitoyda ko'ylak ham kiyilib, boshlariga do'ppi yoki ro'mol o'ragan bo'lsa, qishda esa cheti mo'ynali yapaloq telpak kiyilgan. Boyroq ayollar bayram kunlari chitlari mayda burma rangdor toshlar bilan bezatilgan uchli yumaloq telpak – kimxob bo'rk bilan ko'chaga chiqqan bo'lsa, kambag'al ayollar esa telpaklarini munchoq va tangachalar bilan bezatgan.

Farg'ona vodiysi va yettisuv uyg'urlarining kiyimlari bir-biridan ancha farq qiladi. Farg'onalik uyg'urlar yaktak va qavilgan paxtali chopon kiyadi, belbog'lariga qinga solingan pichoq bilan nosto'rva yoki nosqovoq osib oladi. Qishda esa chopon ustidan chakmak kiyadi.

Dunganlarda erkaklarning kiyimlari kurтка (guaza) va uzun chopondan iborat bo'lgan. Kurtka qora yoki ko'k matodan tikilgan. Keng ko'ylak (sanza), bog'ichli ishton (ko'zi), oyoqlariga paypoq, chuqur, uzun, past poshnali tufli, boshlariga esa mo'yna telpak, oq yoki kulrang yupqa namat qalpoq kiygan. Shan'si dunganlari yozda, ayvoni keng katta somon shlyapa kiyib yurgan va uning ostidan do'ppi kiyib olgan.

Dungan ayollarining kiyimlari erkaklarnikidan deyarli farq qilmagan. Ko'ylaklarning rangi yorqin gazmollardan bo'lib, ancha uzun qilib tikilgan. Ishtonlarning poychasi qora shoyi yoki satin parcha qo'yib tikiladi va ingichka lenta bilan bezatiladi. Ko'ylak va

ishton ustidan chopon hamda uning ichidan albatta, yengsiz nimcha (jinjizi) kiyilgan.

Hozirda koreyslar orasida milliy kiyimda yuradiganlar kamayib bormoqda, faqatgina qariya ayollarda, u ham bo'lsa, ko'pincha bayram-tantana kunlari bunday holatni kuzatish mumkin. Yoshi katta erkak va ayollar asosan, oq kiyimni yaxshi ko'radi. Keksa xotinlar burmali odmi yupka, yenglari uzun oq kofta va kalta ko'ylak kiyib yuradi hamda oq chesucha, shuningdek, gazlamadan ko'p foydalanadi.

Koreys ayollari yenglari uzun oq kalta ko'ylak, chotari va uzun burma yupka (chxima) kiyib yuradi. Mazkur yubkalarning rangi sariq, pushti va yashil rang gazlamadan tikiladi. Erkaklarning kiyimlari esa keng ishton (padzi) va ayollar ko'ylagi singari tikilgan, lekin nisbatan uzun ko'ylak hamda uning ustidan odmi matodan nimcha (chokki) kiyadilar. Koreys erkaklarining bosh kiyimlari orasida somon shlyapa (kat) ko'p ishlatiladi. Ayollari esa boshyalang yoki ro'mol hamda durra o'rab yuradi.

Markaziy Osiyo lo'lilari o'zbek va tojiklarning kiyim-kechaklari va urf-odatlarini qabul qilgan. Lo'lilar kiyinishda yerli aholidan farq qilmaslikka intiladi. Erkaklari chopon (to'n), etik, telpak, ba'zan esa belbog' o'rab yursa, ayollari esa mahalliy aholidek kiyinsa-da, lekin ularning ro'mol o'rash uslublari faqat lo'lilarga xos. Lo'li erkaklar ham, ayollar ham asosan, qora va ko'k ranglarni yoqtiradi.

Taomlari. Yahudiylar ovqatlanish masalasida diniy urf-odatlarga katta e'tibor beradi. Yahudiylarning ovqatlari ikki turga bo'linadi: sutli va go'shtli taomlar. Cho'chqa, ot va tuya go'shti yeyilmaydi. Ular orasida eng tarqalganlari sifatida palov, oshi porakarda, sirkaliz, oshimoxi va baxshni alohida ko'rsatish mumkin. Bular yahudiylarning milliy taomlari hisoblanadi. Ular obinon, quymoq, chalgan va arqonpak pishiradi, shinni, va kama iste'mol qiladi. Bog'dorchilik va rezavorchilik ham keng tarqalgan.

Koreyslar dasturxonida hamma vaqt albatta, guruch bilan sabzavotlar bo'lishi shart bo'lgan. Koreyslar guruchni qaynatib iste'mol qiladi, ushbu taom koreys tilida *pap* deb ataladi. Shuningdek, shirguruch va kimchxi nomli achchiq-chuchuk salat sevib iste'mol qilinadi. Kimchxi odatd, a tuzlangan karam, bodring va turpdan tayyorlanadi va ustiga koreys piyozi va sarimsoq to'g'ralib, qalampir sepiladi.

Bayram kunlari, turli sayil va marosimlar paytida, shuningdek, mehmondo'stlikda kuksi va chxaltok tayyorlanadi. Kuksi xamirli taom bo'lib, xamirosh (ugra)ga o'xshab ketadi. Uni tayyorlash uchun xamir nihoyatda ingichka va soch tolasi qalinligida to'g'raladi. Keyin mayda to'g'ralgan qaynatma yoki qovurma go'sht, loviya, kimchxi va qalampir solingan sho'rvada pishiriladi.

Chxaltok taomi ham juda qiziqarli usulda tayyorlanadi. Mazkur taom damlab pishirilgach, guruchni katta yog'och idishga ag'darib, ikki erkak galma-gal katta bolg'alar bilan urib yanchiydi. Guruch ezilib, xamirga o'xshab qoladi va dasturxonga tortilib, loviya, no'xat va boshqa ko'katlar qo'shib iste'mol qilinadi.

Uyg'urlar ovqatga makkajo'xori, un, guruch, sabzavot va go'shtni ko'p ishlatadi. Undan xilma-xil taomlar, jumladan, qatlama, yog'li yoki yog'siz poshqal, sangza (o'rama) tayyorlaydilar.

Uyg'urlar xamirli taomlarga nihoyatda boy xalq hisoblanadi. Hamma yaxshi biladigan cho'zma lag'mon, chushura, manti va mampardan tashqari, xavilvash (uzma osh), manjura osh, umoch, (xamirni g'alvirdan o'tkazib, yog'li go'sht va dumba to'g'rab, ko'kat aralashtirib tayyorlanadi). Shuningdek, xuluk non (xonim), go'sht non, somsa, palau, shavla, shavla va suyuq osh ham tayyorlanadi.

Uyg'urlar china yoki pakura china (kichik va katta piyola)larda atkan chay (sut choyi) ichishni xo'sh ko'radi. Mehmonga kelgan zahoti va kechqurun ketishidan oldin albatta, atkan choy beriladi. Ular xamirdan yuzga yaqin turli-tuman taomlar pishirishni biladi. Birgina mantining o'zi bir necha xil bo'ladi. Puntucha (puntuza) taomlari, ayniqsa, mosh unidan tayyorlangani juda mazali bo'ladi.

Dungan ovqatlari Xitoy taomlariga o'xshab ketadi, ular ham xamir va sabzavotlarni ko'p iste'mol qiladi. Taom tayyorlashda o'simlik yog'idan tashqari mol yog'i ham foydalaniladi.

Dunganlar asosan, mol va qo'y go'shtini iste'mol qiladi. Suyuq taomlardan un oshi (keskan osh), no'xat va loviya sho'rva tez-tez tayyorlanadi. Ular qovun bilan tarvuz, obi non, ayniqsa, dimlama non ko'p iste'mol qiladi va quruq meva bilan choy ichishni yoqtiradilar. Ovqatni yog'och, suyak yoki bambukdan yasalgan tayoqcha (kuezi)lar bilan iste'mol qiladilar.

Dunganlar qishda yog'li, yozda esa yog'siz ovqatlar tayyorlaydi. Ilk bahorda vitaminlarga boy, yovvoyi o'tlar ko'p ishlatilsa, yozning ilk kunlarida esa taom tayyorlashda ko'k loviya, yangi kartoshka va

sabzidan keng foydalaniladi. Iyul oyidan boshlab shirin ko'k bulg'ori garmdorisi, baqlajon, sinchuan karami (sunzi), pomidor va boshqa sabzavotlar ishlatiladi.

Dunganlar kishi organizmining talab ehtiyojlarini nazarda tutib, kun davomida muayyan tartibda ovqatlanadilar. Nonushtaga odatda, sovuq osh, mastava, atala (bantun), tushlik paytida esa lag'mon, shirguruch, turli boshqa xamirli ovqatlar tayyorlanadi. Sabzavot bilan qo'shib pishirilgan go'sht va ulardan tayyorlangan salat ham dasturxonga qo'yiladi.

Ma'naviy madaniyati. Arab tilidagi "madaniyat" so'zi o'z zamonasi uchun juda yuksak sivilizatsiya hisoblanib, G'arbiy Yevropaning o'rta asrlar jamiyatiga katta ta'sir ko'rsatgan edi. Madaniyatning vujudga kelishida mazkur etnos (arablar) katta rol o'ynaganligi sababli "Arab madaniyati" deb nomlangan ushbu tushuncha xalifalik tarkibidagi ko'p xalqlar uchun xos edi. Arab madaniyatining keyingi taraqqiyotida Gretsiya-Suriya (Vizantiya), Eron (Fors), Kavkazorti (Ozarboyjon), Markaziy Osiyo va Hindistonning ta'siri katta bo'lganligi ayni haqiqat.

Shunisi diqqatga sazovorki, vizantiyaliklar singari arablar ham antik davr an'analarni davom ettirib, grek klassiklarining asarlarini qunt bilan o'rganib, arab tiliga tarjima qilganlar. Aristotel, Gippokrat, Ptolomey va yevklid asarlarini arab olimlari yaxshi bilard edi. Yevropaliklar Aristotelning asarlari bilan dastlab arabchadan lotin tiliga tarjima qilingan nusxalar orqali tanishganlar.

Arab madaniyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, unda aniq fanlar juda taraqqiy etgan edi. Arablar tibbiyot sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishgan bo'lib, ular tirik organizmni tilish yo'li bilan tekshirib, odam anatomiyasini juda yaxshi o'zlashtirgan edi. Arablarning tibbiyotga oid darsliklari G'arbiy Yevropa universitetlarida butun o'rta asr davomida o'qitildi. Shuningdek, matematika sohasida ham arablar geometriya va trigonometriyani rivojlantirdilar. Ular algebra fanining taraqqiyoti borasida juda ko'p amaliy ishlarni bajarib, hind raqamlari sistemasini mukammallashtirdilar. Qolaversa, arablar juda yaxshi sayyoh ham edi. Ular nafis adabiyot sohasida ham mashhur asarlar yaratdi.

Arab san'atida asosiy o'rinni arxitektura egallaydi. Ular monumental binolar, masjidlar, saroylar, maqbaralar, hammomlar va boshqa jamoat binolarini juda antiqa usulda qurganlar. Arab

arxitekturasi eng qadimgi yodgorliklaridan biri Quddusdagi Umar masjidi bo'lib, u Ummaviylar davrida, 688-yilda qurilgan.

Haddan tashqari sipo, o'zining nihoyatda nozik san'atkorona ishlanganligi bilan kishini hayratda qoldiradigan va ziynatli naqsh solish arab rassomchiligining xarakterli xususiyatidir. Qo'lyozmalar, kitob muqovalari va shu kabilar mana shu xildagi rasmlar bilan bezatilar edi. Kundalik turmush hayotidan olingan xilma-xil mavzudagi ajoyib miniatyuralar ham qo'lyozmalarga bezak bo'lib xizmat qilar edi.

Barcha shaharlarda yahudiylar gettolarida g'uj bo'lib yashagan va mahallalarda sinagogalar joylashgan edi. XX asrning 30-yillari boshlarida stalincha qatag'on davrida 100 ga yaqin buxoro yahudiylari hibsga olingan, sinagogalar, yahudiy maktablari, teatr, muzey va gazetalari yopilgan. Ulardan adabiy esdaliklarning mashhur mualliflaridan biri Solomon ben Samuel bo'lgan. U 1338-yilda Urganchda yahudiy tili lug'atini tuzgan bo'lsa, Mo'is ben Dovud esa forsiyda poemalar bitgan. XVII asr oxiri – XVIII asrning birinchi yarmida shoir Yusuf Yagudi (Mollax Iosif ben Isaak)ning “Етти ака-ука” asari Buxoroda mashhur bo'lgan.

Buxoro yahudiylarining asosiy mashg'ulotlari savdo, musiqashunoslik, san'at, hunarmandchilik bo'lib, keyinchalik maishiy xizmat, pedagoglik, muhandis va shifokorlik kasblarini egallagan. Ular orasidan fan va madaniyatning yirik arboblari yetishib chiqqan; fan doktorlari – prof. Yu. I. Is'hoqov, I. A. Kalantarov, B. I. Pinxasov, N. M. Mallaev, kompozitorlar – M. Leviev, S. Yudakov, rassomlar – Yu. M. yelizarov, O'zbekiston xalq artistlari – L. Boboxonov, B. Davidova, I. Oqilov, M. Yoqubova, M. Shamaeva va Izro Malakov shular jumlasidandir.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng Respublika Konstitutsiyasida barcha millat va elat vakillarining tili, urf-odati hamda an'analariga hurmat bilan munosabatda bo'lishni, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratish kafolatlandi. Shundan kelib chiqib, Buxoroda ikkita sinagoga, yahudiy tilida o'qitiladigan maktab va bolalar bog'chasi faoliyat ko'rsatmoqda. Samarqandda esa 1998-yildan boshlab “Shofar” gazetasi nashr qilinadi va turli diniy marosimlar o'tkaziladi.

Uyg'urlar mamlakati qadimgi madaniyat o'choqlaridan hisoblanadi. Ushbu hududda ko'plab qadimgi davlatlar va shaharlar

mavjud edi. Uyg'urlar qadimdan 26 ta harfdan iborat yozuvdan, V–VI asrlardan boshlab esa maxsus yozuvdan foydalanila boshlangan.

Qadimgi uyg'urlar xitoy musiqasiga katta ta'sir ko'rsatgan. Xalq musiqasining gavhari hisoblangan 12 maqom XVI asrda Omonnisoxon tomonidan tartibga solingan.

Uyg'urlar hayotida tosh, suyak, kumush, mis va temirdan turli zeb-ziynat buyumlari yasash rivojlangan. Ular qadimdan jun, ipak va paxtadan maxsus dastgohlarda matolar to'qilgan. Milodning boshlari (III asr)da ular tomonidan ishlab chiqarilgan qog'oz nusxalari eng qadimiy topilma hisoblanadi.

Uchta davlat davrida o'rta asr umumkoreys madaniyatiga asos solingan. Ushbu davr mafkurasida ibtidoiy e'tiqod va tasavvurlar saqlanib qolgan. Konfutsiylik va buddizmning kirib kelishi bilan (rasmiy din hamda mafkura sifatida) koreys madaniyatiga xitoy adabiyoti hamda yozuvi ta'sir ko'rsatgan. Dastlabki tarixiy asarlar xitoy tilida yozilgan. Koreyada (kanso anaka) saqlanib kolgan maqbaralar, me'morchilik va tasviriy san'at rivojlanganidan dalolat beradi. Tasviriy san'atning freska (bo'rtma surat) turi bilan maqbara devorlari bezatilgan (ruhlar fantastik hayvon va qushlar). Kyondju tumanidagi arxeologik yodgorliklar Silla davlati hunarmandchiligi yuksak bo'lganligidan dalolat beradi (V asrga oid sof oltindan ishlangan toj, uzuk, bilaguzuk, sirg'a qurollar).

VII asr o'rtalarida Kyondjuda astronomik rasadxona qurilgan va aynan ushbu davrda koreys umumxalq tili shakllangan. VII asr oxirida olim Solchxon xitoy ierogliflari asosida koreys tili fonetikasi va grammatik tuzilishiga mos yozuv tizimini yaratgan edi.

Konfutsiylik buddizm asosidagi o'rta asr mafkurasini birligi, Koreyaning Tan sulolasi bilan mustahkam madaniy aloqada bo'lishiga yordam bergan. Ko'pchilik ruhoniylar Chanan (Xitoy)da o'qib kelgan bo'lib, ular orasida budda rohibi Xe Chxo (VII asr) ham bor edi. U Xitoydan Hindiston va Markaziy Osiyoga sayohat qilgan hamda "Хиндистон подшоҳликлари ҳақида ҳикоялар" asarini yozgan edi. Xitoyda ta'lim olganlardan yana biri, olim va yozuvchi Chxve Chxuvan (858–951) poeziya hamda hikoya janrlarida sermahsul ijod qilgan edi.

Nazorat savollari:

1. Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari deganda, qaysi etnoslarni tushunasiz?
2. Mintaqaning boshqa xalqlari etnik tarixi va etnogenezi to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Markaziy Osiyoning kam sonli xalqlari etnogenezi va etnik tarixi haqidagi manba hamda va adabiyotlarni izohlang?
4. Mintaqaga turli tarixiy davrlarda kirib kelgan xalqlar va ularning kundalik hayoti to'g'risida so'zlab bering?
5. Yahudiy, uyg'ur va koreys xalqlarining an'anaviy xo'jaligi to'g'risida so'zlab bering?
6. Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari an'anaviy xo'jaligi ma'lumot bering?
7. Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari ma'naviy hayoti to'g'risida so'zlab bering?
8. Moddiy va ma'naviy madaniyat tushunchalarni izohlang?
9. Markaziy Osiyo xalqlarning milliy urf-odat, an'ana va qadriyatlari deganda nimalarga e'tibor berish kerak?

XOTIMA

Qadimdan “Turon”, “Turkiston” nomlari bilan atab kelingan Markaziy Osiyo mintaqasiga nisbatan “O‘rta Osiyo” atamasi, asosan, XIX asrdan boshlab rossiyalik sharqshunos va geograflar tomonidan ko‘llana boshlangan. Ushbu atama XX asr davomida, asosan, sobiq Ittifoq tarkibiga kirgan respublikalar (O‘zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston, Qirg‘iziston qisman Qozog‘iston)ga nisbatan ishlatib kelindi. Yevropa va umuman, G‘arb olimlari tomonidan esa ancha keng geografik hududlar (hozirgi Pokiston, Afg‘oniston, Turkmaniston, O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Xitoyning shimoliy qismlarini o‘z ichiga olgan Sharqiy Turkiston hamda Mo‘g‘uliston) qamrab olgan yerlarga nisbatan “Markaziy Osiyo mintaqasi” termini qo‘llaniladi.

1991-yilda sobiq Ittifoq parchalangach, uning tarkibidagi O‘rta Osiyo va Qozog‘iston respublikalari ham milliy mustaqillikka erishdi. Mustaqillik mintaqa xalqlari taqdirida tub o‘zgarishlarni boshlab berdi va yangidan-yangi istiqbollar uchun keng yo‘l ochildi. Mintaqadagi mustaqil davlatlar jahonning nufuzli tashkilotlari tomonidan teng huquqli sub‘ekt sifatida e‘tirof etilib, xalqaro hamjamiyatning diqqat-e‘tiborini torta boshladi. Bunday e‘tirof mintaqadagi yangi mustaqil davlatlarga ulkan ishonch bilan bir qatorda yuksak mas‘uliyat ham yukladi.

Mintaqa xalqlarining milliy mustaqillik tufayli ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va etnomadaniy hamkorligi yangicha mazmun kasb etib, xalqlarning milliy o‘zligini anglash hamda etnotarixiy va madaniy meroslariga mansublik hissining o‘shishi bevosita mintaqada umumiy taqdir uchun mas‘ullik tuyg‘usini ham rivojlantirmoqda.

Shu bilan birga, bozor munosabatlari tamoyillariga asoslangan huquqiy demokratik va ochiq fuqarolik jamiyati poydevorining yaratilishi xalqimizning milliy mentaliteti, geosiyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o‘ziga xos jihatlarini hisobga olib, ushbu xususiyatlarni o‘zida mujassam etgan holda amalga oshmoqda.

Mintaqaning mustaqil davlatlarida milliy-etnik sohadagi hamkorlik hamda mazkur hudud xalqlari tafakkurida mushtarak jihatlar tabiiy ravishda ijtimoiy taraqqiyotni ta‘minladi. Bunday hamjihatlikka eltuvchi tomonlar amaliy etnik barqarorlikning

rivojlanishi jamiyatning etnosiyosiy taraqqiyotida ham juda ahamiyatlidir.

Manbalarga ko'ra, ushbu mintaqada o'tmishda Baqtriya, Xorazm, Sug'diyona, Parfiya, Parkana va Shosh singari qadimiy davlatlar mavjud bo'lib, ular ma'lum bir hududda o'ziga xos xo'jalikni yuritgan, harbiy jihatdan o'z chegaralarini qo'riqlagan hamda tanga (pul), tamg'a va bayroqlariga ega bo'lgan.

Milodiy asr boshlarida qaror topgan Kushon va Eftaliylar davlatlari ham o'zlarining kuch-qudrati bilan ajralib turgan. Ushbu davrda Sharqni G'arb bilan bog'lab turgan Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashgan Turon – Movarounnahrda turli mamlakatlarning vakillari savdo-sotiq, ishlab chiqarish va ilm-fan asoslarini o'rganish bilan mashg'ul bo'lgan.

Turk xoqonligi davrida esa hududdagi davlatlar nisbatan ozod va erkin faoliyat yuritgan va hokimiyatni mustaqil boshqarish yuksak darajaga ko'tarilgan edi. Har bir urug', el va shaxsning tengligi davlat tomonidan himoya qilingan. Davrlar o'tishi bilan turli urug', qavm va elatlar o'zaro birlashgan hamda mustaqil xalqlar ham paydo bo'lgan. "Turk" atamasi va turkiy xalqlar aynan ushbu jarayonlar ta'sirida vujudga kelgan edi.

Hozirgi davrda jahonda 24 ta turkiy davlat mavjud bo'lib, ularda 250 milliondan ziyod aholi vakillari yashaydi. Turk, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, ozoriy, tuva, yoqut, uyg'ur, tatar, boshqird va yana boshqa millat hamda xalqlar ana shular jumlasiga kiradi. Ko'hna Turonzaminida istiqomat qilayotgan tojiklar bilan turkiy (o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va qoraqalpoq)lar shu darajada yaqinki, ularning tillaridagi ayrim tafovutlarni hisobga olmaganda ajratish juda qiyin. Mazkur mintaqa xalqlarining tarixi, dini, madaniyati va ma'naviyati mushtarakdir.

Mazkur mintaqa xalqlari butun Markaziy Osiyoni Vatan deb bilish, qo'lni-qo'lga berib, bir yoqadan bosh chiqarib, mustaqillikni himoya qilishlari shart. Faqat shu yo'l bilangina bugungi iqtisodiy qiyinchiliklardan tezroq qutulib, yangi marralarga qadam tashlash mumkin.

Markaziy Osiyo mamlakatlari geografik jihatdan bir-biriga yaqin va tutash hududda joylashgan. Ko'p millionli aholi tarixan yagona taqdir, bir-biriga uyg'unlashib ketgan dunyoqarash va an'analarga ega.

Ming yillar mobaynida ma'naviy, madaniy, axloqiy va diniy mushtaraklik ham mavjud.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganidek: "Biz – qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, tojiklar va o'zbeklar, go'zal Markaziy Osiyoda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlar vakillari birgalikda tinch- totuv, do'st-inoq bo'lib yashashimiz taqdirning o'zi tomonidan belgilab berilgandir.

Shuning uchun ham biz umumiy uyimizni, farzandlarimizni turli nizo va qarama-qarshiliklardan himoya qilish, mintaqamizda tinchlik va farovonlik hukm surishini ta'minlash uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etishimiz zarur".

Mazkur mamlakatlarda aholining joylashuvi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, hozirgi Tojikistonning 23% aholisini (1,2 mln. nafardan ziyod) o'zbeklar tashkil etadi. Qozoqlar va turkmanlar ham ancha salmoqli o'rinda turadi. Qozog'iston (500 ming nafarga yaqin)da ayrim viloyatlari (Chimkent)da, Qirg'iziston (800 ming nafarga yaqin)ning O'sh va Jalolobod, Turkmaniston (250–500 ming nafar)ning Toshhovuz va Turkmanobod viloyatlarida asosan, o'zbeklar yashaydi. Yoki aksincha, O'zbekistonning ayrim viloyatlarida nisbatan ko'proq qozoqlar, ba'zilarida esa turkmanlar va tojiklar istiqomat qiladi.

O'rta Osiyo davlatlari o'ziga xos tabiiy ishlab chiqarish tizimiga ega bo'lib, sobiq SSSRda qazib olingan ko'mirning 20%, gazning 18%, oltinning 33%, o'simlik yog'ining 26%, paxtaning 92% ana shu mintaqaga hissasiga to'g'ri keladi. Sug'oriladigan yerlarning umumiy hajmi 9,5 million gektarni tashkil etadi. Ushbu mintaqaga ekin maydonlarining hajmi jihatidan 3–4 o'rinni tashkil etadi. Mazkur mintaqada MDHda ishlab chiqarilgan paxtaning 90%ni, qorako'lning 60% ni, ipakni 70 va chorvachilik mahsulotlarini 30%ni beradi.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar mintaqani xalqaro siyosat va jahon bozorida o'z ta'sirini dadil o'tkazish imkoniyatiga ega ekanligini yaqqol isbotlaydi. Mutaxassislar fikricha, ushbu mintaqada davlatlari kuch va g'ayratlarini birlashtirsa, jahon bo'yicha paxta yetishtirishda AQShdan so'ng ikkinchi, neft-gaz mahsulotlarini qazib chiqarishda ikkinchi-uchinchi o'ringa chiqishi mumkin ekan. Shuningdek, mazkur mintaqaga eng qulay geopolitik hudud ham hisoblanadi.

70 mln. nafardan ziyod aholi yashovchi Markaziy Osiyoning "yuragi" va "falsafiy tafakkur beshigi" (Geraklit) hisoblangan

O'zbekistonda hozirgi davrda 130 dan ziyod millat vakillari yashaydi. Ayni vaqtda 137 ta milliy- madaniy markazlar samarali faoliyat yuritmoqda. 31 ta koreys, 23 ta rus, 10 ta tojik, 9 ta tatar, 8 ta ozarbojjon, 7 ta turkman, 8 ta ukrain va qirg'iz, 3 tadan uyg'ur va Buxoro yahudiylari hamda arab, xitoy va dungan milliy-madaniy markazlari ishlab turibdi.

Respublika teleradiokompaniyasida 12 tilda ko'rsatuv va eshittirishlar olib boriladi, 10 dan ortiq tilda gazeta va jurnallar nashr etiladi. Davlat ta'lim muassasalarida o'qishlar 7 tilda amalga oshirilmoqda, 16 ta konfessiyaga mansub diniy tashkilotlar samarali faoliyat yuritmoqda.

Hozirgi o'zbek, turkman, tojik, qozoq, va qirg'iz degan millatlar nisbiy tushuncha. Darhaqiqat, ushbu tushuncha tariximizga ham, olis istiqbolimizga ham ajdodlarga xos donishmandlik bilan ma'naviy-ahloqiy yuksaklikdan turib qarashimiz kerak. Ana shundagina Markaziy Osiyo mamlakatlari hozirgi mustaqilligini saqlab qolgan holda umumiy taraqqiyot va kelajak sari yana ham ko'proq ishonch bilan borishi mumkin bo'ladi.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev 2017-yil 19-sentyabrda BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasidagi nutqida "Tinch-osoyshta, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan Markaziy Osiyo – biz intiladigan eng muhim maqsad va asosiy vazifadir" deb ta'kidladi. Shuningdek, Yurtboshimiz Markaziy Osiyo davlatlari xavfsizligini ta'minlash va mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash borasida sa'y-harakatlarni qo'llab-quvvatlashga doir maxsus rezolyusiya qabul qilish haqidagi tashabbusi bilan chiqdi. Ko'p o'tmay, ya'ni 2018-yil 22-iyunda ushbu rezolyusiya qabul qilindi.

2017-yil 10-noyabrda BMT shafeligida Samarqand shahrida "Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusida xalqaro konferensiya ham yuksak darajada o'tib, Prezidentimiz "Markaziy Osiyoda o'zaro do'stlik va hamkorlikni ta'minlash barqaror rivojlanish kafolatidir" mavzusida nutq so'zladi.

AQShdagi Jon Xopkins universiteti qoshidagi Markaziy Osiyo va Kavkaz instituti rahbari, professor Fredrik Starr 2009-yilda "Markaziy Osiyoning yangitdan kashf etilishi" degan essesi yilning eng yaxshi asari sifatida e'tirof etildi. Chunki, mazkur olim o'zining ushbu

essesida Markaziy Osiyo tarixiga xolisona yondashib, “Ming shaharlar o‘lkasi” sifatida dong taratganini to‘la e’tirof etdi.

Mintaqa xalqlari azaldan bir oila farzandlaridek ahil yashab kelmoqda. Zero, mazkur mintaqada osoyishtalik, taraqqiyot va salohiyat uchun kurash zamirida milliy madaniyatlar yanada uyg‘unlashadi, tarixiy qadriyatlar tiklanadi, xalqlar o‘rtasidagi do‘stlik va qardoshlik rishtalari tobora mustahkamlanib boraveradi.

Bugungi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning bosh omili siyosatda mintaqada etnik barqarorlik va yaxshi ko‘shnichilik ruhida yashab kelayotgan xalqlarning yanada yaqinlashib, munosabatlarini ijobiy mazmunga ega bo‘lishida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shuningdek, eng muhimi, integratsiya jarayonlarining ijobiy rivoji mintaqada etnik taraqqiyotni ta‘minlash bilan bir qatorda hozirgi davrdagi global muammo bo‘lgan mintaqaviy xavfsizlikni ham ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi.

So‘nggi vaqt mobaynida davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoev tashabbuskorligida Markaziy Osiyo davlatlarining o‘zaro hamkorligi yangi bosqichga ko‘tarildi. Transchegaraviy, suv, Orol dengizidagi ekologik vaziyat, Afg‘onistondagi ahvol va terrorizm tahdidi kabi dolzarb muammolar bo‘yicha ko‘plab ijobiy tadbirlar amalga oshirildi. Bugungi kunda O‘zbekiston o‘zining tashqi siyosatida Markaziy Osiyo mintaqasiga ustuvor ahamiyat qaratmoqda. Chunki, O‘zbekiston ushbu mintaqaga barqarorlik, izchil taraqqiyot va yaxshi ko‘shnichilik hududiga aylanishdan bevosita manfaatdordir. Hattoki, davlatimiz rahbari nufuzli BMT minbaridan turib ta’kidladiki: “Biz Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hyech istisnosiz barcha masalalar bo‘yicha oqilona murosa asosida hamkorlik qilishga tayyormiz” deb ta’kidladi.

Ma’lumki, hozirgi kunda Samarqanda shahrida YUNESKO qoshidagi Markaziy Osiyo tadqiqotlari institutlari faoliyat ko‘rsatmoqda, 6-jildli “Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari” tarixi chop etildi. 2019-yil Qozog‘istonda “O‘zbekiston yili”, 2020-yil esa O‘zbekistonda “Qozog‘iston yili” deb e’lon qilindi. Maxtumquli, Abay Qo‘nonboev va Chingiz Aytmatov kabi buyuk ijodkorlar yubileyleri o‘tkazildi. Madaniyat, san’at va adabiyot dekada va haftaliklarini o‘tkazish an’anasi qayta tiklandi.

Mintaqada bozor munosabatlariga asoslangan ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot respublikalarda tub millatlar manfaatlarini bilan birga barcha etnik guruhlarining ijtimoiy manfaatlariga ijobiy mohiyat kasb etmoqda.

Mintaqa xalqlariga xos bag'rikenglik tamoyili o'zaro yaxlitlikni ta'minlash bilan birga mazkur davlatlarni jahon hamjamiyati bilan integratsiyalashuv jarayonlarini rivojini ham ta'minlaydi. Markaziy Osiyo davlatlari BMT (1945), YUNESKO (1946), Yevropa Ittifoqi (1993), YEHT (1973), MDH (1991), Yevroosiyo Iqtisodiy Hamjamiyati (YEVRAZES) (2005), Jahon banki, YETTB (1991), Islom hamkorlik konferensiyasi (1969, 2011-yildan Islom hamkorlik tashkiloti (IHT)), SHHT (2001) kabi xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan ham yaqindan hamkorlik qilmoqda. MDH, SHHT va boshqa nufuzli xalqaro tuzilmalar mexanizmlari doirasida o'zaro hamkorlikni yanada mustahkamlanmoqda. Mintaqa mamlakatlari o'rtasida siyosiy, savdo-iqtisodiy, transport, madaniy-gumanitar va boshqa sohalaridagi hamkorlikni rivojlantirishga doir keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Markaziy Osiyo mamlakatlari xalqlarini ko'p ming yillik qardosh va yaxshi qo'shniçilik rishtalari bog'lab turadi hamda ularni tarix, din, umumiy madaniyat va qadriyatlar birlashtiradi. Mintaqada dunyo tamadduni rivojiga ulkan ta'sir ko'rsatgan noyob madaniyat va taraqqiyot aloqalari mavjud bo'lib, mazkur omil Markaziy Osiyo mamlakatlarining umumiy kelajagi, barqaror rivojlanishi va farovonligini ta'minlashda mustahkam poydevor bo'la oladi.

Xullas, Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini teran o'rganish mintaqadagi an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar xususiyatlari hamda yo'nalishlarini aniqlashtirish va mazkur e'tiqodning jahon sivilizatsiyasi rivojida tutgan o'ziga xos o'rnini ko'rsatib berishga yaqindan yordam berishi shak-shubhasizdir.

X BOB. Talabalarning mustaqil ishlashi uchun materiallar

X.1. Referat mavzulari:

1. Etnologiya fanining shakllanishi va predmeti.
2. Etnologiya fani tarixi va “etnos” nazariyasi.
3. Etnologiyaning asosiy maktablari va yo‘nalishlari.
4. Etnogenez va antropogenez muammolari.
5. “Etnogenez” faniga oid maxsus atamalar, tadqiqot usullari va muammolari.
6. Jahonning etnik qiyofasi.
7. Turonning nomlanish tarixi.
8. Markaziy Osiyo etnografiyasiga oid asosiy manbalar.
9. Markaziy Osiyo etnografiyasining dolzarb muammolari.
10. Markaziy Osiyo xalqlarini etnologik o‘rganish tarixi.
11. O‘zbek xalqi etnografiyasiga oid eng muhim manbalar.
12. O‘zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi.
13. O‘zbeklarning an’anaviy xo‘jaligi.
14. O‘zbeklarning moddiy madaniyati.
15. O‘zbeklarning ma’naviy madaniyati.
16. Qoraqalpoqlar etnogenezi va etnik tarixi.
17. Qoraqalpoqlar an’anaviy xo‘jaligi va madaniyati.
18. Tojik xalqi etnogenezi va etnik tarixi.
19. Tojik xalqi an’anaviy xo‘jaligi.
20. Tojik xalqi moddiy madaniyati.
21. Tojik xalqi ma’naviy madaniyati.
22. Turkman xalqi etnogenezi va etnik tarixi.
23. Turkman xalqi an’anaviy xo‘jaligi.
24. Turkman xalqi moddiy madaniyati.
25. Turkman xalqi ma’naviy madaniyati.
26. Qozoq xalqi etnogenezi va etnik tarixi.
27. Qozoq xalqi an’anaviy xo‘jaligi.
28. Qozoq xalqi moddiy madaniyati.
29. Qozoq xalqi ma’naviy madaniyati.
30. Qirg‘iz xalqi etnogenezi va etnik tarixi.
31. Qirg‘iz xalqi an’anaviy xo‘jaligi.
32. Qirg‘iz xalqi moddiy madaniyati.
33. Qirg‘iz xalqi ma’naviy madaniyati.
34. Uyg‘urlar etnologiyasi.

35. Dunganlar etnologiyasi.
36. Tatarlar etnologiyasi.
37. Markaziy Osiyo arablari etnologiyasi.
38. Markaziy Osiyo lo'liblari etnologiyasi.
39. Buxoro yahudiylari etnologiyasi.
40. Kurdlar etnologiyasi.
41. Balujlar etnologiyasi.
42. Koreyslar etnologiyasi.
43. Xitoylar etnologiyasi.
44. Mo'g'ullar etnologiyasi.
45. Buryatlar etnologiyasi.
46. Saxalar va oltoylar etnologiyasi.
47. Tuvalilar, xakaslar va shorlar etnologiyasi.
48. Ruslar, ukrainlar va beloruslar etnologiyasi.
49. Markaziy Osiyoda zamonaviy etnomadaniy jarayonlar.
50. Markaziy Osiyo xalqlari antropologiyasi, dini va an'anaviy xo'jaligi.

X.2. Talabalar mustaqil ish mavzulari:

1. "Etnologiya" fanining maqsad va vazifalari.
2. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi haqidagi ma'lumot beruvchi qadimgi manbalar.
3. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi haqidagi ma'lumot beruvchi ilk o'rta asrlar manbalari.
4. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi haqida ma'lumot beruvchi rivojlangan o'rta asrlar manbalari.
5. XVI–XIX asrlarda olib borilgan etnologik tadqiqotlar.
6. XX asrda olib borilgan etnologik tadqiqotlar.
7. Qang' davlati davridagi etnik jarayonlar.
8. Arablarning Markaziy Osiyo xalqlari etnogeneziga ta'siri.
9. Mo'g'ullarning Markaziy Osiyo xalqlari etnogeneziga ta'siri.
10. Dashti Qipchoq qabilalarining o'zbek xalqi etnik tarixida tutgan o'rni.
11. Markaziy Osiyoning zamonaviy etnologiyasi.
12. O'zbek xalqining shakllanish bosqichlari.
13. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi haqida ma'lumot beruvchi manbalar.
14. Markaziy Osiyo etnologiyasining o'rganilishi tarixi.

15. Markaziy Osiyo xalqlari etnogenezi va etnik tarixi muammolari.
16. Etnogenetik tadqiqotlar muammolari.
17. Epigrafiq va yozma manbalarning etnogenezi hamda etnik tarixni o'rganishdagi ahamiyati.
18. Etnologiya va etnogenezni o'rganishda lingvistik tadqiqotlarning ahamiyati.
19. O'zbek elatining shakllanishi.
20. Mustaqillik davrida o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixiga oid dolzarb masalalarning o'rganilishi.
21. "Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi" fani predmeti va vazifalari.
22. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi haqida ma'lumot beruvchi sovet davri olimlarining asarlari.
23. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi haqida ma'lumot beruvchi o'zbek olimlarining asarlari.
24. Insonning paydo bo'lishi haqidagi ta'limotlar.
25. Markaziy Osiyo hududida insonning paydo bo'lishi muammosi.
26. Bronza davridagi etnik jarayonlar.
27. Markaziy Osiyoning miloddan avvalgi I ming yillikdagi etnik xaritasi.
28. Markaziy Osiyoda turkiy etnik qatlam muammosi.
29. Markaziy Osiyo xalqlari etnogenezida yuechji qabilalarining o'rni.
30. Turkiy qabilalarning Markaziy Osiyo hududiga kirib kelishi.
31. Turkiy qabilalarning o'zbek xalqi etnik tarixiga ta'siri.
32. Arab tilli aholining Markaziy Osiyo xalqlari etnogeneziga ta'siri.
33. Mo'g'ul bosqinining o'zbek xalqi etnik tarixiga ta'siri.
34. Dashti Qipchoq aholisining etnik tarixi.
35. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi, etnogenezi va etnik tarixi.
36. Qozoq xalqi etnologiyasi, etnogenezi va etnik tarixi.
37. Etnosni shakllantiruvchi omillar.
38. Irqlar va ularning turlari.
39. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini o'rganish muammolari.

40. Etnogenez va etnik tarixni o'rganishda turli fanlar yangiliklariga kompleks yondashuv muammolari.

41. Etnogenez va etnik tarixni o'rganishda etnologiya fanining ahamiyati.

42. O'zbek xalqining shakllanish bosqichlari.

43. "Turk" va "o'zbek" etnonimlari ta'rifi.

44. "Substrat" va "superstrat" iboralari ta'rifi.

45. "O'zbek" atamasining paydo bo'lishi.

46. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini o'rganishda Karim Shoniyozevning tutgan o'rni.

47. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini o'rganishda Ahmadali Asqarovning roli.

48. O'zbek xalqi etnologiyasini o'rganishga Iso Jabborovning qo'shgan hissasi.

49. O'zbek xalqi etnogenezi va antropologiyasini o'rganishda T. Q. Xojayovning o'rni.

50. Toshkent antropologiya maktabi faoliyati.

51. Amir Temur va temuriylar davri antropologik belgilarini o'rganilish tarixi.

52. O'zbeklarning irqiy tipi.

53. Qozoqlarning irqiy tipi.

54. Tojiklarning irqiy tipi.

55. Turkmanlarning irqiy tipi.

56. L. N. Gumilevning "Қадимги турклар" asari.

57. Hasan Ato Abushiyning "Turkiy qavmlar tarixi" asari.

58. Karim Shoniyozevning "Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни" asarining ahamiyati.

59. Ahmadali Asqarovning "Ўзбек халқининг кеилиб чиқиш тарихи" kitobining mazmuni.

60. Abulg'oziy Bahodirxonning "Шажарайи турк" asari.

61. Bo'rivoy Ahmedovning "Ўзбек улуси" asari.

62. Dashti Qipchoq qabilalarining mintaqaga kelib joylashuvi.

63. "Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi" tushunchasi.

X.3. Kurs bo'yicha namunaviy test cavollari

1. O'zbek elati shakllangan davrni toping?
 - A) VII–VIII asrlar
 - B) VIII–IX asrlar
 - C) VIII asr oxiri
 - D) IX–XII asrlar
2. “Хуф водийси тожиклари” kitobining muallifi kim?
 - A) N. G. Mallitskiy
 - B) L. F. Monogarova
 - C) R. R. Rahimov
 - D) M. S. Andreev
3. Qozoq xonligi paydo bo'lgan davrni aniqlang?
 - A) X–XI asrlar
 - B) XIII asr oxiri – XIV asr boshlari
 - C) XIII asr
 - D) XV asr oxiri – XVI asr boshlari
4. 1921-yilda uyg'urlarning qurultoyi qaysi shaharda bo'lib o'tgan edi?
 - A) Olma-Ota
 - B) Dushanbe
 - C) Samarqand
 - D) Toshkent
5. Qoraqalpoqlar ajdodlari kirgan uyushmani toping?
 - A) Pomir tojiklari
 - B) Uyg'urlar
 - C) Dunganlar
 - D) Sak-massagetlar
6. “Қадимги Хоразм” kitobining muallifi kim?
 - A) O. Bo'riev
 - B) N. A. Kislyakov
 - C) G. P. Snesev
 - D) S. P. Tolstov
7. Tojik xalqi shakllangan davrni aniqlang?
 - A) VI–VII asrlar
 - B) VIII asr boshlari
 - C) VII asr oxiri
 - D) IX–X asrlar

8. Xurosonni Muhammad Shayboniyxon zabt etgan vaqtni belgilang?

- A) 1491–1494-yillar
- B) 1501–1502-yillar
- C) 1496–1500-yillar
- D) 1504–1507-yillar

9. “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” asari kimga tegishli?

- A) Ya. G‘ulomov
- B) H. Ismoilov
- C) I. Jabborov
- D) K. Shoniyozov

10. Markaziy Osiyo xalqlari hamkorligi tashkilotiga qachon asos solingan?

- A) 1991-yilda
- B) 1994-yilda
- C) 1992-yilda
- D) 1993-yilda

11. Janubiy Xorazm o‘zbeklarining an’anaviy xo‘jaligini o‘rgangan elshunos olim kim edi?

- A) N. A. Kislyakov
- B) B. Ahmedov
- C) B. X. Karmisheva
- D) M. V. Sazonova

12. Qozoq xalqi tarkibidagi asosiy tabaqalarni belgilang?

- A) Sarkardalar, beklar va keldeylar
- B) Arg‘inlar, boylar va qoratoylar
- C) Beklar, biylar va arg‘inlar
- D) Botirlar, biylar va boylar

13. Qozoq oilalari tarixini o‘rgangan olimni toping?

- A) M. Muqonov
- B) U. Shalekenov
- C) V. Shaxmatov
- D) X. Arg‘inboev

14. Qozoqlarning hududiy bo‘linishi qanday nom bilan yuritiladi?

- A) Viloyat
- B) Tuman
- C) Beklik

- D) Juz
15. Osiyoda xo'jalik madaniy tiplar qachon paydo bo'lgan?
- A) Bronza davrida
 B) Temir davrida
 C) Mis davrida
 D) Qadimgi tosh davrida
16. Markaziy Osiyo xalqlari qaysi irqqa mansub?
- A) Mongoloid
 B) yevropoid
 C) Avstroloid
 D) O'rta Osiyo antropologik tipi
17. Tojiklar etnogenezi qaysi davrdan boshlangan?
- A) III–IV ming yilliklar
 B) IV ming yillik
 C) III ming yillik
 D) II–I ming yillik
18. Qoraqalpoqlar tili qaysi til guruhiga mansub?
- A) Uyg'ur til guruhiga
 B) Qarluq til guruhiga
 C) O'g'uz til guruhiga
 D) Qipchoq til guruhiga
19. Markaziy Osiyo lo'lilarining asl vatani qaer?
- A) Mo'g'uliston
 B) Afg'oniston
 C) Eron
 D) Hindiston
20. Qadimdan uyg'urlar yashab kelgan hududni belgilang?
- A) Issiqko'l, Chuy va Tyanshan hududlari
 B) Dungan va Susamir vodiylari
 C) Sariqqamish va Kulez atroflari
 D) Sin Szyan viloyati
21. “Дунган таомлари” risolasi muallifi kim?
- A) R. Its
 B) A. Reshetov
 C) M. Shinlo
 D) M. Savurov
22. Ko'chmanchi qozoq xalqining an'anaviy turar-joylari qanday ataladi?

A) Paxsali uy

B) yerto'la

C) Chayla

D) O'tov

23. Turkmanlarning teke qavmi guruhi qaysi urug'lar kiradi?

A) Chekich va quraysh

B) Guroma va aji

C) Chekir va sulaymon

D) Atamish va to'xtamish

24. Yozg'ulom, sho'g'non, ro'shon, bartang va yag'noblar qaysi xalq tarkibiga kiradi?

A) Turkman

B) Uyg'ur

C) O'zbek

D) Pomir xalqlari

25. Qoraqalpoqlar etnologiyasini chuqur o'rgangan olimni toping?

A) N. A. Kislyakov

B) M. V. Sazonova

C) M. S. Andreev

D) T. A. Jdanko

26. Qozoq xalqining shakllanishi nihoyasiga yetgan davrni aniqlang?

A) XIV–XIII asrlar

B) XII–XIII asrlar

C) XVI–XVII asrlar

D) XV–XVI asrlar

27. Qarluqlar, barlolslar va boshqa turkiy xalqlar qachondan boshlab xom g'isht yoki guvala hamda paxsadan qurilgan uylarda yashagan?

A) XVII asrdan

B) XVIII asrdan

C) XVI asrdan

D) XIX asrdan

28. O'zbekistonda bir mahallaga uyushgan xonadonlar soni?

A) 40–60 xonadon

B) 50–70 xonadon

C) 70–80 xonadon

- D) 30–80 xonadon
29. O‘zbek qavmlarining bir-biriga singishish davrini aniqlang?
- A) XVII–XVIII asrlar
B) XVI–XII asrlar
C) XV–XVI asrlar
D) XIX–XX asrlar
30. “Туркман қишлоқ жамоаси” kitobining muallifi kim?
- A) M. Annanepesov
B) O. Jikiev
C) O. Jo‘raqulov
D) Ch. Yozliev
31. Turkmanlarning yirik qavmlari soni qancha?
- A) 3 ta
B) 5 ta
C) 4 ta
D) 7 ta
32. Qozoqlar o‘troq hayot kechirishga o‘tgan davrni aniqlang?
- A) XVI asr
B) XVII asr
C) XVI asr oxiri
D) XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari
33. Turk xoqonligi hukmronlik qilgan davrni belgilang?
- A) III–IV asrlar
B) V–VI asrlar
C) V asr
D) VI–VII asrlar
34. Markaziy Osiyo xalqlarining necha foizi turkiy tilda so‘zlashadi?
- A) 40 %
B) 55 %
C) 45 %
D) 60 % dan ortiq
35. Markaziy Osiyoda fors tilida so‘zlashadigan xalqlarni toping?
- A) Ruslar, ukrainlar, o‘zbeklar, lo‘lilar
B) Tojiklar, qozoqlar, kirg‘izlar, o‘zbeklar
C) Tojiklar, o‘zbeklar, qirg‘izlar, uyg‘urlar
D) Tojiklar, balujlar, kurdlar, eroniylar

36. Markaziy Osiyoning tub aholisi antropologik jihatidan qaysi irqqlarga mansub?

- A) yevropoid va avstroloid
- B) yevropoid va negroid
- C) Mongoloid va negroid
- D) Mongoloid va yevropoid

37. Hayot Ismoilov qalamiga mansub asarini toping?

- A) “Ўзбек қарлуқлари”
- B) “Қадимги Хоразм”
- C) “Хоразм осмони остида”
- D) “Ўзбек тўйлари”

38. Eroniy tillarning shimoliy-g'arbiy guruhiga kiruvchi tilni toping?

- A) Yag'nob tili
- B) Parfiya tili
- C) Kurd tili
- D) Baluj tili

39. Qoraqalpog'iston Respublikasining o'zbeklar ko'proq qaysi tumanlarda yashaydi?

- A) Nukus, To'rtkul, Shumanay
- B) Nukus, Beruniy, Taxtako'pir
- C) Mang'it, Chimboy, Kegayli
- D) To'rtko'l, Beruniy, Amudaryo

40. Qadimiy Xorazm tili qo'llanilgan davrni aniqlang?

- A) Miloddan avvalgi II–I asrlar
- B) Milodiy II–III asrlar
- C) Miloddan avvalgi V–IV asrlar
- D) Miloddan avvalgi VII–VI asrlar

41. O'zbek elshunosligi maktabining asoschisi kim?

- A) B. Ahmedov
- B) Ya. G'ulomov
- C) I. Jabborov
- D) K. Shoniyozov

42. Janubiy O'zbekiston aholisi etnologiyasini chuqur tadqiq qilgan olimni toping?

- A) M. V. Sazonova
- B) T. Q. Xojayov
- C) N. A. Kislyakov

- D) B. X. Karmisheva
43. O'zbeklar an'anaviy xo'jaligining eng asosiy tarmoqlarini toping?
- A) Ovchilik va baliqchilik
 - B) Chorvachilik va sholichilik,
 - C) Baliqchilik va ovchilik
 - D) Dehqonchilik va chorvachilik
44. Shahrisabz vohasidagi eng ko'p tarqalgan qavmni toping?
- A) Qarluqlar
 - B) Qo'ng'irotlar
 - C) Mo'g'ullar
 - D) Kenagaslar
45. O'zbek xalqi dafn va ta'ziya marosimlarini etnologik jihatdan o'rgangan olimni belgilang?
- A) K. Shoniyozov
 - B) B. Ahmedov
 - C) I. Jabborov
 - D) Q. Nasriddinov
46. Boysun hududida yashovchi yirik turkiy qavm qaysi?
- A) Barloslar
 - B) Katag'onlar
 - C) Kenegaslar
 - D) Qo'ng'irotlar
47. Eroniy va forsiy xalqlar O'zbekistonning qaysi shaharlarda istiqomat qiladi?
- A) Toshkent va Samarqand
 - B) Xiva va Urganch
 - C) Shahrisabz va Kitob
 - D) Samarqand va Buxoro
48. Markaziy Osiyoda eng ko'p aholi yashaydigan mamlakatni aniqlang?
- A) Qozog'iston
 - B) Tojikiston
 - C) Qirg'iziston
 - D) O'zbekiston
49. Professor I. Jabborov qalamiga mansub kitobni toping?
- A) "Қадимги турклар"
 - B) "Ўзбек тўйлари"

C) “Ўзбек улуси”

D) “Ўзбеклар: ижтимоий турмуши ва маданияти”

50. “Қадимги Нахшаб” kitobining muallifi kim?

A) I. Jabborov

B) B. Ahmedov

S) A. Asqarov

D) R. Sulaymonov

51. Oʻrta Osiyo xalqlari etnogeneziga bagʻishlangan ilmiy anjuman qachon boʻlib oʻtgan edi?

A) 1942-yil avgustda

B) 1993-yil martda

C) 1992-yil sentyabrda

D) 1993-yil yanvarda

52. Markaziy Osiyo respublikalarining aholisi sonini toping?

A) 50 mln. nafar

B) 70 mln. nafardan ziyod

C) 40 mln. nafar

D) 60 mln. nafardan ziyod

53. Markaziy Osiyoda turkiy xalqlar salmogʻi qancha?

A) 70 %

B) 5,5 %

C) 60 %

D) 40 %

54. Markaziy Osiyo qachondan boshlab Turkiston deb nomlangan?

A) XVI asr oxiri – XVII asr boshlaridan

B) XV asrdan

C) XVII asrdan

D) XIX asrdan

55. Markaziy Osiyo tub turkiy xalqlari qaysi til oilasiga mansub?

A) Oltoy

B) Hind-yevropa

C) Ural

D) Semit-xomit

56. Jahonda turkiy tilli xalqlar salmogʻi qancha?

A) 50 mln.

B) 30 mln.

C) 250 mln.

- D) 150 mln.
57. Mintaqadagi hind-yevropa tillari oilasiga mansub xalqni aniqlang?
- A) Dunganlar
 - B) Tojiklar
 - C) Qirg'izlar
 - D) Uyg'urlar
58. Eroniy tillari urug'iga kiruvchi til va shevalarda gaplashuvchi oz sonli xalqlar qaysi?
- A) Uyg'urlar va dunganlar
 - B) Beloruslar va kurdlar
 - C) Balujlar va qozoqlar
 - D) Qirg'izlar va tojiklar
59. O'g'uz tillar guruhiga kiruvchi xalqni belgilang?
- A) Qozoqlar
 - B) Turkmanlar
 - C) Qirg'izlar
 - D) Tojiklar
60. Qipchoq tillar guruhiga kiruvchi xalqlarni toping?
- A) Qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq
 - B) O'g'uz, tojik, dungan
 - C) O'zbek, tojik, uyg'ur
 - D) Qoraqalpoq, tojik, uyg'ur
61. Markaziy Osiyodagi qadimgi tillarni toping?
- A) "Avesto" va Sug'd tillari
 - B) Parfiya va Baqtr tillari
 - C) O'zbek, tojik va qozoq tili
 - D) A va B javoblar to'g'ri
62. Markaziy Osiyoda yashovchi yevreopoid irqiga mansub xalqlarni belgilang?
- A) O'zbeklar va tojiklar
 - B) Uyg'urlar va qozoqlar
 - C) Tojiklar va turkmalar
 - D) Lo'lilar va yahudiylar
63. Mongoloid irqiga mansub Markaziy Osiyo xalqlarini toping?
- A) O'zbeklar va tojiklar
 - B) Turkmanlar va o'zbeklar
 - C) Qirg'izlar va qoraqalpoqlar

- D) Pomir xalqlari
64. O'zbek xalqining ilk ajdodlari qaysilar?
- A) Saklar, xorazmiylar, sug'diylar
 - B) Xorazmiylar, forslar, quramalar
 - C) Eroniylar, hiyoniylar, qang'lilar
 - D) Qovchinlar, arablar, eftaliylar
65. O'zbek xalqi shakllanishining ilk davrini belgilang?
- A) Mil. avv. V asr
 - B) Eng qadimgi davrdan mil. V asrgacha
 - C) Mil. IV asr
 - D) IX–X asrlarning birinchi yarmi
66. O'zbek xalqi shakllanishining ikkinchi davrini belgilang?
- A) IV–V asrlar
 - B) VI–VII asrlar
 - C) X asr birinchi yarmi – XI asr
 - D) Mil. avv. IV asr
67. O'zbek xalqi shakllanishining uchinchi davrini belgilang?
- A) XIII–XIV asrning 70-yillari
 - B) XI asr
 - C) XI asr ikkinchi yarmi – XII asr
 - D) IX asr
68. Chiroqchi vohasidagi ko'p tarqalgan qavmni toping?
- A) Do'rmonlar
 - B) Uzlar
 - C) Qo'ng'irotlar
 - D) Qarluqlar
69. XV asrdagi o'zbek qavmlar soni qanchani tashkil etadi?
- A) 36 ta
 - B) 22 ta
 - C) 24 ta
 - D) 92 ta
70. XVI–XVII asrlardagi manbalarda o'zbek qavmlar soni qancha?
- A) 92 ta
 - B) 26 ta
 - C) 32 ta
 - D) 20 ta
71. Qaysi manbada 92 ta o'zbek urug'i ro'yxati keltirilgan?

- A) “Бобурнома”
- B) “Авесто”
- C) Urхun-Enasoy bitiklari
- D) “Мажмуа ат-таворих”

72. O‘zbek qavmlarining yiriklashuvi va qo‘shilishi jarayonlari sodir bo‘lgan davrni toping?

- A) XVI asr
- B) XIX asr oxiri – XX asr boshlari
- C) VIII asr
- D) XIX asrning birinchi yarmi

73. O‘zbek xalqi etnogeneziga bag‘ishlangan asar muallifini toping?

- A) H. Ismoilov
- B) T. Fayziev
- C) M. Ermatov
- D) S. Mirhosilov

74. Janubiy O‘zbekistonda yashovchi o‘troq o‘zbek urug‘i nomini toping?

- A) Chig‘atoylar
- B) Xo‘jalar
- C) Qarshiliklar
- D) Hamma javoblar to‘g‘ri

75. Qadimgi o‘zbek qabilalari tarkibini aniqlang?

- A) Kaltatoylar va, musabozorilar,
- B) Turklar, barloslar, qarluqlar, mo‘g‘ullar
- C) A, B, D javoblar to‘g‘ri
- D) Xolachlar, tog‘chilar, chig‘atoylar

76. Keyingi o‘zbek urug‘lari tarkibini aniqlang?

- A) Naymanlar, jaloyirlar, saroylar
- B) Qatag‘onlar, do‘rmonlar, semizlar, kesamirlar
- C) A, B, D javoblar to‘g‘ri
- D) Qo‘ng‘irotlar, yuzlar, laqaylar

77. Qirg‘izistonda o‘zbeklar eng ko‘p yashaydigan viloyatni toping?

- A) Aravon
- B) Bishkek
- C) O‘sh
- D) Norin

78. Qozog‘istonda o‘zbeklar ko‘p yashaydigan viloyatni toping?
- A) Olma-Ota
 - B) Semipalatinsk
 - C) Oqmola
 - D) Chimkent
79. Tojikistonda o‘zbeklar eng ko‘p yashaydigan viloyatni toping?
- A) Darvoz
 - B) Tog‘li Badaxshon
 - C) Xo‘jand
 - D) Ko‘lob
80. Turkmanistonda o‘zbeklar eng ko‘p yashaydigan viloyatni belgilang?
- A) Turkmanboshi va Ashxabat
 - B) Mari va Turkmanboshi
 - C) Turkmanboshi va Toshhovuz
 - D) Toshhovuz va Turkmanobod
81. Afg‘onistonda o‘zbeklar eng ko‘p yashaydigan viloyatni aniqlang?
- A) Shibirg‘on
 - B) Balx
 - C) Hirot
 - D) Qandahor
82. O‘zbek xalqi etnogeneziga bag‘ishlangan risola muallifi kim?
- A) S. P. Tolstov
 - B) A. Yu. Yakubovskiy
 - C) I. Jabborov
 - D) A. N. Bernshtam
83. O‘zbek qipchoqlarini o‘rgangan olimni toping?
- A) Q. Kubakov
 - B) K. Shoniyozov
 - C) Ya. G‘ulomov
 - D) T. Fayziev
84. “Ўзбек улуси” asarining muallifi kim?
- A) K. Shoniyozov
 - B) H. Bobobekov
 - C) B. Ahmedov
 - D) U. Abdullaev

85. O'zbek xalqi etnogeneziga bag'ishlangan ilmiy konferensiya qachon bo'lib o'tgan edi?

- A) 1940-yilda
- B) 1942-yilda
- C) 1941-yilda
- D) 1943-yilda

86. "T'urt ulus tarixi" asarining muallifi kim?

- A) Zahiriddin Muhammad Bobur
- B) Ali Qushchi
- C) Mirzo Ulug'bek
- D) Qozizoda Rumi

87. O'rta asrlarga oid qomusiy etnologik asarni toping?

- A) "Шайбонийнома"
- B) "Бобурнома"
- C) "Қобуснома"
- D) "Т'urt ulus tarixi"

88. Abulg'oziy Bahodirxon qalamiga mansub asarni toping?

- A) "Девону луғотит-турк"
- B) "Шажарайи турк"
- C) "Қобуснома"
- D) "Т'urt ulus tarixi"

89. "Қобуснома" asarining muallifini toping?

- A) Bobur
- B) Xondamir
- C) Ulug'bek
- D) Kaykovus

90. O'zbek dunganlari etnologiyasini tadqiq etgan olim kim?

- A) M. Savurov
- B) N. Berozna
- C) S. P. Tolstov
- D) K. Shoniyozov

91. Yuqori Qashqadaryo vohasi etnologiyasini o'rgangan olim kim?

- A) H. Ismoilov
- B) Q. Kubakov
- C) X. Toshev
- D) T. Fayziev

92. K. Shoniyozov tadqiq etgan urug'ni toping?

- A) Yuz
B) Qatag'on
C) Qurama
D) Qarluq
93. "Қашқадарё манғитлари" asari muallifi kim?
A) Q. Kubakov
B) K. Shoniyozov
C) O. Jo'raqulov
D) H. Ismoilov
94. Farg'ona vodiysi aholisi etnik tarixini o'rgangan tadqiqotchi toping?
A) A. Abdulhamidov
B) S. Gubaeva
C) R. Shamsutdinov
D) S. Jalilov
95. Zarafshon vodiysi aholisi etnologiyasini tadqiq etgan olim kim edi?
A) Ya. G'ulomov
B) X. Toshev
C) M. Jo'raqulov
D) M. U. Aminov
96. S. P. Tolstovning Xorazm arxeologiya-etnologiya kompleks ekspeditsiyasi qachon o'z faoliyatini boshlagan edi?
A) 1940-yilda
B) 1950-yilda
C) 1937-yilda
D) 1960-yilda
97. Ya. G'ulomov qalamiga mansub asarni toping?
A) "Бобурнома"
B) "Қадимги турклар"
C) "Қобуснома"
D) "Хоразмнинг суғорилиш тарихи"
98. Janubiy O'zbekiston aholisi antropologiyasini tadqiq etgan olim kim?
A) K. Shoniyozov
B) Q. Najimov
C) Q. Kubakov
D) R. Sulaymonov

99. Sohibqiron Amir Temur qaysi qavmga mansub?
A) Do‘rmonlar
B) Barloslar
C) Yuzlar
D) Mang‘itlar
100. Buxoro xonlari qavmini toping?
A) Barlos
B) Qatag‘on
C) Mang‘it
D) Qovchin
101. “Зубдат ут-таворих” (“Tarixlar qaymog‘i”) nomli yirik tarixiy-geografik asar muallifini toping?
A) Abdurahmon Tole
B) Hofizi Abro‘
S) Muhammad Sharif Buxoriy
D) Muhammad Solih
102. “Абдуллонома” (Sharafnomai shohiy) tarixiy-etnologik asar muallifini toping?
A) Munis
B) Doniyolbiy Buxoriy
S) Muhammad Solih
D) Hofiz Tanish Buxoriy
103. XVII asrda Xiva xonligidan Rossiyaga necha marta elchilar jo‘natilgan?
A) 12 marta
B) 6 marta
S) 8 marta
D) 5 marta
104. Moskvada politexnika ko‘rgazmasi qachon ochilgan edi?
A) 1877-yilda
B) 1882-yilda
S) 1892-yilda
D) 1872-yilda
105. Qaysi voqyeadan keyin “Turkiston” atamasi sun‘iy ravishda muomaladan chiqarilgan edi?
A) Milliy-hududiy chegaralanish natijasida
B) Rossiya xonliklarni egallashi natijasida

S) Fevral voqyealaridan keyin

D) Birinchi jahon urushi natijasida

106. Somoniylarning hukmronlik yillarini toping?

A) X asr

B) XI asr

S) IX asr

D) X–XII asrlar

107. XX asrning birinchi choragigacha o‘zbek ayollari ko‘chaga chiqayotganda kiyilishi majburiy bo‘lgan usti-boshi bu... .

A) Xalat

B) Paranji

S) To‘n

D) To‘g‘ri javob yo‘q

108. Yorma taomi asosan, nimadan tayyorlangan?

A) Arpadan

B) Sholidan

S) Bug‘doydan

D) Jo‘xoridan

109. Qoraqalpoqlarning bir qismi qachon Farg‘ona vodiysiga ko‘chib o‘tadi?

A) XV asrda

B) XVI asrda

S) XVII asrda

D) XVIII asrda

110. Tojikiston Respublikasida qachongacha arab yozuvidan foydalangan edi?

A) 1929-yilda

B) 1940-yilda

S) 1932-yilda

D) 1936-yilda

111. B. G‘ofurovning “Тождиклар” asarining ikkinchi nashri qachon chop etilgan edi?

A) 1982-yilda

B) 1969-yilda

S) 1989-yilda

D) 1992-yilda

112. Turkmaniston shimoliy-sharqda qaysi davlat bilan chegaradosh?

- A) Qirg'iziston
 - B) O'zbekiston
 - S) Afg'oniston
 - D) Eron
113. Qozoqlar qaysi qo'shni respublikada nisbatan ko'proq yashaydi?
- A) O'zbekiston
 - B) XXR
 - S) Qirg'iziston
 - D) Qoraqalpog'iston
114. Qozog'iston ma'muriy jihatdan nechta viloyatga bo'linadi?
- A) 12 ta
 - B) 9 ta
 - S) 14 ta
 - D) 16 ta
115. Angliyada qaysi xalqni "misrlik" deb ham ataganlar?
- A) Eron
 - B) Lo'li
 - S) Hindular
 - D) Arab
116. Imperator yelizaveta qachon lo'lilarga qarshi farmon chiqargan edi?
- A) 1866-yilda
 - B) 1798-yilda
 - S) 1802-yilda
 - D) 1759-yilda
117. Buxoro yahudiylari atamasi birinchi marta qachon paydo bo'lgan edi?
- A) XVI asrda
 - B) XIX asrda
 - S) XVII asrda
 - D) XVIII asrda
118. Farg'ona shahriga ilk bor yahudiylar qachon ko'chib o'tishgan?
- A) XX asrda
 - B) XIX asrda
 - S) XVIII asrda
 - D) Aniq emas
119. Birinchi marta "tatar" etnonimi qaysi qabilalari orasida uchragan?

- A) Xitoy
- B) Uyg'ur
- S) Mo'g'ul
- D) Arab

120. 1937–1939-yillarda sovet tuzumi zo'rvonlik bilan Rossiyaning Uzoq Sharq o'lkasidan 74500 nafar koreyslarni O'zbekiston hududiga ko'chirdi. Bunga asosiy sababni toping?

- A) Suv toshqinlari
- B) Rus-yapon urushi
- S) Iqlim o'zgarishi
- D) Hammasi to'g'ri

10.4. Kurs ishlarining namunaviy mavzulari:

1. Qoraqalpoqlar etnologiyasi
2. Tojiklar etnologiyasi
3. Turkmanlar etnologiyasi
4. Qozoqlar etnologiyasi
5. Qirg'izlar etnologiyasi
6. Uyg'urlar etnologiyasi
7. Dunganlar etnologiyasi
8. Lo'lilar etnologiyasi
9. Buxoro yahudiylar etnologiyasi
10. Kurdlar etnologiyasi
11. Balujlar etnologiyasi
12. Koreyslar etnologiyasi
13. Ruslar etnologiyasi
14. Ukrainlar etnologiyasi
15. Beloruslar etnologiyasi
16. Shorlar etnologiyasi
17. O'zbekiston mustaqilligi va o'zbeklar etnogenezining dolzarb masalalari.
18. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixining asosiy manbalari.
19. Akademik Ahmadali Asqarov asarlarida o'zbek xalqini kelib chiqish tarixining yoritilishi.
20. "Etnos" nazariyasiga oid tushunchalar.
21. Turk xoqonligi davridagi etnik jarayonlar.
22. Birinchi Prezident I. A. Karimovning "Тарихий хотирасиз келажак йўқ" risolasining mazmun-mohiyati.

23. O'zbeklar etnogenezi va etnik tarixi bo'yicha manba hamda adabiyotlar.

24. Qadimgi xitoy solnomalarida ajdodlarimiz haqida ma'lumotlar.

25. Akademik Karim Shoniyozovning "Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни" kitobining mazmun-mohiyati.

26. "Urug'" va "qabila" tushunchalarining mazmun-mohiyati.

27. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini o'rganishga doir arxeologik manbalar.

28. O'rxun-Enasoy yozuvlarida ajdodlarimizniig etnik tarixi haqida.

29. "Elat" tushunchasining mazmun-mohiyati.

30. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 28-iyuldagi Qarori mazmun-mohiyati.

31. Akademik V. V. Bartold asarlarida o'zbek xalqi etnik tarixiga oid ma'lumotlarning yoritilishi.

32. Antik mualliflar asarlarida Markaziy Osiyo xalqlari ta'rifi?

33. "Millat" tushunchasi.

34. Ilk o'rta asrlarda o'zbeklarning etnik tarixiga oid eng muhim manbalar.

35. O'zbeklar etnogenezi va etnik tarixini o'rganishdagi lingvistik manbalarning o'rni.

36. A. Yu. Yakubovskiyning o'zbeklar etnogenezini o'rganishga bag'ishlangan risolasi mazmun-mohiyati.

37. O'zbeklarning dastlabki ajdodlari.

38. Ajdodlarimizning etnik tarixi arab muarrixlari asarlarida.

39. Rus sayohatchilari asarlarida Markaziy Osiyo xalqlari (o'zbeklar) haqida ma'lumotlar.

40. O'zbeklar etnogenezini o'rganishda numizmatik manbalarning o'rni.

41. Forsiy manbalarda Markaziy Osiyo xalqlari etnik tarixining yoritilishi.

42. S. P. Tolstov asarlarida ajdodlarimiz etnik tarixiga doir ma'lumotlarning yoritilishi.

43. Xorij sayohatchilari asarlarida Markaziy Osiyo xalqlari haqidagi etnologik ma'lumotlar.

44. Akademik V. V. Radlov asarlarida o'zbek xalqi etnologiyasiga oid ma'lumotlar.

45. Kushonlar podsholigi davridagi etnik jarayonlar.
46. XIX asr rus olimlari asarlarida o'zbek xalqi tarixiga doir ma'lumotlar.
47. Ikkinchi jahon urushi yillarida o'zbeklar etnogenezining o'rganilishi.
48. Elat shakllanishida hududning roli.
49. Abu Bakr Narshaxiyning "Бухоро тарихи" asari – etnologik manba sifatida.
50. Elatning shakllanishida tilning roli.
51. Eftaliylar davrida Markaziy Osiyodagi etnik jarayonlar.
52. Mahmud Koshg'ariyning "Девону луғотит турк" asari – etnologik manba.
53. Abu Rayhon Beruniy asarlarida ajdodlarimiz haqidagi ma'lumotlar.
54. Arablar istilosi davridagi etnik jarayonlar.
55. Turk xoqonligi yemirilganidan keyingi davrdagi etnik jarayonlar.
56. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda O'zbekistonda amalga oshirilgan etnologik tadqiqotlar.
57. Turk xoqonligi davridagi etnik jarayonlar.
58. Iso Jabborovning o'zbek elshunosligiga qo'shgan hissasi.
59. Elatning shakllanishida dinning roli.
60. Xitoy sayohatchilari Markaziy Osiyo xalqlari haqida.
61. Elatning shakllanishida iqtisodiy hayotning roli.
62. Alisher Doniyorovning o'zbeklar etnologiyasi tarixini o'rganishga qo'shgan hissasi.
63. IX–X asrlarda Movarounnahr va unga tutash mintaqalarda etnomadaniy jarayonlar.
64. Elatning shakllanishida davlatning roli.
65. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida o'zbek xalqi etnik tarixining o'rganilishi.
66. L. N. Gumilev asarlarida turkiy xalqlar etnik tarixi masalalarining yoritilishi.
67. IX–XII asrlarda Nasaf va Kesh viloyatlaridagi etnik jarayonlar.
68. IX–X asrlarda Farg'ona, Sug'diyona va Toxaristondagi etnomadaniy jarayonlar.

69. Rashididdinning “Мажмуа-ат таворих” asarida ajdodlarimiz etnik tarixi haqida ma'lumotlar

70. XX asrning 50-yillarida o'zbeklar etnogenezining o'rganilishi.

71. O'zbek xalqi shakllanishining eng asosiy bosqichlari.

72. Eftaliylar davrida Markaziy Osiyodagi etnik jarayonlar.

73. Folklor ma'lumotlari – o'zbeklar etnogenezi va etnik tarixiga oid muhim manba sifatida.

74. Markaziy Osiyo mintaqasida etnosiyosiy ahvol (IX–XII asrlar).

75. IX–XII asrlarda Xorazm vohasidagi etnik jarayonlar.

76. XX asrning 20-yillarida o'zbek xalqi etnologiyasining o'rganilishi.

77. Qoraxoniylar davridagi etnik jarayonlar.

78. O'zbeklar etnogenezini o'rganilishida S. P. Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik-etnologik kompleks ekspeditsiyasining roli.

79. B. X. Karmisheva asarlarida Janubiy O'zbekiston aholisi etnogenezi va etnik tarixi haqida ma'lumotlarning yoritilishi.

80. At-Tabariy asarlari – muhim etnologik manba sifatida.

81. O'zbek xalqi shakllanishida qarluqlarning roli.

82. Elatning shakllanishida iqtisodiy-madaniy hayotnini roli.

83. Abulg'oziy Bahodirxonning “Шажарайи турк” asari etnologik manba sifatida.

84. O'zbek xalqi shakllanishida faol ishtirok etgan etnik komponentlar.

85. “Turk” atamasi va uning paydo bo'lishi.

86. Yusuf Xos Hojibning “Кутадғу билиг” asari – muhim etnologik manba sifatida.

87. O'zbek xalqining shakllanishi tarixi.

88. Akademik Bo'rivoy Ahmedov asarlarida o'zbeklar etnik tarixi haqidagi ma'lumotlarning yoritilishi.

89. “Etnik hudud” tushunchasi haqida.

90. Elatning shakllanishida ong tizimining roli.

91. “Тарихи Абулхайрхоний” asarida o'zbek qavmlari tavsifi.

92. XX asrning 60–90-yillarida o'zbeklar etnogenezi va etnik tarixining o'rganilishi.

93. Moddiy madaniyat haqida tushuncha.

94. Zahiriddin Muhammad Boburning “Бобурнома” asari – muhim etnologik manba sifatida.

95. O‘zbeklar etnologiyasini o‘rganishda taraqqiyparvar rus ziyolilarning o‘mi.

96. Amir Temur va temuriylar davridagi etnik jarayonlar.

97. Xerman Vamberi asarlari – muhim etnologik manba sifatida.

98. XIII–XV asrlarda Movarounnahr aholisining etnik tarkibi.

99. Mo‘g‘ullar davridagi etnik jarayonlar.

100. O‘zbeklar etnogenezida qipchoqlarning roli.

101. Akademik Ahmadali Asqarov asarlari – muhim etnologik manba sifatida.

102. “Nasabnomayi o‘zbek” – etnik tarix uchun muhim manba sifatida.

10.5. Kurs bo‘yicha oraliq nazorat savollari

1-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi bo‘yicha eng asosiy manbalar va adabiyotlar

2. Tojik xalqi etnogenezi va etnik tarixi

3. Qoraqalpoq xalqi etnologiyasiga oid eng muhim manbalar

4. IX–XII asrlardagi manbalarda Movarounnahr xalqlari

5. O‘zbeklarning ilk ajdodlari

2-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlarining geografik tavsifi

2. Tojiklarning an'anaviy xo‘jaligi

3. Qozoq xalqining etnologik o‘rganilish tarixi

4. Qirgiz xalqi etnogenezi va etnik tarixi

5. Rus sayyohlarining asarlari – o‘zbek xalqi etnologiyasi bo‘yicha eng muhim manba sifatida

3-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlarining irqiy (antropologik) tavsifi

2. O‘zbek xalqining shakllanish bosqichlari

3. Qozoqlar etnologiyasiga oid eng muhim manba va adabiyotlar

4. Qirg‘izlarning an'anaviy chorvachiligi va ovchiligi

5. Markaziy Osiyo xalqlarini etnologik o‘rganilish tarixi

4-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlarining lingvistik tavsifi

2. Tojik xalqi an'anaviy dehqonchiligi

3. Qozoq xalqi etnogenezi va etnik tarixi
4. O'zbek xalqi an'anaviy dehqonchiligi
5. Markaziy Osiyo arablarining etnogenezi va etnik tarixi

5-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlarining diniy tavsifi
2. Tojiklarning an'anaviy turar-joylari
3. Qozoqlarning an'anaviy chorvachiligi
4. Qirg'izlarning an'anaviy hunarmandchiligi
5. O'zbeklarning an'anaviy chorvachiligi

6-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlarining xo'jalik-madaniy tiplari
2. Tojiklarning an'anaviy kiyim-kechaklari
3. O'zbek xalqi etnik tarixi qadimgi manbalarda
4. Qirg'izlarning an'anaviy turar-joylari
5. Markaziy Osiyo lo'lilarining etnologik jihatdan o'rganilishi

7-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi tillari
2. Tojiklarning an'anaviy taomlari
3. Qozoqlarning an'anaviy xo'jaligi
4. Qirg'izlarning an'anaviy kiyim-kechaklari va taomlari
5. Markaziy Osiyo lo'lilarining etnogenezi va etnik tarixi

8-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasining o'rganilish tarixi
2. Tojiklarning an'anaviy hunarmandchiligi va transport vositalari
3. Qozoqlarning an'anaviy hunarmandchiligi
4. Qirg'izlarning an'anaviy hunarmandchiligi
5. XV–XVI asrlarda Movarounnahrda etnik jarayonlar

9-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganishda qadimgi yunon manbalarining o'rni
2. O'zbeklarning an'anaviy transport vositalari
3. Qozoqlarning an'anaviy turar-joylari
4. Markaziy Osiyo lo'lilarining an'anaviy mashg'ulotlari
5. Qoraqalpoq xalqi etnogenezi va etnik tarixi

10-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganishda Urxun-Enasoy yozuvlari va epigrafik (qabrtosh bitiklari) muhim manba sifatida

2. Tojiklarning an'anaviy dehqonchiligi
3. Qozoqlarning an'anaviy kiyim-kechaklari
4. Uyg'ur xalqi etnogenezi va etnik tarixi
5. Markaziy Osiyo yahudiylarining etnogenezi va etnik tarixi

11-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganishda xitoy manbalarining o'rni
2. Tojiklarning an'anaviy chorvachiligi
3. Qozoq xalqi an'anaviy taomlari
4. O'zbek xalqi an'anaviy dehqonchiligi
5. Buxori yahudiylarining an'anaviy mashg'ulotlari

12-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganishda arxeologik manbalarning o'rni
2. Pomir xalqlari etnogenezi va etnik tarixi
3. Turkmanlar etnologiyasiga oid eng muhim manba va adabiyotlar
4. Uyg'urlarning an'anaviy xo'jaligi
5. Buxoro yahudiylarining an'anaviy turar-joylari

13-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganishga oid eng muhim tarixiy manbalar
2. Pomir xalqlarining an'anaviy xo'jaligi
3. Turkman xalqi etnogenezi va etnik tarixi
4. Qoraqalpoq xalqining shakllanish jarayoni
5. Buxoro yahudiylarining an'anaviy kiyim-kechaklari

14-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlarini o'rganishda etnologik manbalarning o'rni
2. Pomir xalqlarining an'anaviy turar-joylari
3. O'zbek xalqi amaliy san'ati
4. Uyg'urlarning an'anaviy dehqonchiligi
5. Buxoro yahudiylarining an'anaviy taomlari

15-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganishda antropologik manbalarning o'rni
2. Pomir xalqlarining an'anaviy kiyim-kechaklari
3. O'zbek xalqining an'anaviy turar-joylari

4. Uyg'urlarning an'anaviy chorvachiligi
5. Kurdlar etnologiyasi

16-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlarini o'rganishda lingvistik manbalarning o'rni
2. Pomir xalqlarining an'anaviy taomlari
3. Turkmanlarning an'anaviy xo'jaligi
4. O'zbek xalqining an'anaviy hunarmandchiligi
5. Koreys xalqi etnogenezi va etnik tarixi

17-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganishda numizmatik manbalarning o'rni
2. Turkmanlarning an'anaviy chorvachiligi va ovchiligi
3. Uyg'urlarning an'anaviy hunarmandchiligi va taomlari
4. Koreyslarning xalqi an'anaviy xo'jaligi
5. Markaziy Osiyo xalqlarining etnik tarixida Dashti Qipchoq o'zbeklarining o'rni

18-variant

1. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganishda folklor ma'lumotlari – muhim manba sifatida
2. O'zbek xalqining etnologik jihatdan o'rganilish tarixi
3. Turkmanlarning an'anaviy dehqonchiligi
4. Koreys xalqining an'anaviy turar-joylari
5. Akademik Ahmadali Asqarov asarlarida o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi masalalari

19-variant

1. Ilk o'rta asrlarni manbalari – Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganishda muhim manba sifatida
2. Qoraqalpoq xalqi etnogenezi va etnik tarixi
3. Turkmanlarning an'anaviy hunarmandchiligi
4. O'zbeklarning an'anaviy hunarmandchiligi
5. Koreyslarning an'anaviy kiyim-kechaklari

20-variant

1. XIV–XVI asrlar manbalarida Markaziy Osiyo xalqlari tavsifi
2. O'zbek xalqi etnik tarixi va etnologiyasi xorijiy sharqshunoslar nazdida
3. Turkmanlarning an'anaviy turar-joylari
4. Dungan xalqi etnogenezi va etnik tarixi

5. Koreyslarning an'anaviy taomlari

21-variant

1. XVI–XIX asrlar manbalarida Markaziy Osiyo xalqlari

2. Qoraqalpoqlarning an'anaviy dehqonchiligi

3. Turkmanlarning an'anaviy kiyim-kechaklari va taqinchoqlari

4. Dunganlarning an'anaviy xo'jaligi

5. Markaziy Osiyoda yashovchi ruslar, ukrainlar va beloruslar etnologiyasi

22-variant

1. XIX asrlarning oxiri – XX asr boshlaridagi tarixiy-etnologik asarlarda Markaziy Osiyo xalqlari tavsifi

2. Qoraqalpoqlarning an'anaviy chorvachiligi

3. Turkmanlarning an'anaviy taomlari

4. Kurdlarning an'anaviy xo'jaligi

5. Akademik Karim Shoniyozov asarlarida o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi masalalarining yoritilishi

23-variant

1. XX asrning 30–40-yillariga oid adabiyotlarida Markaziy Osiyo xalqlari

2. O'zbeklarning an'anaviy hunarmandchiligi

3. Qirg'izlar etnologiyasiga oid muhim manba va adabiyotlar

4. Dunganlarning an'anaviy dehqonchiligi, chorvachiligi va hunarmandchiligi

5. Markaziy Osiyodagi zamonaviy etnomadaniy jarayonlar

24-variant

1. XX asrning 50–80-yillariga oid tarix-etnologik adabiyotlarda Markaziy Osiyo xalqlari

2. Qoraqalpoqlarning an'anaviy transporti va uy-joylari

3. Qirg'izlar etnogenezi va etnik tarixi

4. Balujlar etnologiyasi

5. O'zbekistonda hozirgi davrdagi etno-madaniy jarayonlar

25-variant

1. XX asr oxiri – XXI asr boshlarida O'zbekistondagi etnik jarayonlar

2. Qoraqalpoqlarning an'anaviy kiyim-kechaklari

3. O'zbeklarning oila-turmush an'analari

4. Dunganlarning an'anaviy kiyim-kechaklari

5. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda Markaziy Osiyo xalqlari etnogenezi va etnik tarixini o'rganish masalalari

10.6. TALABA LUG'ATI

Aborigen (yunon) – har bir joyning tub aholisi, qadimdan shu mamlakatda yashovchi xalqlar.

Avankulat (lotincha avunculis – tog'a ma'nosida) – tog'a bilan jiyan o'rtasidagi alohida munosabatlar tizimi; bunda tog'a o'z jiyanining tarbiyasi va uning hayotiy taqdiriga mas'ul kishi hisoblanadi.

Avtoxton (yunon) – tub aholi, mahalliy yer egasi bo'lgan xalq, mamlakatning ibtidoiy aholisi yoki aborigenlar.

Agnat (lotincha) – ota nasabi bo'yicha qarindoshlik tizimi.

Adopsiya (lotincha) – o'g'il yoki qiz qilib asrab olish usuli.

Aka-uka tutinish (pobratimstvo). – kelib chiqishi turlicha bo'lgan erkaklarning qarindoshlik munosabatida bo'lish haqida olgan majburiyati. Ushbu majburiyat qon bilan yoki bitta ayol bilan yashab ketish orqali mustahkamlanadi.

Akkamadatsiya (adaptatsiya) (lot) – odamlarning yangi muhitga moslashuv jarayoni.

Akkulturatsiya (ingliz-lotincha) – madaniyatlarning o'zaro bir-biriga o'tish jarayoni.

Alohida oila, kichik oila (individualnaya semya (malaya semya)) – uzoq vaqt davomida birga yashashdan iborat bo'lib, urug'chilik – ota urug'i ijtimoiy institutiga qarama-qarshi turish belgilariga egadir.

Animizm (lotincha "anima" – ruh) – tabiatdagi barcha narsalar, tabiat kuchlari va hodisalarni jonli deb tushunish, ularda g'ayritabiiy kuch bor, deb tushunishni anglatadi. Animistik tasavvurlar mana shunday ma'noda ibtidoiy e'tiqodlar va dinlarning barchasida u yoki bu tarzda mavjuddir. Ushbu tushunchani o'tgan asrda ilm-fanga olib kirgan E. Taylor animizmni "eng kam quyi din", umuman, dinning dastlabki bosqichi, deb atagan edi.

Antropogonez (yunon) – odamning paydo bo'lish jarayoni.

Antropologiya (yunon) – odam haqida tushuncha, odamni o'rganuvchi fan. Odamning suyak tuzilishi, teri va sochining rangi va belgilariga qarab uning kelib chiqishi, irqi, morfologik tiplari, fiziologik, jinsiy va boshqa xususiyatlarini o'rganadi.

Apparteyd, apartxeyd (bur) – Janubiy Afrika Respublikasi yerli xalqlari tilida “ajralib yashash” yoki “ajralib rivojlanish” degan ma’nomani anglatadi. Ozchilik kelgindilar hukumatining tub va boshqa yevropalik bo‘lmagan aholiga nisbatan qo‘llaydigan shafqatsiz irsiy kamsitish, xo‘rlash hamda jismoniy qirib yuborishga qaratilgan siyosati.

Assimilyasiya (lotincha) – bir xalqning ikkinchisiga o‘xshatib, qo‘shilib singib ketishi. Ba’zi etnik guruhlarining uzoq davr mobaynida yirik millatlar orasida yashab, ularning tili va madaniyatini o‘zlashtirishi hamda ushbu millatga singib ketishi, milliy psixologik ma’noda o‘zini shu millat vakili deb hisoblashini anglatadi. Assimilyasiya ixtiyoriy va zo‘rma-zo‘rakilik oqibatida ham bo‘lishi mumkin.

Bigmenlar (ingliz) – jamoada mavqeyi bilan ajralib turuvchi lider erkaklar, yo‘lboshchilar.

Bilingvizm (lotincha) – ikki tillik. Bir xil iqtisodiy-ijtimoiy sharoitda yashovchi turli etnoslarning o‘zaro bir-birining tillaridan erkin foydalana olishi.

Genezis (yunon) – kelib chiqish. Etnologiyada xalqlarning kelib chiqishi.

Gerontokratiya (yunon) – oqsoqollar hokimiyati.

Geterizm (yunoncha dugona yoki o‘ynash ma’nosida keladi) – guruhli nikohning sarqiti, uni ayolning bitta erkakka tegishli bo‘lish huquqi uchun gunohidan qutqazadigan zarur qurbonlik, deb ta’riflash mumkin. Sinfy jamiyat bo‘lishidan ibtidoiy tuzum davrida ayol o‘zi bilan nikohga kirishi mumkin bo‘lgan barcha erkaklarga tegishli bo‘lishi kerak edi.

Ginekokratiya (yunon) – oila va jamiyatda ayollarning hukmronligi.

Gipergamiya (yunon) – yuqori darajaga mansub bo‘lgan kishi bilan nikohga kirish.

Dislokal (lotincha) – er-xotinning ajralgan holda yashashi.

Juft oila (parnaya semya) – juftlarning birga yashash va o‘ziga o‘xshash avlodlarni yetishtirishi uchun barqaror bo‘lmagan qo‘shilmasi; u gruppaviy nikohga ancha mos keladi va urug‘chilik jamiyati sharoitida oilaning mustaqil emasligini aks ettiradi.

Ijtimoiy-etnik jamoa – tabiiy-tarixiy shakllangan kishilarning barqaror uyushmasi, unga kelib chiqish va rivojlanish umumiyligi

belgi va xususiyatlari xosdir. Ijtimoiy-etnik jamoa tushunchasi “etnos”, “etnik-tarixiy umumiylik”, “etnik umumiylik” tushunchalarining mazmuni bilan o‘xshash, bular etnologiya va boshqa ijtimoiy fanlar doirasida tadqiq etiladi.

Initsiatsiya – bag‘ishlash, ibtidoiy davrda o‘smirlarni voyaga yetgan erkak va ayollar safiga o‘tkazish marosimi. Islomda o‘g‘il bolalarning sunnat qilinishi initsiatsiya hisoblanadi. O‘zbekcha “qo‘li halol bo‘ldi” iborasi bolani jamiyatga a‘zo bo‘lishi deb qaraladi.

Innovatsiya (lotincha) – yangilanish, meros va an‘analarning avloddan avlodga o‘tishi natijasida madaniyatda vujudga kelgan yangi xususiyatlar.

Integratsiya (lotincha) – tiklanish, to‘ldirish, turli xalqlarning birlashuvi va turli etnoslarning bir hududda etnik-madaniy aloqalarni o‘rnatish jarayoni.

Irq (arabcha) – ildiz, tomir; odamlarning kelib chiqishi, gavda tuzilishi va qiyofasi o‘xshash bo‘lgan tarixan tarkib topgan hududiy birligidir. Kishilar o‘z tana tuzilishi, tashqi qiyofasi, teri, ko‘z va suyagining rangi, soqolining siyraku yoki qalinligi, bo‘y-basti, yuz tuzilishi, bosh suyagining shakli, qon guruhi va boshqalariga qarab guruh-guruhlariga ajratiladi. Jahondagi barcha xalqlar to‘rtta katta irqqa bo‘linadi. Har bir irq bir qancha kichkina guruhlariga ham bo‘linib, ularning soni 25 dan ziyod.

Ism, nom (imya) – urug‘ning nomi, u. urug‘ a‘zosinining nomiga qo‘yiladi, ushbu nom meros sifatida bo‘lib, ijtimoiy-huquqiy ahamiyatga ega.

Yo‘lboshchi (vojd) – qabiladagi yoki qabilalar ittifoqidagi saylab qo‘yiladigan oliy shaxs.

Kasta (lotincha, portugal) – toza, benuqson, oq suyak; boshqa toifa bilan aralashmagan toifa, tabaqa. Qadimgi Misr, Hindiston va Sharqning boshqa mamlakatlarida o‘z a‘zolarining nasabga tegishli imtiyozli huquqlari. Ajdodlari va kasb-hunarlariga qarab hamda alohida tabaqaga ajralgan ijtimoiy guruh (ruhoniylar, savdogarlar, dehqonlar va brahmanlar)lar kastasi mavjud.

Klan (gel) – urug‘, qabilaning qarindoshchilik asosidagi ijtimoiy o‘zaro bir-birini qo‘llab-quvvatlovchi uyushmasi. O‘zbek xalqidagi “to‘p” atamasi “klan” tushunchasiga mos keladi: xo‘ja to‘pi, mergan to‘pi va h.k.

Konglomerat (lotincha) – birikish, qo‘shilish, boshlanishi, to‘plangan turli toifa va elatlarning uyushtirilishidan tashkil topgan ijtimoiy-siyosiy tuzum (masalan, quldorlik, feodalizm davrida tuzilgan yirik davlatlar).

Konsolidatsiya (lotincha) – mustahkamlash, yiriklashuv, til va madaniyat jihatdan yaqin va qon – qarindosh xalqlarning yagona bo‘lib birlashuvi, etnoslarning bir-biriga yaqinlashib ketishi.

Kognat (lotincha) – tug‘ilish bo‘yicha qarindoshlik, ota va ona nasabi bo‘yicha qarindoshlik.

Kreollar (fransuz-ispan) – Amerikada tub joy aholisidan va metropoliyadan kelganlardan tubdan keskin farq qiladigan etnik guruhlar.

Kros-kuzen (ingliz-fransuz) – tog‘a yoki ammaning qizi bilan nikohda bo‘lish.

Kuvada (fransuz) – tuxum bosish. Otaning bolaga nisbatan o‘z huquqini tasdiqlash uchun o‘tkaziladigan odat. Masalan, hindularda ona tug‘ayotganda ota ham o‘zi tug‘ayotgandek ko‘rpa ichiga kirib olib, og‘ir kuchanib yotishi keng tarqalgan.

Kunstkamera (nemischa) – noyob etnologik, tabiiy-tarixiy va san‘at asarlari muzeyi. Rossiyada Pyotr I tomonidan 1714-yilda Peterburgda tashkil etilgan. Hozirgi Rossiya Fanlar akademiyasining Antropologiya va etnologiya muzeyi.

Kuzen (lotincha) – tog‘a, jiyan.

Ko‘mish marosimlari (погребальные обряды) – vafot etgan urug‘ yoki oila a‘zosini ko‘mish bilan bog‘liq bo‘lgan sa‘y-harakatlar jami bo‘lib, ko‘pincha barqaror va an‘anaviy xususiyatga ega bo‘ladi.

Levirat (lotincha levir – erning akasi yoki ukasi) – akasi yoki ukasining bevasiga uylanish, bevani esa o‘lgan erining akasi yoki ukasiga erga tegishi.

Lenidj (ingliz) – aniq bir avloddan kelib chiqqan yaqin qarindoshlarning urug‘ ichidagi guruhi.

Lokallik (lokalnost) – nikohdan o‘tgan juftlarning o‘rnashish joyi (quyidagicha variantlar bo‘lishi mumkin: matrilokallik – ona urug‘ida, patrilokallik – ota urug‘ida, bilokallik – navbat bilan ota va ona urug‘ida o‘rnashish; avunkulokallik – erining onasining ukasinikida, neolokallik – er-xotin ota onalaridan alohida yashaydilar, dislokallik – er-xotin har biri o‘zining urug‘i o‘rnashgan joyda yashaydi).

Magiya (lotincha *magia* – jodugarlik, afsungarlik) – insonning g'ayritabiiy vositalar yordamida voqyealarning tabiiy jarayoni, moddiy predmetlar yoki boshqa kishiga ta'sir ko'rsata olish qobiliyati. O'zining funksional vazifasiga ko'ra, magiya bir nechta nomlarga ega – ovchilik, ishlab chiqarish, sevgi-muhabbat, shifolovchi, zarar keltiruvchi, uruqqa yordamlashuvchi magiyalar.

Magiya o'zining umumiy yo'nalishi bo'yicha adolatli ravishda ta'sir ko'rsatish (uning maqsadi – ta'sirga uchragan ob'ektni magik harakatni bajaruvchi, kutayotgan harakatni amalga oshirish yoki shunday holatda bo'lishga majbur qilishdir) va saqlovchi magiya (uning maqsadi – shaxsni yoki jamoani dushmanning har qanday magik ta'sir ko'rsatishi yoki tashqi kuchlarning nomaqbul ta'siridan himoya qilishdir). Ba'zan ushbu ikki xil tip “qora va oq magiya” deb ham ataladi. Magik harakatlarni amalga oshirish usullariga ko'ra, ular yakka tartibdagi va jamoa tarzidagi harakatlar bo'lishi mumkin.

Matrilokal (lotincha) – ona atrofida to'planish, ushbu ibtidoiy nikoh tartibiga ko'ra, er xotininikiga ko'chib o'tgan.

Matronimiya (yunon) – o'zlarini umumiy bir odamlar guruhi deb hisoblovchi kishilar uyushmasi.

Metis (fransuz) – aralash, hindular bilan yevropaliklarning aralash nikohidan paydo bo'lgan avlod.

Migratsiya (lotincha) – ko'chish, joyni o'zgartirish, aholining bir joydan ikkinchi joy yoki bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga ko'chishi.

Millat – etnos turi, kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy ma'naviy umumiyligi asosida tarixan yuzaga keladi. Millat hudud, til, iqtisodiy aloqalar, qiyofasining tuzilishi, madaniyati va o'zligining o'xshashligi bilan tavsiflanadi.

Millatga mansublik – kishining u yoki bu ijtimoiy-etnik umumiylik: millat, elat, milliy guruh yoki etnik guruhga taalluqliligi.

Millatchilik – milliy xususiyat talablarida namoyon bo'luvchi g'oyaviy-ruhiy va ijtimoiy-siyosiy oqim. Oddiy tushunchaga ko'ra, millatchilik o'ziga xos ijtimoiy-ruhiy majmua sifatida namoyon bo'ladi, u barqarorligi va davomiy mavjudligi, unsurlarning tizimlashtirilmaganligi, namoyon bo'lishining chuqur va kuchliligi bilan farqlanadi. Unda bir tomondan o'z xalqiga bo'lgan munosabat mezonlari, ya'ni sevgi, ko'nikkanlik, fidoyilik, sadoqat, mag'rurlik va hokazolar birlashadi. Shaxsning etnik o'xshashligi bilan

taqqoslashning o'ziga xos turi hisoblanadi, bunda mazkur guruh boshqalardan ajralib turadi, ijobiy emotsionallikda ayon bo'ladi, turli xil xayrixohlikka ega bo'ladi.

Milliy guruh – 1) u yoki bu millat yoki elatning katta bo'lmagan qismi; 2) boshqa millat muhitidagi milliy ozchilik; 3) ayni etnik (etnologik) guruh; 4) boshqa mamlakatga sayohatga yoki chet elga o'qish uchun borgan bir millatga mansub kishilar guruhi.

Milliy ozchilik – chegaraning o'zgarishi, migratsiya yoki kuch bilan ko'chirish natijasida u yoki bu xalqdan biror qism yoki guruhning ajrashi natijasida yuzaga kelgan etnik jamoa shakli.

Milliy munosabatlar – ko'p millatli va umummilliy jamiyat ichidagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, til va boshqa munosabatlarining sintezlashuvi. Ular turli darajada mavjud bo'ladi va rivojlanadi, ya'ni davlatlararo, millatlararo, ijtimoiy va shaxslararo miqyosda.

Milliy urf-odatlar – tarixan shakllangan, muayyan millatga mansub shaxslarning kundalik turmushiga xos odatlar. Bular muayyan milliy muhit va milliy guruhda namoyon bo'ladi hamda uning barcha a'zolari uchun odatga aylanadi. Bunday urf-odatlar milliy rivojlanishda vorislikni saqlaydi, madaniyat turmush tarziga milliy ko'rinish baxsh etadi, diniy aqidalarini saqlanib qolishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga, eskirgan milliy urf-odatlar asta-sekin tarixiy rivojlanish jarayonida yangilari, ancha ilg'or ijtimoiy munosabatlarni o'rnatishga yordam beruvchi zamonaviylari bilan almashadi. Tegishli tarzda milliy urf-odatlar yangi va eskiga, shahar va qishloq, shuningdek, tarixiy, vatanparvarlik, diniy va maishiy qismlarga bo'linadi.

Milliy mahdudlik – boshqa millat vakillariga nisbatan ikkinchi bir millatga mansub shaxslar bir qismida odatga aylanib qolgan soxta qarashlar. Ataylab buzib talqin qilingan hodisalar yoki urf-odatlar, udumlar va an'analarini noto'g'ri talqin qilish, shuningdek, rivoyat, afsona, mish-mishlar va hokazolar tufayli yuzaga keladi.

Milliy tuzilma – 1) mamlakat aholisining milliy tarkibi; 2) milliy belgilar bo'yicha ko'p millatli davlat tuzilmasi; 3) millatlar, elatlar va etnik guruhlarning jamiyatda o'zaro joylashuvi; 4) ayni etnik tuzilma.

Milliy ruhiyat – inson ruhiyatining milliy asosdagi rivojlanishi, uning borlig'i, ongi va shaxsining milliy madaniyatda shakllanishi,

umuminsoniy madaniyatga borib taqaladigan uning ijodidagi milliylikning vorisiyligi.

Monogamiya (yunon) – yakka nikohlilik; bir erning bitta ayol bilan mustaqil nikohi zaminida birga yashashga asoslangan oilaviy hayot shakli bo‘lib, ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi davrida vujudga kelgan.

Monogam oila (monogamnaya semya) – jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy yacheykasi. Etnologiyada ijtimoiy omil hisoblangan oilaning abadiyligi haqida so‘z ketganda, xuddi ana shu monogam oila haqida fikr yuritiladi.

Monoteizm (yunon) – yakka xudolik, faqat bitta xudoga sig‘inuvchi va birgina xudoni e’tirof etuvchi diniy e’tiqod.

Mulat (ispan) – nikohsiz bola; qora tanli bilan yevropalik oq tanlining aralash nikohi natijasida paydo bo‘lgan avlod.

Mulk belgisi, “**tamg‘a**” (znak sobstvennosti) ishlatiladi, (u rus tiliga turk tillaridan kirgan) – u urug‘ yoki uning ayrim a‘zosiga tegishli bo‘lgan buyumlar (masalan, chorva mollari)dagi maxsus belgini aks ettiradi.

Muqaddas joylar va ob'ektlar (священные места и объекты) – etnos tomonidan alohida hurmat-ehtirom bilan qaraladigan joylar va o‘sha joylardagi moddiy ob'ektlar bo‘lib, ular ajdodlar ruhining yashagan joylari yoki ta’sir ko‘rsatish sohalari, deb qaraladi. Ana shunday joylar va ob'ektlarni alohida ajratib ko‘rsatish animistik hamda totemistik tasavvurlar, shuningdek, o‘lganlar va otabobolarning ruhlari bilan bog‘liqdir.

Mayit bilan birga ko‘miladigan jihozlar (сопроводительный инвентар) – qabrga yoki qabr ustiga marhum bilan birga qo‘yiladigan eski-tuski narsalar, mehnat qurollari, kiyimlar, qurollar, oziq-ovqat va shunga o‘xshash narsalarning umumlashmasi.

Oykumena (yunon) – joylashtirish; yer sharining ba’zi qismlariga odamlarning dastlabki joylashuvi. Ma’lum hududiy ijtimoiy xo‘jalik madaniy muhitining kompleks tushunchasi.

Ona urug‘i (materinskiy rod) – ona tomonidan qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog‘langan qarindosh-urug‘lar ittifoqi.

Ota urug‘i (otsovskiy rod) – ota tomonidan qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog‘langan qondosh qarindosh-urug‘lar ittifoqi. G‘arbiy Yevropa adabiyotlarida ota urug‘i atamasining sinonimi

“klan”dir – shotlandiyaliklar ota urug‘i tashkilotini ana shunday deb ataganlar.

Oqsoqol (stareyshina) – urug‘ning saylab qo‘yiladigan boshlig‘i bo‘lib, ko‘pincha diniy va dunyoviy vazifalarni birga qo‘shib olib borgan. Oqsoqol urug‘ an‘analari va urf-odatlariga qat‘iy rioya etilishini kuzatib boradi, urug‘ va qabilalarning manfaatlarini himoya qiladi.

Patrilokal (lotincha) – ota nomi, ota nasabi bo‘yicha nomlanish; bir otadan tarqalgan qon-qardosh odamlar guruhi.

Poliandriya (yunon) – ko‘p erlilik. Hozirgi paytda Tibet xalqlari, ba‘zan Hindistonda ham uchraydi. Ba‘zi turkiy xalqlarda qoldiq shakllari mavjud. Masalan, qozoqlarda yaqin o‘tmishda hurmatga loyiq mehmondan “uyur” olish, ya‘ni nasl olish ma‘nosida mezbonning xotiniga qo‘shish odati mavjud bo‘lgan.

Poligamiya (yunon) – ko‘p xotinlilik yoki ko‘p nikohlilik.

Politeizm (yunon) – ko‘p xudolik, bir necha xudoga sig‘inish. Ibtidoiy jamiyat davrda vujudga kela boshlagan turli xudolarga ishonish va jin, dev, ruh va shu kabilarga e‘tiqod qilish. Qadimgi Misr, Gretsiya va Rimda ko‘pxudolik mavjud bo‘lgan.

Populyasiya (lotincha) – xalq. Tashqi (ekzogamiya) nikohga nisbatan ko‘proq ichki nikoh tuzumidagi odamlar guruhi.

Potestar tashkiloti (lotincha) – hokimiyat; etnologiyada davlat va sinflar vujudga kelgungacha bo‘lgan davrdagi boshqaruv tashkilotlari shunday ibora bilan yuritiladi.

Promiskuitet (lotincha) – aralashgan, umumiy ibtidoiy jamiyatda nikoh va oila paydo bo‘lishidan oldin odamlar gala-gala bo‘lib yashagan davrda jinsiy aloqalarning tartibsizligi.

Punalua (gavay) – yaqin o‘rtoq, gavay yo‘lboshchilaridan bir nechta qarindosh bo‘lmagan ayollar bilan nikohi.

Sambo (ispan) – hindu bilan qora tanlining aralash nikohidan paydo bo‘lgan avlod.

Sororat (lotincha soror – opa yoki singil) – bir nechta opa-singillar bilan bir vaqtning o‘zida nikohda turish yoki keyinchalik o‘lgan xotining singlisiga uylanish odati.

Subetnos – etnik birlashma ichidagi sub‘ekt, madaniyati, tili va turmushi bilan farqlanadigan millatning bir qismi yoki etnosni ajratuvchi jarayon natijasida ajralib chiqqan yirik etnosning bir qismi.

Tabaqa (сословие) – meros bo‘lib o‘tgan kasbi va jamiyatdagi alohida (ko‘pincha yuridik jihatdan mustahkamlangan) mavqye bilan bog‘langan shaxslar guruhini aks ettiradi. Etnologiyada ko‘pincha jins va yoshga qarab bo‘lish degan tushuncha uchraydi, u kishilar jamoasining xo‘jalik va ijtimoiy hayotda jinsi va yoshiga qarab dastlabki ijtimoiy bo‘linishini aks ettiradi.

Travestizm (fransuzcha travestir – qayta kiyinish) – jinsiy o‘zgarish, bunda erkak o‘z jinsidan voz kechib, ayol kiyimini kiygan, ayollar bajaradigan ishlarni ado etgan.

Turan-ganovan” va “malaysk” (“gavay”) – faqat oila shakllari bilan emas, balki boshqa oilalar ichidagi qarindoshlik munosabatlari tavsifi bilan ham bog‘liq atamalar, ularni “gruppaviy nikoh” atamasi bilan almashtirish mumkin. Promiskuitet bilan qismlarga bo‘lingan qon-qardosh oilaning mavjudligi xuddi shu sabablarga ko‘ra, ya‘ni promiskuitet mavjudligining o‘zi shubha ostiga olingani sababli u ham shubha ostiga olingan.

Urbanizatsiya (lotincha) – aholi va sanoatning yirik shaharlarda to‘planish jarayoni, shaharlashuv. Ijtimoiy-tarixiy jarayon sifatida sivilizatsiyani shahar madaniyati markazlarining vujudga kelishi.

Urug‘ (eski o‘zbekcha) – kishilarning eng qadimgi birligi bo‘lib qarindosh avlod bir necha ota-onadan tarqalgan avlod, kishilik jamiyatining ibtidoiy gala davridan keyingi bosqichi. Urug‘chilik qon-qarindoshlikka asoslangan bo‘lib, har bir urug‘ odamlari bir-birlari bilan xo‘jalik va iqtisodiy jihatdan o‘zaro bog‘liq bo‘ladi.

Urug‘chilik jamiyati – ibtidoiy jamoa tuzumining ibtidoiy gala davridan keyin boshlangan bosqichlardan biri bo‘lib, matriarxat va patriarxat davrlarini o‘z ichiga oladi. Xo‘jalik va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘langan qon-qarindoshlar guruhi. Ushbu davrda asosiy ishlab chiqarish vositalarining bir qismi (yer, ov qilish, joylar va boshqalar)ga qon-qarindosh bo‘lgan kishilar guruhi egalik qilgan.

Urug‘ jamoasi – ibtidoiy jamoa tuzumining asosiy ijtimoiy-iqtisodiy tashkiloti. Uning ilk bosqichida matriarxat va patriarxatning boshlang‘ich davridagi qon-qardosh kishilar guruhining xo‘jalik, ijtimoiy va g‘oyaviy uyushmasi.

Urug‘ kengashi (sovet roda ili rodovoy sovet) – urug‘ning barcha teng huquqli a‘zolari hamda qariyalarning mazkur jamoa hayoti bilan bog‘liq muhim ishlarni hal qilish uchun yig‘ilishi.

Uch urug'li ittifoq (трехродовой союз) – uch urug'ning ittifoqi bo'lib, ular nikoh aloqalarini o'zaro bir necha tip bo'yicha amalga oshiradilar: A urug'i erkaklarni V urug'iga beradi, V urug'i S urug'iga, S urug'i esa A urug'iga beradi.

Familiya – oilaviy nom, oilaning atalishi, hozirgi ma'nosida Rossiyada bundan uch asr ilgari paydo bo'lgan.

Fetishizm (portugalcha “abretas” – “tumor” ma'nosida) – g'ayri tabiiy kuchga ega bo'lgan jonsiz buyumlarga sig'inish yoki topinishdir. U o'ziga topingan kishilarga yordam ko'rsatishga qodirdir. Fetishizmning varianti butparastlikdir. Fetish, ya'ni moddiy buyumga topinish dastlab unda alohida ruh borligi bilan unchalik bog'lanmas edi (fetishlarni jonlantirish keyinroq sodir bo'ldi). Fetishlar odatda, o'zining shakli jihatidan odatdan tashqari narsa-buyumlar (toshlar, shoh-shabbalar, hayvonning bo'laklari va shu kabilar) bo'ldi.

Folklor (ingliz) – xalq bilimi va xalq og'zaki ijodi.

Fratriya (yunoncha) – qabilaning bo'linmasi bo'lib, dastlab ko'proq bitta urug'dan paydo bo'lgan bir necha o'zaro nikohli urug'larni birlashtirgan. Qabilaning eng birlamchi shakli – kam deganda ikki urug'ning qismlari. Ba'zan “fratriya” atamasi urug'ning analogi sifatida xato ishlatiladi. Ekzogamiyaning muqarrar ta'sir ko'rsatishi faktini hisobga olib, N. A. Butinov urug' ichida alohida mikrostruktura – urug' o'zagini ajratib ko'rsatishni taklif etgan. Ushbu tuzilma urug'ga nikoh tufayli kirib qolgan kelgindilarga qarshi turuvchi qondosh qarindosh-urug'larning jiplashgan guruhidir.

Xalq – kishilarning ko'p qirrali, keng jamoasi, uning ma'nosi quyidagicha: 1) davlat aholisi, mamlakat fuqarolari; 2) elat, ijtimoiy millat; 3) mamlakat aholisining asosiy mehnat ommasi; 4) kishilarning muayan yosh yoki kasbiy toifasi. Bunda tushunishning ikki asosiy darajasi mavjud: odatdagi va nazariy. Birinchi ma'noda xalq, bu davlat, mamlakatning butun aholisi. Ikkinchi ma'noda, bu tarix sub'ekti, xalq ommasi, u o'z ichiga sinflar va ijtimoiy guruhlarni oladi, bu o'zining ob'ektiv holatiga ko'ra jamiyatni taraqqiy ettirish masalalarini ijobiy etishga qodir. Etnosotsial jihatdan xalq, bu – urug', ya'ni qabilani elat, millatga aylantiruvchi shakllanish. Muayyan sotsiologik jihatdan xalq, bu mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi nuqtai nazaridan faoliyatning ommaviy turlarida band bo'lgan ijtimoiy guruhlar majmui.

Xalq yagona ijtimoiy bir butunlikni tashkil etadi, chunki umumiy tarixiy taqdir turmush tarzi va axloqning o'xshash belgilariga ega, shuningdek yagona tarixiy umumiylikka taalluqlilikni his etadi. Birgalikdagi mehnat faoliyati tufayli xalq jamoaviy ijtimoiy tajriba (til, tarixiy xotira, madaniy qadriyatlar va me'yorlar, turli malaka va o'quvlar) egasi hisoblanadi.

Xudo (bog) – barcha sinfiy dinlarda ishonishning xayoliy ob'ekti, insonlar taqdiriga ta'sir ko'rsata oladigan oliy mavjudot (instant) bo'lib, uning qudratidan dinga inonuvchilar foydasiga va zarariga foydalanish mumkin. Dinga ishonuvchining ongida xudo odatda, ijobiy mavjudot sifatida qaraladi, shuning uchun atamalar sohasida uni ishlatishda ruhlar – g'ayritabiiy mavjudotlar bilan almashtirib yubormaslik kerak.

Shomonlik (tungus-manchjuriyada ruhoni – “saman” so'zidan) – ibtidoiy diniy e'tiqodlarning shakllaridan biri, insonning maxsus shaxs – shomon (afsungar) tomonidan amalga oshiriladigan alohida marosim harakatlari yordamida ruhlar bilan aloqa o'rnatish mumkinligiga ishonishidir. Bundan maqsad, kasalliklarni davolash, hayvon va baliq ovlash, narigi dunyoda eson-omon sayr-sayohat uyushtirish va shu kabilarda ana shu ruhlarning yordamiga ishonishdir. Shomonlik Sibir va Shimol xalqlarida keng tarqalgan, Eski Dunyodagi xalqlarda so'nggi paleolit va neolit, shuningdek, mulkiy tabaqalangan jamiyatning vujudga kelish davrida uchraydi (arxeologiya ma'lumotlari va qadimgi yozuv yodgorliklari ana shundan dalolat beradi).

Ekzogamiya (yunoncha “tashqi, tashqari nikoh”) ma'nosini bildirib, urug'ning muhim belgisidir. Ekzogamiya prinsipiga so'zsiz rioya qilinishi urug' naslining tozalanishi, irsiy barqarorlikni ta'minlash xo'jalik va oilaviy nikoh hayotida muhim rol o'ynagan.

Elat (xalq – народност) – yagona hudud, til, madaniyat, xo'jalik hayoti va turmush miqyosida qabilaviy munosabatlarning buzilishi natijasida yuzaga kelgan kishilar uyushmasi. Elat etnoijtimoiy umumiylik shakllaridan biri hisoblanadi, tarixan urug' qabila birlashmalaridan kelib chiqadi va ulardan muayyan majmua bo'lib ajraladi. Agar urug' qabilachilik xususiyatlari ularning qon-qarindoshlik aloqalarining mohiyatli belgisi bo'lsa, bunda millat uchun rivojlangan iqtisodiy makon xosdir. Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan elatga avvalo quldorlik va feodalizm xosdir, shu bilan birga u biror

shakldagi milliy davlatchilik tuzilmasini barpo etadi. Lekin elat ijtimoiy rivojlanishning keyingi bosqichlarida ham mavjud bo'ladi, chunki bir qator sabablarga ko'ra u millat bo'lib shakllana olmaydi.

Adabiyotlarda "**etnik guruh**" atamasi ham uchraydi, uni ba'zan etnik birlikning qandaydir bir o'tish shakli deb qarashadi. Ko'pincha, ushbu atama tarix maydonidan tushib ketgan birliklarni ta'riflash uchun qo'llanadi.

Umumiy ilmiy atamalarning katta guruhi etnologiya tomonidan etnik tarixga, jahon madaniyati tarixi muammolariga nisbatan ishlatiladi. Ularning ko'pchiligi biologiya va sotsiologiya fanlaridan olingan.

Hozirgi zamon siyosiy matbuotidan etnologik adabiyotga "trejbalizm", "traybalizm" atamaları ham kirib kelgan (inglizcha tribe – qabila ma'nosini bildiradi), u Afrika va Osiyodagi yosh davlatlarda mavjud bo'lgan etnik vaziyatni tavsiflab beradi. U joylarda mustamlaka rejimi davrida mavjud bo'lgan qabilaviy alohidalik hozirgi vaqtda ham saqlanib qolgan. Trejbalizm birlashish jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi hamda qabilalar o'rtasida ziddiyatlar keltirib chiqaradi. Siyosiy matbuotda trejbalizm atamasidan millatchilikning sinonimi sifatida foydalaniladi.

XX asrning ikkinchi yarmi etnologiya uchun ibtidoiy jamiyat tarixining eng muhim muammolariga taalluqli munozaralar xarakterlidir. Davrlarga bo'lish muammolari ijtimoiy yacheykani ta'riflash, matriarxat, ya'ni ona urug'ining tutgan o'rni xususidagi munozaralar shular jumlasidan.

Endogamiya (yunoncha ichki nikoh ma'nosini bildiradi) – bu qabilaning faqat birinchi etnik birligi sifatidagi muhim belgisi bo'lib qolmay, shu bilan birga ibtidoiy davrdagi ijtimoiy tashkilotning oliy shakli sifatida ham muhimdir.

Endokannibalizm (yunon-ispán) – ichki odamxo'rlik, o'lgan qarindoshlar va urug'-qabila yo'l boshchilarining go'shtini iste'mol qilish.

Epigamiya (yunoncha aralash nikoh) – D. A. Olderoge ekzogamiyadan oldin majburiy nikoh shakli mavjud bo'lganligini ta'kidlab, uni epigamiya (yunoncha "aralash nikoh") deb atagan edi. Mazkur atama D. A. Olderogening fikricha, ikkita ibtidoiy guruh o'rtasida o'zaro yordam va himoya munosabatlarini o'rnatgan. Shuningdek, ular o'rtasida o'zaro nikohlar majburiyatini yo'lga

qo'ygan. Bu o'zining tabiiy natijasi sifatida ekzogamiya (o'z guruhida nikohlarni taqiqlash)dan, shuningdek, endogamiyadan (ikkita yoki undan ko'proq do'stona guruhlar doirasida nikoh majburiyatlari) iborat bo'lgan.

Etnik guruh – til, madaniyat, din, turmushga xos eng ahamiyatli jihatlarni saqlagan elat yoki millatning o'ziga xoslangan qismi. Unday guruhlar milliy-etnik, diniy-jamoaviy, til, madaniy-maishiy belgilarga ko'ra o'ziga xoslanib subetnik, etnokonfessiya, etnolingvistik jamoalarni tashkil qiladi, bular keyinchalik muayyan etnosiyosiy mavqeyi da'vo qila boshlaydi.

Jahon tajribasidan ko'rinadiki, etnik ozchilikning mavqeyi, tutgan o'rniga ijtimoiy-siyosiy turmushning barqarorligiga bog'liq ekan. Barqaror bo'lmagan vaziyatlarda ko'proq o'z huquqlarini ta'minlashga ko'proq ishonch bo'lishiga muhtoj etnik guruhlar o'zlarini noqulay sezadi, chunki bular o'ziga xos madaniyatlarini yo'qotish xavfi, kamsitilish va xo'rlanish xavfi ostida bo'ladilar.

Etnoslararo munosabat barcha qolgan turlar bilan tarixan birga kechayotgan guruhlararo munosabat turi hisoblanadi. U insoniyat o'tmishi bilan chuqur bog'liq, shu bilan birga ijtimoiy hayotni tashkil etishning ruhiy qonuniyatlariga aloqador, ular qadim antropogenez vaqtida tug'ilgan birinchi galda etnik guruhga mansublik belgisi bo'yicha "biz" – "ular" qarama-qarshiligi osha rivojlanadi.

Etnik jarayonlar – etnosdagi uning istalgan komponentining o'zgarishi: madaniyat, til, ijtimoiy tuzilma va hokazo ayrim unsurlarining o'zgarishi. Etnik jarayonlar orasida etnoevolyusiya va etnotransformatsiyani alohida ajratish mumkin. Birinchi holatda etnik tizimning ayrim komponentlari o'zgarishi yuz beradi, bu hol umuman, tizimning parchalanishiga olib kelmaydi, u ilgari qanday bo'lsa, uning saqlanib qolishini ta'minlaydi, ko'pincha tizim yangi holatga o'tadi. Shunday qilib, etnoevolyusiya jarayoni avvalo barcha etnik o'z-o'zini saqlab qoluvchi jarayon bo'lsa, etnotransformatsiyada buning aksi yuz beradi – barchasi o'zgaradi.

Etnik konstruktivizm – millat, etnoslarni qandaydir intellektual konstruksiya sifatida belgilovchi metodologik yondashish. Bunday yondashish asosan K. Poppening "Ochiq jamiyat va uning dushmanlari" (1945-yil) kitobidagi g'oyaga asoslanadi. "Millatlar, lingvistik yoki irqiy guruhlar kabi unsurlarning mavjud bo'lishi to'g'risidagi fikr sof uydirmadir". Ingliz tadqiqotchisi B. Anderson

“Тасаввурдаги жамият. Миллатчиликнинг келиб чиқиши ва тарқалиши ҳақидаги ўйлар” kitobida millatlarni tasavvurdagi jamoaviy fikr deb ataydi, chunki ularning o‘zi esa insonlar xayolidagi qandaydir sherikchilik tarzida mavjuddir. E. Xobsbaum millatlarning sun‘iy ekanligini ta’kidlab, ularni davlat tomonidan ochilgan kashfiyot, o‘ziga xos ixtiro deb hisoblaydi. Etnolog V. A. Tishkov millatni guruh ichidagi defmitsiya deb hisoblaydi, unga “qat’iy ilmiy yoki konstruksiyaviy shakl berish mumkin emas”.

Konstruktiv yondashish etnologlar uchun samarasizdir, chunki uning predmetini aniqlik chegarasidan chetga chiqaradi, uni fikriy hodisaga aylantiradi, unga noreallik, diniy tavsif bag‘ishlaydi.

Etnikos (yunon) – xalqchil, xalq tomonidan yaratilgan.

Etnogenez (yunon – tug‘ilish) – xalqlarning kelib chiqishi. Etnogenez etnoslar mavjudligining sezilarli qismini qamrab oladi, ham biror xalqning yuzaga kelish boshlang‘ich bosqichlari va ham uning etnologik, lingvistik va antropologik jihatdan o‘ziga xos tarzda keyingi rivojlanishini o‘z ichiga oladi.

Etnografizm – biror manba (masalan, kitob)da etnologik o‘ziga xosliklarning mavjudligi, tavsiflar va tafsilotlar.

Etnojo‘g‘rofiya – etnologiyaning bir qismi bo‘lib, o‘tmishda va hozirdagi etnoslar tarqalishining o‘ziga xos tomonlarini o‘rganadi.

Etnoijtimoiy – etnik va ijtimoiy omillarning shartli uyg‘unlashishi.

Etnokratizm – keng ma’noda milliy masalani ijtimoiy rivojlanishning boshqa barcha muammolari ichida ustuvor ekanligini anglatadi, tor ma’noda bir yoki bir necha milliy guruhning boshqalari ustidan hukmronligini bildiradi.

Etnolingvistika – xalq yoki qabilaning ruhiy hamda etnik o‘ziga xosliklarini tadqiq etuvchi, ular til tizimini o‘rganuvchi tilshunoslikning bo‘limi.

Etnologiya (yunon – tushuncha, ta’limot+xalq) – etnologiyaga yaqin bo‘lgan tushuncha, lekin undan farqli o‘laroq xalqlar madaniyatining rivojlanishi umumlashtiruvchi ilmiy sohadan iboratdir. Bunda etnologiya avvalo tavsifiy fan sanaladi, shu bilan birga umumlashtirishning muayyan darajasini inkor etmaydi. Turli mamlakatlarda ushbu fan turlicha nomlanadi. Uni ko‘pincha etnoslar haqidagi fan, aholishunoslik, ijtimoiy antropologiya va hokazo tarzda nomlaydilar.

Etnomarginal shaxs – ikki millat yoki elat orasidagi o'tish holati, oraliq holatini egallovchi shaxs. Ushbu holat chegaraviy vaziyat bilan bog'liq bo'lib, turli madaniyatlarning bir-biriga ta'siri ostida individ shakllanadi. Etnomarginal shaxs ikkilanganlik, ichki qarama-qarshilik ta'siri ostida bo'ladi.

Etnonim (yunon) – xalqlarning nomini anglatuvchi atama.

Etnonimika – xalq, elat, qabila va hokazolar nomini o'rganuvchi onomastikaning bo'limi.

Etnopsixologiya – muayyan xalq, qabila ruhiy tarzini o'rganuvchi psixologiyaning bir yo'nalishi.

Etnopolitologiya – etnik va siyosiy hayot o'zaro bog'liqligi haqidagi fan.

Etnos (yunon) – xalq.

Etnos chegarasi – turli to'siqlar – tabiiy (tog', o'rmon, sahro, dengiz va b.) tabiiy to'siqlar tufayli yuzaga keladigan etnoslar o'rtasidagi had; turar joyga borishning qiyinligi (baland tog'lik va h.k.); ijtimoiy aloqalarning muayyan turlariga qat'iy cheklovlar va ta'qiqlar; tarqalish shakli.

Etnosiyosiy uyg'unlashish (lotincha *Consolido* – mustahkamlayman) – etnos, etnik tashkilotning umumiy - siyosiy va ijtimoiy maqsadlar uchun kurashini kuchaytirish maqsadida ayrim guruhlarining birlashishi, mustahkamlanishi, qo'shilishi, jipslashishi. Etnosiyosiy uyg'unlashish asosida etnoslar aloqasining rivojlanish jarayoni kuchayadi, shuningdek etnoslar o'rtasida yirik etnik guruhlar shakllanadi.

Etnosotsiologiya – sotsiologiya va etnologiyaning bir-biriga aloqadorlik jihatlari tufayli yuzaga kelgan ilmiy yo'nalish chegaradosh bilim sohasi. Uning yuzaga kelishiga sanoati rivojlangan mamlakatlardagi etnologiya fanining tadqiqot ob'ekti o'zgarganligi sabab bo'ladi, ushbu mamlakatlarda ijtimoiy hodisalarning milliy jihatdan ko'payganligi va milliy jarayonlar ijtimoiy differentsiatsiyasi murakkablashganligi tufayli ularni an'anaviy etnologiya usullari bilan yetarlicha o'rganish mumkin bo'lmay qoladi.

Etnotsentrizm – (yunon – guruh, qabila, xalq) – qandaydir etalon yoki optimum sifatida namoyon bo'luvchi etnik guruhlar an'analari va o'z qadriyatlari orqali hayot hodisalarini idroklash va baholashdagi etnik idroklashga xos xususiyat.

Qabila (племя) – endogamiyani amalga oshira borib, oliy makrostrukturadan iborat bo'ldi, u ishlab chiqarishning ikki turi bo'yicha qabila ichida doimiy aloqada bo'lgan endogamiya tufayli urug'ning mikrostrukturasi ham etnik jihatdan, ham xo'jalik jihatidan birlashtiradi. Qishloq jamoasi (общинasi)ning an'analari sovetlar davridan oldingi rus qishlog'i uchun xos narsa edi. Chunki, bunday jamoaga o'xshash ijtimoiy tuzilmalar haqiqatda nafaqat dehqonlar va qishloq aholisi o'rtasida, balki barcha xalqlarda ham mavjud edi. Shuning uchun ham sovet davri etnologiyasida "qishloq jamoasi" atamasiga o'xshash qo'shnilar jamoasi (bunday begona urug'larning yonma-yon hududiy aloqalari ko'zda tutilgan), ko'chmanchi jamoa (chorvadorlar uchun), qishloq jamoasi, ovul jamoasi, ayil jamoasi (qishloq, ovul, ayil nomidan olingan) atamalari paydo bo'ldi.

Qabila yo'l boshchisining vazifasi – xo'jalik ishlariga rahbarlik qilish, urug'lar o'rtasida kelib chiqadigan nizo va kelishmovchiliklarni bartaraf etish, tashqarida qabila manfaatlarini himoya etish, harbiy ishga rahbarlik qilishdir. Odatda, harbiy demokratiya davrida qabila yo'l boshchisining dunyoviy va harbiy vazifalari saylab qo'yilgan ikkita teng huquqli yo'l boshchi o'rtasida taqsimlangan. Shuni yana bir karra ta'kidlash kerakki, yo'l boshchi dunyoviy hokimiyatga, oqsoqol esa ham dunyoviy, ham diniy hokimiyatga boshchilik qilgan, bu hyech bo'lmaganda urug' jamoasida koinlar yoki shamanlarning alohida tabaqasi paydo bo'lmaguncha davom etgan. Ba'zan ibtidoiy jamiyatda yo'l boshchilar qabila xususiyatini urug'chilik xususiyatlari bilan uzviy bog'lab ish ko'rganlar. Zero, qabila ittifoqlari tarkibida urug'chilik munosabatlarining an'anaviy ta'siri parallel holda yashovchi hodisadir.

Qabilalar ittifoqi (союз племен) – urug' yoki qo'shni qabilalarning vaqtincha uyushmasi bo'lib, u avvalo, dushman hujumini qaytarish uchun tashkil etilgan. Ba'zi hollarda mudofaa maqsadlarida vujudga kelgan qabilalar ittifoqi o'z faoliyatini davom ettirdi, lekin endi ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlar yo'lida ular tarkibida mavjud bo'ldi. Odatda, harbiy xavf-xatar bartaraf etilgach, ittifoqlar tarqalib ketgan.

Qabilalar siyosiy uyushma xususiyatlariga ega bo'lib, unga birlashgan qabilalarning mavqeyiga qarab ichki ierarxiya prinsipiga bo'ysingan harbiy demokratiya davri nomini oldi. Bu vaqtda oddiy

saylab qo'yiladigan yo'lboshchi bilan bir qatorda qabila a'zolari yoki qabilalar kengashi tomonidan demokratik yo'l bilan saylanadigan harbiy boshliqlarning ijtimoiy roli ortib boradi. Ushbu ittifoqlarni davlatning nishonalari (darakchilari), harbiy yo'lboshchilarni esa qirol, knyaz hokimiyatining ilk bosqichidagi ko'rinishi deb hisoblash mumkin edi.

Qabila kengashi (совет племен или племенной совет) – xo'jalik ishlari yoki urug'lararo munosabatlarni hal qilish urug' va qabila uchun oqsoqollarining vaziyat talabi bilan bo'lib turadigan yig'ilishlari, shuningdek, favqulodda holatlar (urush, ko'chish, tabiiy ofat va shu kabilar) bo'yicha qabilaning barcha ijtimoiy huquqli barcha a'zolarining umumiy yig'ilishi.

Qabr (mogila) – yakka tartibda (kamdan-kam ikkita va undan ko'p) marhumlarni dafn etish odatga xos tarzda maxsus shaklda uchun hozirlangan chuqur, handaq.

Qadimgi go'riston (mogilnik) – odatda, etnik xususiyatga ega bo'lgan ayrim qabrlarning tizimi (mazkur etnik guruh a'zolarini dafn etish joyi).

Qariya (starets) – urug'dagi katta avlodning hurmatli vakili, urug' an'alarini saqlovchi va uni talqin etuvchi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

Umumiy adabiyotlar:

1. Абуший Ҳасан Ато. Туркий қавмлар тарихи / Нашрга тайёрловчи Поён Равшанов. – Тошкент, 1995.
2. Абашин С. Н. Национализм в Средней Азии в поисках идентичности. – СПб., 2007.
3. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы. – Нукус, 1986.
4. Асадов Ф. М. Арабские источники о тюрках. – Баку, 1993.
5. Антропологические и этнографические сведения о населения Средней Азии. – М., 2000.
6. Алексеев В. П. Историческая антропология. – М., 1979.
7. Алексеев В. П. Становление человечество. – М., 1984.
8. Алексеев В. П. Этногенез. – М., 1986.
9. Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2007.
10. Басилов В. Н. Шаманства у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1992.
11. Белик А., Резик В. Социальнокультурная антропология. – М., 1998.
12. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. – М., 1981.
13. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
14. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.
15. Брук С. И. Население мира (этнодемографической справочник). 2-изд. – М., 1986.
16. Бўриев О. Этнология атамаларининг қисқача изоҳли лугати. – Қарши: Насаф, 2004.
17. Бўриев О., Раҳмонов Ф. Марказий Осиё халқлари этнологияси. – Қарши, 1997.
18. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. – М., 1999.
19. Вайнберг Б. И., Ставиский Б. Я. История и культура Средней Азии в древности. VII век до н.э. – VIII век н.э. – М., 1994.
20. Гинзбург В. В., Трофимова Т. А. Палеантропология Средней Азии. – М., 1972.
21. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. – М., 1966.
22. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1992.
23. Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Тошкент, 2007.
24. Гумилев Л. Н. История народа Хунну. – М., 2004.
25. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. – Тошкент, 2003.
26. Дониёров А. Х. Этнографические исследования в Узбекистане в XX веке. – Ташкент, 2005. – 332 б.

27. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи фанидан таълим технологияси / Услубий қўлланма. Марказий Осиё халқлари тарихи сериясидан. – Тошкент, 2010. – 144 б.
28. Дониёров А. Х., Бўриев О., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Ўқув қўлланма – Тошкент, 2011. – 316 б.
29. Doniyorov A. X., Bo'riyev O., Ashirov A. A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi, etnogenezi va etnik tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: TDSHI, 2014. – 176 b.
30. Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М., 1982.
31. Жабборов И. М. Жаҳон этнологияси асослари. – Тошкент, 2005.
32. Жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1982.
33. Занятия и быт народов Средней Азии // СЭС. – М–Л., 1971.
34. Зиёдов З. Туркий қавмлар. – Тошкент, 2008.
35. Из истории Средней Азии и западного Туркестана XV–XIX вв. – Ташкент, 1987.
36. Исследование по истории наука и культуры народов Средней Азии. – Ташкент, 1993.
37. История, археология и этнология Средней Азии. – М., 1968.
38. Итс Р. Ф. Введению в этнографию. – Л., 1991.
39. Камалиддинов Ш. Древнетюркская топонимика Средней Азии. – Ташкент, 2006.
40. Карабаев У. Этнокультура. – Ташкент, 2006.
41. Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л., 1969.
42. Козлов В. И. Этническая демография. – М., 1977.
43. Костюм народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1979.
44. Краткий этнологическая словарь. – М., 1995.
45. Культурная антропология. – СПб., 2003.
46. Лурье С. В. Историческая этнология. – М., 1998.
47. Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии. – Новосибирск, 1901.
48. Марков Г. Е. История хозяйство и материальной культуры. – М., 1979.
49. Марков Г. Е. Кочевники Азии. – М., 1976.
50. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.
51. Материальная культура и хозяйства народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Л., 1978.
52. Меч С. Центральная Азия. – М., 1908.
53. Мирза Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Қарши, 1992.

54. Народы Средней Азии и Казахстана. Кн. 1–2. – М., 1962.
55. Народы мира. – М–Л., 1954–1966. Т. 1–13.
56. Народы мира (Историко-этнографической справочник). – М., 1988.
57. Народы и религии и мира. – М., 1969.
58. Орлова А. Введение в социальную и культурную антропологию. – М., 1994.
59. Основы этнографии / Под ред. С. А. Токарева. – М., 1968.
60. Очерки общей этнографии. Вып. 1–5. – М., 1954–1968.
61. Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1980.
62. Поляков С. П. Историческая этнология Средней Азии и Казахстана. – М., 1980.
63. Пучков П. И. Современная география религии. – М., 1975.
64. Ражабов Р. Ўрта Осиё этномаданий жараёнларида араблар. – Тошкент, 2011.
65. Ртвеладзе Э. В. Великий шелковый путь / Энциклопедический словарь. – Ташкент, 1994.
66. Рыбаков С. Е. Философия этноса. – М., 2001.
67. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология. – М., 2001.
68. Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент, 2004.
69. Свод этнографических понятий и терминов. – М., 1995.
70. Скворцов Н. Г. Проблемы этничности и социальной антропологии. – СПб., 1997.
71. Страны мира. – Смоленск, 2004.
72. Соатов Ф. Этномаданият. – Қарши, 2019.
73. Современное развитие этнические группы Средней Азии и Казахстана. – М., 1992.
74. Сухарева О. А. Среднеазиатский костюм. Второй половина XIX – начале XX вв. – М., 1982.
75. Тишков В. А. Этнология и политика. – М., 2001.
76. Токарев С. А. Истоки этнографической науки. – М., 1978.
77. Токарев С. А. История зарубежной этнографии. – М., 1978.
78. Файзрахматов Г. Древние тюрки Центральная Азии. – Казань, 2000.
79. Ходжайов Т. К., Джуракулов М. Д. Антропология Средней Азии. – Самарканд, 1978.
80. Ходжайов Т. К. Этнические процессы в Средней Азии в эпоху средневековья. – Ташкент, 1987.
81. Ходжайов Т., Абдуллаев К. Аждодларимиз қиёфаси. – Тошкент, 1990.
82. Ходжайов Т. Қ., Ходжайова Г. Қ. Ўзбек халқи антропологияси ва этник тарихи. – Тошкент, 1995.

83. Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1980.
84. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. – М., 1985, 2004.
85. Чеснов Я. В. Лекции по исторической этнологии. – М., 1998.
86. Шарипов В. В. Основы социальной антропологии. – СПб., 1997.
87. Центральная Азия в Кушанскую эпоху. Т. 1–2. – М., 1974–1975.
88. Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности с II тысячелетие до н.э. – М., 1981.
89. Этнический атлас Узбекистана. – Истамбул, 2002.
90. Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1980.
91. Этнология. Краткий этнологический словарь. – М., 1999.
92. Этнология / Под ред. Г. Е. Маркова., В. В. Пименова. – М., 1994.
93. Этнология. Учебник. – М., 2000.
94. Этнология. Этнология. Учебник. – М., 2019.
95. ЎЗМЭ. Т. 1–12. – Тошкент, 2000–2006.
96. Худуд ул-олам (Моваруннахр тавсифи). – Тошкент, 2008.

O‘zbeklar

Asosiy adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
2. Мирзиёев Ш. М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги тараққиёт босқичига кўтарамиз. 1-ж. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 542 б.
3. Мирзиёев Ш. М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг асосий баҳодир. 2-ж. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 508 б.
4. Мирзиёев Ш. М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажак фаёвон бўлади. 3-ж. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 400 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. 2020 йил 25 январь.
6. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. – Тошкент: Адолат, 2017. – 112 б.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикасининг давлат сиёсати концепцияси тўғрисида”ги Фармони // Халқ сўзи. 2019 йил 16 январь.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепцияси тўғрисида”ги Қарори // Халқ сўзи. 2018 йил 29 ноябрь.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини

такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори // Ўзбекистон тарихи. – 1999. – №1. – Б. 15–17.

10. Абашин С. Н. Население Ферганской долины (к становлению этнографической номенклатуры в конце XIX – начале XX вв.). – М., 2004.

11. Абашин С. Н. Ферганская долина: этничность, этнические процессы и этнические конфликты. – М., 2011.

12. Абдурахмонов Ф. Ўзбек халқи ва унинг шаклланиши ҳақида. – Тошкент, 1999.

13. Абдуллаев Т., Хасанов С. Одежды узбеков (XIX–XX вв.). – Ташкент, 1978.

14. Абдуллаев У. С. Фарғона вилоятида этнослараро жараёнлар. – Тошкент, 2005.

15. Абдуллаев У. С., Валихонова Г. К. Фарғона водийси аҳолиси этник тарихининг шаклланиши ва этномаданий муносабатлар тарихи. – Тошкент, 2016.

16. Абиров В. Э. Янги авлод кадрларининг ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи масаласини ўрганиш зарурати / “Янгиланаётган Ўзбекистонга янги авлод кадрлари”. “Умид” жамғармаси битирувчиларининг биринчи Халқаро конференцияси материаллари. – Тошкент, 2020.

17. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Тошкент, 1992.

18. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарк, 2000.

19. Алихон Аман. Миграция населения Узбекистан (1980–1990). – Ташкент, 2000.

20. Арифханова З. Х. Современная жизнь традиционной махалле Ташкента. – Ташкент, 2000.

21. Аскарлов А. А. Новые подходы к проблеме этногенеза тюркоязычных народов Центральной Азии / Тезисы докл. Независимость и история: новые подходы к изучению истории Узбекистана. – Ташкент, 1997.

22. Аскарлов А. Ўзбекистон тарихи (Энг қадимги даврлардан эрамизнинг V асригача). – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.

23. Аскарлов А. А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар / Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. Илмий тўплам. – Тошкент, 2004. – Б. 76–84.

24. Аскарлов А. А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик асослари // Ўзбекистон тарихи. – 2002. – №4. – Б. 54–60.

25. Аскарлов А. А., Аҳмедов Б. А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи // Ўзбекистон овози. 1994 йил 20 январь.

26. Аскарлов А. А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент, 2007.

27. Асқаров А. А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. – Тошкент, 2015.
28. Асқаров М. М. Англоязычная антропология о природе узбекской идентичности в конце XIX – начале XX вв. // Вестник антропологии. – Москва, 2020. – №1(49). – С. 239–251.
29. Атамирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Ўзбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Ташкент, 1998.
30. Ахмедов Б. А. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
31. Ахмедов Б. А. Ўзбек улуси. – Тошкент: Нур, 1999.
32. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент, 2007.
33. Аширов А. А. Этнология. Дарслик. – Тошкент, 2014.
34. Басилов В. Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1992.
35. Бўриев О. Этнологияга доир қизиқарли саволлар ва жавоблар. – Тошкент, 1994.
36. Бўриев О. ва бошқ. Ўзбекистон оиласи тарихидан. – Тошкент, 1995.
37. Бўриев О. ва бошқ. Ўзбекистон тарихини ўрганишда этнология материалларидан фойдаланиш. – Тошкент, 1996.
38. Бўриев О. Этнология фани бўйича ўқув-методик қўлланма. – Тошкент, 1999.
39. Бўриев О. Помир тожиклари этномаданиятига қизғилар // “Марказий Осиё” халқаро газетаси. 2003 йил 3 май.
40. Бўриев О. Ўзбек халқи боқий қадриятлари. – Қарши: Насаф, 2005.
41. Бўриев О. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд, 2008.
42. Бўриев О. Туронзамининг номланиш тарихидан: мозий саҳифалари // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 2010. – №1. – Б. 57–72.
43. Бўриев О. Марказий Осиё минтақаси тарихий-этнологик тавсифи / Ўзбекистон халқининг дини, маданияти ва урф-одатлари: тарих ва ҳозирги замон. – Тошкент: ТИУ, 2011. – Б. 3–11.
44. Бўриев О. Ўзбек оиласи. – Тошкент, 2012.
45. Бўриев О. Этнология амалиётида дала экспедициялари уюштириш. – Қарши, 2018.
46. Бўриев О. Этнология. Услубий қўлланма. – Тошкент, 2020.
47. Гинзбург А. И. Узбекистан: этнополитическая панорама. – М., 1995.
48. Давлатова С. Т. Ўзбек миллий кийимлари: анъанавийлик ва замонавийлик. – Тошкент, 2006.

49. Давлатова С. Т. Ўзбек анъанавий хунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида. Тарих фанлари доктори (DSc) диссертацияси. – Тошкент, 2018.
50. Дониёров А. Х. Организация этнографической науки в Узбекистане (20–30-е годы XX в.). Учебно-методическое пособие. – Ташкент: Молия, 2002. – 16 с.
51. Дониёров А. Х. Развитие этнографических знаний в Узбекистане (40–50-е годы XX в.). Учебно-методическое пособие. – Ташкент: Молия, 2002. – 32 с.
52. Дониёров А. Х. Историография этнографии Узбекистана (60–70-е годы XX в.). Учебно-методическое пособие. – Ташкент, 2002. – 20 с.
53. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фани бўйича ўқув-услубий кўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
54. Дониёров А. Х. Историография этнографии независимого Узбекистана (1991-2001 гг.). – Ташкент: Янги аср авлоди, 2003. – 36 б.
55. Дониёров А. Х. Мустақил Ўзбекистон этнологияси тарихшунослигининг айрим масалалари. – Тошкент, 2003. – 43 б.
56. Дониёров А. Х. Ўзбекистон этнологияси тарихидан айрим лавҳалар (XX асрнинг 20–80- йиллари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
57. Дониёров А. Х. Мустақил Ўзбекистон этнологияси тарихшунослигининг айрим масалалари. – Тошкент, 2003. – 43 б.
58. Дониёров А. Х. Ўзбекистон этнологияси тарихшунослиги очерклари (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг 30-йиллари). – Тошкент, 2005. – 119 б.
59. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.
60. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
61. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
62. Дониёров А. Х., Бўриев О., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент, 2011. – 316 б.
63. Жабборов И. М. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент, 1994.
64. Жабборов И. М. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. – Тошкент, 2003.
65. Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Ўзбек уруғлари. – Тошкент, 1992.
66. Зиёев Ҳ. Сибирь, Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар. – Тошкент, 2005.

67. Зунуннова Г. Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформаций традиций. – Ташкент, 2013.
68. Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. – Тошкент, 1994.
69. Исҳоқов М. М. Номи азал Туркистон / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993 йил 12 ноябрь.
70. Исҳоқов М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
71. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 32 б.
72. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
73. Мадаева Ш. Идентиклик антропологияси. – Тошкент, 2015.
74. Маликов А. Узбеки группы кунгират долины Зарафшана в XIX – начале XX вв. – Самарканд, 2007.
75. Мамарахимова Б. И. Согдийские документы с горы Муг – как источник хозяйственных отношений раннесредневекового Согда. – Ташкент: Тамаддун, 2011. – 236 с.
76. Маматалиев А. Р. Фарғона водийси этнографиясининг ўрганилиши (Мустақиллик йиллари ижтимоий-гуманитар журналлардаги мақолалар асосида) // ЎЗМУ хабарлари. – 2011. – №4/1.
77. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.
78. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
79. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.
80. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.
81. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.
82. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.
83. Миндон ва миндонликлар. – Тошкент, 2015.
84. Махсумадин Х. Узбеки и вокруг них. – Алматы, 2006.
85. Назаров Н. Афғонистон ўзбеклари. – Тошкент, 2011.
86. Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. – Тошкент, 1996.
87. Носиров Ў. Ўзбеклар шажараси. – Тошкент, 2012.

88. Нуруллаева Ш. Қ. Хоразм анъанавий кийимлари ва тақинчоқлари (XIX аср охири – XX асрнинг I ярми). – Тошкент, 2013.

89. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарқ, 2011. – 207 с.

90. Пайзиева М. Ўзбекларнинг анъанавий ва замонавий мотам маросимлари (Тошкент шаҳри мисолида). – Тошкент, 2011.

91. Раҳматуллаев Ҳ. Фарғона водийси аҳолиси этнодинамикаси. – Тошкент, 2013.

92. Раҳмонов Ф. Қашқадарё воҳаси аҳолисининг деҳқончиликка оид урф-одат ва маросимлари. – Тошкент, 2014.

93. Савин И. С. Узбеки Казахстана.-Народы Казахстана. Атлас Энциклопедия. – М., 2009.

94. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

95. Саидов Ш. Марказий Осиё халқлари тарихи. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 140 б.

96. Современные этнокультурные процессы в махаллях Ташкента. – Ташкент, 2005.

97. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

98. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

99. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

100. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

101. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

102. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

103. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

104. Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик. – Тошкент, 2002.

105. Турсунов С. Жанубий Сурхон воҳаси этнологияси. – Тошкент, 2015.

106. Турсунов С. ва бошқ. Сурхондарё – этнографик макон. – Тошкент, 2012.
107. Турсунов Н. Жанубий Ўзбекистон аҳолиси моддий маданияти трансформация жараёнлари. – Тошкент, 2019.
108. Ходжайов Т. Ўзбек халқи этногенези тарихидан. – Тошкент, 1995.
109. Убайдуллаева Б. М. Ўзбекларда ёш авлод тарбияси борасидаги анъаналар ва замонавийлик. – Тошкент, 2010.
110. Усмонов М. Ш. Ўзбекистон кўнғиротлари: этник тарихи, хўжалик хусусиятлари ва идентиклик трансформацияси. – Тошкент, 2020.
111. Узбеки. – М.: Наука, 2011.
112. Файзуллаева М. Ҳ. Ўзбек таомлари билан боғлиқ анъаналар (Сурхон воҳаси мисолида). – Тошкент, 2010.
113. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997.
114. Шаниязов К. Ш., Исмаилов Х. И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конце XIX – начале XX вв. – Ташкент, 1991.
115. Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг этногенезига оид баъзи назарий масалалар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар – 1998. – №6.
116. Шониёзов К. Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Тошкент, 1999.
117. Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
118. Ўзбеклар этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. – Тошкент, 2004.
119. Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. – Тошкент–Наманган, 2007.
120. Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. – Тошкент, 2017.
121. Ўзбекистон тарихи. Олий ўқув юртларининг номутахассис факультетлари талабалари учун дарслик / Р. Ҳ. Муртазаева таҳрири остида. – Тошкент, 2003.
122. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 2-китоб. – Тошкент, 2000.
123. Ўзбекистон тарихи. 1–2 к. – Тошкент, 2019.
124. Abirov V. E. O'zbek xalqi etnogeneziga doir konsepsiyalar tahlili / O'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent: TDShI, 2019. – 137 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Алексеев В. П. Историческая антропология. – М., 1979.
2. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. – М., 1981.
3. Брук С. И. Население мира (этнодемографической справочник). 2- изд. – М., 1986.
4. Ахмад Закий Валидий Тўғон. Ўзбек уруғлари. – Тошкент, 1992.

5. Гинзбург В. В., Трофимова Т. А. Палеоантропология Средней Азии. – М., 1972.

6. Дьяконов И. М. Прородина индоевропейцев / По поводу книги Е. Е. Кузьминой “Откуда пришли индоарии?”. – М., 1995.

7. Жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1982.

8. Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л., 1969.

9. Материальная культура и хозяйства народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Л., 1978.

10. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1978.

11. Хозяйственное-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1980.

12. Шаниязов К. Ш. Узбеки-карлуки. – Ташкент: Фан, 1964.

13. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974.

14. Шониёзов К. Ш. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Тошкент, 1990.

15. Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1980.

16. Якубовский А. Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. – Ташкент, 1941.

17. Қаюмов А.Р. XX аср бошларида Ўзбекистон худудида этник ҳолат. – Тошкент, 2012.

18. Қобилов Э. Сурхон воҳаси хўжалиги. – Тошкент, 2012.

19. Курбонов А. Шимолий Сурхон воҳаси этнологияси. – Тошкент, 2012.

20. Фуломов Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадимги замонлардан то ҳозиргача. – Тошкент: Фан, 1959.

21. Ashirov A. On the concept Uzbek Ethnic mentality. Central Asian Studies. Vol. 8. – Seoul, 2003. – P. 261.

Qoraqalpoqlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Баллиева Р. Каракалпакский этнос и традиционное природопользование. Автореф. дисс... докт. ист. наук. – М., 2003.

2. Дониёров А. Х. Из истории этнографического изучения каракалпакского народа // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. – Нукус, 2001. – №4. – С. 80–83.

3. Дониёров А. Х. К вопросу изучения этнографии каракалпакского народа (1920–1980-е гг.) // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. – Нукус, 2001. – №6. – С. 62–65.

4. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

5. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

6. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

7. Дониёров А. Х. Основные направления этнографических исследований Узбекистана конца XIX – начала XX вв. // Илмий тадқиқотлар ахборотномаси. – Самарқанд, 2001. – №4. – С. 22–26.

8. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.

9. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

10. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

11. Камолов С. Қоракалпоқлар // Халқ сўзи. 1993 йил 9 февраль.

12. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

13. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

14. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

15. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

16. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

17. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

18. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарк, 2011. – 207 с.

19. Саидов Ш. Марказий Осиё халқлари тарихи. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 140 б.

20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

21. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.
22. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.
23. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.
24. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.
25. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.
26. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Абдуллаева Я. Қорақалпоғистон хотин-қизлари ва турмуши (XIX асрнинг охири – XX аср). – Тошкент, 2004.
2. Бекмуратова А. Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус, 1970.
3. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Т. IX. – М., 1950.
4. Нурмухамедов М. К., Жданко Т. А., Камолов С. К. Каракалпаки. Краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней. – Ташкент, 1971.
5. Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины (Историко-этнографический очерк). – Нукус, 1959.
6. Толстова. Л. С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX–начале XX вв. – Нукус, 1963.
7. Толстова Л. С. Историческая предания Южного Приаралья (К истории ранних этнокультурных связей народов Арало-Каспийского региона). – М., 1985.
8. Хозяйства каракалпаков в XIX – начале XX вв. – Ташкент, 1972.
9. Этнология каракалпаков XIX – начале XX вв. – Ташкент, 1980.

Тоҷиклар

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
3. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
4. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.
5. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
6. Зунунова Г. Ш. Таджики (Историко-этнографические очерки). – Ташкент, 1991.
7. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
8. Мамарахимова Б. И. Согдийские документы с горы Муг – как источники хозяйственных отношений раннесредневекового Согда. – Ташкент: Тамаддун, 2011. – 236 с.
9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.
11. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.
12. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.
13. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.
14. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.
15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.
17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.
18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.
19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.
20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.
21. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Андреев М. С. По этнографии таджиков / Таджикистан. – Ташкент, 1925.
2. Андреев М. С. Таджики долины Хуф. Вып. 2. – Душанбе, 1958.
3. Бартольд В. В. Таджики. Энциклопедия ислама. – М., 1963.
4. Бушков В. И. Население Северного Таджикистана: формирование и расселение. – М., 1995.
5. Бўриев О. Тожиклар этногенези ва этник тарихидан // Турон тарихи. – 2012. – №4–5. – Б. 36–39.
6. Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 1–2. – Душанбе, 1989.
7. Гребенкин А. Д. Таджики-Русский Туркестан. – М., 1877.
8. Ершов Н. Н. Традиция общинного землепользования у таджиков / СЭС. Т. 24. – М., 1957.
9. Кандауров А. Н. Патриархальная домашняя община и общинная дома у ягнобцев. – М–Л., 1940.
10. Кисляков Н. А. Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахио-Боло. – М–Л., 1936.
11. Кисляков Н. А. Семья и брак у таджиков. – М–Л., 1959.
12. Маллицкий Н. Г. Учебное пособие по географии Таджикистана. Т.1. – Ташкент–Самарканд, 1929.
13. Моногарова Л. Ф. Материалы по этнографии язгулумцев / СЭС. – М., 1959.

14. Мухитдинов Н. Особенности традиционного земледельческого хозяйства припамирских народностей в XIX – начало XX вв. – Душанбе, 1984.
15. Рахимов Р. Р. “Мужские дома” в традиционной культуре таджиков. – Л., 1990.
16. Таджики Каратегина и Дарваза. – Душанбе, 1960; Вып.1; 1970. Вып 2. 1976. Вып. 3.
17. Этнология Таджикистана. – Душанбе, 1985.
18. Эшанкулов Х. Г. Брак у населения Ходжента в новое время. – Душанбе, 1972.

Turkmanlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани буйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
4. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси. Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.
5. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
6. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.
9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.
10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.
11. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

12. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

13. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарқ, 2011. – 207 с.

14. Саидов Ш. Марказий Осиё халклари тарихи. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 140 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

21. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Агаджанов С. З. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии (IX–XIII вв.). – Ашхабад, 1969.

2. Аннанелесов. М. А. Хозяйства туркмен в XVII–XX вв. – Ашхабад, 1972.

3. Бабаков О. Б. Антропологический состав туркменского народов связи с проблемой этногенеза. – Ашхабад, 1977.

4. Васильева Г. П. Туркмены-нохурли / ТИЭ. Т. 21. – М., 1954.

5. Васильева Г. П. Переобразования быта и этнический процессы в Северном Туркменистане. – М., 1969.

6. Васильева Г. П. Туркмены (к вопросу этнических этнокультурных традиции). – М., 1990.

7. Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечение и игры. – Ашхабад, 1983.

8. Джикиев А. Туркмены Юго-Восточного побережья Каспийского моря. – Ашхабад, 1961.
9. Дурдыев М. Туркмены Центральной Азии. – Ашхабад, 1993.
10. Марков Г. Е. Очерки истории формирования северных туркмен. – М., 1961.
11. Поляков С. П. Этническая история северо-западной Туркмении в средние века. – М., 1973.
12. Поляков С. П. Этнические процессы хозяйства туркмен в XIX – начало XX вв. – Ашхабад, 1983.
13. Оразов А. Этнографические очерки хозяйства туркмен Ахала в XIX – начало XX вв. – Ашхабад, 1985.
14. Этнические процессы туркмен конец XIX – начале XX вв. – Ашхабад, 1983.
15. Язлыев Ч. Туркменская сельская община. – Ашхабад, 1992.

Qozoqlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
4. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси. Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.
5. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
6. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.
9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

11. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

12. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

13. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарқ, 2011. – 207 с.

14. Саидов Ш. Марказий Осиё халқлари тарихи. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 140 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

21. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Аргынбаев Х. Семья и брак у казахов. – Алма-Ата, 1978.

2. Востров В. В., Каунов Х. А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. – Алма-ата, 1972.

3. Исмагулов О. Этническая антропология Казахстана. – Алма-Ата, 1982.

4. Масанов Э. А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата, 1966.

5. Мустафина Р. М. Представления, культы и обряды у казахов. – Алма-Ата, 1992.
6. Толыбеков С. Кочевое общество казахов в XIX – начало XX в. – Алма-Ата, 1971.
7. Толыбеков С. Хозяйство казахов на рубеже в XIX – начало XX вв. – Алма-Ата, 1980.
8. Шалекенов У. Х. Казахи низовьев Амударьи. К истории взаимоотношений народов каракалпакии в XVIII–XX вв. – Ташкент, 1966.
9. Шахматов В. Ф. Казахский пастбишно-кочевая община. – Алма-Ата, 1964.
10. Шаханова Н. Ж. Традиционная пища казахов как историко – этнографический источник. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1987.

Qirg'izlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971.
2. Бактыкулов Д. Ж. Формирование киргизского народа. – Бишкек, 1996.
3. Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. – Фрунзе, 1960.
4. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
5. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
6. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
7. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси. Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.
8. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
9. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
10. Кайчусев Т. и др. Киргизы и их предки. – Бишкек, 1994.
11. Каратаев О. Киргизия при караханидах. – Фрунзе, 1983.
12. Каратаев О., Эралиев С. Қирғиз этнологияси сўздуки. – Бишкек, 2005.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
2. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.
3. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.
4. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.
5. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.
6. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.
7. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарқ, 2011. – 207 с.
8. Петров К. И. Очерки происхождения киргизского народа. – Фрунзе, 1963.
9. Саидов Ш. Марказий Осиё халқлари тарихи. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 140 б.
10. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.
11. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.
12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.
13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.
14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.
15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

17. Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. 1–2. – М., 1956–1959.

Markaziy Osiyo arablari

Asosiy adabiyotlar:

1. Бибиқов А. Арабы: историко-этнографические очерки. – М., 2008.

2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

3. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

4. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

5. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси. Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.

6. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

7. Исқандаров Ш. Ўзбекистон араблари, анъаналари этномаданий идентиклигининг ривожланиши ва трансформацион жараёнлар. – Тошкент, 2017.

8. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

11. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

12. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

13. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

14. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

15. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарк, 2011. – 207 с.

16. Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнологияси. – Тошкент: Шарк, 2012. – 416 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

21. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

22. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

23. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Андреев М. С. Арабы Бухары и Кашкадарьи и их лингвистика. – СПб., 1924.

2. Бурькина Н. И., Измайлова М. М. Некоторые данные по языку арабов Джугары Бухарского округа и кишлака Джейнау Кашкадарьинского округа Узбекской ССР: Зап. Коллегии востоковедов при Азиатской музее АН. – Л., 1930.

3. Бушков М. М., Мадаминджанова З. М. Арабы Таджикистана в конце XIX – начале XX вв // ЭО. – 1998. – С. 3–12.

4. Бушков М. М., Мадаминджанова З. М. Арабы Таджикистана: некоторые вопросы этнические истории / Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1992.

5. Мадаминджанова З. М. Арабы юга Таджикистана (Историко-этнографические очерки). – Душанбе, 1995.

6. Винников И. И. Арабы в СССР (этнология, фольклор и язык) // СЭ. – 1941. – №3–4.

7. Винников И. И. Фольклор среднеазиатских арабов. – М., 1969.

8. Волин С. Л. Из истории Среднеазиатских арабов / Труды ИВАН. Вып. 36. – М–Л., 1941.
9. Волин С. Л. К истории Среднеазиатских арабов / Труды ИВАН. – М–Л., 1964.
10. Искандаров Ш. Ўзбекистон арабларининг деҳқончилик билан боғлиқ анъаналари // Соҳибқирон юлдузи. – 2019. – №4. – Б. 42–46.
11. Равшанов П. Пўлати тарихи. – Тошкент, 2020.
12. Саидов М., Равшанов П. Жейнов тарихи. – Тошкент, 1996.
13. Церетели Г. В. Арабские диалекты Средней Азии. – Тбилиси, 1956.
14. Янес М. А. Материалы музейных, библиотечных и архивных собраний Санкт-Петербург как источник по истории и этнографии арабов бассейна Кашкадарьи (Узбекистан). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – СПб., 2010.
15. Қаҳҳоров Н. Ўзанидан ажралган дарё. – Тошкент, 2014.

Markaziy Osiyo loʻlilari

Asosiy adabiyotlar:

1. Атаханов Ш. Фарғона водийси лўлилари. Тарих фан.ном. дисс. автореф. – Тошкент, 2005.
2. Бўриев О. Жаҳонгашта лўлилар // Сирли олам. – 2000. – №6. – Б. 13.
3. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий кўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
4. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
5. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
6. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси. Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.
7. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
8. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

11. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

12. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

13. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

14. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

15. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарк, 2011. – 207 с.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

21. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

22. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Баранников А. П. Цыганы в СССР. – М., 1931.

2. Бўриев О. Лўлилар / ЎЗМЭ. 5-ж. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2005. – Б. 338–339.

3. Бўриев О. Ўзбекистон лўлилари этнотарихий лавҳаларда // ҚарДУ . хабарлари. – 2018. – №1. – Б. 56–68.

4. Снесарев Г. П. Среднеазиатские цыганы // КСИЭ. Вып. 34. – М., 1969.

5. Қорёғдиев З. Бухоро лўлиларининг оилавий турмуши ва анъанавий ҳаёти // Сохибқирон юлдузи. – 2019. – №4. – Б. 32–37.

Buxoro yahudiylari

Asosiy adabiyotlar:

1. Абрамов М. М. Бухарские евреи в Самарканде. – Самарканд, 1993.
2. Альмесев Р. Бухарские евреи. – Бухара, 1998.
3. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
4. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
5. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
6. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси. Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.
7. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
8. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.
9. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарк, 2011. – 207 с.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Абрамов М. М. Бухарские евреи Самарканде. – Самарканд, 1993.
2. Бабаханов И. М. К вопросу о происхождении группы евреев мусульман в Бухаре // СЭ. – 1951. – №3.
3. Датхасв Ю. В. О бухарских евреях. Краткие очерки. – Душанбе, 1992.
4. Евреи Бухары Средняя Азия. Кн. 2. – Ташкент, 1921.
5. Исхаков П. К. К истории бухаро-еврейского этноса. – Нью-Йорк, 1996.
6. Калантаров Я. И. Среднеазиатские евреи / Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 2. – М., 1963.

Uyg‘urlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

4. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси. Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.

5. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

6. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

11. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

12. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

13. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарк, 2011. – 207 с.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Алмас Т. Уйгуры. В 2-х т. – Алма-Ата, 1993.
2. Амитин–Шапиро З. Л., Юабов И. М. Национальные меньшинства Узбекистана 1925–1935. – Ташкент, 1935.
3. Валихонова Г. К. Фарғона водийси уйгурлари турмуш тарзи ва маросимлари. – Тошкент, 2017.
4. Материалы по истории и культуры уйгурского народа. – Алма-Ата, 1978.
5. Позднеев Л. М. Исторический очерк уйгуров. – СПб., 1899.
6. Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. – СПб., 1893.
7. Рузиев М. Возрождённый уйгурский народ. – Алма-Ата, 1976.
8. Тихонов Д. И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X–XIV вв. – М–Л., 1966.
9. Ҳамраев М. К. Расцвет культуры уйгурского народа. – Алма-Ата, 1967.
10. Чвирь Л. А. Обряды и верования уйгуров в XIX–XX вв / Очерки народного ислама в Туркестане. – М., 2006.

Dunganlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
4. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси. Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.
5. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

6. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.
9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.
10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.
11. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.
12. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.
13. Савуров М. Д. Дунгане Узбекистана: история, культура и межнациональное согласие. – Ташкент, 2006.
14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.
15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.
16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.
17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.
18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.
19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.
20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Джон А. Материальная культура дунган: поселения, усадьба, жилище (конец XIX – XX вв.). – Фрунзе, 1986.
2. Очерки истории советских дунган. – Фрунзе, 1967.
3. Савуров М. Д. Дунган таомлари. – Тошкент, 1989.
4. Савуров М. Д. Секреты дунганские кухни. – Ташкент, 1989.
5. Сушанло М. Я. Дунгане. – Фрунзе, 1971.
6. Сушанло М. Я. Семья и семейный быт дунган. – Фрунзе, 1979.
7. Шинло Л. Т. Культура и быт советских дунган. – Фрунзе, 1979.

Tatarlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услугий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
4. Дониёров А. Х. Хоразм археология-этнология экспедицияси. Ўзбекистон этнология фанида. – Тошкент, 2007. – 84 б.
5. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
6. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.
9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.
10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.
11. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

12. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. –Тошкент, 2005.

13. Савуров М. Д. Дунгане Узбекистана: история, культура и межнациональное согласие. – Ташкент, 2006.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Томилов Н. А. Современные этнические процессы среди Сибирских татар. – Томск, 1978.

2. Халиков А. Х Происхождения татарского народа. – Казань, 1978.

3. Халиков Н. А. Земледелие татар Среднего Поволжья и Приуралья XIX – начало XX вв. – М., 1981.

4. Сулова С. В. Женские украшения казанских татар сред. XX – начале XX вв. – М., 1980.

5. Уразманова Р.К. Современные обряды татарского народа. – Казань, 1984.

6. К вопросу этнической истории татарского народа. – Казань, 1986.

7. Мухамедова Р. Г., Федянович Т. П. Татары / Народы мира. – М., 1998. – 434 с.

Koreyslar

Asosiy adabiyotlar:

1. Ким П. Г. Корейцы Республики Узбекистана (История и современность). – Ташкент, 1993.

2. Джанг Джун Хи. Похоронно-поминальные обычаи и обряды корейцев Узбекистана (на материалах Ташкентского вилоята). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 2006.

3. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

4. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

5. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YLANGI NASHR, 2010. – 144 б.

6. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YLANGI NASHR, 2011. – 316 б.

7. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

8. Ким Б. Н. Корейцы Узбекистана. – Сеул, 2000.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

11. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

12. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

13. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

14. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

15. Савуров М. Д. Дунгане Узбекистана: история, культура и межнациональное согласие. – Ташкент, 2006.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

20. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

21. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

22. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Ионова Ю. Б. У корейцев Средней Азии / КСИЭ. Вып. 38. – М., 1963.

2. Джарилгасинова Р. Ш. К вопросу о культурном сближении корейцев. Узбекской ССР с соседними народами // СЭ. – 1966. – №5.

3. Джарилгасинова Р. Ш. Традиционный и новый семейный обрядность корейцев Средней Азии / История, археология и этнология Средней Азии. – М., 1968.

4. Джарилгасинова Р. Ш. Новое в культуре и быту корейцев Средней Азии и Казахстана // СЭ. – 1977. – №6.

5. Хван Л. Б. Корейцы Каракалпагистана: вчера и сегодня. – Нукус, 2000.

Kurdlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

5. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

10. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

11. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Алекперов А. К вопросу об изучение культуры курдов // Труды Азербайджанского ФАН. Вып. 25. – Баку, 1963.

2. Аристова Т. Ф. Курды Закавказья. – М., 1966.

3. Аристова Т. Ф. Материальная культура курдов XIX – первой половине XX вв. – М., 1990.
4. Бугай Н. Ф. и др. Советские курды: версия перемен. – М., 1993.
5. Мамедназаров А. Свадебные обряды курдов Туркмении // Изв. АН Туркменистана. – Ашхабад, 1963. – №1.

Balujlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.
8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.
9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.
10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.
11. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.
12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Винников Я. Р. Белуджи Туркменской ССР // СЭ. – 1952. – №1.

2. Гафферберг Э. Г. Поездка к белуджам Туркмении в 1958 г // СЭ. – 1960. – №1.

3. Пикулин М. Г. Белуджи Пакистанского Белуджистана // СЭ. – 1958. – №6.

Xitoylar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

11. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўғлам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Симония Н. А. Население китайской национальной Юго Восточной Азии. – М., 1959.

2. Садиков В. С. Материальная культура китайцев КНР. – М., 1967.

3. Сычев Л. П., Сычев В. Китайский костюм. – М., 1975.

4. Крюков М. В., Сафонов М. Г., Чебоксаров Н. Н. Древние китайцы. Проблемы этногенеза. – М., 1978.

5. Крюков М. В. Китайцы / Народы мира. – М., 1988.

Salorlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

11. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

12. Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент, Шарк, 2011. – 207 с.

13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

19. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Решетов А. М. Салары, салыр / Народы мира. – М., 1988. – 390 с.
2. Салорлар / ЎзМЭ. 7-ж. – Тошкент, 2004.

Mo'g'ullar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

11. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Викторова Л. Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. – М., 1980.

2. Владимирцев Б. Я. Общественный строй монголов. – Л., 1934.

3. Козин С. А. Сокровенное сказание монгольская хроника. Т. 1. – М–Л., 1941.

4. Татары-монголы в Азии и Европы. 2-изд. – М., 1977.

5. Жуковская Н. А. Монголы / Народы мира. – М., 1988.

6. Смоляк А. В. Этнические процессы у народов нижнего Амура и Сахалина. – Л., 1975.

Buryatlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.
8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.
9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.
10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.
11. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.
12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.
13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.
14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Вятника К. В. Очерки культура и быта бурят. – Л., 1969.
2. Басаева К. Л. Преобразование в семейно-брачных отношениях бурят. – Улан-Удэ, 1971.
3. Быт бурят в прошлом и настоящем. – Улан-Удэ, 1980.
4. Брук С. И. Буряты / Народы мира. – М., 1988. – 116 с.

Saxalar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.
7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

11. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Парникова А. С. Расселение якутов в XVII – начало XX вв. – Якутск, 1981.

2. Гуревич И. С. Культура северных якутов-оленоводо. – М., 1977.

3. Гоглев А. И. Историческая этнология якутов. – Якутск, 1977.

4. Гоглев А. И. Историческая этнология якутов. Народные знания и обычное право. – Якутск, 1983.

5. Токарев С. А. Якуты / Народы мира. – М., 1988. – 536 с.

6. Социальная организация и культура народов Сибири. – М., 1974.

Oltoyliklar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик илманишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик илманишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик илманишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик илманишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик илманишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

11. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Потапов Л. П., Сатлаев Ф. А. Олтойцы / Народы мира. – М., 1988. – 52 с.

2. Потапов Л. П. Очерки по истории Олтойцев. – М–Л., 1953.

3. Потапов Л. П. Этнический состав и происхождение Олтойцев. – Л., 1969.

4. Шатинова Н. И. Семья у Олтойцев. – Горно-Олтойск, 1981.

5. Этнология народов Алтая и Западной Сибири. – Новосибирск, 1978.

Tuvalilar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

6. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 1-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – 353 б.

7. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 2-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2010. – 495 б.

8. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 3-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2011. – 430 б.

9. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 4-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2012. – 355 б.

10. Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. 5-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2013. – 464 б.

11. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 6-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2014. – 344 б.

13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

14. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

15. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

16. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

17. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

18. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Вайнштейн С. И. Тувинцы-таджинцы. – М., 1956.
2. Вайнштейн С. И. Историческая этнология тувинцев / Проблемы кочевого хозяйства. – М., 1972.
3. Потапов Л. П. Очерки народного быта тувинцев. – М., 1969.
4. Сердобов Н. А. История формирования тувинской нации. – Кызыл, 1971.
5. Вайнштейн С. И., Денисова Н. П. Тувинцы. – М., 1988. – 454 с.

Xakaslar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.
2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.
3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.
4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.
6. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.
7. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.
8. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.
9. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.
10. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.
11. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.
12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Потапов Л. П. Происхождения и формирование хакасской народности. – Абакан, 1957.
2. Потапов Л. П. Хакасы / Народы мира. – М., 1988. – 490 с.
3. Бутанаев В. Я. Происхождения хакасов по данным этнонимии / Историческая этнология. – Л., 1983.

4. Проблемы антропологии и этнической истории Сибири. – М., 1992.

Shorlar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

6. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

7. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

8. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

9. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

10. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

11. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Потапов Л. П. Очерки по истории / Шории. – М–Л., 1936.

2. Васильев В. И. Шорцы / Народы мира. – М., 1988. – 522 с.

Ruslar, ukrainlar va beloruslar

Asosiy adabiyotlar:

1. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи фани бўйича ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 80 б.

2. Дониёров А. Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: ТДШИ, 2009.

3. Дониёров А. Х. “Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи” фанидан таълим технологияси. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. – 144 б.

4. Дониёров А. Х., Бўриев О. Б., Аширов А. А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.

5. Исхаков М. М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008. – 340 с.

6. Клименко Н. Н., Левтеева Л. Г. Русские в Туркестане / Культура и быт русскоязычного населения Средней Азии. – Ташкент, 1994.

7. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. – Тошкент, 2005.

8. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 7-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2015. – 464 б.

9. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 8-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2016. – 399 б.

10. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 9-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 437 б.

11. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 10-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2018. – 352 б.

12. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 11-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 319 б.

13. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. 12-илмий тўплам / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: ТДШИ, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Бломквист Е. Э. Этнографическая работа среди Уральцев / КСИЭ. Вып. 3. – М., 1947.

2. Брусина О. И. Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные проблемы (конец XIX – начале XX вв). – М., 2001.

3. Гинзбург А. И. Русское население в Туркестане. – М., 1991.

4. Станюкович Т. В. У русских переселенцев Средней Азии // КСИЭ. Вып. 14. – М., 1948.

5. Станюкович Т. В. Русское, украинское и белорусское население Средней Азии и Казахстана / Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 2. – М., 1963.

6. Этнология русского населения Сибири и Средней Азии. – М., 1962.

7. Этнология восточных славян. – М., 1987.

Internet saytlari:

1. <http://www.ethnology.edu.ua>.

2. www.edu.sib.ru.

3. www.harkov.gender.ua.

4. www.genisled.ua.

MUNDARIJA

Muqaddima.....	3
I BOB. ETNOLOGIYA FANI TARIXI, PREDMETI VA MANBALARI.....	6
I.1. Etnologiya fani predmeti, tarixi va tadqiqot usullari.....	6
I.2. Etnologiyaga oid dastlabki yozma manbalar.....	10
I.3. Yevropa manbalarida Markaziy Osiyo xalqlari tavsifi.....	16
II BOB. MARKAZIY OSIYO MINTAQASINING TARIXIY- ETNOLOGIK TAVSIFI.....	24
II.1. Markaziy Osiyoning geografik o'rimi.....	24
II.2. Turonzamin toponimlari tarixidan.....	25
II.3. Markaziy Osiyo xalqlari etnogenezi, etnik tarixi va lingvistik tuzilishi.....	33
II.4. Markaziy Osiyo xalqlarining etnik shakllanish jarayoni.....	37
III BOB. O'ZBEK XALQI ETNOLOGIYASI.....	43
III.1. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni.....	43
III.2. O'zbek xalqining shakllanish tarixi.....	47
III.3. O'zbeklarning an'anaviy xo'jaligi.....	53
III.4. An'anaviy moddiy madaniyat.....	62
IV BOB. QORAQALPOQ XALQI ETNOLOGIYASI.....	88
IV.1. Qoraqalpoqlar etnogenezi va etnik tarixi.....	88
IV.2. An'anaviy xo'jaligi (chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik va uy hunarmandchiligi).....	91
IV.3. An'anaviy moddiy madaniyat.....	93
V BOB. TOJIK XALQI ETNOLOGIYASI.....	97
V.1. Tojik xalqining etnogenezi va etnik tarixi.....	97
V.2. An'anaviy xo'jaligi va moddiy madaniyati.....	100
V.3. Pomir xalqlari.....	104
VI BOB. TURKMAN XALQI ETNOLOGIYASI.....	112
VI.1. Turkman xalqining etnogenezi va etnik tarixi.....	112
VI.2. An'anaviy xo'jaligi.....	118
VI.3. Moddiy madaniyati.....	123
VII BOB. QOZOQ XALQI ETNOLOGIYASI.....	129
VII.1. Qozoq xalqining etnogenezi va etnik tarixi.....	129
VII.2. An'anaviy xo'jaligi.....	137
VII.3. Moddiy va ma'naviy madaniy hayot.....	138
VIII BOB. QIRG'IZ XALQI ETNOLOGIYASI.....	142
VIII.1. Qirg'iz xalqining etnogenezi va etnik tarixi.....	142
VIII.2. Qirg'iz xalqining an'anaviy xo'jaligi.....	151
VIII.3. Moddiy va ma'naviy madaniyati.....	156
IX BOB. MARKAZIY OSIYODAGI BOSHQA XALQLAR	

ETNOLOGIYASI.....	164
IX.1. Mintaqadagi boshqa xalqlarning etnogenezi va etnik tarixi.....	164
IX.2. An'anaviy xo'jaliklarning o'ziga xos xususiyatlari.....	190
IX.3. Moddiy va ma'naviy madaniyati.....	195
Xotima.....	206
X BOB. TALABALARNING MUSTAQIL ISHLASHI UCHUN MATERIALLAR.....	212
X.1. Referat mavzulari.....	212
X.2. Talabalar mustaqil ish mavzulari.....	213
X.3. Kurs bo'yicha namunaviy test savollari.....	216
X.4. Kurs ishlarining namunaviy mavzulari.....	232
X.5. Kurs bo'yicha oraliq nazorat savollari.....	235
X.6. Talaba lug'ati.....	241
Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati.....	257

A.X. DONIYOROV

O.B. BO'RIYEV

A.A. ASHIROV

MARKAZIY OSIYO XALQLARI ETNOLOGIYASI

Darslik

Toshkent - "NIF MSH" - 2020

Muharrir

Bakirov N. F.

Texnik muharrir

Vahobova D.A.

Bosishga 20.12.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.

"Times New Roman" garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 21. Nashr bosma tabog'i 20.25.

Adadi 200 nusxa.

"NIF MSH" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-a uy.

ISBN 978-9943-7011-8-2

9 789943 701182